S. RUTAR

ZGODOVINA

TOLMINSKEGA

ZGODOVINA
TOLMINSKEGA,

to je:

ZGODOVINSKI DOGODKI SODNIJSKIH OKRAJEV

TOLMIN, BOLEC IN CERKNO

Ž NJIH PRIRODOZNANSKIM IN STATISTIČNIM OPISOM.

Spisal

S. RUTAR,

profesor na c. k. gimnaziji u Špljetu.

NA SVETLO DAL

JOSIP DEVETAK,

deželni poslanec in župan tolminski.

U GORICI
NAT. HILARIJANSKA TISKARNA
1882.

Rutar, Simon

ZGODOVINA
TOLMINSKEGA,

to je:

ZGODOVINSKI DOGODKI SODNIJSKIH OKRAJEV

TOLMIN, BOLEC IN CERKNO

Ž NJIH PRIRODOZNANSKIM IN STATISTIČNIM OPISOM

Spisal

S. RUTAR,

profesor na c. k. gimnaziji u Špljetu.

NA SVETLO DAL

JOSIP DEVETAK,

deželni poslanec in župan tolminski.

U GORICI
NAT. HILARIJANSKA TISKARNA
1882.

U v o d.

Čudno se bode marsikomu zdelo slišati o z g o d o v i n i *tako male pokrajine, kakor je* T o l m i n s k o. *Če se tudi ne da tajiti, da se važni dogodki in obče zanimive stvari mnogokrat gajajo tudi u ožih mejah kakega kraja ali okrožja, vendar je vse to u tako tesni zvezi z ostalo zgodovino cele dežele, da se učasi ne zdi vredno in potrebno one posamezne dogodke zbirati u poseben okvir ter iz njih sestavljati* z g o d o v i n o *(ne rečem kroniko ali letopis) dotičnega okrožja. Nekaj podobnega opažamo pri zgodovinah večih, zlasti glavnih mest. Vsa zgodovina pojedinih dežel suče se okoli glavnega mesta kot središča, ali pa je sploh ž njim u tesni zvezi, in zato je zgodovina takega mesta le izpisek iz zgodovine cele dežele. Vrednost in potrebnost takega izpiska je, se ve da, po raznih okolnostih različna.*

Drugače pa je glede T o l m i n s k e g a. *Ta deželica je okoli in okoli s prirodnimi mejami tako obdana, da se je morala že od nekdaj smatrati kot za se samostojna, lepo zaokrožena celota. In zares, odkar se nam začne zgodovina teh krajev jasniti, prikazuje se nam Tolminsko (z Idrijo, Oslico in Davčo uredi) pod oglejskimi patrijarhi, goriškimi grofi in austrijskimi vladarji vedno kot* z a s e o d l o č e n o o k r o ž j e z l a s t n i m i g l a v a r j i. *Da, še celo do leta 1848 se lahko terdi, da je bilo Tolminsko posebna deželica med drugimi austrijskimi pokrajinami.*

Tudi glede c e r k v e n e u p r a v e *bilo je Tolminsko ločeno od ostalega Goriškega, ker je spadalo še do novejšega časa pod čedadski kapitul, kateri je je vedno smatral kot svojo dragoceno lastnino na austrijskih tleh.*

Natorno je tore, da se je začelo na Tolminskem razvijati čisto p o s e b n o, *od drugih različno* ž i v e n j e *z lastnimi navadami in značajnimi svojstvi. Zato je opravičena terditev, da ima* T o l m i n s k o s v o j o p o s e b n o z g o d o v i n o, *ki je vredna, da se marljivo zbira in skerbno preiskuje, ter sedanjemu in bodočemu svetu spisuje u prijetno zabavo, še bolj pa u poduk in živ uzgled.*

Pisatelj te knjižice počel se je že u pervih razredih svojega gimnazijalnega učenja baviti sè zgodovino svoje ože domovine. To mu je delalo toliko prijetne zabave, da je začel kmalu zbirati pojedine vesti in spisovati zgodovino Tolminskega. Ali kakor je on sam u znanosti napredoval, tako je ob jednem sprevidel, kako nepopolno je njegovo delo. Zato ga je vedno dopolnjeval in predeloval, tako da je pričujoča knjižica že peti izdelek istega predmeta. Ali tudi sedaj ne more se še reči, da je vse doveršeno, brez pomankljivosti in pogreškov. Samo želja, zbrane vesti kolikor mogoče razširiti med naš narod za njegov poduk, in lepa priložnost, ki se ne ponuja tako pogostoma, manje važne knjige izdavati, naklonile so pisatelja že zdaj u natis dati „Zgodovino tolminsko".

Zato pa bodi tu izrečena priserčna hvala g. tolminskemu županu in poslancu pri deželnem zboru u Gorici, Josipu Devetaku, ki je pisatelja nagovarjal in spodbujal k doveršitvi te knjižice in se tudi potrudil, da je beli svet ugledala.

S. R.

I.

Tolminsko pred začetkom patrijarške oblasti.

A. Najstarejše zgodovinske vesti do prihoda Slovencev.

Rečeno je že bilo, da je Tolminsko krog in krog s prirodnimi mejami obdano. Oglejmo si te meje nekoliko natančnejše.

Od srednjega dela goriške grofije je Tolminsko tako ločeno, da je bilo občevanje med obema do novejšega časa skoro nemogoče. Le dve slabi in težavni poti sta vezali Tolminsko s Kanalsko-Goriškim, t. j. jedna ob levem bregu Soče od Sv. Lucije proti Kanalu, in druga sè Slapa ali iz Trebuše u čepovansko dolino. Proti Kranjskemu je peljala le jedna zložnejša pot, iz Cerkna v Loko; drugi dve: iz Podberda u Sorico ter iz Idrije proti Verhniki, bili sta še mnogo, mnogo težavnejši, nego dandanes. Na Koroško je deržala sicer že od nekdaj velika prehajalna pot čez Predél; ali ravno ta prehod je tako visok, da loči vodovje Soče in Drave, tore tudi dežele na obeh svojih stranéh.

Vendar je ravno ta cesta čez Predél Tolminskemu dajala posebno važnost kot prehajalni deželici med severoizhodno in jugozapadno Europo, ali pozneje med Nemčijo in Italijo. Predelska cesta zavijala se je namreč pri Kobaridu proti Nediži in vodila skozi Čedad u Oglej ter sploh do obrežja jadranskega morja. Na to stran je tolminski svet najbolj odpert in nekateri terdé (ali brez podlage), da je nekdaj tudi Soča u Nedižo tekla. Tako je že priroda odmenila, da ima ostati Tolminsko u najbliži zvezi z Italijo. Razen že omenjene ceste ob Nediži, vezala je Tolminsko s Frijulskim še druga pot iz Volč in Čiginja preko Rutov in Srednjega ter skozi beneška Bèrda u Čedad.

In zares nam poročajo najstarejše zgodovinske vesti, da je vse današnje tolminsko glavarstvo (z Idrijo uredi) nekdaj spadalo k deželi Veneciji, (poznejše Beneško imenovani). Stanovalci Venecije bili so Veneti, ljudstvo velikega ilirskega plemena, ki je bilo starim Slovanom sorodno, in je go-

vorilo jezik zelo podoben slovanskemu. Po severnem in izhodnem delu Venecije stanovali so Karni, beržkone tudi ilirsk narod.[1]) Njih dežela Karnija obsegala je razen Frijulskega tudi skoro vse Goriško (izuzemši Kras) ter segala proti izhodu še na Gorenjsko. Tolminsko z Idrijo bilo je tore v starih časih samo jeden del Karnije.

Ali iz sive starodavnosti imamo le malo poročil o naši deželici. Mnoge stvari moramo le ugibati in sklepati po uzgledu drugih dogodkov. Tako se prepričamo, da je imelo Tolminsko precej drugačnejšo podobo, nego dandanes. Sočina struga je nekdaj ležala mnogo više, ali vendar se ne more dokazati, da bi bila ta reka po kobaridski dolini proti zahodu tekla ter se pri Robiču u Nedižo izlivala. Pač je pa izvestno, da je ležalo v gorenji soški dolini več jezer. Podoba današnje poveršine zemljišča ter sledovi vodinega izpiranja govorijo jasno za našo terditev. Po tem takem moralo je nekdaj ležati jezero ob Koritnici med Logom in bolško sotesko, v bolški kotlini med vaséma Koritnico in Žago, u tolminski dolini med Kobaridom in Modrejem ter okoli Sv. Lucije, kjer se je hribček Sv. Mavra uzdigal kakor otok iz jezera.

Ali obstanek teh jezer seza nazaj u predzgodovinsko dobo in zato se nikjer nič ne bere o tem. Izvestno je le toliko, da so se ta jezera odtekla, potem ko je voda prederla braneče jezove od zdole gor, t. j. od Sv. Lucije proti viru Soče. Najprej je izginilo najniže ležeče jezero, za tim više ležeča drugo za drugim. Ne more se pa povedati, kedaj se je to zgodilo. Vendar je med ljudstvom ostalo še dosta spominov na ta predzgodovinska jezera. Zlasti od tolminskega jezera kažejo se še obrežja, do katerih je sezalo (blizu vasi Prapetnega). Blizu Modreja nahaja se mesto „Pod ključem". Tu se bajé še zdaj vidi u naupični steni visoko nad cesto železen sklep, za kateri so nekdaj barke pripenjali. Ob jednakem „rinku" se pripoveduje tudi u Kolovratu pod Foni. Ali takih pripovedi je po vsem svetu dosti.

Jedna pripovedka terdi, da se je voda iz tolminskega jezera odtekla čez Čiginj po Ušniku. Druga pa nam razlaga, da je živel na Slapu grajščak, ki je najel veliko delalcev in ž njimi začel kopati pod Sv. Lucijo, dokler se ní voda odtekla in si počasi sama globokejše struge izdolbla. In tretja pripoved terdi, da je neka velikanska žena zelenih las s plevelnico prekopala rob pri Sv. Luciji in vodi pot odperla. Tu vidimo, kako je ljudstvo poosebilo natorno silo in si jo predstavilo kakor mitologično bitje, (morda kako dobrodejno Vilo), ki je na čisto navadni način odstranilo vodin jez.

To se pa izvestno ni zgodilo tako hitro, kakor pripoved misli, ker živa skala dá se le počasi predolbsti od vode. Še le v teku mnogo stoletij predrla je Soča spodnje jezove svojih jezer ter odstranila vse zapreke, ki so njeni tok zaustavljale. Tako je počasi izgubila vse slapove, katere je s početka izvestno na več mestih svojega toka napravljala, ter izdolbla si jednakomerno strugo, kakeršno ima dandanes.

Tudi je bilo Tolminsko takrat še z gostimi, nepredornimi gozdi pokrito. Kostanji, orehi, lipe in bukve košatile so se po niže ležečih mestih in ob zložnejših obronkih, više ležeče herbte in obronke obdajale so pa smreke, jelke in mecesni. Usledi tolikih gozdov bila je naša deželica hladnejša ter vlažnejša, nego sedaj. Dež je pogostoma in redovito padal, zatore ni bilo velikih povodenj, pa tudi suše ne. Podneblje je bilo bolj jednakomerno, zato ní bilo toliko hudih vetrov in tako močne burje. Neviht skoro neso poznali in toča ní tolikokrat uničevala zemeljskih plodov, kakor dandanes.

O pervotnih stanovalcih naših krajev ne vemo nič natančnejšega. Izvestno ní jih bilo mnogo ter živeli so kot divjaki po jamah in kočah iz persti. Oblačili so se u kože pobitih zverin ter rabili orodje iz kosti in izbrušenega kamenja. Še le počasi so začeli lesene hiše staviti, zemljo obdelovati in domačo živino rediti. Potem še le, ko so imeli svoj stalen dom, postali so krotkejši in počeli razvijati se na vse strani. Kmalu so začeli rabiti orodje iz medi in železa, kar je zelo pospeševalo poljédelstvo in omiko u obče.

Pozneje začeli so tuji narodi uplivati na pervotne stanovalce, s katerimi so prišli u dotiko zaradi tergovine. Ta tergovina širila se je malo po malem od najskrajnejšcga zaliva jadranskega morja proti severu. Od tega zaliva deržale so ceste na vse strani. Jedna najvažnejših bila je že omenjena cesta ob Nediži in dalje po Tolminskem čez Predél u severne dežele. Po tej cesti dohajal je dragoceni j a n t a r (sterjena drevesna smola) od baltiškega morja k jadranskemu, od koder so ga razprodavali po vsem omikanem svetu. Iz bliže ležečih dežel na južni strani Dunave pošiljali so k jadranskemu morju k o ž e, d i v j a č i n o, l e s, s u ž n j e ter pozneje tudi ž e l e z n e i n j e k l e n e i z d e l k e. Karni so bili na glasu u izdelovanju vsakoverstnega orodja in orožja iz medi, železa in jekla.

Vse živenje spremenilo se je pa, ko so si R i m l j a n i podjarmili naše dežele. Ti so bili u dolgih vojnah razširili svoje gospostvo po celi Italiji in leta 182 pred Kristovim rojstvom utemeljili so na goriški zemlji, blizu izliva Natise (s Terom združene Nediže) svojo naselbino A k v i l e j o ali O g l e j.

Iz tega mesta, ki so je Rimljani dobro uterdili, razširili so kmalu svoje gospostvo po naših krajih in podjarmili vse dežele tjagore do Dunave. Že l. 173 si podjarmijo Karne in osvojijo vse Goriško. Toda pozneje (leta 113) uzdignejo se tlačeni Karni še jedenkrat proti svojim zatiralcem. Akoravno so se Karni hrabro branili in neustrašeno merli za domovino, vendar neso bili kos rimljanski sili in spretnosti. Ko so videli, da jim ves odpor nič ne pomaga, pomorili so svoje žene in otroke ter potem sami sebe ubili, da bi ne prišli u sužnost svojih premagalcev (l. 107).

Tedaj je postalo Tolminsko del rimske pokrajine Venecije, (pozneje „X. strana Italije“ imenovane). Rimsko načelo je bilo, naseliti se po vseh podjarmljenih deželah. Ti naselniki in rimski vojaki razširili so u kratkem času latinski jezik, latinsko vero, šege in običaje. Da bi ljudstva preveč ne razžalili, sprejeli so tudi stare karnske bogove med svoje (n. pr. Belina, boga solnca in svetlobe). Kdor je hotel pod Rimljani kaj veljati, moral je naučiti se latinski govoriti. Tako ní trajalo dolgo in vsa dežela bila je polatinčena.

Tudi našim krajem, rekam in goram dali so Rimljani latinska imena. Razen splošnih poznamovanj „karnske in julijske Alpe“, ki so se ohranila do dandanes, imenovali so tudi pojedine gore po svoje, n. pr.: Triglav Tullus, Mangart Mons picis, niže gore ob desnem bregu Idrijce, ki u Blegašu prestopijo na Kranjsko, Phlygadia ali Montes Phlygadi. Tudi Matajór spominje še na rimljanske čase, ker je njegovo ime skerčeno iz „Mont majór,“ kakor ga Italijani učasi še dandanes imenujejo „Monte maggiore“ (Veči verh). Ravno tako je mogoče, da je ime gore Kern u zvezi sè starimi Karni. To ime pa izvajajo drugi od mnogim jezikom poznane besede kar, ker, čer = pečina; in tretji od priloga krnj, krnjav, krnjast, t. j. odlomljen, odkrhnjen, oškrbljen. Po tem takem bilo bi to ime čisto slovensko. *)

Izmed naših rek bila je Rimljanom po imenu znana le gorenja Soča, katero so oni „Sontius“ (Sonča) imenovali. Toda pravega njenega izvira neso poznali, nego smatrali so današnjo Koritnico kakor začetek Soče. Slovenski zgodovinar in starinar Terstenjak ima tudi to ime za slovensko in ga izvaja od soč, sok, suč, suk = svetlo, jasno, blesteče. **) Jednako spominje Idrija ali Vidrija na sorodnost slovenščine z ilirskim in gerško-latinskim jezikom.

*) Glej Matičin letopis za l. 1880, str. 194.
**) Matičin letopis 1877, str. 89.

Ali ne le jezik in vero, nego omiko sploh širili so Rimljani po naših zemljah. Da bi sami dobivali kolikor mogoče dobička iz podjarmljenih dežel, učili so prebivalce obdelovati polja, sušiti močvirja, saditi terte, žgati perstenino in opeko itd. Najbolj pa so skerbeli Rimljani za dobre ceste, ki so jim bile potrebne posebno za hitrǫ razpošiljanje vojakov na meje svoje deržave. Zato so popravili starodavno cesto, ki je peljala iz Ogleja ob Nediži in čez Predél proti Dunavi. Rimski vojaki sami morali so u mirnem času ceste delati, skalovja sekati, klance ravniti in mostove zidati čez deroče potoke.

Ob cestah postavili so Rimljani mala selišča, postaje in prenočišča za popotnike, tergovce in vojake. To so bila navadno taka mesta, kjer so imeli že Karni svoja selišča. Odkar sta Julij Cezar in pervi cesar August razširila predelsko cesto in jo pouzdignila med vojaške, postalo je tudi ob njej nekoliko postaj (latinski „mansiones“). Po vestih starih pisateljev bili sta vsaj dve taki postaji na Tolminskem. Perva Ad Silanos („Pri Seljanih“?) morala je ležati nekje u kobaridski dolini, morda blizu Starega sela, ali pa verjetnejše na istem mestu, kjer današnji Kobarid. Hribček Sv. Antona nad Kobaridom je zelo pripravno mesto za kako opazovalno terdnjavico („specula“), ker se od todi lepo vidi po dveh različnih dolinah in tako lahko sovražniku pot zapre. Takrat še ní vodila cesta dole ob Soči, nego šla je nad Kobaridom preko gerla onega hribčeka ter še le blizu Ternovega združila se z današnjo cesto.

Naslednja postaja na predelski cesti je bila Larix ali Larice („Pri mecesnu“), 30 kilometrov od perve oddaljena, in ležala je tore v loški dolini pod Predélom. Ker počenja onde klanec čez stermi Predél, bila je ta postaja važna za prenočišče in ako je bilo treba priprege za težko obložene vozove. Sicer pa take postaje neso bile bogve kako velike. Štele so le dve ali tri hiše s potrebnimi poslopji in hlevi ter bile več ali manje uterjene za obrambo proti zverinam in nepoštenim ljudem. Ker je bil obseg naših postaj tako majhen razumemo lahko. zakaj se do danes ní še našel najmanjši spomenik od njih. Izvestno je, da so imele, če uže drugih nadpisov ne. vsaj sè številko zaznamovane miljnike, ki so kazali daljavo od Ogleja. Ali ko so pozneje začeli na mestu teh postaj zidati nove hiše in utemeljevati sela, razdrobili in porabli so staro kamenje za nove zidine, tako da Bog ve, ali pridejo še kedaj na dan ti spomeniki rimske omike.[2])

Kakor sta se nam ohranili imeni dveh starih postaj na Tolminskem, katerih lege ne moremo pobliže naznačiti, tako

nam je poznano mesto druge važne naselbíne na Tolminskem, katere imena pa nam ne poroča noben spomenik. Ta naselbina je ležala na hribcu Sv. Mavra in morda tudi ob njegovem podnožju, kjer je sedaj Sv. Lucija. Ravnica na hribčeku zove se še dandanes Merišče ali Mirišče ter spominje na staroslovensko besedo mir t. j. zidina, razvalina. Tudi latinsko ime St. Maurus spominje na murus t. j. zid. Tudi u Istri se nahajajo sela Merišče s cerkvicami sv. Mavra. Akoravno se dandanes zidine na Merišču ne poznajo več, ipak smemo izvestno terditi, da je nekdaj onde stala uterjena naselbina rimska („castrum"). Nekateri so hoteli dokazati, da je ležala pri Sv. Luciji stara Noreja, opiraje se zlasti na podobnost tega imena z imeni bližnjih vasij: Modrej in Modrejce. Ničevost tega terjenja je očividna, zlasti ker nam je sedaj popolnoma znano, da je bila Noreja na koroško-štajerski meji blizu Neumarkta.

Ali po obilnosti izkopanih starin okoli Sv. Lucije moremo sklepati, da je bila onde nekdaj precejšna naselbina. Že l. 1848 najde kmet na svojem polju „Na kuku", ob levem bregu Idrijce, blizu njenega mosta, medene kotle napolnjene s pepelom in raznim lepotičjem. Od tega časa sim izkopavali so pogosto vsakoverstne denarje, sreberne in bakrene, z nadpisi rimske ljudovlade in cesarstva; dalje razne posode (kotle in lonce). železne palice, vile, serpe, ključavnice, gumbe, mnogoversten žensk lišp (n. pr. zapone, uhane, zapestnice, iglice za lase itd.). Bolj globoko u zemlji našli so tudi zidine in razvaline poslopij ter opeke z latinskima čerkama C. L. (ali je to število 150, ali pa so začetne čerke lastnih imen?). Veliko tu naštetih starin je nabral in skupil za domačo zgodovino uneti župnik svetolucijski, Tomaž Rutar, umerl 29. marcija 1877. Ali ogledovalci so mnogo tega raznesli na razne strani. Kar je še ostalo izročilo se je strokovnjakom u porabo in spravo u muzeje (goriški in dunajski). *)

Iz vseh teh starin se je spoznalo, da je bilo na levem bregu Idrijce pokopališče in sežigališče svetolucijskih naselnikov. Ali znanstvena preiskava tega zanimivega mesta začela se je še le 2. septembra 1880 pod vodstvom dr. Bizzara. Ta je začel kopati na griču „U ogranjci" in u treh dneh izgrebel premnogo zanimivih starin. Spoznal je, da obsega pokopališče, ki se vleče prek griča blizu poti u Bačo, okoli 250 □ metrov, in da je še skoro popolnoma neodkrito. Grobovi so razpostavljeni skoro u istej visočini po obronku,

*) Tomaš Ruttar, u „Arkiv za povjestnicu jugosl." III. str. 223—3·0

u več skoro uzporednih verstah. U njih se ní našlo nič nepričakovanega in različnega od drugih starih grobov. Starine neso iz predrimske dobe. Verči in lonci so precej umetno izdelani in podobni etrurskim, ki so bili u starem veku zelo razširjeni in katere so tudi drugi narodi ponarejali in posnemali. U grobovih najdeni denarji in druge izkopane starine pričajo, da so svetolucijski naselniki mnogo občevali z Oglejem in od tam dobivali svoje orodje, lepotičje itd., da tore omenjene starine ne sezajo u predrimsko dobo, nego k večemu u III. in IV. stoletje pred Kr. *)

Tu se mi zdi primerno ob kratkem razložiti, kako so stari svoje mertve sežigali in zakopavali. Na mestu, kjer so imeli merliča sežgati, izkopali so jamo in nanesli u njo gromado derv. Potem so položili truplo na gromado in jo zažgali. Kedar se je vse u pepel in oglje premenilo, pobrali so pepel in bližnjo zemljo, ki je postala mastna od sežganega trupla, u kotel ali lonec ter pridali še kak líšp in po več malih kotličev ali lončičev, u katere so nabrali sorodniki umerlega njegovih ostankov in mu tako nekak spomin postavili. Veliki lonec pokrili so potem s kamneno ali perstene ploščo, ki je bila tem lepša in skerbnejše obdelana, čim imenitnejši je bil umerli. Lonec so postavili u tisto jamo, kjer je bil merlič spaljen, obzidali so ga lepo in pokrili z veliko ploščo, ter na koncu opravila vse lepo s perstjo zasuli. Ako je bil umerli nepremožen, neso zbrali njegovega pepela u lonec, nego postavili so le kamen nad spaljene ostanke ter vse ukup zasuli. **)

Jednako pokopališče, kakor pri Sv. Luciji, nahaja se tudi na Koritnici pri Grahovem. To se razprostira po zložnem obronku na levi strani potoka Koritnice blizu njenega izliva u Bačo. Tudi tu se nahajajo kotli in lonci napolnjeni s pepelom ter raznim medenim in srebernim lepotičjem. Zraven tega pa so izkopali že mnogo celih ohrodij ali pa njih delov, zlasti lobanj. Pogosto se nahajajo tudi rimski denarji. Ljudstvo pripoveduje, da je stalo „staro mesto“ na drugi strani Bače na mali glavici blizu poti na Bukovo. Tam se vidijo še dandanes ostanki starega zida, ki derži od Bače naravnost gore po bregu. Ljudstvo pravi temu zidu „šance“. Iz vsega tega se vidi, da je bila tudi na Koritnici stara naselbina, katere ime se nam je najberže na veke izgubilo.

---

*) Bizzaro, u Mittheilungen der Centralcommission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. 1879, str. CLXVIII in 1880, str. IX.—X., ter str. CLV.

**) Glej „Soča“ 1880, list 38, dopis od Sv. Lucije.

Pokopališči pri Sv. Luciji in na Koritnici nam pričata, da je morala u stari dobi voditi važna tovorna pot po dolini Bače. Ta je prihajala od Gorice skozi in skozi na levem bregu Soče do Sv. Lucije. Tu se je združila z drugima dvema, namreč z ono, ki je peljala od Kobarida po tolminski dolini ob levem bregu Soče, in z drugo, ki je prihajala iz Cedada skozi Rute in čez Modrejce k Sv. Luciji. Tako je bil ta kraj natorno središče starih prebivalcev na Tolminskem. Od Sv. Lucije držala je pot naprej ob Idrijci in to morda ob levem bregu ter prekoračila to reko še le malo pred izlivom Bače, morda na istem mestu, kjer stoji še dandanes berv čez Idrijco. Iz Bače je vodila pot dalje na Knežo in Grahovo, koder je tudi dandanes cesta Na Koritnici prekoračila je Bačo ter deržala nauzgor do bukovskega sedla, od kodar je šla mimo Orehka u Cerkno in potem dalje na Kranjsko.

Tudi u Cerknem je znala že takrat biti kaka naselbina. Na zapadni strani tega kraja se še zdaj lahko opažajo na malem holmcu ostanki nekega grada, o kojem se nič ne ve, iz katerega časa da izvira. Še sedaj se dobro pozna cesta, ki je nekdaj iz doline vodila na hribček, ki sedaj nema več zidov. Ali sterjena malta, ki tam okoli leži, priča da je moralo stati poslopje na „Gradišču“. U začetku našega stoletja našli so na njivi pod hribčekom vojaško orožje, katero so pa kmetje hitro u poljsko orodje prekovat dali. Ravno u isti njivi našli so tudi bakren denar, baje od cesarja Aleksandra Severa (222—235). Iz tega se sklepa, da je bila kedaj na Gradišču terdnjavica u obrambo poti. Po ustnem sporočilu stala je perva naselbina cerkljanska na mestu, kjer je sedaj cerkva sv. Jarneja, tedaj baš pod Gradiščem.*)

Tudi u Rutih nahajajo se razvaline starega grada, ki je bil berž ko ne prav tako namenjen braniti onde mimo vodeči pot. Vendar bi te razvaline utegnile biti še le iz srednjega veka, ker takrat je deržala pot iz Ročinja na Tolminsko skozi Rute. Sla je namreč čez Doblar, mimo Verhovca in prišla pri Fratniku na Čiginj. Malo nad to potjo stojé omenjene razvaline na hribčeku, ki se tudi „Grad“ imenuje.

Ob jednakem gradu pripoveda se tudi „u Predělih“ za Kobaridom. Ne vem, ali se nahaja onde u resnici kaj razvalin, ali pa je dobil kraj ime „Tonovcov grad“ samo po obliki hriba, kar se pogostoma dogaja. Izvestno pa je, da je morala u starem veku terdnjavica stati na mestu, kjer je sedaj cerkvica sv. Antona.

---

*) Glej Novice l. 1864, str. 58.

Nazadnje so tudi u Kobaridu zasledili ostanke starega pokopališča. L. 1880 najde g. Šribar na svojem vertu konec Kobarida (proti Ternovemu) tri obilno široke lončene posode, katerih oblika je popolnoma podobna starim žaram (urnam). Položene so bile u versti in pokrite sè skrilmi. U dveh žarah so našli ožgane kosti in pepel, u tretji pa oglje in majhen lepo okinčan deržaj neke posode. Škoda da so nevedneži vse to hitro uničili iz strahú pred pepelom in smertjo.

Vse to jasno poterjuje, da je bila izvestno tudi u Kobaridu naselbina že ob času Rimljanov in morda še poprej. Že u poprejšnjih letih izkopali so bili na kobaridskem polju blizu Soče neko vojaško orožje. Ali to se je pozgubilo in spomin na nje pozabil, tako da se ne more več soditi, iz katerega časa je ta starina.

Nahaja se po Tolminskem še več zidišč iz starodavnih časov. Tako se vidijo posamezni ostanki rimskih (?) terdnjav na hribih novoosliških, med Cerknom in Poljanami, nad Vojském, na prehodu iz Trebuše u dolino gorenje Idrijce itd. Ljudstvo pravi vsem tem zidinam „šance“ in terdi, da so bile sezidane proti Turkom, ker ne pozna hujšega sovražnika.*)

Tudi na šenvidskogorski planoti nahaja se mnogo starin, ki pričajo, da so morali ti kraji že jako rano naseljeni biti. Na Pečinah imamo krajevna imena „Grad“, (kjer se še sedaj zidovlje pozna), „Gradišče“, „Vahtarišče“ i. t. d. Okoli l. 1840 izkopali so na holmcu „Grad“ blizu Šenvidske gore meden kip egipčanske božice Izide, (bila je to božica lune). To nam priča, da so bili Rimljani razširili čaščenje ne le svojih domačih bogov, nego vseh važnejših božanstev njim podjarmljenih ljudstev. Najdeni kip Izide je blizu ped visok in hranil ga je Dr. Jakob Della Bona u Gorici.**)

Ako pomislimo, da je Šenvidska gora jedna najstarejših far na Tolminskem, starejša nego Cerkno, spoznati moramo, da se neso le Slovenci zgoda naselili na omenjeni planoti, nego da so že pred njimi bila tamgore veča selišča. Ob času ljudskega preselovanja bila je šenvidskogorska planota od natore ustvárjeno pribežališče, kamor sovražniki neso tako lahko prišli. Tudi u srednjem veku opažamo neko mešanico meo šenvidskogorskimi prebivalci in mogoče je, da ta mešanica izvira že iz starodavnih časov. Na vsak način morala je biti Šenvidska gora zvezana s precej dobro potjo na cerkljansko

---

*) Dimitz, Geschichte Krains I. pg. 67.

**) Kocjančič, Odgovori na pitanja društva za jugosl. povjest. ponatisnjeni u Bčeli l. 1853.

in kranjsko stran. Morda je že takrat obstajala tudi med Idrijo in Cerknom kaka zveza, ker še dandanes se vidijo sledovi tako imenovane „rimske ceste“ na desni strani Cerknega, visoko u hribu med Stražo in Planino.

Rimski denar, zlasti iz pervega časa cesarstva, nahaja se po Tolminskem gostokrat. Še meseca maja 1878 našli so dobro ohranjen rimsk denar pod laporjem (pesčenim konglomeratom), ko so popravljali cesto pod vasjo Prapetnim blizu Tolmina. Le škoda, da take najdbe redkokrat u prave roke pridejo in se večinoma poizgube, mesto da bi se pošiljale u skupne zbirke.

Izvestno nahajalo se je na Tolminskem že pod Rimljani še mnogo selišč tudi na drugih mestih, kakor na tu omenjenih. Taka selišča postajajo redko kedaj slučajno, nego samo na mestih ki so že od prirode za to odmenjena. Zato si tudi novi naselniki radi zbirajo isto mesto za svoje bivališče, katero je že njih prednikom služilo u isti namen. Tako lahko sklepamo, da je tudi na mestu sedanjega Tolmina in Bolca že za Rimljanov bilo kako selišče in da morda katero današnjih krajevnih imen, ki se ne dá slovenski raztolmačiti, spominje še na stara nazivanja. Redko kedaj se namreč koje ljudstvo tako popolnoma poizgubi in izseli, da bi ne pustilo kvasa novim naselnikom.

Akoravno so Rimljani skerbeli za ceste in za pouzdigo omike, vendar neso podjarmljena ljudstva srečno živela pod njih gospostvom. Rimljani so terdili, da je vsa podjarmljena zemlja njih neomejena lastnina (in pozneje lastnina rimskih cesarjev). Zato so jo delili svojevoljno med doslužene vojake in ubožnejše Rimljane. Premagani narodi bili so njih podložni brez deržavljanskih pravic in se neso smeli ženiti z Rimljani. Ko so pozneje (l. 215 po Kr.) zadobili vsi rimski podložniki deržavljansko pravo, morali so zaradi tega še veče davke plačevati. Pri tolikih davkih je bilo le to dobro, da so jih lahko plačevali tudi v poljskih pridelkih (u vinu, žitu, slami, senu i. t. d.), mesto u denarjih.

Za kulturni razvitek Tolminskega bilo je najvažnejše bližnje mesto Čedad (Staro mesto). Tudi to mesto je moralo biti prestara karnska naselbina. Ali odkar je rimski vojskovodja Julij Cezar l. 53 ali 52 pred Kr. keltske Galce onde naselil, imenovalo se je tudi to mesto rimska kolonija in dobilo je ime Forum Julii, od tod Forjulsko ali Frijulsko (Furlansko). Pozneje pa je imel Čedad svojo posebno upravo in imenoval se „republika“, katero so vladali štirje rektori. Po zmagi keršanstva nad pagan-

stvom razširila se je bila sveta vera iz Ogleja (kjer sta jo oznanjevala sv. Mohor in sv. Jelar) tudi v Čedad. Verjetno je, da so iz Čedada tudi na Tolminsko zahajali misjonarji oznanjevat Kristov nauk. Ali s kolikim uspehom so delovali, tega ne moremo presoditi, zlasti ker so kmalu začeli veliki nemiri po naših deželah.

Takrat je namreč hudo vrelo med vsemi severnimi in iztočnimi ljudstvi. Stara bivališča so jim postajala pretesna, preslaba in želeli so si novih, boljših. Zato so vedno bolj silili proti jugu in zahodu, zlasti proti lepi Italiji. Od severne strani so pritiskali na staroslavno rimsko carevino nemški narodi, od izhodne pa hunski in tako prouzročili neprestano gibanje in pomikanje ljudstev, katero imenujemo u zgodovini preselovanje narodov.

B. Od prihoda Slovencev do začetka patrijarške oblasti.

Ker ležijo naše dežele ob iztočnem uhodu u Italijo, derla so skoro vsa hunska in germanska ljudstva skozi njo. Tako so hruli todi mimo l. 169 po Kr. Markomani in Kvadi, l. 402 in naslednjih zahodni Goti, l. 452 pa divji Huni. Ti so prekosili vse druge narode u pustošenju, požiganju in ropanju! Njih kralj silni Atila imenoval se je „šiba božja“ za narode. Ta grozovitež obsedal je tudi Oglej. premagal ga ter oropal in zažgal, tako da je začelo to slavno mesto od takrat propadati. Mnogo prebivalcev pobegnilo je na bližnje otoke in utemeljilo nova mesta, n. pr. Benetke. Strašna osebnost Atile ohranila se je u narodnem spominu še do danes.

L. 476 uniči herulski vodja Odovakar zahodno rimsko cesarstvo in utemelji svojo vlado u Italiji. Ali že l. 493 ga preženejo izhodni Goti pod svojim kraljem Teodorikom Velikim. Za njegove in njegovih naslednikov vlade opomorejo se nekoliko poteptane dežele in tudi Tolminsko je uživalo takrat mir. Ali le za malo časa. Že spomladi l. 569 prihrujejo čez Predél in derejo proti Italiji nemški Langobardi. Na meji poda se njih kralj Alboin na visoko goro, beržkone naš Matajór, in si ogleda lepo frijulsko nižino. 3) Ko pridejo za tim Langobardi u pervo italijansko mesto Čedad, postavi Alboin svojega nečaka Gisulfa za vojvodo Frijulskega in mu izroči več plemenitih langobarskih družin, s katerimi naj bi branil drugim narodom uhod u Italijo.

Razen čedadske utemeljili so Langobardi še več drugih vojvodin po Italiji. Ali vojvode so bili mogočni, skoro neodvisni knezovi ter se večkrat soper kralja samega puntali in soper zunanjega sovražnika na svojo roko bojevali. Vse to velja zlasti o čedadskih vojvodih.

Usledi viharnega preselovanja narodov u Italijo izginili so bili skoro popolnoma stari prebivalci Panonije, Norika in Karnije. Če je kedo izmed pervotnih naselnikov ali izmed rimskih provincijalov ušel meču skozi idočih ljudstev, pobegnil je izvestno u varnejše kraje, u Italijo, u terdna mesta, na otoke u lagunah (morskih lokvah) in na morji; ali pa se je umaknil u više nepristopnejše kraje med gorami. A še ti zadnji ostanki so morali pred Langobardi bežati. Ti so po poti vse končali, kar je bilo prejšnjim ljudstvom ostalo.

Tako so imeli Slovenci, kateri so že krog l. 550 u Sirmiji in dolenji Panoniji stanovali, prostor širiti se počasi ob Savi, Dravi in Muri nauzgor. Ker so prišli Slovenci iz velike sarmatske râvnine in ker je bilo vse njih živenje ravnini privajeno, lahko verujemo, da so se tudi u novi domovini najpopreje ravnih krajev polastili. Saj so jim mogli le jedino ti obetati dovolj pogojev za njih priljubljeno poljedelstvo. Ko so pa drugi rodovi od zadi pritiskati začeli in ko se je ljudstvo s časoma pomnožilo, morali so, se ve da, tudi Slovenci vedno više in više stopati in se zadnjič tudi sè stermim svetom zadovoliti.

Po odhodu Langobardov u Italijo bili so se Slovenci tako daleč proti zapadu pomaknili, da so med l. 592 in 594 že na meji Italije in bavarske vojvodine stanovali. Izvestno je, da so Slovenci že l. 598 u Italijo prodreti skušali, a eksarh Kallinik jih je za tedaj še nazaj potisnil. Toda kljubu temu razširili so se Slovenci mimo Gradišča in Palme nove tudi na Frijulsko, celo do Taljamenta. O teh Slovencih ní sedaj druzega sledú, kakor slovenska imena njih vasij. Še preje morda, kakor na južnem Frijulskem, naselili so se Slovenci na severnem, u hribih nad Čedadom, kjer so še do današnjega dne svoj jezik terdovratno ohranili, čeravno so že nad 1200 let u vedni dotiki z italijanskim življem.

Na Tolminsko naselili so se Slovenci od dveh stranij, kakor nam še dandanašnji obe glavni narečji te deželice pričata. Pervi naselniki so prišli po glavni cesti čez Predél in na poti u Italijo ostal je marsikedo u koritniški, soški in nediški dolini. Pozneje še le so se naselili Slovenci iz Kranjskega ob Poljanšici nauzgor u idrijško in baško dolino ter u

soško do Tolmina (prav za prav do Volarije). Toda to naselovanje se je prav počasi godilo in u pervi dobi si moramo jako malo prebivalcev na Tolminskem misliti.

Langobardi so hoteli, kakor popreje Goti, osnovati mogočno deržavo u Italiji in jo čez celi polotok razširiti. A temu so se ustavljali zlasti Bizantinci, ki so še vedno upali vso Italijo nazaj dobiti, in pozneje zlasti tudi papeži, katerih posvetna oblast je začela naraščati ravno o tem času. Soper Bizantince zjedinili so se velikokrat Langobardi z Avari (Obri) in Slovenci ter jih napadali s pomočjo teh dveh ljudstev večinoma u Istri. A Langobardi néso imeli namena razširjati svoje gospostvo zunaj Italije, zlasti proti severoizhodu ne. Pač pa so Slovenci vedno u Italijo silili, čemur so se Langobardi, se ve da, protivili. Zatore beremo tako pogosto o bojih med Slovenci in Langobardi. Pri teh bojih so vedno Slovenci začenjali, oni so bili napadajoči, kar že to kaže, da so se vsi ti boji odločevali na frijulskih tleh in ne na Slovenskem. Proti Slovencem sezidali so Langobardi mnogo gradov okoli Čedada.

Tisti Slovenci, ki so na frijulski strani stanovali, bili so čedadskim vojvodam podverženi. Teh si Langobardi néso toliko z orožjem podjarmili, kakor usledi pogodbe. Ker so stanovali u okrožju njih oblasti, začeli so Langobardi počasi davek od njih pobirati (krog l. 610).

Vsi drugi Slovenci zunaj Frijulskega pa so bili slobodni in samostojni, kar že to kaže, da so čedadski vojvode tako pogostoma pri njih pomoči in zavetja iskali. Tudi so umeli slovenščino celo na vojvodskem dvoru u Čedadu.

Slovenci so živeli sami za se u zadrugah pod lastnimi župani, ki so bili njih svetni oblastniki in župniki ob jednem. Do veče politične skupnosti pouzdignili so se še le pozneje in le na nekterih mestih. Taki so si volili tudi svoje lastne vojvode, n. pr. na Koroškem, u Sisku itd. Živeli so mirno pečaje se s poljedelstvom in sim ter tja tudi z malo obertnijo. Okoli in okoli od sovražnih, ropaželjnih sosedov obdani privadili so se počasi tudi sami ropanju in tako beremo, da so Slovenci večkrat čez mejo u Italijo ali u Istro udarili.

Sami so morali največ preterpeti od divjih Avarov ali Obrov, katere so tudi Pesjane ali Pesoglavce imenovali. Ti so prišli med Slovence, kadar se jim je poljubilo, in uzeli, kar jim je dopadlo, potem pa so zopet izginili. U njih bojih so jim morali Slovenci važne službe opravljati, ladje tesati in jih u vsako bitko spremljati. Slovence si mo-

ramo pri vseh avarskih podjetjih sodelujoče misliti, če tudi ne beremo izrečeno o njih. Razen vojaške službe izsilovali so Avari tudi davek od bliže njim stanujočih Slovencev; delali so ž njimi kot sè sužnjimi ter zlorabili njih žene in hčere.

Toda avarsko gospostvo nad Slovenci si ne smemo misliti stalno, redno in povsodi jednako, nego le kot faktično nadvlado mogočnejšega nad slabejšim, brez pravnega naslova in urejenih razmer u našem pomenu. Avari so bili za Slovence to, kar u XV. in XVI. stoletju Turki, le da se pervim néso mogli tako upirati, kakor drugim.

Izmed slovensko-langobarških bojev, o katerih lahko določeno terdimo, da so zadevali tudi Tolminsko, ohranila nam je zgodovina le malokaterega. Teško je določiti, ali so pri avarskih napadih in pustošenjih Frijulskega tudi tolminski in koroški Slovenci kaj deleža imeli; a verjetno je to zaradi bližne lege. Ravno tako se ne more vedeti, ali so tudi naši Slovenci kaj terpeli ob času, ko so bili Langobardi napadli Slovence usledi Dagobertove želje (okrog l. 630).

Izvestno pa je, da so bili pri onih Slovencih, ki so med l. 665—670 frijulskega vojvodo Vectara napadli, tudi Tolminci, beržkone u zvezi s koroškimi Slovenci. Prišli so po Nediži na Frijulsko in se ustavili pri Brišči (Broxas). Počasi pa so se pomaknili dalje do nediškega mosta pri Ažli. Tukaj jih napade iz zasede Vectari, ki je bil med tem iz Pavije prišel, ne da bi bili Slovenci za to vedeli. Z veliko manjšo silo pokonča skoraj vse in jih zapodi nazaj čez mejo.

Malo časa potem uname se med Slovenci in Langobardi prepir zarad pašnikov. Morda so že takrat Langobardi svoje čede na slovensko stran gonili, kakor najdemo pozneje u naših gorah obilo laških pastirjev z njih drobnico. Ti so pervi začeli planine graditi ter Slovence planšarstva in sirarstva učiti. Celo na Černi persti in še dalje na bohinjski strani imeli so Lahi u patrijarški dobi svoje planine. Od todi se je ohranilo toliko pripovedij o Lahih, ki so po naših gorah zlate rude iskali.

Krog l. 700 napadejo tolminski Slovenci langobarške pastirje in njih čede, ki so se blizu onde pasle, ter jih odpeljejo seboj na dom. Langobarški župan tistega okraja udere jo za Slovenci, toda ní jih mogel doiti. Radi tega ozmerja ga čedadski vojvoda Ferdulf, preuzeten in ničemuren človek. Da bi županu svojo lastno hrabrost pokazal, podkupi nektere Slovence, da pregovoré svoje rojake poslati slovensko vojsko na Frijulsko. Res, Slovenci pridejo z veliko močjo in postavijo svoj tabor na stermem hribu, do katerega se je moglo

le s težavo priti. A Langobardi jo vendar krenejo z vojvodo na čelu po stermini proti Slovencem. Ti pa začno kamenje valiti na sovražnika in, ko Langobardi kljubu temu še bliže pridejo, napadó jih sè sekirami in drugim orožjem ter skoro vse pomoré. Tako jim je bolj ugodnost kraja, nego lastna hrabrost k zmagi pripomogla. Vse langobarško plemstvo s Ferdulfom uredi bilo je uničeno.

Nasledek te zmage je bil ta, da se Langobardi néso več upali tako precej motiti pašinske pravice Tolmincev. Vendar trajnega uspeha to ní imelo. Lahi so tudi pozneje svoje čede na Tolminsko gonili.

Ker je vojvoda Pemmo s patrijarhom Kalikstom gerdo ravnal, odstavi ga langobarški kralj l. 738. Pa s pomočjo Slovencev hotel si je Pemmo svoje vojvodstvo zopet priboriti. Toda kralj ga privabi zvijačno k sebi in zapre u terdno ječo, vojvodstvo pa izroči njegovemu sinu Rathisu. Pemmonova nesreča je oserčila one Slovence, ki so do sedaj Frijulcem davek plačevali, da ustavijo to plačevanje. Morda so to storili s pomočjo in na prigovarjanje svojih sosedov, tolminskih Slovencev. A le za malo časa otresli so se bili oni Slovenci sitnega bremena. Vojvoda Rathis se uzdigne u Karnijolo, „deželo Slovencev“, izmed katerih veliko pomori. Pa Slovenci se zopet zberó, napadejo Rathisa in ga prepodé iz svoje dežele.

Pod imenom „Karnijola“ moramo razumeti „malo Karnijo“, t. j. njeni izhodni del u blizu jednakem obsežku, kakor sedanje gorenje ín srednje Posočje z bližnjim Gorenjskim. S časoma se je pojém Karnijole razširil in dalje proti izhodu raztegnil na vso kranjsko deželo, tako da se u IX. in X. stoletju Kranjsko le „Carniola“ imenuje, dočim Goriško še néma svojega posebnega imena. Zato se tolminski Slovenci še dandanes Kranjce imenujejo.

Po tem razlaganju je skoro izvestno, da je bil Rathis na Tolminsko priderl, hoté kaznovati ondašnje Slovence za pomoč, (vsaj moralno), usledi katere so mu bili beneški Slovenci davek odpovedali. In izvestno so ti ostali še na dalje podložni frijulskim vojvodam.

Ko Karol Veliki l. 774 langobarško kraljestvo uniči, pride tudi čedadska vojvodina pod njegovo oblast. Zadnji vojvoda Rotgaud spunta se sicer še jenkrat na korist Desiderjevega sina Adelhisa, a l. 776 ga Karol popolnoma premaga in odstavi. Tako se je razširila oblast frankovskega kraljestva do slovenskih mej in razumljivo je, da so želeli Franki podvreči svojemu gospostvu tudi mirne Slovence zlasti ker so hoteli uničiti zadej bivajoče Avare. Verhu tega

zaprosi tudi oglejski patrijarh Paulin II. svojega dobrotnika kralja Karla, naj podverže Slovence, da jih bo mogoče pridobiti za Kristovo vero. Takrat je imelo pokristjanjenje in podjarmljenje jednak pomen.

Vse to je Karla nagnilo, da pošlje l. 788 svojega sina Pipina nad Slovence. Ti, nesložni kakor so bili, neso se mogli uspešno upirati Frankom in podvergli so se skoro brez branenja. Tudi koroški Slovenci, ki so bili že od l. 748 od Bavarcev odvisni, pridejo istega leta neposredno pod frankovsko oblast, ko odstavi Karol vojvodo Tassila in uniči rodno vojvodstvo bavarsko.

Z letom 778 konča tore doba slovenske neodvisnosti in začne se nova doba tujega gospostva, pa tudi robstva, feudalnega nasilstva, potujčevanja in ponemčevanja, ter ob jednem pokristjanovanja, usledi česar so prešli Slovenci od prirodnega stanja k izobraženemu. Ker pa je bil Karol moder politik, ní razdelil koj iz početka novo pridobljenih dežel po svoji navadi u okrožne grofije (Gaugrafschaften), nego pustil je Slovencem njih domače župane in glavarje, le da so se morali ti kerstit dati. Še le pòčasi je upeljaval svojo upravo in ž njo kristjanstvo z desetino ter razdelenje slovenskega zemljišča med svoje germanske plemenitaše, ki so raznih nemških naselnikov u deželo pripeljali. Po germanskih feudalnih nazorih smel je kralj prosto razpolagati z novo pridobljeno zemljo podverženega ljudstva. Razdelil jo je tore po svoji volji med zveste priveržence in ti so postali u kraljevem imenu pravi lastniki darovanih zemljišč. Poprejšnji gospodarji, slovenski posestniki, bili so na ta način ponižani do užitnikov in za to uživanje svojih poprej lastnih zemljišč morali so razne davke plačevati. Tako je postal poprej sloboden slovensk kmet najemnik in velikokrat tudi rob, suženj novih gospodarjev. — To se je pa še le počasi, ne povsodi jednako, in zlasti s pomočjo cerkvene oblasti zgodilo.

Sè spreobračanjem k novi veri poberala je cerkev povsodi tudi desetino. A to je bilo jako nevarno in modri možje so velikokrat svarili, naj misjonarji ne gledajo toliko na desetino, kakor na pridobitev kristjanov. Tako je moral učeni Alkuin prav nujno opominjati svojega prijatelja, akvilejskega patrijarha Paulina, naj odlaga z desetino. Kazal je na Sase, ki so se bili zaradi tega kristjanstvu odpovedali *). Izvestno je morala desetina tudi Slovencem velik uzrok biti, da so se le počasi Kristovih naukov poprijemali.

*) Dümmler, Südoestliche Marken, Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen, Bd. X. pag. 22.—

Med tolminskimi Slovenci so širili sveto vero brez dvombe oglejski patrijarhi s pomočjo čedadske duhovščine. Ali kristjanstvo je po naših gorah jako polagoma napredovalo. Slovensk značaj kažę veliko terdovratnosti u sebi, kadar je treba svoje individualno prepričanje zatajiti in se drugemu podvreči. Zato so se deržali Slovenci terdo svoje stare vere, svojih starih šeg in običajev. To terdost toliko bolj umemo, če pomislimo, da so le tuji duhovniki, koji še narodovega jezika néso znali, novo vero oznanjali. Dalje so Slovenci sprevideli, da ne preti nevarnost le veri njih očakov, nego tudi njih slobodi, neodvisnosti, kajti s pokristjanovanjem uredi širilo se je tudi frankovsko gospostvo in nemšk. živelj sploh. Kako z veseljem so se nasprotno poprijeli panonski Slovenci svete vere, ker sta jim jo sv. Ciril in Metod u domačem joziku oznanjala in ker jih je branila ponemčevanja Svetopolkova deržava!

Da je ravno na Tolminskem kristjanstvo počasno napredovalo, vidi se zadosti jasno iz tega, ker so se še l. 1331 u Kobaridu, tore ob glavni cesti, malikovalci našli!

Ostanki poganske vere Slovencev ohranili so se nam le u ljudskih pravljicah in u krajevnih imenih. Tudi Tolminci imajo še mnogo pravljic o pozoju (lintvernu), ki je zahteval u žertev mladih deklet; o začaranih kraljičinah, o hudih mačehah itd. Še dandanes obhajajo naši Slovenci o božiču, sv. taeh kraljih, veliki noči, o sv. Juriju in sv. Janezu Kerstitelju mnogo šeg, ki spominjajo na staroslovensko mitologijo. Vse to kaže, kako visoko so nekdaj častili solnčno luč, ki je bila po zimi oslabljena, začarana, koja se je pa na spomlad prebudila in oživela, tako da je zemeljske pridelke izcimila, ozelenila in dozorila.

Tudi o mitologiških bitjih vedo Tolminci še marsikaj pripovedovati, n. pr. o škratu, povodnjem možu, o belih in častitljevih ženah, o Vesni in Babi, (ki je u zadlaški ali Dantovi jami stanovala); o vedomcih, veščah, zmajih itd. itd. Razen teh izvirno slovenskih poznajo tudi apokryphne pravljice o Šembilji (Sibylla) in zlasti o Belinu. Tega ima ljudstvo za velikega zdravitelja in daje mu pridevek „sveti". Z njegovim „ključem" se bajé lahko ozdravlja slepota. Ta Belin je izvestno znani solnčni bog Karnov in varuh oglejskega mesta „Belenus", ki je imel u stari Akvileji več templjev. To bogočastje pa ní morda keltiškega vira, nego ilirsko-traškega, sploh orijentalskega *).

*) Primeri: Czörnig, Görz-Gradisca, I. pg. 154.

Izmed krajevnih imen spominjajo na slovensko mitologijo n. pr. Triglav, Baba (jako navadno ime gorá), Bohinj, morda tudi Čiginj (po-boginji Cizi, slov. Cereri ?). Tako ime je tudi Trebuša. To prihaja od staroslovenske besede „trěba“ t. j. daritev; tore pomeni Trebuša toliko kot kraj darovanja, očiščevanja (locus sacrificii). *)

Pa tudi cerkveni patroni spominjajo na čaščenje staroslovenskih bogov. Terstenjak je postavil učeno hypotheso, po kateri se iz sedanjega cerkvenega svetnika lahko sklepa, kako božanstvo so stari ljudje na tistem mestu častili. Po tem takem bi bil stal na volčanskem polju (sv. Danijel) in u Poljubinju (sv. Marko) hram letnega solnčnega bogá. Na Stèrmcu (sv. Mihael) in na tolminskem gradu (sv. Martin) bi bili častili Peruna in Radegosta; u Drežnici, na Kneži, u Šebreljah (sv. Jurij) solnčnega boga kot premagalca pozoja — zime; na Šenvidski gori Svetovita; na Idriji in u Kalu pri Bovcu (sv. Janez Kestitelj) Kresa; u Oblokah, Sežidu (sv. Trije kralji) ter na Ternovem (sv. Trojica) Triglava, itd. Se ve, da more to le tedaj kaj resničnega u sebi imeti, če je dotična cerkev jako stara, hitro pri pokristjanenju sezidana; kar pa o večini tukaj naštetih cerkva ne veljá. **)

Usledi Karlove razdelitve novopridobljenih dežel (u Ratisboni l. 788) spadalo je Frijulsko z Goriškim, in morda tudi z Istro, k trevižanski marki ali krajini, katero je dobil mejni grof Marcar u oskerbovanje. Njemu je sledil l. 795 Erik (Erich) in temu Cadalaus (Cadolach) 799 — 819. Ker se njegov naslednik Balderich ní uspešno branil bulgarskim napadom, odstavil ga je Ljudovik Pobožni l. 828 in razdelil njegovo marko na štiri grofije: Frijulsko, Istro, srednje Štajersko in spodnje Štajersko z Dolenjskim. Po bertinijanskih virih bilo bi Goriško takrat Koroškemu pripadlo ***). Verjetnejše je pa, da je ostalo pri Frijulskem in tore do l. 952 pod Italijo.

Usledi verdunske pogodbe (842) dobil je Italijo in ž njo tudi Frijulsko cesar Lotar. Kedo je Frijulsko od leta 828 — 846 vladal, ne vemo, a kaže se, da je takrat velika anarhija u deželi gospodarila. Napadi Slovencev na Frijulsko so se zopet ponavljali. Vendar si moramo pod temi le manjše mejne razpore misliti, kakor so se pogostoma gajali tudi u poznejih stoletjih. Mir in red u deželi je naredil še le Lo-

---

*) Novice 1864, list 3. (sp. P. Ladislav).

**) Terstenjak, Matičin letopis 1871, str. 19.

***) Formentini, Beiträge zur Geschichte von Görz, 1856 pg. 4,

tarjev svak Erberhard, ki je l. 846 ali 848 frijulsko vojvodstvo dobil. Njemu je sledil l. 867 sin Unhroch (Hunrock) in temu krog l. 875 brat poslednjega Berengar *).

Takrat pa je segala oblast frijulskih grofov na severu do Drave, kakor je bil Karol Veliki oktobra l. 803 določil u Saligradu, kjer je tudi cerkvene razmere po alpskih deželah uredil.**) Te razdelitve se je deržal tudi pozneje, ko je z dekretom 14. junija 811 določil Dravo kot mejo med saligradsko in oglejsko nadškofijo.***) Sploh se je u pervih časih vedno ujemala politična meja s cerkveno.

Po smerti Karola Debelega zadobi frijulski vojvoda Berengar kraljevo dostojanstvo u Italiji (888). Ali Guido, vojvoda spoletski, mu je preuzel to dostojanstvo in ga prisilil, da se je zopet vernil u svojo vojvodino. Toda kralj Arnulf podeli u Tridentu Berengarju italijansko krono. Na njegovo mesto je postavil za frijulskega vojvodo Walfrieda (895—896). Berengar pa izroči l 897 Grimoaldu Frijulsko (in Istro). Po Arnulfovi smerti (899) bil je Berengar jedini vladar u Italiji in kot tak pridobil si je celo cesarsko krono (25. III. 915). Tudi sin njegovega zeta, Berengar II., postal je l. 950 italijansk kralj. Cesar Oton I. je poterdil njemu in njegovemu sinu italijansko krono. Odločil pa je od nje l. 952 u Avgsburgu „marko Verono" (obsegajočo tudi Treviž, Frijulsko in Oglej), ter jo pridružil bavarski (in koroški) vojvodini. Izročil je potem bavarsko vojvodstvo (s Koroškim in Verono) svojemu bratu Henriku I. Tako je bilo združeno Goriško z Nemčijo in ta vez je trajala do l. 1866 (na Frijulskem le do XV. stoletja).

Frijulsko („Comitatus Forojulensis") je segalo tedaj od Livnice čez Sočo do sedanje kranjske meje in še dalje (čez Idrijo in Vipavo). Imelo je za svoje glavarje lastne grofe, ki nam pa mnogokrat še po imenu neso znani. Tudi ne vemo iz tega časa nobenih posebnostij o našej deželici. Izvestno, da so skušali nemški vladarji vedno bolj uterditi svoj upliv na južni strani Alp. Pošiljali so u te dežele nemške, zlasti bavarske naselnike, usiljevali so Slovencem tuje više dostojanstvenike (duhovne in posvetne), ter delili deželo zunanjim samostanom in škofijam (brižinski, bamberški, sabjonski

*) Ves ta sestavek je posnet po spisu „Razmere med Slovenci in Langobardi", podlistek „Soče" l. 1875.—

**) Dümmler, o. c. pg. 17.

***) Ankershofen, Geschichte Kärntens II. Regesten IV. Periode, pg. 9. —

itd.) U tem času so prihajali tudi sirovi Madjari u Italijo ropat; a te nesreče so zadevale večinoma le južni ravni del goriške grofije.

Oton II. odloči l. 976 Koroško s Frijulskim in Verono od Bavarskega ter ustvari iz pervih treh dežel samostojno vojvodstvo Koroško. Izročil je je l. 978 Otonu Wormsfeldskemu, (sinu cesarjeve hčere Luitgarde in lotarinškega vojvode Konrada Modrega). A že l. 982 izgubi Oton Koroško, katero dobi Henrik Mlajši in l. 989 Henrik Prepirljivi. Med tem je vladal Oton Wormsfeldski Frijulsko in Verono. Po smerti Henrika Prepirljivega l. 995 dobil je pa še Koroško in od tedaj ni bila nikoli več ta vojvodina z Bavarskim združena.

Ko je Oton l. 1004 umerl, sledil mu je tretji sin Konrad (Kuno) I. do l. 1011 (1012). Njegov naslednik je bil Adalbero Epensteinski, dokler ga ni cesar odstavil l. 1035. Od tedaj ni imelo Koroško svojega vojvode, nego deželo je oskerboval mejni grof Gottfried. L. 1047 pa izroči c. Henrik III. Koroško grofu Welfu III. Po njegovi smerti 1055 ni hotel cesar imenovati posebnega vojvode ni za Bavarsko, ni za Koroško, češ naj preide vlada popolnoma u njegove roke. Še le krog l. 1060 zadobi Koroško Berthold I. Zährinški. A Henrik IV. ga odstavi zaradi nezvestobe in izroči vojvodino svojemu sorodniku Markvardu Eppensteinskemu l. 1073. U tej rodovini je ostalo Koroško do l. 1122 in potem so jej sledili Sponheimci (do 1269).

Kedo je bil med tem časom mejni grof frijulski, ne ve se natanjko. Pred letom 1000 opravljal je to službo grof Verihen (Varient), ki je bil beržkone tudi grof u Istri. Ko mu je podelil Oton III. l. 1001 polovico Goriškega, postal je na ta način pervi goriški grof. Njegov sin Azo se omenja l. 1027 zadnjikrat. Po njegovi smerti bil je frijulski grof nek drugi, ki nam po imenu ni znan, in temu je sledil l. 1056 grof Ludovik, ki je umerl l. 1077.

Kaj se je med tem na Tolminskem godilo, nam ní čisto nič znano. Iz IX. in X. stoletja nemamo čisto nobenega pisanega poročila o naši deželici. Le toliko si lahko mislimo, da je u tem času pokristjanovanje Tolmincev lepo napredovalo in da so stare šege, stari običaji vedno bolj ginili. Po večih selih postale so nove cerkvene občine ter postavile si svoje cerkvice, ki so bile pa s početka zgolj lesene. Še le u XI. stoletju so začeli po Tolminskem cerkve zidati.

Od Čedada pokristjanjeno postajalo je Tolminsko vedno bolj odvisno od te cerkve in kmalu so ga počeli tudi politično prištevati k Frijulskemu, zlasti odkar je bila popolnoma razpadla ustava Karlovih okrožnih grofij.

Verjetno je namreč, da je bilo pod Karolingi tudi naše Tolminsko taka grofija. Čeravno majhna deželica, vendar je okoli in okoli tako lepo zaokrožena in od drugih pokrajin s prirodnimi mejami tako popolnoma ločena, da je morala postati tudi posebni upravni okraj. Nemški okrožni grof, ki je dobil Tolminsko u svojo oblast kot kraljevski uradnik, prišel je u deželico ter si poiskal pripravno mesto za svoj sedež in za središče cele grofije. Ní si mogel izbrati boljšega mesta, kakor prijazni hribček nad Tolminom. Čisto osamljeno uzdigajoči se hrib je kakor nalašč za grad ustvarjen, ker je ž njega pogled odpert po treh dolinah in se tore dá ne le samo lahko braniti, nego tudi mimoidoče poti se dajo nadzirati in u potrebi zapirati.

Na tolminskem hribu sezidani grad imenovalo je ljudstvo Kozlov rob, *) po nemški pa Pockenstein (Bockstein). To ime se ne prilega le neužugljivosti grada, nego označuje tudi, da so njegovi gospodarji ostro in neusmiljeno pokorili stanovalce tolminskih dolin. Da utegne tolminski grad u resnici iz karolinške dobe izvirati, priča nam zlasti kapelica sv. Martina, ki je bila u onem gradu sezidana. Znano je, da je bil sv. Martin u veliki časti pri vseh karolinskih vladarjih in da so njegovo čaščenje širili po vsej svoji veliki deržavi. U stolnem mestu Karolingov v Cahih (Aachen), sezidali so mu posebno lepo kraljevsko kapelo (imenovano po kapi, kapuci sv. Martina). Kjer so po svojem kraljestvu utemeljevali uzgledne kraljevske palače (Pfalzen), povsodi so zidali tudi kapelice sv. Martinu na čast. Tako je bila tudi na prestarem blejskem gradu kapelica sv. Martinu posvečena.

Tolminski hrib je prirodno središče cele deželice. Blizu njega se stekajo glavne reke na Tolminskem in zato je moral postati na podnožju hriba sezidani kraj politično središče vse deželice in dati jej svoje ime. Morda je bila že iz stare dobe kaka naselbina na tistem mestu. Da Tolmin ne more biti mlajši, kakor grad Kozlov rob, priča že to, ker ní dobil

*) Tudi bosanski kraljevski grad imenoval se je Kozel. Njegove razvaline se vidijo še zdaj na Zec--planini blizu Fojnice (Hvojnice).

svojega imena po gradu. *) Izvestno je pa, da je počel Tolmin hitro naraščati potem, ko je stal na njegovem hribu glavni in osrednji grad celega okrožja. Tako je zadobil kraj u majhnem času svojo po natori odmerjeno važnost. Ali pervikrat beremo njegovo ime še le okoli l. 1065. Patrijarh Ravengar (1063—1068) sklene med leti 1063 in 1066 sè svojim odvetnikom Markvardom Eppensteinskim pogodbo zaradi desetin u kraju „Tuimine“ (Tolmin). Tudi drugikrat se omenja Tolmin (l. 1146) kakor kraj, u katerem se je oglejski patrijarh nekoliko časa mudil.

O vseh drugih razmerah tega časa molči zgodovina popolnoma. Zato naj omenim vsaj nekoliko čast in oblast okrožnih grofov, kakoršni so tudi na Tolminskem vladali. Tak grof je bil samo kraljev uradnik in u njegovem imenu ne le zapovednik grajske straže in načelnik ob času vojske, nego tudi najviši sodnik. Ob določenih dnevih u letu (navadno vsaki mesec) ali, ako je bila potreba, tudi ob izvanrednih obrokih moral je sklicovati redna sodišča. Teh so se udeleževali vsi plemeniti in slobodni ljudje, ki so bili izkušeni u pravnih razmerah, ali pa usledi svoje starosti dobro poznali stare pravne običaje. Sèšli so se navadno pred cerkvijo, ali pa sredi vasi pod lipo. Tu je začel okrožni grof kot predsednik sodniško razpravo in obravnavo. Ko so preslišali tožnika, obtoženca in priče poprasa grof izvedene može za njih mnenje in potem izreče svojo obsodbo. Kazni so bile navadno samo globe u denarju ali blagu, od katerih je dobil grof tretjino ali polovico, ostalo pa vojvoda ali kraj. Zato so pa grofi navadno zelo pristransko sodili. O celi razpravi napravili so učasi mali zapisnik. Obtoženec mogel se je prizvati na kralja ali njegove poslance (missi regis). Grof je sodil o uboju, požiganju, ropanju, nasilstvu, uporu, veliki tatvini, ako je kdo kaj tajil; potem u civilnih pravdah višega reda: o dedovinah, lastenju posestva in sužnih oseb, ali takih, ki neso mogli dolgov plačati in bi tore morali postati robovi itd. Sploh je moral grof soditi o vseh prepirih svojih podložnih župljanov.

---

*) Jedino prava pisava je Tolmin, kakor kaže italijansko in nemško ime Tolmino, Tolmein. Sicer se pa to ime u starih listinah zelo različno bere: Tuimine, Tulminum, Tolminum, Tulmein, Dullmein, Tollmein itd. Kakor „Novice“ razlagajo je korenika tega imena ista kot u besedi „tolmač“ (?). Temu podobno je ime Tolmezzo (nemški Schönfeld) u Karniji, in tudi to mesto ima jednakc lego, kot Tolmin. Mogoče, da imamo u teh imenih iskati ostanek karnskega nazivlja. U Albaniji se nahaja več slično glasečih se krajevnih imen.

II.

Tolminsko u srednjem veku.

A. Tolminsko pod oglejskimi patrijarhi.

U staroslavni Akvileji uzrastla je bila mogočna in važna cerkvena deržava, ki je od različnih vladarjev in mogotcev zadobila mnogo posvetnega premoženja, posestev, slobošćin in predpravic. Usledi teh postali so akvilejski patrijarhi cerkveni knezi in samostalni vladarji svojih posestev. Ker je bila Akvileja velike važnosti za nemško deržavo, podpirali so nemški cesarji na vso moč patrijarhat in ga odlikovali pred vsemi drugimi cerkvenimi deržavami. Tako je dobil oglejski patrijarh l. 966 immuniteto, t. j. slobodo od deržavnih davkov, kateri so se od slej patrijarhu plačevali, ter grofovsko oblast čez svoja posestva. L. 1028 oslobodi ga cesar vse podložnosti od koroškega vojvodstva in ga tako postavi za deželnega kneza vsem podložnikom oglejske cerkve.

In še več, po smerti frijulskega grofa Ljudevita l. 1077 izroči cesar Henrik IV. patrijarhu Sieghardu tudi vojvodstvo Frijulsko in od tedaj je bil oglejski patrijarh deželni knez čez vso zemljo med Livnico in kranjsko mejo, tore tudi čez Goriško in Tolminsko. Da, tudi Istro in Kranjsko so izročili cesarji patrijarški vladi, (pervo l. 1209 in 1228, drugo pa 1093). Tako je vladal akvilejski patrijarh čez mogočno in važno deželo ob jadranskem morju, na katero so se oslanjali nemški cesarji pri vseh svojih podjetjih u Italiji.

Mali del te mogočne patrijarške deržave bilo je tudi naše Tolminsko. To pa je bilo takrat precej obširnejše, nego dandanes. Na beneški strani spadala je Drenkija pod volčanško faro in tore pod Tolminsko, ravno tako Doblar in ves Lom, kar je sedaj kanalsko. Na Kranjsko segalo je Tolminsko daleč čez sedanjo cerkljansko mejo. Pod Tolmin ní spadalo le vse gorenje porečje Idrijice, nego tudi današnje občine Nova in Stara Oslica, Leskovica in Davča do potokov Habovča, Kopačnica, Hotavlje in Davča. Tako je bilo

takrat Tolminsko vendar le za 350 □ kilometrov veče, nego dandanes, čeravno se neso prištevale k njemu občine Livek, Sedlo in Breginj.

Rekli smo že, da je bil Čedad zelo važno mesto za našo deželico, ki je po natornem ustrojstvu združena z onim starim mestom in odvisna od njega, kar se omike tiče. Franki so po naših krajih ob jednem svoje gospostvo in sveto vero širili. Vsak narod, katerega so podjarmili, pokristjanili so ga tudi, in nasprotno, ako je koje ljudstvo sprejelo kerščanstvo, moralo je tudi priznati verhovno oblast Frankov. Kedor je ljudstvo podjarmil ali pokristjanil, ta je bil njegov neposredni gospodar. Ker so čedadski misjonarji razširili sveto vero po Tolminskem, bilo je natorno, da so smatrali Tolminsko kakor s Čedadom združeno deželico. Ker se ní nikdo oglasil proti temu in nikdo drugi dokazal svojih pravic do Tolminskega, ostalo je to čedadski kapitulski cerkvi. Morda je ona iskala poterjenja zato pri cesarjih in papežih, ter ga tudi dobila, kakor se je pozneje večkrat zgodilo, ali nam taka poterdilna pisma iz stare dobe neso znana. Izvestno je, da so oglejski patrijarhi, katerim je pripadal tudi Čedad, podpirali prizadevanja čedadskega kapitula in mu radovoljno priznavali Tolminsko kot njegovo cerkveno posestvo

Patrijarhi so bili kot deželni knezi Frijulskega, h kateremu se je tudi Tolminsko prištevalo, verhovni gospodarji u naši deželici in so imeli u njej tiste pravice, kakor pred letom 1028 in 1077 koroški vojvode, odnosno nemški cesarji in njih namestniki. Te deželske pravice patrijarhov so bile takoimenovane regalije (više in niže), t. j pravica loviti, ribariti, gozde sekati, rudo kopati; pobırati colnino, mitnino in mostnino; upeljevati letne in tedenske sajme ter pobirati od njih dohodke (stojno); slednič kovati lastni denar sè svojim imenom. U svoji vojvodini bili so patrijarhi absolutni zakonodajalci in nakladali so svojevoljno davke, le da so bili pri tem navezani na sklepe stanov, katere so oni k zborom sklicovali. Kot deželni knezi bili so tudi neodgovorni sodniki svojih podložnih u civilnih in kriminalnih stvareh. Ali sodstvo so izverševali po svojih namestnikih, večinoma po odvetnikih oglejske cerkve. Vsa posestva, katera neso bila izrečeno darovana cerkvam, samostanom in plemičem, smatrala so se kot deržavna dobra, od katerih so patrijarhi sami najemnino dobivali, ali pa jih svojevoljno drugim plemičem delili u užitek. Po smerti svetskega posestnika padlo je tako posestvo („feudum

ali beneficium“ imenovano) zopet u roke patrijarha in on je je mogel slobodno drugemu podeliti. Cerkvena posestva pa so ostala zmerom dotični cerkvi, smatrala so se kot „allodium“, to je nasledne posestvo, ki preide od očeta na sina in njegove unuke. Patrijarhi so imeli tedaj pravico podelovati feude in allode, oslobajati robove ter pouzdigati slobodne ljudi u plemiče in viteze. Imeli so posebna odlikovanja, gerbe in prapore ter načelovali (učasi po svojih namestnikih) lastni vojski. Smeli so iz lastne moči zavojščiti (vojsko napovedati), ali pa mir in pogodbe sklepati. Imeli so tudi pravico sedeti u nemškem deržavnem zboru ter priznavali so kot svojega verhovnega vladarja samo cesarja, klanjali se mu in obečavali zvestobo.

Mnogokrat se misli, da so bili oglejski patrijarhi tudi neposredni pervotni gospodarji Tolminskega, da je bilo to privatna lastnina patrijarška. To mnenje se opira na darilno pismo cesarja Otona III. od leta 1001, usledi kojega podeli cesar „polovico gradu Solkana in kraja Gorice, dalje polovico vseh zemljišč, gozdov in vodá ter s temi združenih dohodkov, lova, ribarenja in pašnje med Sočo, Vipavo in Devinom pa do verha bližnjih Alp“ oglejskemu patrijarhu Janezu IV.. drugo polovico pa frijulsko-isterskemu grofu Verihenu ali Varientu (glej gore str. 24.) *)

Ali tu z mejami označeno okrožje ní moglo sezati do Predela in Triglava, nego zauzemalo je le nekdanjo grofijo solkansko ali sedanje okrajno glavarstvo goriško. Ako bi bil cesar takrat nameraval tudi Tolminsko patrijarhu darovati, omenil bi bil gotovo Tolmina, ki je bil že takrat (l. 1065) patrijarški letni sedež in tore l. 1001 važen, poznan kraj. Tolminsko je spadalo prirodno k Čedadu, bilo je po tergovini in omiki navezano na to mesto in se je tudi politično prištevalo Čedadu. odkar je bilo od njega pokristjanjeno. Še skoz celi srednji vek (in u cerkvenem obziru celo do konca preteklega stoletja) neso imenovali frijulski pisatelji Tolminsko drugače kot „gorsko Frijulsko“ (Friuli in montibus). Cesar tore ní mogel l. 1001 darovati Tolminskega patrijarhu, ker je bilo že čedadsko, in patrijarh je imel na Tolminskem le (gore naštete) knežje pravice kot naslednik frijulskih grofov in zamenik koroških vojvod. Vse to nam zgodovina naslednih stoletij jasno izpričuje.

Oglejski patrijarh je tore postavljal na Tolminskem svojega vladarskega namestnika, ki se je imenoval „poglavar“

*) Primeri: Czörnig, Görz-Gradisca I. pg. 477.

(capitano) in moral u njegovem imenu vladati deželico ter skerbeti za njeno varnost. Kako važno se je zdelo patrijarhom Tolminsko priča najbolje to, da so postavljali onde za poglavarje svoje najbliže sorodnike in najzvestejše prijatelje. Dolžnost poglavarja je bila varovati grad Kozlov rob ter braniti deželne meje pred sovražnimi napadi; preganjati roparje in javne zločince, ki so takrat radi utekali na Tolminsko in se skrivali po naših gorah; skerbeti za ceste in nadzirati javna dela (zidanje cerkev, mostov itd.); soditi civilne in kazenske pravde, kakor nekdaj okrožni grofi; ter upravljati deržavna in neposredno patrijarška posestva na Tolminskem. Poglavar je stanoval na Kozlovem robu in za plačilo njegove službe dobival je dohodke nekaj kmetij in travnikov.

Ako je bil poglavar na potovanju ali sploh zunaj deželice, opravljal je vse njegove posle poglavarjev namestnik. Za izverševanje svoje sodnijske dolžnosti plačeval je navadno posebnega u pravoslovju izučenega sodnika, ki je dobival tudi polovico za kazen naloženih glob. Dalje je imel poglavar svojega kancelarja, tajnika ali pisarja, ki je vodil vse račune in dopisovanja s patrijarhovo vlado. Za pobiranje desetine in uredovanje urbarja (zemljiščnih bukev) imel je poglavar še posebnega oskerbnika (gastaldo). Dalje je plačeval poglavar dva obhodnika ali trabanta in veče število biričev (sbirri). Ti so bili gradski vratarji in stražniki, varhi javnega mira, lovili in zapirali so nevarne ali obsojene osebe ter pretepali s palicami one, katerim je bila ta kazen odmenjena.

Te biriče ali vojaške hlapce najemal in plačeval je poglavar usledi posebne pogodbe, katero je ž njimi sklepal. Tako je moral poglavar l. 1299 uzderževati šest varuhov za grad in ravno toliko za patrijarhov dvor zdole u Tolminu, ne uštevši onih slobodnih posestnikov, ki so bili tudi dolžni braniti grad in dvor. Takrat je dobival vsak stražnik na dan po tri denarje ali 26 soldov naše veljave. L. 1324 hotel je postati gradski stražnik u Tolminu nek Matija, črevljar iz predmestja sv. Domenika u Čedadu. 14. maja istega leta obljubi poglavarju zvestobo pod pogoji, katerih so se morali tudi drugi stražniki deržati, ter zagotovi poroštvo za mezdo, katero bode za svoj posel dobival, in se zaveže mezdo poverniti, ako ne bode vestno izpolnoval svojih dolžnostij. *)

---

*) Bianchi, Documenta historiae Forojulensis saeculi XIII. u „Archiv für Kunde oest. Geschichtsquellen“ Bd. XXIV.

Blizu jednaka pogodba o stražarstvu tolminskega grada sklenjena je bila 5. februarja 1339. L. 1370, 10. novembra, sprejmejo za stražnika na Kozlovem robu Nikolaja, sina umerlega Tomaducija iz Čedada. *)

Kakor smo gore slišali, imel je patrijarh u Tolminu tudi svoj poseben dvor ali letno prebivališče. Ta dvor je stal na dolenji strani Tolmina, na onem mestu, ki se še zdaj Dvor (Dor) imenuje. To mesto je klinu podoben polotok, kateri delata od izhodne strani nizko dole tekoča Tolminka, od zahodne pa globoki jarek, po katerem se odteka vsa voda tolminskega terga u Tolminko. Na severni strani delil je globok prekop, ki se še sedaj pozna, oni polotok od sveta, na katerem leži Tolmin. Na onem od prirode uterjenem mestu stal je tedaj patrijarhov dvor. Obokane kleti tega dvora nahajajo se še dandanes pod njívo, ki leži sedaj na razvalinah nekdanjega letišča patrijarhov. Pripoveda se, da je dal ta dvor sezidati patrijarh Rajmund della Torre l. 1292.

Verjetno je, da so patrijarhi o veliki letni vročini u Tolminu bivali in nad hladno Tolminko čisti zrak serkali. Rekli smo gore, da se je že patrijarh Ravengar okoli l. 1065 u Tolminu mudil. Tako je bival u Tolminu l. 1146 tudi patrijarh Pelegrin I. (1132 — 1161) z vsemi svojimi cerkvenimi dostojanstveniki, prošti, naddijakoni itd. ter u pričo tega spremstva daroval samostanu gorenjegradskemu na Štajerskem 10 zemljišč u Budriju na Frijulskem ter 5 u Velikih Laščah na Kranjskem. **) Dasiravno nemamo nobenega pisanega poročila, vendar se nam zdi zelo verjetno, da je že Pelegrinov prednik Ulrik I. (1085 — 1121) u Tolminu bival in posvetil cerkev sv. Urha pri Soči. Drugače si je težko razlagati, kako bi si bilo naše ljudstvo tega tujega svetnika za svojega patrona izbralo.

L. 1194 poterdi patrijarh Gotfrid u Tolminu slobodo mitnine u Ogleju in Kluži za šenpavelskega (na Koroškem) opata Ulrika I.***) Skoro izvestno je moral tudi patrijarh Bertold (1218—1251) u Tolminu bivati ob času, ko je naselil Nemškorutarje na Tolminsko in jim podelil nekatere sloboščine. Isti patrijarh izroči l. 1251 u Tolminu cerkvico sv. Ivana na Zili samostanu Podklošter (Arnoldstein).****) Pripoved terdi, da je patrijarh Pagano della Torre (1318—1332) l.

*) Bianchi, Diplomata inedita u Manzanovih analih.
**) Zahn, Urkundenbuch von Steiermark, Bd. II. pg. 263.
***) Archiv für Kärntn. Gesch. u. Topographie 1866 pg. 136.
****) Eichhorn, Beiträge zur Geschichte Kärntens II. Bd. pg. 247.

1319 slavnega italijanskega pesnika Danta u Tolminu gostil. Izvestno pa nam je znano, da je boravil u Tolminu patrijarh Markvard Randeški (1365—1381), ker je onde izdal 8. augusta 1377 listino za faro Sevnico na Štajerskem. *) Poletno bivanje oglejskih patrijarhov u Tolminu je tore zgodovinski več nego zadosti izpričano.

Patrijarhov oskerbnik je pazil na obdelovanje zemljišča, ki je spadalo k gradu in dvoru, preračunal in pobiral najemnino od patrijarških kmetov in izverševal tudi niže sodstvo glede zemljiških prepirov. Oskerbnik je sprejemal od podložnih kmetov najemnino u denarju in u blagu (žitu) ter moral skerbeti za prevožnjo ali prodajo nabranega blaga. Vsako leto, ob času rednih sodišč pregledali so vsakemu užitniku njegovo posestvo in z nova določili, koliko najemnine mora za naprej plačevati. Nekteri kmetje so plačevali svoj delež le o posebnih priložnostih, velikih praznikih, drugi pa redno skozi celo leto. Najemnina se je ravnala po velikosti zemljišča. Vsak kmet dobival je navadno 2 — 4 orala zemljišča u obdelovanje in to se je imenovalo „mansus". Veči užitniki so obdelovali po jedno „hobo" (Hube), t. j. 18—20 oralov. Polovica „hobe" znašala je vedno 10 oral. Oskerbnika nadzoroval je glavar u njegovem službovanju.

Poleg patrijarha bila je čedadska kapitulska cerkev največa posestnica na Tolminskem. Ta cerkev je bila urejena po uzgledu škofovskih stolnih cerkvá ter imela s početka celo dva kapitula: sv. Štefana in sv. Marije. Ali l. 1255 odpravi patrijarh Gregor iz Montelonga (1251—1269) prošta sv. Štefana, ker se je preveč utikal u posle dekana sv. Marije ter samovoljno trosil skupne dohodke. Proštove pravice in dohodke porazdelil je patrijarh med se in med čedadski kapitul. Med drugim obderži patrijarh za se tudi faro in kraj Tolmin z dotičnimi dohodki. Še le patrijarh Rajmund della Torre povernil je l. 1297 kapitulu duhovno sodstvo in vse dohodke na Tolminskem.

Odkar je bila tore čedadska cerkev Tolmince pokristjanila postavljala jim je duhovne pastirje, sodila u vseh cerkvenih in mešanih (pol duhovskih, pol posvetnih) pravdah, in kar je bilo najvažnejše, pobirala desetino od vseh pridelkov, od živine in od tega, kar ona daje. L. 1233 daruje patrijarh Bertold kapitulu tudi desetino od lana in prediva, „da bi on molil za mir duše umorjenega svojega brata Henrika, bivšega mejnega grofa isterskega."

---

*) Beiträge zur steiermärk. Gesch. Bd. IX. pg. 109.

Za oskerbovanje teh desetin in dohodkov imel je tudi kapitul (kakor patrijarh) svojega oskerbnika ali gastalda u Tolminu. Vsak župan in vaški predstojnik je bil dolžan pobirati desetino od svojih vaščanov in izročevati jo kapitulovemu oskerbniku. Ta je nabrano desetino skušal u Tolminu prodati, zlasti za potrebe gradu in dvora. Kar pa ní prodal, to je dal po najetih voznikih u Čedad speljat.

Pozneje, u XIV. in XV. stoletju ní več kapitul sam pobiral desetine po svojem oskerbniku, nego dajal jo je u najem onemu, ki je največ za njo dajal, najrajše pa svojim kanonikom, ki so na ta način znatno obogateli. Tako prepusti čedadski kapitul 11. maja 1311 na jedno leto (od sv. Jakopa u juliju naprej) svojemu kanoniku in naddijakonu konkordijskemu Guidonu di Manzano za 128 mark in 1 denar vse svoje dohodke od vernikov tolminskih, šenvidskih, volčanskih in kobaridskih, ter vso desetino od žita in novorojene živine, izuzemši pa desetino od lana, malega sira in vikarijatskih beneficij. Kapitul zagotovi Guidonu vse, kar ima služiti njemu na korist, ta pa je moral obečati določeno plačilo ne glede na to, da bode morda on manje dobil, ker utegne toča potolči, ali pa slaba letina in vojska pridelke uničiti. Po tem priseže Guidon, da bode izvestno plačal in imenuje za to svoje poroke.

L. 1321, 12. junija, pa odloči kapitul kot svojega oskerbnika na Tolminskem za naslednje leto svojega kanonika Folchera iz Gorice proti temu, da ima dekanu in kapitulu položiti natančni račun o dohodkih in drugih pravicah tolminske gastaldije.

L. 1326, 24. julija izroči kapitul svoje dohodke na Tolminskem za devet let Folcherinu Zuccola, čegar rodovina je imela bogata posestva u kobaridski okolici. Folcherino je dobil naslov „kapitulov oskerbnik“ in zavezal se plačevati kapitulu vsako leto 120 mark najemnine. Verhu tega je moral polagati kapitulu račun, kadarkoli je ta zahteval; samo o jednem kmetu užitniku celega zemljišča smel je račun dajati še le čez sedem let. Dohodke iz Bolškega dolžan je bil Folcherino le tedaj oskerbovati in o njih račun dajati, kadar bi se plačevali u tolminsko blagajnico. Te dohodke je tore kapitul posebe upravljal, dasiravno neso bili veliki.

Pod jednakimi pogoji prepusti kapitul tolminske dohodke 18. aprila 1331 (po odstopu Folcherina) na pet let kanoniku Zuanolu iz Čedada, ki je bil nečak patrijarha Pagana della Torre.

Ko dobi mesto Čedad l. 1379 glavarstvo tolminsko z vsemi dohodki od patrijarha Markvarda, zastavi 26. maja tudi občinski svèt čedadski po uzgledu kapitulovem grad, dvor in glavarstvo različnim osebam na šest let in sicer za 6000 mark solidov (tore prav za toliko, kolikor je bil Čedad patrijarhu posodil proti omenjeni zastavi). *)

Toda verniti se moramo nazaj in pregledati, kako je kapitulska cerkev zadobila in razširila svoje pravice na Tolminskem. Že patrijarh Janez IV. jej poterdi cerkveno desetino in duhovno pastirstvo u naši deželici. L. 1015 izroči namreč proštu sv. Štefana in kanonikom ter vsem njih naslednikom za večne čase mnogo cerkvá z vsemi njih dohodki. Med drugim se bere u patrijárhovi listini tudi, da izročuje kapitulu „desetino od volčanskih kmetov".5) Tu se imenuje pervikrat cerkvena občina in Volče so tore ono selo, katerega ime se nam prikazuje najprej u naši zgodovini.

Izvestno je najstarejša cerkva na Tolminskem sv. Danijela na volčanskem polju. Volče so najbliže Čedada in zato so tudi najpoprej sprejele kerščanstvo. Cerkvico so sezidali zunaj vasi blizu Sočinega brega, takrat še „u černem gozdu", da bi tudi Tolminci lahko k službi božji dohajali, dokler neso imeli sami svoje cerkve. O cerkvi sv. Danijela ohranilo se je še veliko pripovedi med ljudstvom. Terdi se, da je hodil volčanski duhovnik daleč okoli (celo u Bohinj!) kerščanski nauk razlagat in svete sakramente delit. Tudi ljudi so nosili celo iz Bohinja (?) u Volče pokopavat, in ako je kedo po zimi umerl, obesili so ga u dimnik in posušili ter potem še le na spomlad pokopali. Cerkvenec iz Volč hodil je baje vsako soboto na Pečine avemarijo zvonit. **) Znano je, da tolminske cerkve sveto krizmo še dandanes iz Volč dobivajo.

Cedadski kapitul pa ní bil zadovoljen samo z izročilnim pismom patrijarha Janeza, nego obernil se je naravnost u Rim s prošnjo, naj bi se mu poterdila duhovna oblast ob gorenji Soči. Dokazal je, da so mu bili našteti kraji že pred mnogo leti izročeni, in da ima tore izključljivo pravico do njih. Usledi tega izda papež Celestin III. l. 1192 sledečo bulo:

„Celestin škof, sluga božjih služabnikov, predragim sinovom, proštu, dekanu in korarstvu čedadske cerkve pozdrav

---

*) Diplomata inedita del Bianchi, indi Perona, Manzano Annali V. 315.

**) F. J. Kafól, u Slovenskih večernicah l. 1863: „Cerkev sv. Mohora in Fortunata na tolminskih Pečinah."

in apostolski blagoslov! Iz tega namena smo postavljeni po gospodovi milosti na stražišče apostolskega sedeža, da za mir cerkve skerbimo in apostolskim namestnikom pomągamo, da bi nihče ne bil nadlegovan, ki gospodu služi. Zatore, predragi u gospodu, ker nam je volja za Vaš mir skerbeti, sprejmemo Vašo cerkev, osebe in posestva, ki jih sedaj po pravici svoje imenujete, in druge pravice, katere ste že štirideset let sim mirno uživali, pod varstvo sv. Petra in Naše, to je: cerkev u Volčah z njenimi podružnicami, cerkev sv. Vida z njenimi podružnicami, cerkev u Bolcu z njenimi podružnicami, (cerkev sv. Petra u Ažli, u Solkanu itd.), kakor tudi vse slobośčine in predpravice Vaše cerkve, ki jih je do sedaj imela in ste jih pravilno uživali, Vam sè svojo apostolsko oblastjo poterdimo. Nihče naj se tore ne prederzne koga izmed Vas ali Vaše premoženje nadlegovati, ali to pismo Našega varstva in poterjenja zaničevati, ali mu prederzno nasprotovati. Če bode kdo to premišljeno delal, naj zapade jezi Vsemogočega ter njegovih apostolov Petra in Paula. Dano u Rimu 24. novembra 1192, u drugem letu Našega vladanja."

Iz te bule se razvidi, da so bile proti koncu XII. stoletja že tri samostalne duhovnije na Tolminskem: u Bolcu, u Volčah in na Šenvidski gori. K poslednji je spadalo tudi Cerkno in spodnja Idrija (pri Fari). Sto let pozneje pridružili sta se tem trem še dve novi duhovniji: u Tolminu*) inu Kobaridu. Duhovni predstojniki so se imenovali vikarji, t. j. namestniki čedadskega kapitula, kateri se je smatral kot pravi župnik naših cerkvá. Vikarji so imeli svoje pomočne duhovnike, katere so sami izbirali, pa tudi sami plačevali iz svojih dohodkov.

L. 1297 (21. julija u Vidmu) izroči z nova patrijarh Rajmund (1273—1299) čedadskemu kapitulu vse tolminsko prebivalstvo z vsemi kmetijami in desetinami od živega in neživega, vse cerkve in kapele ž njih dohodki in desetinami ter sploh vse pravice, katere so bile združene s tem ljudstvom. Zato ukaže patrijarh svojemu nečaku in poglavarju u Tolminu, naj izroči vsa tu navedena posestva in pravice kapitulovemu kanoniku Leonardu, ter naj preskerbi, da se temu izročijo ključi od cerkva in naj gleda, da bode kapitul mirno užival svoje pravice. Če pa menijo vikarji onih cerkvá, da imajo kake veče pravice do njih, nego kapitul, naj jih pridejo skazat pred patrijarški sedež. 6)

*) U Tolminu je bila fara že pred letom 1297, kakor se vidi iz ohranjene listine. (Glej „Dostavke" št. 6).

L. 1306 uredijo 31. julija u kapitulu zbrani kanoniki čedadski dohodke tolminskih vikarjev. Volčanskemu so določili sedem starjev žita in ravno toliko prosá ter ovsa; dalje polovico sira in volne, katero naberejo o sv. Jurju in sv. Mihelu; polovico sedmin in zapustnin umerlih, ter vse kar bodo dobili za očiščevanje žen in za poznamovanje hiš (o sv. treh kraljih?). Od tega pa mora plačevati jednega pomočnega duhovnika. Ravno toliko naj dobiva tudi vikar šenvidski in naj tudi on uzderžuje jednega duhovnika. Tolminskemu vikarju so dali desetino od šesterih kmetov in to treh u Tolminu in treh u Doljah, a vse drugo kakor volčanskemu in šenvidskemu, ter ga obvezali uzderževati jednega duhovnika. Bolški vikar naj dobiva osemnajst starjev žita, prosa in soržice in vse drugo, kakor ostali vikarji, ter naj uzderžuje jednega duhovnika. Ravno toliko naj ima tudi vikar kobaridski in naj uzderžuje tudi on jednega pomočnika.[7])

Dohodki, katere je dobival kapitul iz Tolminskega, morali so biti precej veliki, ker so se mnogokrat porodili prepiri zavoljo njih delitve med patrijarhom, proštom, dekanom in kapitulom čedadskim. Tako je moral l. 1297 apostolski kardinal-legat izbrati trevižanskega škofa Tolberta za sodnika u teh prepirih. Ta izreče razsodbo 31. julija u Trevižu in to u osmih točkah, od katerih naj se tu omenijo samo tiste, ki Tolminsko zadevajo. 1. Polovica vseh desetin volčanskega prebivalstva, bodi od živega ali neživega, naj pripada čedadskemu proštu gospodu Petru de Piperna. 2. Dekanu in kapitulu čedadskemu tiče (razen ostalega) vse, kar se dobiva na siru in lanu od tolminskih prebivalcev. 3. Patrijarhu, dekanu in proštu ob jednem spada prebivalstvo volčansko z drugo polovico desetine od živega in neživega; dalje osemnajst kmetov u vasi Tolmin ter cerkve na Šenvidski gori, u Tolminu, Kobaridu in Bolcu z vsemi pravicami teh cerkvá. 4. Prošt pa mora vsako leto dati dekanu in kapitulu (razen mnogo druzega u denarjih in blagu, tudi) vso volno, katero dobiva čedadska cerkev s Tolminskega. *)

Razen Čedada imelo je pa Tolminsko še mnogo cerkvenih in posvetnih neposrednih gospodarjev. Vse nedarovano zemljišče smatralo se je kot patrijarhova lastina, kot deržavno premoženje, katero je smel patrijarh slobodno

*) Bianchi, Documenta hist. Forojul., Archiv f. oest. Gesch. 1861, Bd. XXVI.

deliti in kot feude darovati. Tako je dobil poleg Čedada največ posestev na Tolminskem samostan rosački (Rosazzo). Ta samostan pouzdignil je patrijarh Ulrik u opatijo ter ga u zvezi sè svojim bratom Henrikom, goriškim grofom iz rodovine Eppensteinske, bogato obdaroval med l. 1085 in 1190. Na Tolminskem dobila je rosačka opatija vse Bolško, dalje vasi: Sedlo, obe Borjani, Potoke, Kred, Mlinsko, Idrijsko, Livek, Ljubinj in Idrijo pri Bači. Po teh vaseh ní imela rosačka opatija le pravice desetino pobirati, nego bila je tudi neposredna posestnica onde ležečih zemljišč, in od teh se je tore njej plačevala najemnina, kakor na Tolminskem patrijarhu.8)

Da je imel rosački samostan pravico po Bolškem desetino in zemljiško najemnino pobirati, to nam poterjujejo tudi poznejše listine. Tako odstopi on l. 1285 trinajst kmetij na Bolškem („in contrata, quae dicitur Pletz sive Vliz") millstattski opatiji na Koroškem, ki je tedaj tudi postala posestnica na Tolminskem. U zameno dobi rosačka opatija drugih kmetij, beržkone na Koroškem.

Tudi najvažnejša goriška opatija u Belenju (Beligna) pri Ogleju imela je na Tolminskem nekaj posestev. L. 1192, 14. oktobra, podeli patrijarh Gotfrid belenjskemu opatu Ortwinu in njegovim naslednikom štiri kmetije z vsemi pravicami u vasi Pontikel (Ponikve?) na Tolminskem, katere je užival nekdaj patrijarhov oskerbnik Reginald. Ker je pa ta omenjene kmete poprej zelo stiskal in nadlegoval z izgovorom, da izveršuje svoje odvetništvo nad njimi, izročil je patrijarh belenjskemu opatu tudi odvetništvo in vse pravice, katere je sam imel nad omenjenimi kmetijami. Le ko bi kateri užitnik teh kmetij kedaj več kot jedno ovco ukradel, naj zapade njegova oseba patrijarhu, njegovo posestvo pa opatiji. Ko bi pa kdo izmed njih konja redil, dolžan naj bo ž njim dvakrat na leto patrijarhu rabotati. *)

Izmed tujih cerkvá in samostanov dobila je na Tolminskem nekaj posestev najpoprej sabijonska (briksenska) škofijska cerkev. Cesar Henrik IV. daroval je namreč 27. septembra 1063 omenjeni cerkvi dva hriba imenovana Otalež in Stainberch. Ta daritev obsegala je izvestno pogorsko stran med Otaležem in Oslico. Tudi Otalež je tore jeden najstarejših krajev na Tolminskem.9)

Od drugih samostanov znan nam je (poleg že omenjenega millstattskega) še gorenjegrajski samostan u savinski

*) Rubeis, Monumenta Eccl. Aquilejensis, pg. 636.

dolini kot tak, ki je bil posestnik tudi na Tolminskem. Imel je od patrijarhov jedno vas s kmeti, stanovališči in zemljišči, ali ime te vasi ne da se čitati u listini. L. 1326 skušal je to svoje posestvo zastaviti, ali ne znamo komu. *)

Natorno je, da so bile tudi domače tolminske cerkve posestnice nekaj kmetij in zemljišč, katere so dobile od patrijarhov za to, da so mogle oskerbovati svoje cerkvene oprave in skerbeti za potrebne poprave na posodah in poslopjih. Ali o nijedni naših cerkvá ne moremo določiti, koliko in kje je imela svoje kmetije, travnike in druga posestva u srednjem veku.

Poleg cerkvenih imamo pa še mnogo svetnih posestnikov na Tolminskem. Nektera posestva delili so namreč patrijarhi svojim nižim plemičem, ki so postali usledi tega njihovi vazali ali branjeni podložniki. Imenovali so se taki vazali „ministeriales nobiles“, ker so bili dolžni patrijarhu opravljati neke službe na njegovem dvoru. Morali so vedno uzderževati nekaj oboroženih, za vojsko pripravljenih mož ter skerbeti za varnost gradov in cest. Bilo je tudi takih ministerjalov, ki so bili obvezani patrijarškemu dvoru za živež in pijačo skerbeti. Pervi je moral vsako leto toliko divjačine, drugi toliko telet, tretji jajec, četerti rib itd. patrijarhu oddajati. Za vse te dolžnosti dobili so ministerjali veče ali manje posestvo u feud. Mnogokrat se je pripetilo, da so taki ministerjali svoj feud zopet razdelili med posamezne užitnike.

Že u XII. stoletju bila je na Tolminskem cela družba (konsorcij) plemenitih vazalov, ki so imeli na Kozlovem robu feud stanovanja (feudum habitantiae) in so se tore imenovali gradski varuhi (habitatores nobiles, Burghuten). Za stanovanje u gradu imeli so dolžnost braniti ga pred sovražnikom in odpirati prijateljem. Ob času vojne morali so poslati k patrijarhovi vojski določeno število konjikov oboroženih sè sulico in lokom. Živeli so navadno osamljeni na gradu, ravnali kruto z robovi, ljubili lov in borenje, mnogokrat pa tudi ropanje. Ti gradski varuhi so imeli tudi neke vasi u posesti in navadno skupno uživali njih dohodke. Te vasi nam po imenu neso znane, ali ležale so izvestno po izhodnem kraju naše deželice.

Tak tolminsk plemič bil je l. 1188 Guntram. On izroči 1. februvarjá svoj feud nazaj patrijarhu Gotfridu in ta ga podeli proštu čedadskega kapitula. Temu proštu zapusti

*) Zahn, Urkundenbuch von Steiermark l. 1326.

Guntram po svoji smerti tudi vse svoje premakljivo in nepremakljivo imetje. *)

L. 1279 se omenja Beroerius iz Tolmina, beržkone tudi jeden gradskih plemičev. Temu obljubi (2. augusta apud Laudem) Konrad iz Sacila, da če mirovati u njunem prepiru in sovraštvu do petnajstega dne po njunem in patriarhovem prihodu u Čedad. **)

L. 1296 (22. maja apud Scherfemberch) daruje patrijarh Rajmund Arpuciju iz Tolmina jednega kmeta u Zampuanu (t. j. Čepovanu, morebiti na Vratih, ki so se Tolminskemu prištevala) u zakonit feud zaradi njegove zvestobe in natančnega spolnovanja dolžnosti proti patrijarhu.

L. 1313 umerje Lucillo, jeden bogatih tolminskih vazalov, in zapusti svoje premoženje deloma cerkvi, deloma siromakom u Čedadu.

L. 1320 dobi plemič Speranza iz Tolmina vasi Zakriž in Labinje na Cerkljanskem kot patrijarški feud.

L. 1321, 2. julija, toži Francescuttus, sin pokojnega Jarice (Jariza, morda bolje Jarec?), svojega strica Arpucija za polovico po svojem očetu podedovane pravice stanovanja u tolminskem gradu. Imenovanega dne preiskovali so Frančeškutove zahteve u Čedadu in preslišali priče.

L. 1366, 15. decembra, podeli patrijarh Markvard Tolmin Filipu, sinu gospoda Frančiška, in Filipu, sinu umerlega Liazara. Temu poslednjemu podeli tudi u imenu njegovih bratov vsa tista posestva, katera so že od starodavnih časov uživali.

U XIV. stoletju pripadale so sledeče obitelji (rodovine) društvu plemenitih gradskih varuhov u Tolminu: Canussio, Attems, Manzano, Cusani, Formentini, Cottis in Poppi (Puppis). Tore sami furlanski plemiči zapovedovali so našemu ljudstvu u Tolminu! Kako sirovo so se obnašali ti plemiči priča nam zadosti to, da so l. 1239 kar brez vsega uzroka napadli sosednje Kranjsko in je oplenili. Patrijarh Bertold moral je zaradi tega škodo poverniti oropanim.

Tudi na Kneži stanovali so u srednjem veku plemiči. Že ime samo „Knežja vas“ (nemški Graffenbach) priča, da je bila vas nekdaj lastnina knezov ali grofov. Morda se je bila tu ohranila katera stara slovenska plemenita rodovina in obderžala svoja posestva s tem, da se je znala novim

*) Bianchi, Sul preteso soggiorno di Dante a Tolmino.
**) Bianchi, Documenta historiae Forojulensis saeculi XIII.

deželnim gospodarjem prikupiti. Pozneje, se ve da, je ta rodovina pomerla in njena posestva so prišla u druge roke. Še na koncu preteklega stoletja imeli so plemiči Locatelli in Forti (?) svoja posestva na Kneži.

Tudi več tujih furlanskih plemičev zadobilo je zemljišča na Tolminskem. Med temi stojijo u pervi versti gospodi Cucagna. Pripoveda se, da se je bila ta rodovina iz Koroške doselila na Frijulsko, in si tu pridobila dedno kamorništvo na patrijarhovem dvoru. Kmalu je dobila skoro ves kobaridski Kot u svojo last in tako počela uplivati na razvitek naše domače zgodovine. Jeden odrastek te rodovine uzel je naslov Čuki (Zucco) ter se naselil u Kobaridu, kjer se nahaja še zdaj spomenik tega imena. Že l. 1290 prišli so Cucagna u prepir s čedadskim kapitulom zaradi posesti Kobarida, ki se tega leta pervikrat omenja u zgodovini. Oglejski kanonik Matteo de Mels je bil dobil nalog poravnati ta prepir, ali ne zna se, kako je to opravil.

Adalbert Cucagna proda l. 1312 z dovolenjem goriškega grofa Ternovo, Staroselo in Belo, „koristne vasi u slovenskih dolinah", nekemu Martinu Venustu, da bi sè skupljenim denarjem rešil svoja druga posestva. Ali da bi nazaj dobil Venustu prodane kraje, proda isti Adalbert že naslednjega leta (1313) svoje posestvo in gospostvo čez Selica tolminska čedadskemu plemiču Henriku Mutu.

L. 1323, 13. augusta, prodata brata Odarico in Rizzardo Cucagna, sina Simona Cucagne, svojo vas Selišče (Silischa) z jednim mlinom, z vsemi kmeti, travniki, gozdi, pašniki ter z vsemi pripadajočimi stvarmi za 50 oglejskih mark (blizu 700 goldinarjev našega denarja) Galanganu, sinu Odorica Siurida, gostilničarju u Čedadu. Galangano je moral dati poroštvo za plačilo in zavezati se, da drugače dvakratno svoto plača, manje pet solidov.

Furlanski plemiči Villalte so imeli svoja posestva u Bolcu in okolici, dalje u Borjani in Breginju. Ta posestva si je bil pridobil za lep denar Virgil, sin Ulrika Venusta. Toda goriški grof Henrik III. pregovori l. 1314 Virgila, da je nazaj dal omenjena posestva Frideriku Villalti.

L. 1321, 11. maja, izroči patrijarh Pagano Andreussu Muttu, sinu Rachisa iz Čedada, u najem za petnajst let vse kmete vasi Svinja (Sfigna) „u tolminski dolini." Za vsakega kmeta moral je Andreussi plačevati po pol marke oglejskega denarja (skoro 8 goldinarjev) o sv. Mihelu vsakega leta.

L. 1328 so imeli gospodi Sofumberški (Soffumbergo je bil grad na severozapadni strani Čedada) jednega kmeta u vasi Selice, „u tolminski okolici.“ Pozneje dobi to vas Filip Longo, ki jo pa 7. februarja 1349 proda Ulvinu di Canussio. Jeden kmet pa je ostal tudi na dalje u oblasti Sofumbergov, ker je okoli polovice XIV. stoletja Janez Sofumberg imel jednega kmeta na Selicah. Tega je podelil patrijarh Markvard 19. januarja 1373 Francu, sinu Odolrica Sofumberškega.

Tudi ribarenje po tolminskih rekah zastavljali so patrijarhi različnim plemičem. L. 1319 dobi Odorlico Longo iz Čedada pravico ribariti u Cerknici, Bači (Brisa?), Idrijci, Soči, Tolminki in Idriji (Idrijski) pri Kobaridu. Zato je plačeval patrijarhu vsako leto jedno marko in sicer polovico o sv. Kvirinu, drugo polovico pa o sv. Martinu, kakor se vidi iz pobotnice patrijarhovega poglavarja Febusina od 30. decembra 1324. To priča, da je moralo biti že takrat, kakor še dandanes, obilo izverstnih rib (zlasti okusnih posterv) po naših rečicah.

Isti Odorlico Longo pritožil se je 21. septembra leta 1322 soper tolminskega poglavarja Rajmunda da je ta njegovim kmetom zarubil 3 konje, 7 volov, 40 glav drobnice in druge premakljive stvari. Iz tega lahko sklepamo, da je imel Longo tudi nekaj kmetij na Tolminskem, ne da bi nam bilo znano, kje in kedaj jih je dobil. Morda je bil tudi on ud tolminskih plemičev.

Patrijarh Bertrand de St. Ginnes (1334—1350) podeli pravico ribarenja po Tolminskem Viljelmu in Ulvinu iz Čedada.

L. 1370, 28. novembra, podeli patrijarh Markvard jednega kmeta u Cerknici (u Cerknem) Jurju, sinu Jurja iz Loke, in sicer u večni feud („a diritto di censo perpetuo“) proti temu, da bode vazal vsako leto o božiču plačeval 100 akvilejskih denarjev u patrijarhovo denarnico („canipa“) u Tolminu.

Ali vseh neposrednih posestnikov na Tolminskem nesmo še našteli, ker nam neso vsi znani. Tako vemo n. pr. da je imela tudi čedadska rodovina del Torre svoja posestva na Tolminskem in Bolškem, ali ne moremo določiti, u kateri vasi so ležala

Na drugi strani pa neso imele le pojedine osebe, nego tudi patrijarhova dostojanstva svoje podložne kmete tudi na Tolminskem. Tako so bili nekateri kmetje u Kobaridu in Drežnici dolžni plačevati doneske za patrijarho-

vo klet in stolništvo („massari della Canipa e Dapiferato“). L. 1327 so morali ti (u zvezi z drugimi furlanskimi kmeti) plačati omenjenima dostojanstvima 2 marki in 50 denarjev. Sicer pa je imel največe posestvo u Drežnici Filip de Portis. L. 1343 prepusti ta svoja posestva Jarneju, sinu Folka della Torre.

Leta 1364 izverševali so sodstvo u Drežnici gospodje Uruspergi, kakor tudi u šest drugih vaseh na Tolminskem. L. 1377, 1. junija, podeli patrijarh Markvard gospodu Ivanu Antonu, sinu umerlega Gabrijela iz Čedada, dvanajst kmetov u Drežnici („in Contrada di Dresniza“) in dovoli mu tudi polovico sodstva („garito“) u tem kraju.

Tako vidimo, da je bila vsa naša deželica razkosana in razdeljena med veliko število cerkvenih in svetnih posestnikov, ali prav za prav najemnikov, ker patrijarh je ta posestva svojevoljno podeljeval.

Tolminsko ní dajalo samo bogatih dohodkov njegovim lastnikom, nego bilo je tudi u vojaškem obziru važna deželica ob gorenji Soči, na meji Italije, Koroške in Kranjske. Zato je prišlo ob tej meji dostikrat do prepirov med vladarji dotičnih dežel. Zlasti med patrijarhi in goriškimi grofi, ter pozneje med patrijarhi in avstrijskimi vojvodami porodile so se mnogokrat nasprotnosti, deloma zavoljo Tolminskega samega, deloma pa tudi zavoljo drugih posestev, ki so stala z našo deželico u kaki zvezi. Patrijarhu so njegovi neprijatelji zavidali tako lepo posestvo in skušali oteti mu je Toda patrijarhi so hrabro branili Tolminsko in veliko storili za pouzdigo njegovih branilnih močij.

Ker je bilo takrat prebivalstvo po Tolminskem še zelo redko, prizadevali so si patrijarhi zaradi veče varnosti pomnožiti ga s tujimi naselniki. Tako naseli patrijarh Bertold Andeški l. 1218 Nemškorutarje na Tolminskem in tako pomnoži tudi patrijarh Ottobono (1302—1315) tolminsko prebivalstvo z ne zna se kakimi naselniki.

Nemškorutarje pozove patrijarh Bertold, čegar rodovina je imela po Tirolskem jako veliko posestev, u pervem letu svoje vlade iz okolice mesta Indije (Innichen), u bistriški dolini, na Tolminsko ter jih naseli ob gorenji Bači med Voglom in Poreznom, kjer se dandanes nahajajo vasi: Koritnica (Nemški rut), Grand, Steržišče, Kal, Znojle, Obloke, Hudojužina, Podberdo, Kuk, Tertnik, Bača in Petrovo berdo. Ves ta prostor meri 45 □ kilometrov in na njem stanuje zdaj 2600 duš. Ali ker imajo vsi tu našteti kraji slovenska imena, je zelo verjetno,

da so bili že poprej od Slovencev naseljeni, akoravno ne gosto, in tako si lahko razlagamo, kako so se Nemškorutarji do dandanes popolnoma poslovenili.

Ko so se Nemškorutarji na Tolminskem naselili, dobili so od patrijarha neke s l o b o š č i n e in p r e d p r a v i c e, kakor je to pri vséh naselnikih navadno. Oni neso bili robovi, nego s l o b o d n i p o s e s t n i k i, smeli so oboroženi hoditi in po svojih gozdih prosto loviti. Deržavi neso plačevali nič davka in tudi njih desetina ní bila tolika. kakor pri drugih Tolmincih. Ko je bilo Nemškorutarjem pervo oslobodilno pismo izgorelo, prosili so patrijarha B e r t r a n d a (1334—1350), naj jim dá novo poterdilo. Patrijarh usliši njih prošnjo ter izda 1. aprila 1346 novo listino u Vidmu. Jeden prepis te listine nahaja se baje še zdaj u Nemškem rutu. drugi pa (na pergameni pisan z dvema pečatoma) je u Gorici. Glasi se pa listina tako-le:

„Mi patrijarh Bertrand naznanjamo, da so se obernili naši kmetje iz Koritnice (Coritnich), Tertnika, Gradišča (t. j. Granda) in drugih nemških krajev (Loca theutonica) na naše glavarstvo u Tolminu s prošnjo, naj jim poterdimo od patrijarha Bertolda podeljene pravice, ker so listino u požaru izgubili, ter naznanimo njih dolžnosti do nas. Vsako leto morajo tore plačati nam ín oglejski cerkvi 32 denarjev oglejske vrednosti (po našem 3 goldinarje). Vaški ž u p a n in s o d n i k („rutharius“), kateremu ní treba nič davka plačevati za svoje zemljišče. mora dati našemu tolminskemu glavarju o sv. Mihelu jeden obed, t. j. kosilo in večerjo, in vsi ostali kmetje omenjenih vasij drug obed, ali mesto tega tri fortone (skoro 10 gold.). Pri tej priložnosti mora glavar soditi njih prepire; drugače pa ima to pravico njih občinski sodnik, le da se smejo občinarji proti njegovi razsodbi pritožiti pri tolminskem glavarju ali pri nas. Ko bi hotel kak kmet svoje zemljišče zapustiti in drugam iti, moral bode tretjino vsega imetka na našem zemljišču pustiti. Tako morajo tudi občinarji. kedarkoli bode tolminski grad u nevarnosti, izmed sebe deset oboroženih mož tja poslati u obrambo gradu, in če se bode glavarju potrebno zdelo, sme te vojake tudi več časa u gradu obderžati.“ 10)

Iz zadnjih določeb te listine vidimo, kako skerbljivi so bili patrijarhi za obrambo tolminskega gradu. Ker so goriški grofi žugali Tolminsko z južne in severne (koroške) strani napasti, ukazal je bil že patrijarh R a j m u n d d e l l a T o r r e (1273—1299) tolminske meje uterditi in zavarovati. Brambo tolminskega gradu pa izroči svojemu nečaku F e b u d e l l a

Torre. Iz jednakega uzroka so tudi naslednji patrijarhi poveravali tolminski grad vselej prav zanesljivim osebam, večinoma iz lastne rodovine. Tako je postavil tudi patrijarh Ottobono za glavarja na Tolminskem svojega nečaka Viljelma in patrijarh Pagano svojega uuuka Rajmunda (1319). L. 1324 postala sta Rajmundova sina Ermacora in Febusino della Torre poglavarja u Tolminu ter l. 1328 Antonio sin Zonfreda della Torre. Le redko so bili tolminski glavarji iz drugih nesorodnih hiš, n. pr. l. 1310 Friderik in Janez de Villalta.

Kljubu tem previdnostim padel je tolminski grad večkrat u neprijateljske roke. To se je zgodilo n. pr. l. 1292, ko so Janez de Zuccola, Spilimbergo in mesto Čedad najeli za ogleduha Andreja Tiscana (Tysono?) s hriba Pagnano, duhovnika tarviške škofije. Sovražna četa je naglo proderla do Tolmina in zvijačno uzela grad. Sam poglavar Febo je prišel sovražnikom u roke. Zato pa je patrijarh Rajmund ostro kaznoval nevrednega duhovnika u Vidmu 26. oktobra 1292. Obsodili so ga u ječo do smerti, ukovali ga u verige na vratu, rokah in nogah ter naložili mu oster post ob kruhu in vodi vsaki drugi, četerti in šesti dan u tednu, tako da je dobival ob teh dnevih le sedem onč težek hlebec.*)

Patrijarh se je moral dolgo pogajati z napadniki, predno so mu nazaj dali tolminski grad. Še le po velikih obljubah dosegel je to naslednjega leta patrijarhov poslanec kaplan Montanarij.

Najhujši patrijarhovi sovražniki pa so bili goriški grofi. Ti so spoznali vojaško važnost Tolminskega in prizadevali si na vso moč osvojiti ga. Že l. 1278, 5. aprila, napade grof Albert nenadoma tolminski grad ter ga zvijačno osvoji in ujame poglavarja Feba. Toda grof je bil prisiljen krivico poravnati in Tolmin zopet patrijarhu izročiti.

Ali mnogo hujši so bili napadi goriškega grofa Henrika III., največega sovražnika patrijarhata. Po noči od 21. do 22. februvarja 1299 napade Henrik z mnogimi vojaki tolminski grad in ga uzame po zvijači s pomočjo Ulrika pl. Reiffenberga. Poglavarju Febu in njegovim ljudem dovoli grof slobodno oditi. Ali tudi Henrik je bil prisiljen Tolmin nazaj dati in že 26. aprila 1299 postavita oglejska kanonika magistra Maninus in Valterius u imenu kapitula in dekana oglejskega (ob času ko je bila patrijarška stolica izpraznjena) nekega Artuica, imenovanega Pulito, iz Tol-

*) Bianchi, Documenta hist. Forojul. etc. pod omenjeno dato.

mina za poglavarja in branitelja tolminskega gradu in dvora. Pogodila sta se tudi ž njim, koliko mu bodo plačevali za uzderževanje tolminskih stražarjev (glej zgore str. 30).

Pa že l. 1304 osvoji Henrik zopet tolminski grad in postavi onde za svojega glavarja Pavla Bojana, hrabrega junaka iz stare slovenske rodovine, ki si je bila pridobila na Frijulskem mnogo posestev in časti. Ta Pavel požge 11. oktobra 1304 hiše kmetov u Teyzanu (?) na Beneškem, ker so se bili spuntali soper patrijarha in tako tudi hišo Kamoca, ki je bival blizu mosta pri Ažli (Alzida) nad bregom Nediže.

Ali le dve leti ostal je bil Tolmin u grofovih rokah. Ko je namreč ta oblegal Vencon ob Taljamentu in tam veliko vojakov potreboval, pošlje patrijarh tolminske čete nad Tolmin. Z veliko silo navalijo na grad in prepodijo iz njega grofovega zapovednika Concija ter posedejo vse Tolminsko u patrijarhovem imenu. Ta postavi onde za svojega poglavarja Branca Grassa l. 1307.

Naslednji tolminski poglavar Viljelm della Torre spre se sè svojimi izhodnimi sosedi na Kranjskem, t. j. z loškimi prebivalci in njih gospodarji, brižinskimi škofi. Taki mejni prepiri, zlasti zaradi colnine in tihotapstva, bili so u srednjem veku zelo navadni. Nasledek tega je bil vselej uzajemno plenenje, pokončevanje in morenje. Grof Henrik podal se je na mejo kot patrijarhov namestnik in generalkapitan, razsodi prepire in odpravi sovraštvo l. 1310.

L. 1313, 6. oktobra, posede grof Henrik z nova tolminski grad in ga obderži u svoji oblasti neprenehoma do l. 1319. Kot svojega namestnika postavi krepkega Pavla Bojana. Ta prepodi l. 1316 sovražne sosede (Benečane?), ki so bili na Tolminsko priderli in okolico opustošili. Pavlovemu zetu Mainhardu proda 20. maja 1315 čedadski (zopet izvoljeni) prošt Guarnero di Gallona vse svoje pravice do tolminskega prebívalstva za 6½ mark (90 fl.) ter ga postavi kot svojega oskerbnika u Tolminu na jedno leto od prihodnjega sv. Jakopa naprej.

Usledi pogodbe od leta 1319 dobi patrijarh Pagano (1319—1332) Tolmin nazaj in postavi onde za svojega poglavarja Rajmunda, potem Ermacoro in Febusina della Torre, ter Antonia della Torre. Ta se je bil razprl s poglavarjem landrijskim (Lambris, L' Antro, blizu Tarčeta na slovenskem Beneškem) Stojanom in zato je dal razžaljeni Antonio 5. oktobra 1328 zarubiti živino Stojanovim podložnikom.

L. 1334 porode se hudi prepiri med patrijarhovim poglavarjem in kapitulovim oskerbnikom u Tolminu zaradi pobiranja desetin in drugih dohodkov. Taki prepiri so se večkrat ponavljali, ker neso bile patrijarhove in kapitulove pravice strogo ločene in ker je vsak oskerbnik deloval za svojega gospodarja. Omenjenega leta je bil pomiril oskerbnike in potolažil razpor patrijarški konservator Viljelm, dekan akvilejski.

Patrijarh Bertrand postavi l. 1336 za svojega poglavarja na Tolminskem Gerharda de Cucagna, ter sklene ž njim pogodbo glede upravljanja in pobiranja dohodkov Tolminskega. Tej pogodbi pristopi 2. februarja 1340 tudi Gerhardov brat Simon. U obrambo od sosedov uznemirovanih mej upeljal je Simon Cucagna nekako stalno vojaštvo na Tolminskem ter pomnožil posadko na Kozlovem robu. Tudi proti roparjem, ki so takrat vse ceste nadlegovali, bilo je potreba stalnega vojaštva. Tako je ukazal patrijarh Bertrand l. 1340 tolminskemu poglavarju, naj z vojsko napade zloglasnega plemenitega roparja Villalto na Beneškem in naj ga kaznuje za njegove velike zločine. Villalta se pritoži pri patrijarhu, ali ta obstoji, da je bil sam tako zapovedal (27. novembra 1344). Taka plenenja in ropanja so bila u srednjem veku zelo navadna in svojevoljna. Tako je moral patrijarh 1. augusta 1347 u Vidmu tolminskemu glavarju zapovedati, naj poverne Konradu Neumburgu blago, katero mu je bil uzel.

L. 1348 bil je splošen velik potres, ki je segal tudi na Tolminsko in poškodoval grad na Kozlovem robu. Patrijarh Markvard Randeški (1365—1381) dal ga je pozneje zopet popraviti.

Po smerti patrijarha Nikolaja Luksemburškega l. 1358 posede goriški grof Mainhard VII. vse tolminsko glavarstvo. Zato se pritoži naslednji patrijarh Ljudevik della Torre (1359—1365) hitro o svojem nastopu pri papežu, da ima goriški grof po krivici u svoji oblasti Tolmin z vso gorenjo soško dolino. Zdi se, da se je moral grof udati in koj izročiti patrijarhu Tolmin. Desetine in dohodke pa dal je še le 1363 kapitulu in patrijarhu nazaj.

Zato pa je moral plačati patrijarh Markvard l. 1379 goriškemu grofu 34.000 dukatov, ker mu je bil ta izročil Tolmin in druge posedene kraje na Frijulskem. Markvard ponovi tolminskemu plemiču Filipu njegove stare foude ter izroči za jedno leto poglavarstvo Tolminsko z dotičnimi dolžnostimi Nikolaju iz Čedada.

Patrijarhu Markvardu zmanjka denarja za vojno proti Benečanom, ker je moral poplačati svoje in svojih prednikov dolgove pri papeževi kamori ter potrosil mnogo denarja za popravo poškodovanih gradov in za odškodnino goriškemu grofu. Zato je bil patrijarh siljen l. 1379, 16. maja zastaviti (z dovolenjem frijulskega parlamenta ter kapitula in dekana oglejskega) na šest let vse glavarstvo tolminsko z vsemi pravicami, dohodki in sodstvom čedadskemu mestu za 6000 mark solidov (75.900 fl.).

Da bi se čedadskemu mestu ne godila kaka krivica, moral je patrijarhov poglavar Soffumbergo slovesno priseči, da bode nemudoma prepustil tolminski grad čedadskemu mestu, kakor hitro bi se utegnil izprazniti patrijarški prestol iz kakoršnega koli uzroka (kar se je že l. 1381 zgodilo); in da hoče omenjeni grad prepustiti mestu u njegovo svojevoljno razpolaganje, dokler bi ne poterdil določeb pogodbe od 16. maja 1379 novi patrijarh, oglejski kapitul ali pa papež. Po smerti Markvardovi poterdil je to pogodbo patrijarški vladar kardinal Filip d'Alençon, poznejši patrijarh od 1381—1387. L. 1388, 1. oktobra poterdi patrijarh z nova zastavo Tolmina in zato mu prepusti Čedad grad Suffemburg na severozahodni strani Čedada.

Ta pogodba je naredila konec patrijarhovi vladi na Tolminskem. Patrijarh Markvard je bil zadnji, čegar povelja so imela še splošno veljavo po vsej patrijarhovini. Njegovi nasledniki si neso mogli več pridobiti občega priznanja: mesta in plemiči so se upirali njih naredbam ter delali svojevoljno, kakor se je komu poljubilo. U deželi ní bilo nikake varnosti več. Roparji so prežali ob vseh poteh na mimogredoče tergovce in popotnike. Vsa pravica je bila izginila, sodniki so se dajali podkupiti in patrijarhova beseda je bila prazen glas. Plemiči so se prepirali in pobijali med seboj, da je bilo groza; mesta so si napovedovala kervave vojne, ki so vso deželo razdvajale. Vse to so znali za se porabiti zunanji sovražniki in zlasti lukave Benetke, ki so si ustanovile močno stranko u patrijarhovini, da bi ž njeno pomočjo spodkopali patrijarhovo oblast.

Nikako čudo ní, da je morala tako poginiti deržava, ki je bila zmerom slabo zaokrožena celota, brez pravega središča, brez notranje terdnosti in krepke vlade. Staroslavna Akvileja bila je razpadla, njena tla so se poniknila, morje udarilo je na suho in napravilo nezdrava močvirja. Tudi tergovina je spremenila svojo mer in si poiskala drugih potov. Z Akvilejo propadla je tudi njena deržava. Mesta so se očit-

no puntala in sklepala zveze z Benečani, med njimi tudi naš bližnji Čedad. Ljudstvo po deželi pa se je naveličalo vednih bojev in tako neurejenih razmer, ter si želelo spremembe. Zato se ní čisto nič ustavljalo, ko so Benetke posedle skoro vso patrijarhovo deržavo med leti 1410 in 1420.

Zastonj so bili vsi ugovori patrijarha in papeža! Benečani so imeli moč u svojih rokah in tako je njihova obveljala. Vse Frijulsko je prišlo pod Benetke in njih oblast je segala sedaj celo do naše deželice. Ali ker neso hoteli razdražiti novo pridobljenih stanovalcev, pustili so dosedanjim gospodarjem in posestnikom vse njih pravice, tako da podložno ljudstvo skoro nič ní čutilo beneške vlade.

B. Tolminsko pod Čedadom in goriškimi grofi.

Zgodovina goriških grofov je u pervi dobi jako temna. Usled Otonove podelitve l. 1001 (glej str. 24.) bil je pervi goriški grof oni Verihen ali Varijent Frijulski. Ta je omožil svojo hčer Jadmudo (Hadmoudis) z Markvardom III. Eppensteinskim, bratom koroškega vojvode, in dal jej za doto grofijo goriško, t. j. okrajno glavarstvo goriško, Kras in nekaj posestev na levi strani dolenjega Taljamenta.

Po letu 1090 prepustijo ali sporočijo Eppensteinci (se ve, da s cesarjevim privolenjem) goriško grofijo lurnsko-bistriškim grofom, ki so imeli svoja rodovinska posestva ob gorenji Dravi na Koroškem in bližnjem Tirolskem. Ti so prišli u deželo in počeli stanovati na goriškem gradu, kateri je dal celi pokrajini svoje ime. *) Kmalu so razširili svojo moč tako znatno, da so postali najmogočnejši knezi u celi patrijarhovini. K tej mogočnosti jim je veliko pripomoglo to, da so jih bili patrijarhi izbrali za svoje odvetnike (advokate) in zagovornike oglejske cerkve. Cerkve in samostani namreč neso imeli sami zadosti posvetne moči, da bi bili mogli braniti svoja posestva pred sovražnimi napadi. Zato so se izročevali varstvu sosednjih knezov, katerim so dovolili vse tiste koristi in pravice, ki so bile potrebne za uspešno branitev in ki so odvetnika odškodovale za njegov trud in prizadevanje. Ali branitelji spremenili so se navadno u tlačitelje, koji so skušali vedno novih pravic doseči in svojo moč razširiti na škodo cerkve ali samostana.

*) Czörnig, Görz - Gradisca I. pg. 484—492.

Tudi goriškim grofom je najbolj pospeševalo slavo in moč odvetništvo in bilo podlaga njih poznejši mogočnosti. Na ta način neso dobili le vsega Goriškega u svojo posest (s početka so je uživali skupno s patrijarhi), nego u šenkvirinski pogodbi l. 1202 dosegli so tudi neodvisnost svojih goriških posestev. Od sedaj naprej bili so goriški grofi le za svoja frijulska posestva patrijarhovi vazali in le na ime teh so bili dolžni klanjati se mu in zvestobo prisegati. In ko so stopile Benetke na patrijarhovo mesto, morali so goriški grofi potovati tjadole in sprejemati tam svoje frijulske feude iz dožetovih rok.

Nasproti je moral grof patrijarhu u šenkvirinski pogodbi obečati, da ne bode več stiskal cerkvá in njenih podložnih, in da kot patrijarhov sodnik ne bode preveč zahteval od onega denarja, ki se naklada kaznjencem za globo. Pogodba je določila kraje, kjer je moral patrijarhov odvetnik u njegovem imenu soditi u onih prestopkih in zločinih, o katerih so nekdaj sodili okrožni grofi frankovski (glej str. 26.). Med temi kraji je bil tudi naš Tolmin. Goriški grof ali njegov namestnik (subadvocatus) moral je tu vsako leto jedenkrat zbrati tožnike, preslišati priče, razsoditi in kaznovati. Zato pa je dobival od Tolmincev vsako leto po dve kravi, dva mernika (modius) pšenice, dva mernika ovsa, dve ovci ali mésto tega 16 denarjev (1.50 fl), ter slednič pet kokošij in petdeset jajec. Na ta način je bila odstranjena nevarnost, da bi grof nalagal prevelike globe in na korist svojega žepa nepravično sodil.

Verhu tega postali so bili goriški grofi tudi deržavni knezi in sicer hitro po l. 1231, ko je bil nemški kralj Henrik VII. priznal deželsko gospostvo cerkvenih in posvetnih knezov. Kot deželni knezi imeli so Goričani iste pravice, kakor patrijarhi (glej str. 28 in 29), bili so neodgovorni sodniki svojih podložnih, kovali so lastni denar, pobirali colnino in mitnino, ustanavljali letne in tedenske sajme, pouzdigali slobodne ljudi u viteze, delili plemičem svoja posestva kot feude, imeli svoje dvornike (kancelarja, kamornika, natakarja, stolnika in maršala), obiskovali so nemški deržavni zbor in priznavali kot svojega verhovnega gospodarja jedino le cesarja.*)

Pervi pokneženi grof goriški je bil Mainhard III. (1220 — 1258), kateri si je pridobil l. 1254 tudi skoro vse Tirolsko. Njegova sina Mainhard IV. in Albert

*) Primeri „Pokneženje goriških grofov“ u programu goriške gimnazije 1878, str. 35—36.

II. vladala sta s početka skupno po očetu podedovane dežele. Ali l. 1267—1272 razdelita jih tako, da je Adalbertu II. pripadla goriška grofija (in koroška posestva), Mainhardu pa Tirolska, h katerej mu je dal cesar Rudolf Habsburški l. 1286 še vojvodino koroško. Albert II. je bil pervi goriški grof, ki je skušal pridobiti tudi Tolminsko. Iz tega namena je bil dvakrat napadel tolminski grad (l. 1278 in 1299), ali obakrat moral ga je nazaj dati patrijarhu.

Najslavnejši goriški grof je bil Albertov sin Henrik III. (1304—1323). Njegova oblast je segala od Padove do hrovaške meje, bil je patrijarhov generalkapetan ali načelnik vojske in pravi vladar po vsej patrijarhovini. Da so bili vsi naslednji goriški grofi tako krepki vladarji, nikoli bi se ne bili Benečani polastili oglejskega patrijarhata. Henrik III. je skušal stalno pridobiti si Tolminsko, ki je Goričane vedno mikalo. Že kot odvetniki oglejske cerkve imeli so ti mnogo oblasti na Tolminskem. Više sodstvo je bilo vse u njih rokah in cerkvam so bili oni patroni. Ker so pa to svojo oblast rabili u zatiranje cerkvà, zato so te skušale, kolikor mogoče odkupiti se grofovskega odvetništva. Tako je odkupil čedadski kapitul l. 1227 od grofa Mainharda II. patronstvo čez bolške cerkve za 25 mark (347.5 gl.) *). Morda se je tudi glede tolminskih cerkvá isto zgodilo.

Henriku III. ní bilo težko ukoreniniti svojo moč na Tolminskem. Saj se naša deželica ní nikoli smatrala kakor pravi del Frijulskega, čeravno je bila od njega odvisna. To spričuje tudi patrijarhov notar Odorico Susans, kateri piše **) l. 1386 o delalnosti patrijarha Markvarda med drugim, da je „zunaj domovine“ (ultra patriam) t. j. Frijulskega odkupil tolminski grad od goriškega grofa. Ker je Tolminsko po Soči nekako spojeno z goriško grofijo, mislil je Henrik III., da mora tudi politično biti združeno ž njegovo grofijo. Pervi njegov poskus Tolminsko osvojiti l. 1304—6 ní imel stalnega uspeha. Ali uterdil je pa vendar Henrik svoj upliv na Tolminskem tako zelo, da so ga deželni plemiči in celo patrijarhovi poglavarji prosili, da naj poravna njih prepire. (Glej str. 40 in 45).

Še le 6. oktobra 1313 posreči se Henriku III. osvojiti Tolminsko za več časa. Takrat je bil Henrik patrijarhovemu sovražniku Rizzardu di Camino nekaj posestev uzel. Ko ní hotel grof teh posedenih krajev patrijarhu izročiti (kakor

---

*) Coronini, Tentamen genealogicum, pg. 199.
**) Thesaurus Eccl. Aquilejensis, glej: Czörnig, Görz, I. 631.

bi bila njegova dolžnost), zvezal se je ta s Padovo, Trevižem in austrijskimi vojvodami ter napove Henriku boj. Toda patrijarhu obljubljena pomoč je večínoma izostala. Le austrijski vojvode raznesli so bili novico, da je kerški škof, izversten tedanji vojskovodja, z 800 vojniki na Tolminsko proderl z namenom posesti tolminski grad in od todi dalje proti Gorici koračiti. To je Henrika spodbudilo, da se je uzdignil, prišel u Tolmin, zažgal vas in začel oblegati patrijarhov dvor, ki je bil znatna terdnjava. Tolminci so se tako prestrašili grofove vojske, da jih je mnogo pobegnilo u gore in gozde. Zapovednik terdnjave je bil tedanji tolminski poglavar Viljelm, patrijarhov nečak, veljaven in zgovoren mož u mirnem času, ali slab in neodločen u vojni.

13. septembra 1313 počel je Henrik streljati na terdnjavo in rušiti zidove z malimi topiči. Viljelm hotel se je hitro pri pervem navalu malodušno udati. Ali nekateri njegovi drugovi so bili serčni in hrabri, pregnali so mu strah in vse storili, da se je dvor branil nekoliko časa. Že so bili obsedalci obupali nad uspehom, ko se Viljelm naveliča dolgega oblegauja in preda terdnjavo grofu, ker je 23 dnij zastonj čakal na pomoč. Henrik dovoli posadki sloboden odhod za njih osebe in njih imetek, ter posede 6. oktobra terdnjavo. Sedaj postavi Pavla Bojana kot svojega poglavarja čez Tolminsko in odide naslednjega dne u Čedad.

Tedaj je ostalo Tolminsko šest let u rokah goriškega grofa. U pogodbi od 19. septembra 1314 bilo je sicer določeno, da mora grof vse posedene gradove patrijarhu nazaj dati najdalje do prihodnjega praznika Marijinega očiščenja. Ali to se ní zgodilo, zlasti ker je patrijarh Ottobono skoro potem umerl.

L. 1319, 24. julija, sklene patrijarh Pagano u Čedadu z goriškim grofom pogodbo, katere peti član se takole glasi: „Vse gradove, kraje, zemljišča, terdnjave, posestva, pravice in sodstva oglejskega patrijarhata, katere grof sam ali kdo drugi u njegovem imenu poseda, mora izročiti patrijarhu u osmih dneh, izuzemši Tolmin, Lož in Tricesimo, katere bode u prihodnjih petnajstih dneh brez ugovora izročil. To se je tudi zgodilo.

Tako je prišlo Tolminsko nazaj u roke patrijarhove. Ali še tistega leta (1319) napadejo podložniki koroškega vojvode Henrika, bratranca goriškega grofa, tolminsko glavarstvo ter ga oplenijo in opustošijo. Zastonj se oberne patrijarh na pritožbo svojih podložnikov do vojvode; ta še odgovora ne da. Tako je bil že otemnel svit patrijarške stolice!

Nič manje kakor Henrik III. prizadeval se je tudi njegov nečak in goriški grof Mainhard VII. (1338 — 1385) Tolminsko patrijarhu iz rok izviti. U obrambo proti tolikej nevarnosti sklene patrijarh Bertrand 24. junija 1335 u Ljubljani zvezo z austrijskima vojvodama Albrehtom II. in Otonom, da bi si uzajemno med seboj pomagali. Patrijarh se je med drugim zavezal, da hoče pot čez Tolminsko („passum Tulmini") vedno odperto deržati nadvojvodama. *)

Okoli 1330 polasti se Mainhard Tolmina in zasede vse glavarstvo. Zato je nastal velik prepir med patrijarhom in goriškim grofom. Da bi temu konec naredili, pregovorijo poslanci frijulskih mest Vidma in Gemone austrijskega vojvodo Albrehta, naj on posreduje med patrijarhom in grofom. L. 1330, 4. julija, sklenejo poslanci z vojvodo u Ljubljani pogodbo, katere drugi član daje vojvodi pravico posesti Tolmin, Sacile in Tolmezzo z vsem, kar pripada k tem gradovom. Vojvoda naj postavi u njih svoje gradnike in naj jih obderži tako dolgo, dokler se patrijarh in grof ne pogodita na pošten način. Tretji član omenjene pogodbe določuje, da sme vojvoda naštete gradove tudi čez jedno leto obderžati, ako bi se med tem patrijarh in grof ne pogodila popolnoma.

Ker pa Tolmin (in Sacile) ní bil u oblasti frijulskih mest, obljubili so njih poslanci u drugi pogodbi od 10. julija 1350, po vsej svoji moči in vesti z vojaki in denarjem vojvodi pomagati, da uzame Tolmin, ki mora ostati u vojvodini oblasti, dokler se ne pomirita patrijarh in grof. ¹¹)

Toda novoizvoljeni patrijarh Nikolaj se ní mogel pogoditi z grofom, niti z vojvodo, ki bi bil rad za se obderžal obečane kraje. Podal se je tore na Češko k svojemu bratu cesarju Karolu IV. in ga prosil, naj on posreduje med njim ter vojvodo in grofom. Cesar odloči, da naj obderži goriški grof vse Tolminsko z vsemi dohodki in pravicami tako dolgo, dokler mu patrijarh ne plača 4000 mark „običajnega denarja" kakor povračilo za vojne stroške, ki jih je imel grof na Frijulskem („pro expensis factis per ipsum intrando Patriam"). Listine te razsodbe so se izmenile 30. aprila 1351.**)

Težkó da je bil grof odstopil Tolminsko patrijarhu Nikolaju, ker ob njegovi smerti 1359 bilo je še vedno u obla-

---

*) Zahn, Austro - Friulana, Fontes rerum Austriacarum, zv. XL. pg. 41.—

**) Zahn, Austro-Friulana, pg. 150.

sti Mainharda VII. Nasprotno, grof se je čutil na Tolminskem tako domačega, da je postavil tu svojega oskerbnika (Pfleger), ki je pobiral dohodke in u grofovem imenu zverševal sodstvo. Delovanje takega grofovega oskerbnika na Tolminskem izpričuje listina od l. 1361, ki se je našla u deržavnem arhivu na Dunaju. Iz tega se vidi, da je grof že takrat smatral Tolminsko za svoje neposredno okrožje.

Nikolajev naslednik patrijarh Ljudevik della Torre toži l. 1360 grofa Mainharda, da je po krivici posedel vse gorenje Posočje. Ali ta tožba ní veliko pomagala. Še le na prigovarjanje grofove soproge Katarine dal se je grof omečiti in dovoli, da se Tolminsko patrijarhu poverne. Ker ní bilo njega u Gorici, izroči grofica Katarina u svojem in grofovem imenu 14. decembra 1363 „u veliki gorenji dvorani goriškega gradu“ (in Stupa magna superiori) dohodke in posestvo Tolmina patrijarhu Ljudeviku in čedadskim kanonikom. Drugi dan (15. decembra) izroči kapitul protipobotnico, ki se je našla u graškem arhivu.

Iz tu navedenih besed lahko sklepamo, da Mainhard ní bil posedel le vseh patrijarhovih pravic na Tolminskem, nego da je tudi čedadskemu kapitulu otel njegova posestva. Grof je nameraval tore Tolminsko popolnoma za se obderžati, in ako je je moral sedaj prepustiti njegovim pervotnim lastnikom, ní se hotel s tem še odreči svojim zahtevam in svojim domišljenim pravicam do Tolminskega. Izvestno pa je bila postala patrijarhova moč u naši deželici ob tem času že popolnoma rahla in stanovalci so bili malo po malem sprevideli, da bode u kratkem popolnoma prenehala, ter da se bode treba podvreči drugemu, močnejšemu gospodu.

U tem času imel je austrijski vojvoda Rudolf IV. vojno z oglejskim patrijarhom zaradi Vencona, katero mesto je vojvoda zahteval u zastavo za varnost frijulskih cest. Domače frijulsko plemstvo stopilo je na stran Rudolfa IV. in tudi goriški grof Mainhard pomagal je vojvodi. Tako so se Austrijci uspešno bojevali proti patrijarhu l. 1361 in 1363. Izvestno je u tej vojni marsikatera četa tudi čez naše Tolminsko korakala. Konec leta 1364 obernila se je sreča na patrijarhovo stran, zlasti ker se je Mainhard VII. ž njim pomiril. 3. aprila 1365 sklene patrijarh pogodbo z grofom in mu prepusti vse od njega posedene kraje. Ali ní bil morda tudi Tolmin med temi? Vsakako je ta vojna pokazala obnemoglost patrijarhove vlade. Mesto patrijarha počela so na Frijulskem vladati mesta, zlasti Videm, Čedad in Gemona. Ta so sklepala z unanjimi vladarji zveze in pogodbe, ne da bi prašala

patrijarha za dovoljenje. Tako je žugala nevarnost, da se patrijarhovina razcepi na nekoliko meščanskih republik po uzgledu Benetek.

U svoji zadregi je patrijarh sam pospeševal take namere. Videvši da je izgubil na Tolminskem ves svoj upliv, zastavi leta 1379 mestu Čedadu celo glavarstvo z vsemi pravicami, katere je on sam poprej onde užival. Tako je postal Čedad pravi gospodar Tolminskega, izuzemši najviše deželne oblasti, katera je ostala še vedno patrijarhu. Da se je smatral Čedad za pravega gospodarja Tolminskega, vidi se iz tega, da je l. 1384 Utussio, sin Jakoba Pullizutta, moral priseči zvestobo mestu Cedadu, ker so ga bili zopet sprejeli med plemiško društvo u Tolminu na mesto Jarneja Folcha. Ravno tako so Čedadci podelili 31. julija 1389 Adamu Formentinu njegove zakonite feude. Tudi iz prošnje rosačkega komendatora Dandola l. 1496 vidi se, da se je Čedad še vedno smatral kot „gospodar" Tolminskega. *)

Proti koncu XIV. stoletja porode se mejni prepiri s Tervižem. Že l. 1381 napadejo Tolminci Terviž in ga oplenijo. Ali Tervižani povernejo Tolmincem u jednaki meri. Strah pred maščevanjem je bil u Tolminu velik. Da bi zagotovila tolminski grad pred nenadnim napadom, podvojila sta straže na njem tedanja načelnika tolminskih plemičev Nedone in Tomaso Fisico Formentini, zlasti po nasvetu gradskega varuha Henrika, sina Nassinguere Savorgnana.

Kmalu se je porodila silna razdraženost na obeh straneh. Tervižani in Čedadci, kot posestniki Tolminskega, obernejo se do Henrika, gradnika goriškega grofa Mainharda VII. in njegovega namestnika u sodstvu, da razsodi njih pravdo. Kako je Henrik te prepire poravnal, to nam ní znano. Izvestno je samo, da so dali Čedadci svoje gradove po gorah naglomа uterditi.

L. 1384 začne po Frijulskem razsajati meščanska vojska. Plemiči in nekatere občine uzdignejo se proti patrijarhu. Temu nasproti zveže se Čedad z opatom rosačkim u obrambo patrijarha. Zato so se tudi podložniki teh dveh gospodarjev, Tolminci, Bolčani in Rezjani, med seboj zavezali, obderžati neomahljivo zvestobo patrijarhu. Ali kljubu temu napredovali so patrijarhovi sovražniki. L. 1386 začeli so celo Čedad obsedati. Ali ker neso mogli nič opraviti, obernili so se proti severu, da bi proderli u breginjsko dolino in od todi po-

*) Glej „Dostavke", št. 9.

tem Tolminsko napadli. Toda vojskovodje čedadskih vojakov zaperli so jim pot in zapodili jih nazaj u ravnino. Tako je Tolminsko ušlo nevarnosti, opustošenemu in oplenjenemu biti.

Kmalu potem (l. 1389) začeli so napadati Tolminsko Ločani, podložniki brižinskega škofa Janeza. Ta pregovarja celo ortenburškega grofa Friderika, da naj tudi on napade Čedad in njegova posestva. Ali Čedadci pošljejo tolminskega plemiča Adama Formentina k grofu ortenburškemu, da bi ne podpiral brižinskega škofa. Tako se posreči Čedadcem uspešno odbiti vsa ločanska napadanja.

Čedad je obderžal tolminsko glavarstvo in užival njegove dohodke več nego šest let, kakor je bilo pogojeno l. 1379. Patrijarhi neso imeli moči, da bi uspešno nazaj terjali Tolminsko. Verhu tega posluževal se je Čedad, kakor močnejša stranka, zvijačnih sredstev, da bi obderžal Tolminsko. Razlagal je pogodbo s patrijarhom tako, da mu je bilo tolminsko glavarstvo zastavljeno tako dolgo dokler se mu ne poverne onih 6000 mark.

In res, patrijarh Janez Moravski hotel je že priznati tako razlaganje pogodbe. Prizadeval si je tore l. 1393 izposoditi si toliko denarja, kolikor ga je Čedad zahteval za odkup Tolminskega. In to se mu je tudi posrečilo. Ali Čedad porabi vse zvijače, da si ohrani Tolmin. On piše svojemu agentu (opravniku) u Padovo (15. marca 1394), da naj pregovori tistega, ki bi imel patrijarhu denar izročiti, da tega nikakor ne stori. Tako se je tudi zgodilo in zato je moral patrijarh 1. maja 1395 zopet poterditi prepustitev Tolmina Čedadu. Zato je pa ta zapovedal svojemu poglavarju Konradu Bojanu, da izroči patrijarhu u odškodnino grad Suffemburg blizu Čedada. Tako je ostal Tolmin še nadalje Čedadcem, ali patrijarhi so smatrali to samo kot podaljšanje zastave.

Patrijarh Antonio II. Panciera pa je začel l. 1405 odločnejše postopati proti Čedadu in resno od njega zahtevati, naj mu izroči tolminsko glavarstvo, ker je pogojeni obrok najemstva že davno potekel. Ali Čedad ní maral izgubiti svojih bogatih dohodkov in je vedno terdil, da mu mora patrijarh najpoprej poverniti onih 6000 mark, čeravno je patrijarh iz pisem jasno dokazoval, da je bilo Tolminsko Čedadu le u najem dano na določen čas proti pogojeni svoti. Iz tega so nastali veliki prepiri in da bi se povernil mir u deželo izbrala je občina Gemona dva razsodnika, ki pa nesta mogla pomiriti nasprotnih strank. Patrijarh je imel tako terdno voljo Tolmin nazaj pridobiti, da je poslal Čedad k njemu posebno

poslanstvo pod vodstvom Tadeja iz Manzana, naj bi patrijarha od te nakane odvernilo. Ali patrijarh se ní dal pregovoriti, in ker Čedad ní hotel Tolmina z lepa izročiti, vzel mu ga je patrijarh l. 1406 siloma, češ da je čas zastave že davno potekel. Čedad pa je protestoval soper to in apeloval u Rim. Toda Rim je dal patrijarhu prav.

Sedaj se Čedadci očitno uprejo patrijarhu in mu odpovedo svojo pokorščino. Nastala je velika zmešnjava po Frijulskem. U Vidmu se je sešel parlament, da bi te stvari poravnal, ali brez uspeha. Čedadci pošljejo l. 1407 nove poslance u Rim z mogočnimi priporočili od uplivnih oseb. Ti zatožijo patrijarha še jedenkrat pri papežu Gregorju XII. iu naštejejo njegove velike napake (katere nam pa neso znane), ter zahtevajo naj ga papež odstavi. Zdi se, da se je bil patrijarh papežu tudi na drug način zameril, in zato odveže ta 1. augusta 1407 Čedadce vsake pokorščine do patrijarha Antonija. In še več, usledi čedadske zatožbe ga papež l. 1408 celo odstavi in na mesto njega postane patrijarh (po želji Čedadcev) Antonio da Ponte Naslednji papež Aleksander V. pa zopet prizna Panciero kakor patrijarha. Zato se je unela zdaj z nova krvava meščanska vojna na Frijulskem med priverženci obeh patrijarhov. Panciero so podpirali Benečani, samo da bi netili razpertije u patrijarhovini. Nazadnje se je moral ta patrijarh umakniti u Rim l. 1411 in odhajaje priporoči vse svoje deželo (tore tudi Tolminsko) u obrambo goriškega in celjskega grofa. Kmalu za tém odpovesta se oba patrijarha in l. 1412 posadé Ljudovika pl. Tecka na oglejski prestol.

U takih razmerah začeli so bili Benečani l. 1410 nenavadno hitro širiti svoja posestva po Frijulskem. U kratkem času polastili so se skoro vseh patrijarhovih posestev, tudi Vidma in drugih mest. Zato napove cesar Sigismund vojno beneški republiki, deloma kot kralj ogerski zaradi od Benečanov u Dalmaciji posedenih mest, deloma kot nemški kralj zaradi beneških osvajanj u Lombardiji in na Frijulskem, morda tudi kot naslednik svojega tasta Ljudovika Velikega, s katerim je bil oglejski patrijarh že l. 1376 sklenil zvezo na petdeset let proti vsakemu sovražniku (razen proti cesarju in papežu). 11. novembra 1411 pošlje Sigismund svojega dobrega vojskovodjo Florentinca Filipa (Pipa) pl. Ozora, grofa temešvarskega, z 10.000 vojaki na Goriško in Frijulsko, kamor je Ozora dospel 28. novembra istega leta. Sigismundov zaveznik je bil u pervi versti goriški grof Henrik V. (1385—1454), ki mu je posodil 16.000 goldinarjev za

vojne namene; pa tudi celjski in ortenburški grof sta pomagala cesarju. Patrijarh ní imel nobene moči več in moral je mirno gledati, kaj se godi. Mesto njega je vladal patrijarhovino svetni generalni vikar, t. j. grof ortenburški.

Ozora se hitro loti svojega posla. Že 6. decembra premaga Videm, iz katerega je moral zbežati patrijarh benečanske stranke Antonio Panciera. U kratkem času osvoji Ozora vse Frijulsko, ter oduzame Benečanom in ž njimi združenim upornikom (pod vodstvom Tristana Savorgnana) 72 gradov, terdnjav in mest. Med temi sta bila tudi Čedad in Tolmin („Delmin") [12]. Po tem se je bojna sreča nagibala sedaj na to, sedaj na drugo stran in tudi sam cesar Sigismund, ki je prišel l. 1413 na Frijulsko, ní mogel veliko opraviti. Zato se sprijazni z mislijo na mir, katerega je posredoval celjski grof. Čedâdci so se bili začeli bati za Tolminsko. Zato pošlje ogerska vlada svojega poslanca u Tolmin s priporočilnimi pismi od kamniških tergovcov, ki so stali u zvezi s Čedadci. Ta poslanec je imel nalog pomiriti Čedadce glede ogerskih namer. Po dolgem dogovarjanju sklenejo vendar l. 1413 u Terstu mir na pet let. U tem so določili, da naj obderži vsaka stranka ono, kar je bila u vojni posedla, in da imajo Benečani plačati cesarju 200.000 dukatov. *)

U tem miru so bili zapopadeni na cesarjevi strani tudi patrijarh Teck ter grofa goriški in ortenburški. Ker je imel cesar u Nemčiji premnogo posla, moral se je nemudoma tja podati; posedene in Benečanom oduzete kraje pa je izročil u varstvo svojima zaveznikoma goriškemu in ortenburškemu grofu. Pervega je odškodoval za posojeni denar z nekaterimi posestvi na Frijulskem. Misliti se dá, da je bila sedaj za goriškega grofa najlepša priložnost polastiti se Tolmina, po katerem je njegova rodovina že tako dolgo hrepenela. Ali škoda, da grof Henrik V. ní bil tako podjeten in krepak vladar, kakor nekdaj Henrik III. ali pa Mainhard VII. Tako so Čedadci lahko obderžali svoje gospostvo na Tolminskem in skušali še razširiti je na škodo knežjih pravic, katere je sedaj veršil goriški grof.

Po onem petletnem miru začeli so Benečani l. 1419 z nova vojno proti patrijarhu. Videm, goriški grofi in Ogri so stali zopet na njegovi strani. 25. novembra omenjenega leta pridere lepo število Ogrov čez Predel po Bolškem in Kobaridskem na Frijulsko ter opustoši Čedadcem podložne vasi. Ali vse to ní mnogo izdalo. Benečanom je bil le prelahek

*) Verci, Storia della marca Trevigiana, Documento n.ro 2110.

posel osvojiti si patrijarhovino, kamor jim je bil pot že davno pripravljen. Do leta 1420 zauzeli so vsa patrijarhova posestva. Čedad se jim je udal prostovoljno, ne brez samopridnosti, in druga mesta so ga posnemala. Zadnjič se je moral tudi Videm predati. Benečani so pustili patrijarhu le Oglej z okolico ter S. Vito in S. Daniele. Tako je postal benečanski lev sosed Tolminskega in malo kesneje tudi Austrije.

Za novopridobljeno Frijulsko utemeljili so Benečani posebno namestništvo (luogotenenza) u Vidmu. Ali njegov delokrog ní segal nikoli tudi na Tolminsko, kar je najboljši dokaz, da naša deželica ní bila prišla pod beneško gospostvo. Tolminsko so vedno ločili od Frijulskega, kakor smo že gore videli. Čedadske pravice nad Tolminom neso obsegale tudi deželnega gospostva, katerega Čedad ní nikoli imel ni sam za se. Više sodstvo na Tolminskem izverševali so že od nekdaj goriški grofi u patrijarhovem imenu. Ravno ti grofi napenjali so mnogo svoje sile, da bi dobili Tolminsko popolnoma u svojo oblast, kar jim je pa vselej izpodletelo. Usledi Ozorinih pridobitev na Frijulskem prišlo je verhovno gospostvo na Tolminskem prav za prav u roke Sigismunda. Ali ker se on sam ní mogel pečati s tako neznatnim posestvom, bilo je natorno, da je prepustil deželno gospostvo na Tolminskem njegovemu bližnjemu sosedu, goriškemu grofu.

Da so goriški grofi na Tolminskem izverševali deželno gospostvo, za to imamo nekoliko očitnih dokazov. Tako vemo, da so podelili okoli leta 1430 tolminsko glavarstvo rodovini Dornberg, ki je za to grofom prepustila svoj grad in posestvo na Vipavi. Nadalje imamo zgodovinske vesti, da so že goriški grofi podelili sodstvo u Kobaridu grofovski rodovini „Purliliarum et Brunera“ (pozneji grofi in knezi Porzia), kar sta pozneje poterdila cesar Ferdinand in nadvojvoda Karol.

Res je sicer, da je tudi beneška vlada podeljevala posestva tolminskim plemičem. Ali ta podeljevanja so se odnašala vselej le na taka posestva, ki so ležala zunaj Tolminskega na Frijulskem. Tako dobijo Formentini l. 1431 od dožeta investituro posestva Cusano (blizu Taljamenta), in tako plemeniti Zucco l. 1486 vse gradove in posestva hiše Cucagna ali Zucco.

Da nemški cesar ní hotel prepustiti Benečanom knežje oblasti nad Tolminom, vidi se iz tega, ker je l. 1426 naložil svojemu svaku, celjskemu grofu Fridriku, da naj pošlje u Če-

dad poslanca, kateri ima zahtevati, da se tudi Čedadci podveržejo nadvladi Sigismundovi. Ali Čedadci so derzno odgovorili, da hočejo ostati pod vlado beneškega leva in zato jih je beneška vlada pohvalila (4. augusta).

Toda celjski grof je hotel kaznovati čedadsko upornost. Zbral je lepo število slovenskih vojakov, podložnikov goriškega in ortenburškega grofa, na Tervižu in jih poslal čez Pontebo in Predél nad Čedad. Zlasti po Bolškem je prišla velika četa teh Slovencev in njim se je pridružil tudi marsikateri mlad mož iz Tolminskega. Prišedši u okolico čedadsko začele so te čete po njej pleniti in moriti one, ki so se jim ustavljali. Da, celo s posadko u mestu, katera je bila dala u naglici vsa vrata zapreti, sporazumeli so se bili že napadniki. U taki stiski pošljejo Čedadci po hitro pomoč k beneškemu namestniku u Videm (26. oktobra 1426). Pomoč je tudi prišla in tako so se morale slovenske čete brez uspeha umakniti. *)

Od sedaj naprej začelo je rasti sovraštvo med Tolminci in Frijulci. Ko so l. 1429 sklicali dva frijulska parlamenta, da bi pregledala in popravila stare patrijarške postave, Tolminci neso hoteli o tem nič slišati. Na meji pripetile so se večkrat kervave razpertije. Tako so se bili že l. 1420 porodili veliki prepiri med Bolčani in Rezjani zaradi pašinskih in gozdnih pravic. Morali so izbrati razsodnike in ti so 17. junija u Možnici pomirili razpertije. Jednaki dogodki so se večkrat ponavljali.

Kljubu temu, da Čedadci neso imeli deželne oblasti čez Tolminsko, je vendar ostalo še do l. 1508 vse glavarstvo ž njegovimi dohodki u njih rokah. Vedeli so dobro, da so bili to posestvo bolj siloma, nego po pravici pridodili, in zato so skušali na vso moč zagotoviti si je. Obernili so se zaradi tega na beneškega dožeta in ta jim poterdi l. 1450 grad in okolico tolminsko z Idrijo uredi, kjer so bili ob tem času našli živo srebro. **) Tu so Benečani poterdili nekaj, do česar sami neso imeli nikake pravice. Ali Čedadcem je bilo s tem zadosteno, ker tako se jim ní bilo potreba več bati, da bi se Benečani utikali u njih tolminska posestva.

Tako je trajalo skozi celo XV. stoletje neko negotovo, neurejeno stanje po Tolminskem. Benečani se neso upali mešati u naše stvari iz strahu pred mogočnimi sosedi, austrijski-

*) Manzano, Annali del Friuli, VII. pg. 23.
**) Sturlo, Delle cose di Cividale, Ms. aut. Vol. C. pg. 183.—

mi vojvodami, ki so bili ob jednem tudi nemški cesarji. Sicer se nam je pa iz tega časa ohranilo malo poročil o Tolminskem. Uzrok temu je, ker so bili sedaj ponehali oni veliki prepiri med patrijarhi in goriškimi grofi. Ti poslednji so bili izgubili svojo prejšnjo krepkost in važnost. Zgodovina nam o zadnjih goriških grofih ní zabilježila nijednega slavnega čina. In vendar bi bila dežela potrebovala krepke roke, ki bi jo bila branila pred silnimi napadi Turkov, kateri so bili počeli u drugi polovici XV. stoletja napadati tudi Goriško, Frijulsko in Tolminsko.

Za te slabotne vlade goriških grofov so čedadski kanoniki lahko širili svoje pravice na Tolminskem. Oni so se vedno bali izgubiti tako važno posestvo in zato so iskali vedno novih zagotovil in poterjenj. Obernili so se tore do papeža Pija II., ki je bil l. 1447—1450 škof u Terstu in je zato dobro poznal tudi frijulske razmere. Ta izda na njih željo l. 1459 bulo, katera poterjuje vse pravice čedadske cerkve D. M., ki so jej bile že poprej podeljene nad cerkvami u Volčah, Tolminu, Št. Vidu, Kobaridu in Bolcu (vse kakor u listini Celestina l. 1192). Te cerkve papež pridružuje in podlaga z vsemi njih podružnicami čedadski kolegijalni cerkvi, katera naj uživa tudi dohodke od onih cerkvá. Sledenič uzame papež čedadsko cerkev u posebno varstvo, naroči jej pa tudi, naj skerbi za duševni blagór podložnikov oníh cerkvá, naj jih previduje z duhovnimi pastirji itd.

Tej podobna je druga bula papeža Pija II. izdana u Mantovi 2. junija 1459, u kateri podeluje čedadski cerkvi obširnejše sodnijske pravice. Najprej dovoli papež, da kedar bodo čedadski kanoniki skupno ali u procesiji hodili, se ima pred njimi nositi srebern križ in dve zastavi. Podeli jim na dalje u Čedadu in pri drugih cerkvah njim podložnih civilno in u manjih stvareh tudi kriminalno sodstvo ne samo u čisto duhovnih, nego tudi u mešanih pravdah, vendar pa tako, da se sme vselej na oglejskega patrijarha prizivati. Tudi dà papež kanonikom popolno oblast cerkve oskerbovati, sposobne vikarje in kaplane postavljati, ali kadar bode treba tudi odstavljati itd. U vse te, deloma nove pravice upelje čedadske kanonike tridentinski škof Marko Barbo 12. marcija 1462. *)

Čeravno nam pa zgodovina u XV. stoletju le malo priča o naši deželici, vendar ne smemo misliti, da je takrat popol-

---

*) Listini se nahajata u grofovskem arhivu u Tolminu, glej „Dostavek“ 7.

noma u miru živela. Nasprotno: bila je zelo uznemirjena zaradi silnih **turških napadov**. Turki so takrat celo Europo strašili. Posebno so terpele pred njimi slovenske dežele, ker leže na meji med jugoiztočno in severnozapadno Europo. Z balkanskega polotoka, kjer so bili Turki u drugi polovici XIV. in pervi polovici XV. stoletja svoje gospostvo ustanovili, hodili so skoro vsako leto ropat in plenit u severozapadne dežele. Veliko so naši dedje pred to okrutnostjo terpeli, mnogo kervi je bilo prelite, veliko vasi požganih in cerkvá razsutih, brezštevilno ljudi u sužnost odpeljanih. Pred toliko silo so se Slovenci hrabro deržali in Turka večkrat do dobrega natolkli. Ko so se gromade po hribih zasvetile in so oznanile bližnjo nevarnost, zgrabilo je staro in mlado za različno orožje in se zbralo na malih hribih („taborjih“), navadno na dvoriščih okoli cerkev. Tu so se uspešno branili in Turke u beg podili, ako so bili le složni med seboj.

Tudi Goriškega neso bili Turki pozabili. Iz Bosne udarjali so skozi hrovaško Primorje in potem po Istri in čez Kras na Goriško ter se razlivali po furlanski nižini. Že l. 1415 so se bili na Frijulskem začeli pripravljati za obrambo proti Turkom, ker so bili tistega leta priderli na južno Štajersko. Benečani so dobili l. 1467 od papeža dovoljenje, da smejo desetino pobirati od duhovščine za vojne namene proti Turkom. Naslednjega leta so uveli splošen davek za obrambo pred Turci. Celo težaki in dekle so morali plačevati svoj vinar na teden. Prebivalci sočke doline postavili so plačane ogleduhe in sele, ki so morali vsako novo nevarnost kolikor mogoče hitro razglasiti. Občine in cerkve so skladale za njih uzderževanje.

In res bila je nevarnost velika. L. 1469 priderejo Turki dvakrat na Goriško, 11. julija in 21. septembra, pod vodstvom **Škander-paše** in odpeljeje 11.000 ljudi u sužnost. Pravijo, da so bili prišli celo do Kanala. *) Drugi veči napadi ponavljali so se l. 1470, 1472, 1477 (tega leta 31. oktobra razkrope Turci beneško vojsko pri Gradišču).

L. 1478 prihrumijo Turki zopet na Goriško 22. julija. Po ustnem poročilu bilo jih je 30.000. Naslednjega dne podajo se skozi Kanal, Tolmin, Kobarid in Bolec čez Predél na Koroško. Med potjo so ropali in morili, kar jim je pod noge prišlo. Le tu pa tam se jim je ustavljala kaka četa pogum-

---

* „Liber Memorabilium parochiae Canalis“, u Folium periodicum archid. Goritiensis 1878, št. 1, str. 6.

nih kmetov, ali brez uspeha. *) Taki napadi na Goriško ponavljali so se tudi l. 1479 in 1499.

Da bi se mogli uspešnejše braniti turških napadov začeli so Benečani že l. 1472 uterjevati **Gradišče** ob Soči in so svoje delo tudi doveršili kljubu nasprotovanju goriškega grofa Leonarda, na čegar zemlji je stala nova terdnjava. Tako je že bila opešala moč nekdaj slavnih goriških grofov! Na tak način skušali so Benečani tudi prehode ob gorenji Soči zapreti. Zato pošljejo na Tolminsko svojega pooblaščenca **Jakopa Valvasona** [18]), da bi nasvetoval, kje bi se dale majhne terdnjavice napraviti u obrambo proti Turkom. Pooblaščenec je poslal svoje poročilo u Benetke in tam sklenejo na najožem mestu ob bolški Koritnici, u tako imenovani „bolški Kluži“ (soteski), postaviti malo terdnjavo visoko nad omotčevim prepadom. Samo po kratkem mostu, ki je deržal čez globoko korito, skozi katero teče rečica Koritnica, moglo se je priti do terdnjavice. Na zapadni strani skrivale in branile so jo nepristopne stene. Ta terdnjavica je bila s početka le lesena,**) in še le l. 1613 dal jo je njeni poveljnik in bolški glavar **Filip Gera** popraviti ter iz kamenja pozidati. Nemci so dali tej terdnjavici ime **Dalberg** (Thalberg).

U tolikih stiskah in nadlogah se deželni knezi skoro nič neso zmenili za Goriško. Zadnji goriški grof **Leonard** (1454—1500) prebil je skoro ves čas svojega živenja u **Lijencu** na Tirolskem. Njegove dežele je vladal u grofovem imenu „poglavar Goriškega in Krasa“. Malo pred njegovo smertjo l. 1496 poprosi Leonarda komendator rosačkega samostana **Dandolo**, naj poterdi vsa ona posestva po Goriškem (tore tudi ona po Bolškem in Tolminskem), katera so bili njegovi pradedje darovali omenjenemu samostanu l. 1060, 1075 in 1085***). Iz te prošnje se razvidi, da je moral Leonard tudi na Tolminskem biti deželni knez, drugače bi se Dandolo ne bil obernil za poterjenje bolških in tolminskih posestev do goriškega grofa, nego do njih pravega gospodarja. Iz Dandolove prošnje vidi se pa tudi nadalje, da se je že takrat **ločilo Bolško od Tolminskega**, in da je pervo obsegalo tudi kobaridsko okolico s „Kotom“, kakor še do novejšega časa.

---

*) Parapat, Turški boji u XV. in VI. stol., u Matičnem letopisu 1871, str. 63.

**) Marino Sanuto, Descriptione de la Patria del Friuli.

***) Glej gore str. 37 in „Dostavek“ 8.

Goriški grofi so bili že l. 1394 sklenili pogodbo z austrijskimi vojvodami, usłedi katere so jeden druzega za dediča postavili, kadar bi katera izmed obeh rodovin zamerla. To pogodbo so poterdili vsi naslednji goriški grofi in tako tudi Leonard. L. 1490 odloči, da naj mu sledi u vseh njegovih posestvih kralj Maksimilijan I. L. 1500 12. aprila sklene Leonard svoje brezposelno živenje. Osoda je hotela, da je ob jednem s popolnim razpadom goriške oblasti zamerla tudi grofovska rodovina, ravno na početku novega veka.

C. Kulturno živenje u srednjem veku.

Po doveršenem ljudskem preselovanju in po ukrotenju divjih Madjarov povernil se je bil mir u naše dežele in zato so začeli njih vladarji tudi za duševno blagostanje skerbeti. Že cesar Lotar ustanovil je l. 823 učeno šolo u Čedadu za Frijulsko, Istro in sosednje dežele. Patrijarh Bertrand prizadeval se je celo univerzo utemeljiti u Čedadu. L. 1342 pošljejo Čedadci poslance u Rim, da bi zadobili dovoljenje za to utemeljitev in naslednjega leta naložili so svojemu pooblaščencu, da sme potrositi vsako še tako veliko svoto, samo da se univerza odpre. Na tej univerzi naj bi se šolali Italijani, Slovenci, Nemci in Madjari. Ali čeravno sta bila papež in cesar z utemeljenjem zadovoljna, vendar je znal padovanski škof vsa ta prizadevanja preprečiti, ker se je bal za svojo univerzo. Tako so morali vsi naši mladenči, ki so hrepeneli po viši izobraženosti, še do novejšega časa hoditi na visoko šolo u Padovo.

Tudi marsikater mladenič iz Tolminskega upal si je u šolo, da bi si pridobil večo učenost ne le za duhovnika, nego tudi za posvetne službe. Ko se je bila u letih 1204—1209 juridiška fakulteta iz Bolonje u Vičenco preselila, bil je njen ud tudi neki Gotfrid iz Breginja. *) L. 1411 in 1412 beremo o nekem notarju Federiku, sinu Nikolaja iz Tolmina, ki je u Gorici stanoval.

Kljubu temu pa je bilo niže ljudstvo še zelo neomikano in sirovo. Temu uzrok je bilo največ robstvo. Kakor drugod uvedli so bili Nemci tudi pri nas feudalno ustavo. Po tej so razločevali u srednjem veku (razen duhovskega še) tri stanove: plemiče, slobodnjake in robe. Plemiči so bili vsi oni, ki so dobili od kralja ali vojvode kako posestvo

*) Zachers Zeitschrift II. 429.

ali deržavno službo in so bili zato pokorščino in zvestobo dolžni svojemu gospodarju. U vojni so morali z določenim številom hlapcev prihiteti na pomoč deželnemu knezu. Stanovali so po gradovih in velikih uterjenih poslopjih ter se pečali z lovom, borenjem u orožju, pa tudi z roparstvom in nadlegovanjem tergovcev. Plemeniti posestniki so bili vazali (varvanci) deželnega kneza in opravljali so pri njem dvorne službe. Uživali so mnogo predpravic, n. pr. da neso plačevali davkov od svojih posestev, da jih je smel soditi le, kdor je bil ž njimi jednacega rodu itd. Iz teh in drugih pravic, katere so počasi njih zastopniki dobili, razvila se je stanovska ustava. Kmetovski podložniki so bili plemiški robovi in morali so jim rabotati. Proti tem so se plemiči ponašali navadno zelo okrutno in neusmiljeno. To je bilo tem hujši, ker so bili plemiči navadno tudi sodniki svojih podložnih.

Slobodni ljudje so bili oni, ki neso imeli svojega zemljišča, pa tudi neso bili odvisni od katerega plemiča. Pečali so se z obertnijo, tergovino ali pa tudi z umetnostmi in znanostmi. Slobodnjaki so zmerom skušali u mestu prebivati, da so se umaknili tlačenju plemičev.

Večina prebivalcev pa so bili robi (servi, mansi, uomini di masnata). Ti so bili s početka slobodni poljedelci. Ali kadar so Nemci premagali naše dežele, dali so njih posestva tujim plemičem u last in oni so morali za nove gospodarje zemljo obdelovati ter jim rabotati. Sami pa so le toliko uživali od svojih posestev, kolikor je bilo potrebno za njih živenje. Oni so bili kakor blago, ki se kupuje, prodaja in zamenjuje, ali pa tudi pri ženitvah daruje. Robi neso smeli brez dovoljenja svojega gospodarja pogodeb sklepati, pred sodnijo pričati in oporoke delati. Ženiti so se smeli le po gospodarjevem dovoljenju in le z onim, katerega je gospodar hotel. Prigodilo se je tudi, da sta dva sosedna plemiča svoje robe uzajemno ženila, ali le s pogojem, da sta si potem njih otroke delila. Po prizadevanju patrijarhov bilo je robstvo nekoliko ublaženo okoli srede XV. stoletja. Kadar je hotel gospodar svojega roba osloboditi, daroval ga je cerkvi, kateri je moral potem oslobojenec varuhnino plačevati ali pa različna dela opravljati.

Vse te razmere med plemiči in robi so bile po zakonu natanćno urejene. Pripetilo se je pa tudi, da se je kdo prostovoljno podal u robstvo ali varstvo mogočnejšega gospodarja. Tedaj sta sklenila med seboj pravo pogodbo po javnem notarju. 13)

Na tak način so se sirovi običaji še dolgo ohranili med našim ljudstvom. Sveta vera ní še bila toliko ukoreninila se med njim, da bi bila oplemenila njegovo serce. Da, še u XIV. stoletju nahajamo sled malikovalstva na Tolminskem. L. 1331, 16. augusta, začne verski inkvisitor za Beneško in Frijulsko, Francesco de Clugia, pridigovati križarsko vojno soper Kobaridce. Ondašnji Slovenci so namreč molili neko drevo in studenec pod njim. Vojna se uzdigne iz Čedada pod vodstvom Clugije in pride u Kobarid, poseka drevo, zamaši studenec in izruje ostanek stare vere.

Znano je, da so opravljali stari Slovenci (kakor tudi druga ljudstva) svoje bogočastje pod drevesi (lipami ali hrasti) in pri studencih. Noben kraj ní bil tako pripraven za tako bogočastje, kakor ravno Kobarid, kjer izvira brezštevilno studencev izpod hribčeka sv. Antona. Ta dogodek u Kobaridu nam priča, s kako terdovratnostjo so držali Slovenci svoje stare običaje kljubu prizadevanju katoliške cerkve. Druzega spomina o tej krivoveri ne nahajamo ní med ljudstvom, ní u drugih listinah. *)

U drugi polovici XIV. in u XV. stoletju je sirovost le še bolj rastla. Iz Nemškega so bili prišli in klatili se po deželi tako imenovani „potujoči šolarji“, ki so ljudstvu prerokovali, coprali in učili ga vsakojakih vraž. Njih posel ní bil težek, ker že tako je bilo ostalo med Slovenci še mnogo prazne vere. Zlasti ukoreninjena je bila skoro vsem narodom lastna vera u „volkodlake“, t. j. da se nekateri ljudje u volkove preminjajo in da, kadar umerjejo, ne morejo mirovati u grobu, nego da hodijo nazaj kri sesat živim ljudem. Sled o tej prazni veri nahajamo u Bolcu. Tu je bila l. 1435 neka ženska umerla, od katere so terdili, da hodi nazaj kri sesat. Razdraženo ljudstvo odkoplje njeno truplo in ga prebode s kolom. To je po ljudskem mnenju uničilo volkodlaka. Ali duhovščina je oznanila vse to u Čedad in ondašnji naddijakon je začel preiskavo, o kateri pa nemamo nobenega poročila.

Cerkve so bile u srednjem veku še majhne, neznatne in slabo zidane. Samo po večih krajih se je bolj pazilo na umetni okus. Tako ima cerkvica sv. Urha pri Tolminu u prezbiteriju pod sedanjo skorjo še mnogo ostankov gotskega sloga in lepe slikarije. Jednake sledove gotskega sloga se vidijo tudi u cerkvi sv. Danijela. Gotsko zidavo kaže tudi

*) Napačna je terditev „Domovine“ 1867, list 17., „da Kobaridci neso drevesa in studenca častili, nego da so bili morda le katarski krivoveri udani.“

prestara cerkvica D. M. na bolškem polju in razvaline kapelice sv. Silvestra na iztočni strani Bolca nad cesto u Klužo. Druge današnje cerkve po Tolminskem so ali popolnoma predelane, ali pa na novo sezidane blizu mesta, kjer so poprejšnje stale.

U srednjem veku so imeli navado zbirati se okoli cerkve na posvetovanja in sodnijske obravnave. Pa ne samo to, nego tudi sajme so imeli okoli cerkve na blagoslovljeni zemlji, kjer so tudi mertve pokopavali. Patrijarh Bertrand je l. 1338 ostro prepovedal, da se ne sme več na pokopališčih kupovati in prodajati. Ravno ta patrijarh si je veliko prizadeval, pobožnost in naravno obnašanje svojih podložnih pouzdigniti, razvade in napake (zlasti pijančevanje in kvartanje) pa odpraviti. Tako je tudi s posebno postavo omejil preveliko sijajnost in bliščobo pri bogatih.

Duhovščina je bila u XIII. in XIV. stoletju zelo popačena, ljubila je igranje, gostovanje in pijančevanje. Patrijarh Pagano je moral veliko svojih duhovnov kaznovati zaradi konkubinata, dolgov, igranja itd. L. 1444 so se zbrali frijulski duhovni u Lauzani in zatožili patrijarhovega namestnika pri beneški vladi, ker jim je bil zapovedal, odstraniti ženske sluge. Kadar so patrijarhi ali njih namestniki duhovnije vizitovali, imeli so navado sklicovati tako imenovane „Placiti di Cristianità“. Na teh skupščinah je prašal vizitator zbrano ljudstvo in njegove predstojnike, ali se ima kaj pritožiti čez obnašanje svojih duhovnih pastirjev.. Ako je vizitator našel kako nerednost, kaznoval je strogo dotičnega.

U srednjem veku je ljudstvo samo volilo svoje župnike na farovškem dvorišču, katere je potem škof in pri nas čedadski kapitul poterdil in umestil. Za svoje pomočne duhovnike je moral potem vsak župnik sam skerbeti. Te si je izbiral po svojem znanju in prepričanju izmed duhovskih kandidatov in sicer, kolikor jih je ravno potreboval, sedaj več, sedaj manje. Za njih stanovanje in plačilo je moral tudi le župnik sam skerbeti. Ker se takrat mladenči neso radi obračali k duhovskemu stanu, dovolil je goriški grof Mainhard VII. l. 1382, da smejo duhovni tudi oporoke delati čez njih premakljivo premoženje, katero je poprej pripadalo deloma cerkvi, deloma deželni blagajnici.

Za pospeševanje gmotnega napredka pripomorejo največ dobre ceste. Po Tolminskem so ostale vse tiste ceste u navadi tudi u srednjem veku, ki so se rabile že za časa Rimljanov. Prevažna je bila še vedno predelska cesta. Njeni obiskovalci posluževali so se po leti bližnice, ki je vodila sè

Serpenice preko hriba ravno pod Stolom in potem navzdol u Sedlo, Logé in Robedišče, ter od todi po čeneblijski dolini mimo Fedisa u Videm. Na ta način skrajšali so si mnogo daljavo med Frijulskim in Koroškim.

Ali te ceste in poti so bile u slabem stanu, ker ní nihče skerbel za nje. Še najvažnejšo deželno cesto predelsko (Čedadci so jo imenovali bolško ali „podboneško“, stratta del Pulfaro) so le malo popravljali. Odkar sta se bila Videm in Glemona pouzdignila, nasproti pa Oglej in Čedad propadati začela, opuščala se je zmerom bolj predelska cesta in vsa kupčija se je obernila čez Pontebo. Proti temu so se Čedadci pritoževali pri patrijarhu in poskušali vsa sredstva, da bi kupčijo obernili zopet skozi Čedad na predelsko cesto.

Patrijarhi sami so sprevideli, da je za njih korist podpirati predelsko cesto, in zato so izdali več naredeb za pouzdigo te ceste. Tako dovoli že patrijarh Pagano (u Vidmu, 19. junija 1332) kupcem in podložnikom bledskega gradnika slobodno tergovanje po Furlanskem. Natorno je, da so Bohinjci hodili čez Tolminsko na Frijulsko. L. 1345, 21. maja u Manzanu, oprosti patrijarh Bertrand vsakoršnih colnin vse kupce iz Beljaka in vseh drugih krajev ter njihove pomagače, naj bodo podložni patrijarhovih prijateljev ali sovražnikov, ki bodo tergovali čez Predél („per stratam de Plez“) u Čedad.

Isti patrijarh Bertrand dal je bil florentinskim tergovcem u najem mitnico u Ogleju za 100 mark. Ti Florentinci posluževali so se pontebske ceste in opuščali pot skozi Čedad. Zato jim Bertrand zažuga, da če se tergovci ne bodo posluževali zopet poprejšnje stare ceste (t. j. čez Predél), da razglasi ž njimi sklenjeno pogodbo za neveljavno, jim oduzame mitnico in poverne onih 100 mark. (U Manzanu, 6. julija 1345). *)

Tako oprosti tudi patrijarh Ludovik l. 1364, 11. februarja u Čedadu, na korist Čedadcem vse colnine one kupce, ki bodo tergovali u Čedad po patrijarških cestah iz krajev Cerkno, Oslica in Bolec ter iz drugih ondotnih dolin. Razen tega zagotovi patrijarh kupcem popolno varnost njih osebe in blaga na vseh svojih cestah, „da bi toliko rajše zahajali tergovci u patrijarhovino.“ 14)

L. 1399 dovoli Čedadcem Albert škof Bamberški (posestnik Rablja in Terviža), da smejo popraviti cesto čez Predel in Bolec, na kateri se plačuje navadna mitnina.

*) Vse tri listine se nahajajo u „Fontes rerum Austriacarum“: Zahn, Austro friulana, pg. 39, 51 in 56.

Najslabši časi so nastopili za predelsko cesto po tem, ko so bili Benečani l. 1420 Frijulsko osvojili. Oni so podpirali le pontebsko cesto, predelska je pa vedno bolj propadala. Ž njo pa je propala tudi čedadska tergovina in Videm se je pouzdignil do glavnega mesta Frijulskega.

Še le l. 1490 prebudé se zopet Čedadci ter dajo mitnico in oskerbovanje predelske ceste u najem. Razdelili so jo na dva jednaka dela in vsaki del izročili jednemu čedadskemu meščanu, „da se bode jasno videlo, kake pravice ima Čedad do predelske ceste“. Najemnika sta morala popravljati mostove in cesto, ter čistiti in posipati jo. Verhu vsega tega sta morala najemnika od nabrane mitnine še vsako leto 25 solidov čedadski občini plačevati. Vidi se, da bi bili Čedadci radi kolikor mogoče velik dobiček vlekli od predelske ceste.

Od večih mostov u naši deželici so spomina vredni kobaridski in svetolucijski. Téma se je bil pridružil u XIV. stoletju še tolminski. Ta most je bil dodelal mojster Jakob iz Premariaca usledi pogodbe z Nikolajem, sinom Mihaela Pocharella (Požareli) iz Tolmina. 14. novembra 1322 je pregledovala komisija novo sezidani most. Našla ga je nepopolnega, prekratkega (segati bi bil moral do nekega oreha). Po mnenju komisije trebalo bi bilo vodo bolje zajeziti in most postaviti na kamenito podlago. Deržaji in stranski zidovi so bili nedoveršeni, segati bi bili morali celo do neke brajde. U komisiji, ki je most pregledovala, so bili: Štefan, notar iz Čedada; Štefan, župan („precone“) iz Modrejec; Martin, čevljar iz Čiginja (Calgino); Andrej, sin Modrešarja iz Čiginja; Florjan, prisežen mož iz Melic (Milz); Martin, sin Modecija iz Modrejec, in več drugih. Priče so bile: Martin, sin Lavrencija iz Modrejec; njegov brat Matija; Segna (?), sin Tomaža iz Modrejec; Jurij iz Modrejec, sin Petra iz Kneže („de Chinesia“) in drugi. *)

Kje ravno je bil ta most, ne moremo dandanes določiti. Beržkone je deržal pod sedanjim čez Sočo „pri Malnarju“, blizu cerkvice sv. Urha, ker je bil tu stari prehod med Volčami in Tolminom. Mogoče je pa tudi, da je bil više pod doljansko vasjo sezidan.—Ker most ní bil terden, izpodkopala ga je voda in odnesla. Tako so ostali Tolminci brez mosta do novejšega časa.

Zanimiva je listina o tolminskem mostu zaradi tega, ker nam pove nekaj novih vasnih imen: Modrejce, Melice (Podmelice), Čiginj in Knežo. Tudi vidimo iz te listine, da takrat

*) Bianchi, Documenta per la storia del Friuli, N.o 329.

prosti ljudje še neso imeli priimkov, nego zaznamljali so se le po očetu, ali brez Slovanom lastne patronimične končnice: ovič (evič).

Velika napaka in ovira za kupčijo u srednjem veku je bilo to, da naše ceste neso bile prav nič varne. Vodeč skozi ozke in samotne doline, dajale so lepo priložnost roparjem in tatovom, poiskati si blizu ceste nedosegljivih skrivališč. Po tolminskih gorah so se vedno zbirali zločinci in begunci od vseh stranij. Z visokih gor planili so pogostoma u dolino, oplenili in oropali kmetovalce in tergovce. Mnogokrat so tudi ljudi ulovili in jih potem umorili ali pa za visoko odkupnino izpustili. Te roparje je pregnal patrijarh Antonio I. pred svojim odhodom u Rim l. 1400.

Pa še hujši in cestam nevarnejši so bili roparski vitezi, ki so iz svojih visokih gradov prežali na mimogredoče popotnike. Nekdaj so bili sezidali mnogo gradov nad Čedadom u varstvo podboneške ceste, n. pr.: Villalta, Uruspergo (jedna najmočnejših terdnjav), Zuccola, Gronumbergo, Antro (Landri) itd. Ti gradovi so postali u XIV. stoletju najhujša roparska gnezda, kjer so se vitežki zločinci zapirali in oduzeto blago skrivali. Posebno sloveći so bili u tem obziru gospodi Villalte, ki so med leti 1298—1305 po podboneški cesti tako strašno gospodarili, potujoče lovili in jim blago jemali, da se ní nihče več upal po oni cesti potovati, in da so se kupci raje obernili na pontebsko cesto. Še l. 1325 oropali so Villalte dunajskega kupca Concila, ali morali so mu oduzeto žito nazaj dati.

Zavoljo takih silovitostij zapovedal je patrijarh svojim podložnim, naj razdero take gradove. Usledi tega so Čedadci že l. 1306 oblegali grad Uruspergo od 8. aprila do 5. maja. Nazadnje so lastniki gradu obljubili, da ne bodo več nadlegovali tergovcov in Čedadci so se vernili domov. Tega obleganja se je udeležilo tudi mnogo Tolmincev. *) L. 1310 zapove patrijarh razdejati grad Villalta. Ali ropanje na podboneški cesti vendar ní prenehalo.

L. 1321, 26. oktobra, oropajo čedadski mesarji (zlasti Grampulinus in Minius) tergovce iz Kamnika na Kranjskem (med njimi je bil najimenitnejši nek Herman). Zato so se kranjski kupci bali tergovati u Čedad in mitnica je terpela mnogo škode. Zaradi tega se pritoži mitničar pri čedadski občini. Mestni načelnik obljubi 30. oktobra čedadskim

---

*) Zahn, Austro - Friulana, o. c.

mesarjem, da jim bo dal „patente“, usledi katerih bodo smeli na vseh drugih cestah ropati, samo na oni ne, ki pelje skozi tolminsko dolino („in strata canalis Tulmini“), ter jim zagotovi pri tem svojo pomoč in podporo. Kupca Hermana pa so morali Grampulin in njegovi drugovi odškodovati 25. novembra 1321. *)

L. 1331, 17. novembra u Čedadu, skleneta Peter iz Čedada in Braniver (Brantner?), sin Habadina iz Tolmina (Tolmeča?), roparsko pogodbo, da bode Braniver pazil na beljaški cesti po kupcih, kam se bodo obračali, in potem Petru u Čedad oznanjal, da jih poslednji oropa. Zato dobi Braniver 20 „solidov grossorum“ (t. j. 50 goldinarjev) naprej, 20 pa po doveršenem poslu. Peter je zagotovil te zneske na vse svoje premoženje. Braniver pa je obljubil s prisego, da se bo deržal pogodbe in da tega nikomu ne ovadi. — In ta pogodba se je sklenila u frančiškanskem samostanu, z moralno pomočjo visokouplivne osebe Filipa de Portis, in to po vseh tedanjih malenkostnih formalnostih pred notarjem in pričami! **)

Zadnjič je vendar patrijarh Rajmund izrekel smertno kazen čez roparske viteze (posebno Villalte). Ti so bili sicer svoje gradove Austrijcem izročili, naj jih posedejo, da bodo mogli pod njih varstvom svoja ropanja brez skerbi nadaljevati; ali patrijarh Ludovik Teck je z nova zapovedal, naj se roparski gradovi podero. To se je tudi zgodilo l. 1364. Najstrahovitejši je bil Urusperg. Tega so Čedadci premagali 22. septembra in ga do tal razdjali. Njegovo kamenje so porabili za zidanje mestnih zidov.

Še u poznejih benečanskih časih oprostil je dože Girolamo Vendramin l. 1492 prebivalce ob Nediži in u gorah nad Čedadom od vseh javnih davkov, ker so pomagali varovati cesto in prehod u onih krajih.

Da pri takih razmerah ní mogla tergovina napredovati, to je jasno. Znatna je bila posebno prehodna tergovina iz Frijulskega čez Predél na Koroško in po bački dolini na Kranjsko (u Loko in Bled). Takrat so tergovci daleč okoli hodili, po Italiji n. pr. celo do Šinigalije, kjer so bili veliki sajmi za predivo. Postava pa je bila, da so se morali tergovci u vsakem teržnem kraju ustaviti in svoje blago na prodaj ponuditi. Še le kar neso prodali, smeli so naprej peljati. Kadar je imel biti kje sajm, obesili so na visok drog

*) Bianchi, Documenta hist. forojul., Archiv XXXVI.
**) Bianchi in Zahn l. c.

tako imenovane „teržne pravice“, t. j. meč deržečo roko, u znamenje da stoji tergovina pod varstvom deželnega kneza.

Domača kupčija tolminska šla je vedno na Čedad in Videm. Tja so se izvažali poljski in živinorejski pridelki, in od tam so dobivali Tolminci turšico, predivo, vino, olje, sol itd. Tudi divjačine, katere so bili polni vsi gozdi, prodali so Tolminci mnogo u Čedad in Videm. Ohranila se nam je še celo njena cena na videmskem tergu. Jeden jereb je veljal 4 denare (36 naših krajcarjev), dvanajst ptičev jeden denar, tako tudi štirje drozgi, in sedem jajec tudi le jeden denar (9 novih krajcarjev); za zajca pa so plačevali sedem denarjev. L. 1352 določi videmska občina, da za libro sira ne sme se več dajati, nego 2 solida (16 nov. kr.). Pri tej priložnosti se hvalevredno omenja „bolški sir“. Tako se nam je ohranila tudi cena pšenice, ki je imela u XIII. stoletju srednjo ceno star po 4 gold. in 15 kr., u XIV. pa le 2 gold. 48 kr jcarjev.

Še le pozneje se je odperla kupčijska pot tudi po kanalski dolini na Gorico in Terst, zlasti odkar je bila Gorica u mesto pouzdignjena l. 1307.

Patrijarhi so kovali svoj lasten denar (od patrijarha Volfgera 1204—1218 naprej), ki je bil po celem Frijulskem razširjen. Denarna jednota bil je „sreberni denar oglejski“ (9—10 kr. naše vrednosti), ki je obsegal 14 „drobnih“ (piccoli, po 0·66 kr.). Pri velikih svotah so računali po „lira di denari“ (idealen denar po 20 denarov) in „lira di solidi“ po 20 solidov (vsak teh po 12 piccoli). Pri Slovencih je bila u navadi najbolj „lira slovenska“ (schiavonesca) po 8 denarov. „Marka denarov“ je imela 160 denarov (skoro 16 fl.), „marka solidov“ pa 120 solidov (13 gold. 68 kr.). Dukat, cekin ali zlati goldinar je obsegal 64 denarov. Toda vrednost oglejskega denarja ní bila zmerom jednaka, učasi boljša, učasi slabša. Tako je veljal denar l. 1285 8·69, l. 1353 pa 9·21 naših krajcarjev in po navadi je bila „marka denarov“ vredna 14·5 naših goldinarjev. Razen tega so pa računali še po „marki u blagu“, ko so dajali mesto denarja toliko in toliko blaga.

Tudi goriški grofi so kovali lasten denar od začetka XIII. stoletja naprej. Njih kovnica je bila najprej u Brezjah (Friesach) na Koroškem in od tod ime „denari frisacenses“, pozneje pa u Gorici in najkesneje u Lijencu. Grof Henrik V. je bil začel po uzgledu patrijarhov slabejšo kovino rabiti.

Po raznih okolnostih soditi, bila je naša deželica u srednjem veku še precej premožna. Vsaj njeni dohodki so bili jako veliki in zato so se oblastniki pulili za njeno posest. Ko je patrijarh Markvard tolminsko glavarstvo Čedadu u najem

dal, znašali so samo patrijarhovi dohodki iz Tolminskega vsako leto nad 1000 mark (12650 fl.). Tu se ve da neso uštete cerkvene desetine, katere so morali Tolminci dajati čedadskemu kapitulu. L. 1324, 15. maja, položi tolminski glavar Ermacora della Torre račun o svojem oskerbništvu pridelkov, pravic in dohodkov tolminskega glavarstva za l. 1323. Ta račun poterdi u imenu patrijarha Pagana njegov namestnik Bonfin, oglejski kanonik. Dohodki so bili tako bogati, da je bil Ermacora že naprej plačal 1000 mark akvilejskih denarov na račun za leto 1324. In patrijarh mu je dovolil, da sme od tolminskih dohodkov in pravic toliko za se pobirati, da pokrije naprej izplačano svoto.

Največe bogastvo naše deželice je bila živinoreja. Od Italijanov naučili so se naši Slovenci sir delati. Da je začetek sirarstva italijansk, kaže med drugim italijanska utež in mera (nafa, onča), ki je po naših planinah u navadi. Planina na Kernu (u listinah M. Cren ali Chren) omenja se že 24. augusta 1338 kot lastnina patrijarha. (Diplomata inedita del Bianchi). Planinsko ime „Kašina“ je italijanskega izvira in pomeni „pristavo, mlekarnico“ (cascina). Kot najokusnejši hvalil se je že u srednjem veku bolški sir. Sir in volna dajala se je tudi duhovnikom za njih plačilo.

Izmed poljskih pridelkov so bili najvažnejši: pšenica, soržica, proso, oves in lan. Ali poljedelstvo je bilo še na jako nizki stopinji in zemlja je rodila, kolikor je sama hotela.

Blagostanje našega ljudstva so zmanjševali nenavadni prirodni dogodki in velike nesreče. L. 1304 na dan sv. Blaža pade neizrečeno mnogo snega po vsem Tolminskem in polomi drevlje, podere hiše ter pokonča mnogo ljudi in živine.

Meseca junija l. 1309 pride tolika množica kobilic u Istro, kakor si ne more nihče misliti. Kamorkoli so dospele, uničile so popolnoma setev in pojedle stabla do zemlje. Potem so se obernile na Goriško ter od todi proti Tolminu in Kobaridu, kjer so prišle do Landri (Antro). Tudi tu so naredile neizrečeno veliko škode. U odvernitev te nadloge napravljali so povsodi procesije, in z božjo pomočjo obernile so se kobilice nazaj k morju. *) L. 1338 okoli unebouzetja M. D. razširi se zopet neizrečena množica kobilic po vsem Frijulskem in pokonča vse poljske pridelke. Leto poprej (1337) pa so bile strašanske povodnji po naših krajih.

Nájžalostnejše je bilo leto 1348. Že hitro u začetku tega leta (25. januarja) bil je hud potres po vsem Frijul-

*) Bianchi, Documenta, u Archivu XXXI. pg. 432.

skem, da so se terdna poslopja in stolpi rušili. Še skozi dve naslednji leti se je zemlja skoro neprenehoma tresla. Aprila in maja 1348 razširila se je bila strašanska kuga, zanešena iz Azije, ki je to in naslednje leto razsajala skoro po vsej Europi. Kogar je popadla, počernel je najenkrat po vsem telesu in u treh dneh umerl. Zato so ljudje to bolezen imenovali „černo smert“. U Italiji je pomerlo za to kugo dve tretjini prebivalcev in Frijulsko je ostalo skoro prazno. *)

Tudi u letih 1445, 1449 in 1467 razsajala je kuga po Frijulskem, zlasti pa u Čedadu.

Take nesreče je občutilo posebno Bolško, kjer zavoljo kamnitih tal in ostrega podnebja zemlja le malo plodi. Kader je Bolčanom žita primanjkovalo, skušali so je dobiti iz sosednje dežele. Ali ker je bilo treba na meji veliko colnino plačevati, prosili so Bolčani koroške stanove, da bi jim odpustili to plačevanje. To se je tudi zgodilo in deželno glavarstvo koroško dovoli l. 1467 Bolčanom, da smejo 1153 vaganov žita brez colnine odpeljati u svojo domovino. Tako oproščenje ponavljalo se je beržkone večkrat.

L. 1490 najde nek kmet živo srebro u nemški Idriji, ki je takrat še Tolminskemu pripadala. To vest naznanja goriški zgodovinar Bavčar. Mogoče je pa, da se je našlo živo srebro že nekaj let poprej. Tudi na Tolmince je to nekoliko uplivalo, ker se je marsikedo obernil k rudokopstvu. Z druge strani pa se ní manjkalo postopačev, ki so tudi po drugih gorah zlata in srebra iskali ter s tem ljudi slepili in od dela odganjali.

Čeravno je bilo blagostanje na Tolminskem še precejšno, vendar so tlačili ljudi hudi davki. Razen cerkvene desetine morali so mnogo dajati tudi deželnemu knezu kot najemnino od svojih posestev. Od vsakega zemljišča ali grunta (mansus) in od vsakega mlinskega kamna moralo se je plačevati na leto po 20 solidov (takoimenovani „mansionaticum in terraticum“). Desetine so se dajale u denarjih, živini in žitu. Obsegale so: 1. desetino od novorojene živine („de vivo“); 2. od zemljiških pridelkov („de mortuo“); 3. od sena in ovsa za jednega ali več konj („copulaticum“); 4. davek u blagu, katero se je dajalo patrijarhu, kader je potoval po deželi („viaticum“); 5. davek za pravico derva sekati u patrijarhovih gozdih („valdum“); 6. za pravico živino pasti po takih gozdih („herbaticum“); 7. davek za oslobojenje od robstva („vidria aut danda“). Razen tega dobival je patrijarh še „lau-

*) Rubeis, Monumenta Eccl. Aquil. Appendix pg. 23.

demia“ od prodajalnih pogodeb in dednih zapuščin. Planine so mu morale dajati vsako leto nekaj sirov, ali če tega neso hotele, mesto vsakega sira pol denara (5 n. kr.).

Ti davki sami po sebi ne bi bili še pretežki, ali način pobiranja jih je storil neznosljive. Patrijarh in kapitul izročala sta pobiranje davkov in desetin svojim oskerbnikom, ti pa županom in drugim vaškim glavarjem, capomasso (kapomažo) imenovanim. Vsak izmed teh pa je hotel svoj dobiček imeti za trud pobiranja. Tako je davek silno rastel, učasi se celo podvojil. Capomassi, ki neso bili davka prosti, uterjali so še za se pri svojih sosedih in navadno jim je še kaj ostajalo. Pa tudi oskerbniki so navadno več zahtevali, nego je bilo predpisano.

Ko sta bila Friderik in Janez Villalta poglavarja tolminska, terjala sta od planin mesto pol denara jeden cel in še več od vsakega sira. Pastirji so se zaradi tega pritožili in patrijarh Ottobono je ukazal 18. januarja 1310, da mora glavar zadovoljen biti s pol denarom in ne sme več pastirjev nadlegovati, če neče u nemilost priti pri patrijarhu.— Ravno tako so se pritoževali tudi patrijarhovi podložniki „de Plovia (?) de contrata Tulmini“, da jih nekateri oskerbniki, ki so bili sledili gospodu Branki u oskerbovanju Tolminskega, protipostavno tlačijo in stiskajo. Silijo jih z beriči rabotati in plačevati stvari, katerih neso poprej ní dolžni ní vajeni bili. Zato je zapovedal patrijarh 30. julija 1310 Gulijelmu, sinu mojstra Valterja, da naj presliši priče, katere mu bodo tožniki imenovali, naj zapiše in mu pošlje njih izreke, da bode mogel potrebno ukreniti. *)

Tudi se ní manjkalo po Tolminskem oderuhov, ki so iz Italije prišli in denar posojevali za jako visoke obresti. Ko so bili patrijarhi te oderuhe malo odpravili, naselili so se pa judje po Frijulskem, zlasti u Čedadu.

Kar se uprave tiče, pomniti je treba vedno, da sta bila patrijarh in goriški grof deržavna kneza, le cesarskemu veličastvu podložna. Patrijarhova oblast je bila omejena u posvetnem obziru s početka od metropolitanskega kapitula u Ogleju, pozneje pa od frijulskega parlamenta, ki se je navadno u Vidmu zbiral. Ta je bil sestavljen iz visoke duhovščine, slobodnih posestnikov, plemenitih dvornikov, gradskih varuhov in zastopnikov mestnih občin. Parlament je imel skerbeti za deželno varnost, nabirati vojake, odločevati o miru in vojni, sklepati zveze sè sosednimi deržavami,

*) Bianchi, Documenta, Archiv XXXI. pg. 443.

dovoljevati davke, dajati nove postave, poterjevati patrijarhove ukaze in občinske pravilnike ter sprejemati apelacije u vseh tožbah.

Patrijarhovi vazali, katerih gradovi so ležali na levem bregu Soče, in tako tudi terg Tolmin, neso bili nikoli zastopani u frijulskem parlamentu, ker se Tolminsko ní prišteyalo Frijulskemu, nego vedno smatralo kakor samostalna deželica. Tudi vojakov navadno ní dajalo Tolminsko za frijulsko vojsko. Vojska se je delila u srednjem veku na redno, katero so morali vazali uzdrževati in pripravno imeti (takoimenovane „vojaške hlapce“), in izvenredno ob času vojne. Vojak je mogel vsak biti od 18.—60. leta. Vsakih deset hiš je moralo dati po jednega oboroženenega in sè živežem preskerbljenega pešca, ali ob času velike nevarnosti dva, kakor n. pr. l. 1328.

Sodnijski zakoni izcimili so se u patrijarhovih deželah večinoma iz langobarških postav, katerim so se pridružili domači pravni običaji in pozneje še rimski zakoni. Patrijarh Markvard izda l. 1366 zakonik „Constitutiones patriae Forojulii“, ki je imel veljati za Frijulsko in slovenske dežele, katere so bile patrijarhu podložne. Zraven tega so imele mestne občine še svoje posebne pravilnike, naslanjajoče se na domače pravne navade. Tudi Tolminsko je bilo dobilo od goriških grofov tak poseben pravilnik. (Czörnig, Görz, I. 625).

Sodstvo je bilo izključljiva predpravica deželnega kneza (tore patrijarha in goriškega grofa). Povsodi se je le u njegovem imenu sodilo. Plemeniti posestniki so imeli čez svoje podložnike navadno in više kriminalno sodstvo („iudicium mixti imperii“). Nižo in mešano sodstvo izverševal je po Tolminskem čedadski kapitul, kakor že znano. Deželni sodnik za vso patrijarhovino je bil odvetnik oglejske cerkve, tore goriški grof. Vsako leto je moral po celi deželi potovati in na določenih mestih soditi. Od njega se je prizivalo na patrijarha, ali njegovega namestnika za posvetne stvari (vicarius in temporalibus). Pozneje je bil najviše sodišče u deželi frijulski parlament.

O sodnijski razpravi, ki se je veršila kratko in javno sredi vasi, sestavili so navadno kratek zapisnik. To je bilo opravilo takoimenovanih notarjev ali javnih, poverjenih pisarjev. Te notarje je imenoval kraljev namestnik in morali so mu na sv. evangelje priseči, da bodo svojo službo postavno in vestno opravljali. Pred njimi so se sklepale tudi vse pogodbe, in vsako javno pismo moralo je biti sestavljeno od kakega notarja. U XV. stoletju so bili začeli sodnijske obrav-

nave na dolgo in široko zapisovati in kmetje so se pritoževali čez te „latinske pravde.“

Kar se tiče cerkvene uprave in sodnije, izverševal je to čedadski kapitul po svojem naddijakonu. Tako se je imenoval jeden član kapitula, ki je u njegovem imenu oskerboval cerkve in sodil po Tolminskem. Mogoče, da je postavil kapitul naddijakona za Tolminsko že hitro po l. 1297, ko so mu bile z nova poterjene vse njegove pravice po Tolminskem, in ko so stalno uredili vikarijate u Volčah, Tolminu, na Šenvidski gori, u Kobaridu in Bolcu.

Ko je kapitul l. 1356 zapovedal in uredil vsakoletne vizitacije po Tolminskem, omenja se naddijakonova oblast kakor navadna in sama po sebi razumljiva stvar. To dostojanstvo je moralo tore obstajati že več časa pred letom 1356. Kapitul je postavljal dva naddijakona, jednega „in planis“, t. j. za svoje fare na Frijulskem, a druzega „in monitus“, t. j. za Tolminsko. (Pozneje so nadzorovali „archidiaconi in planis“ vse kar je spadalo pod beneško republiko, „archidiaconi in montibus“ pa duhovnije na austrijskih tleh). Naddijakone so volili kanoniki izmed sebe, zbrani na klic malega zvona („congregati ad sonum campanulae“), in sicer vsako leto posebe 8. maja. Navadno je ostal isti naddijakon po več let u svoji časti, ali moral se je dati vsako leto 8. maja zopet poterditi. Ker je pa naddijakon dobival precejšnje dohodke ob vizitacijah sebi podložnih cerkvá, zato so učasi njegovo službo tudi po dražbi prodajali onemu kanoniku, ki je največ ponudil. Tako vemo, da je kapitul l. 1356 izročil naddijakonat kanoniku Antonu Andreju Cancu za dvajset mark denarjev (skoro 320 gold. našega denarja). Ta je moral imenovati dva poroka (kanonika Jurja in Alberta), da bode izvestno plačal pogojeno svoto. Zaradi dobičkov, ki jih je imel naddijakon od Tolminskega, skerbeli so kanoniki, da se je ta služba večkrat menjala, da je vsak izmed njih lahko na versto prišel. 15)

Po letu 1356 omenja se tolminski naddijakon samo še trikrat u srednjem veku. 24. aprila 1358 pošlje kapitul naddijakona L..... (Lenarta?) u Bolec, da kaznuje tamošnjega vikarja, ker je bil ubil nekega duhovnika. L. 1436 prosi naddijakon čedadsko občino za dovolenje, da sme izverševati svoje duhovno-sodstvo u Bolcu. Takrat je bil Čedad gospodar Tolminskega in Bolškega in tudi on bi bil rad omejil preveliko oblast kapitulovo po naših krajih. L. 1476 je opravil naddijakon pervo nam znano vizitacijo po Tolminskem.

Kapitul je bil sicer l. 1356 določil, da mora naddijakon vsako leto prehoditi in pregledati vse cerkvene občine, cerkve, župnike, duhovnike in ljudstvo z namenom „ponoviti lepo obnašanje, popraviti stare navade in zasaditi krepostno živenje". Ali to se ní spolnjevalo in tako zvemo o pervi vizitaciji še le l. 1476, čeravno je izvestno, da neso bile vse vizitacije zapisane, kakor zapisnik u kapitulskem arhivu sam pove („Estratto d'alcune visite spirituali, etc. fatte dalli R.mi C.mi Archidiaconi"). Take vizitacije so bile zelo potrebne, ker je bilo takrat ne samo ljudstvo zelo sirovo in nevedno, nego tudi duhovščina neverjetno pokvarjena. Vizitacija se je imela opravljati vsako leto meseca julija. Naddijakon je moral naznaniti svoj prihod u pismu sè svojim pečatom poterjenem vsem vikarjem in ti zopet svojim podložnim duhovnikom, da bodo vsi navzoči, kedar pride naddijakon, drugače plača vsak osem denarjev globe.. Tudi je moral poslati naddijakon načert svojega potovanja župnikom in onim, ki so imeli dolžnost naddijakonu pripraviti stanovanje, preskerbeti hrano in pobrati od občinarjev u ta namen odločene prineske u blagu („le berargne"). Potem se je podal naddijakon na pot z jednim kanonikom pomočnikom („col canonico assistente") in s kapitulskim tajnikom (canceliere) ter s potrebnimi služabniki (gente di servizio). Tako je potoval naddijakon od fare do fare, povsod pregledoval, preiskoval, poslušal pritožbe in sodil u duhovnih ter zakonskih prepirih („formava un tribunale more placiti"). Za vsako faro, katere ne bi bil naddijakon obiskal in pregledal, moral bi plačati petindvajset liber denarjev (blizu 50 naših goldinarjev).

Iz kapitulovih določeb glede cerkvenih vizitacij l. 1356 se vidi, da sta bili postali u pervi polovici XIV. stoletja še dve fari na Tolminskem, t. j. u Nemškem rutu in u Cerknem. Perva je bila potrebna zaradi nemških naseljencev in je obsegalà razen Steržišč še duhovniji Podberdo in Obloke. Druga fara je bila osnovana u dolini Cerknice pri Sv. Jarneju, kjer je dandanes pokopališče. Zato se tudi u italijanskih spisih imenuje ta fara „Cirknica" in ne „Cerkno". S tem se je odcepil od nekdanje obširne šenvidskogorske fare ves izhodnji oddaljeni del z idrijsko okolico uredi. K cerkljanski fari pa je takrat spadala še današnja duhovnija Nova Oslica in gorenja Davča na Kranjskem, (poslednja pripada še zdaj cerkljanski fari).

U naslednjem stoletju se je pokazala potreba, še dve novi fari utemeljiti. U bački dolini bilo se je prebivalstvo zelo pomnožilo in zahtevalo je lastno faro. Cerkev so si sezidali

u prirodnem središču, blizu stare vasi Kneže, in to ravno na pol pota med Knežo in Melicami, (še danes pravijo tistemu mestu „pri Pošenčurju“). Tam je bila že od nekdaj kapelica, morda sezidana od knežkih plemičev, kakor priča ime cerkvenega patrona sv. Jurja (namestnika Peruna). Leto, kedaj je bila na Kneži fara utemeljena, nam ní znano, ali izvestno je ona obstajala že koncem XV. stoletja. Blizu takrat so ustanovili tudi faro u Dolenji Idriji, ali Pri fari, ker je bila idrijska okolica preoddaljena od Cerknega. Ta nova fara je zadobila večo važnost potem, ko so našli živo srebro u nemški Idriji. Čeravno je ta novi kraj u kratkem prekosil Dolenjo Idrijo, vendar je ostalo tu cerkveno središče še do XVII. stoletja.

Vse tolminsko glavarstvo je bilo razdeljeno na občine in te zopet na desetnije ali dekanije, t. j. skupine po deset hiš. Na čelu občine je bil po staroslovenski navadi župan. Ta je moral patrijarhu ali deželnemu namestniku na sv. evangelje priseči, da bode svoje podložne vestno vladal, patrijarhu mirno in zvesto služil, vse njegove pravice in dohodke krepko branil in zlasti „pustote“ po svoji moči patrijarhu in cerkvi obderžal. (Pustote so imenovali neobdelana zemljišča, ki neso bila razdeljena med občinarje, nego so po feudalnem pravu spadala deželnemu knezu).

Župan je predsedoval tako imenovani „dvanajstiji“, t. j. občinskemu starešinstvu, sestavljenemu iz dvanajst mož. Kot znamnje svoje časti imel je palico (u Nemškem rutu meč) ter hranil občinsko mošnjo in ako so imeli kaka pisma. Dvanajstija zbirala se je pod veliko lipo in starešine so se usedli okoli nje po kamnatih stolih. Posvetovali so se ob občinskih stvareh, skerbeli za domačo in poljsko varnost, sodili po starih običajih male prepire med občinarji in nalagali malo globo ali pa zaperali u „berlin“ (vaško tamnico).

Prebivalstvo po Tolminskem bilo je u srednjem veku še redko. Pred vojno soper Benečane l. 1287 dal je patrijarh Rajmund pervikrat ljudstvo šteti iz vojaških namenov. L. 1328 razdeli frijulski parlament 11. februarja vso patrijarhovino na desetnije. Takrat je štelo Tolminsko 82 desetnij ali 820 družin, tore 5.000—6.000 prebivalcev, izvestno še jako malo.

Tolminski prebivalci so bili vsi Slovenci, razen pest u Tolminu naseljenih Italijanov in Nemškorutarjev. Da so ti nemški naseljenci res iz indijske okolice prišli, priča nam to, da so še do naših časov nekak davek „Käfergeld“ med seboj pobirali in ga u Indijo pošiljali, naj bi se onde sv. maše bra-

le na čast sv. Lambertu, da bi jih Bog obvaroval pred gosencami, žužki in drugim merčesom, ki jim je poprej vse poljske pridelke uničeval. *)

Nemškorutarji sami pripovedujejo, da so oni največ pripomogli k zmagi nekemu nemškemu cesarju. Da bi poplačal njih hrabrost, dovoli jim cesar, da si smejo kjer hočejo in kolikor hočejo zemlje izvoliti za obdelovanje, ter jim obljubi, da jih oprosti vsega davka. Oni so se odpravili na pot in prišli u svojo sedanjo domovino, ki jim je močno dopadla. Najprej so se naselili u Grandu in potem še le po bližnji okolici. Nemškorutarji terdé, da jih je prišlo iz Tirolskega le 70 ali 76 oseb. Ali to število je beržkone prenizko.

Nemškorutarji znajo še dandanes svoje tirolsko narečje, a poslužujejo se ga le redko kedaj. Mlajši zarod razume jedino le slovenski, akoravno mešajo še vedno z in ž, s in š. Iz raznih okolnostij (n. p. slovenskih krajevnih in družinskih imen) lahko sklepamo, da so bili Nemškorutarji s početka Slovenci, in da so se u bistriški dolini le nepopolnoma ponemčili, potem pa na Tolminskem zopet poslovenili. Vendar so med njimi še mnoga krajevna in osebna imena nemška, n. pr. Daxkobler, Kusterle, Kemperle, Messner, Stendler itd. Gore se imenujejo: Kautzeneckele, Holderneck, Welleneck, Stadeleck, Hochkobel, Thurn itd. Reke: Katzenbach itd. Radi zmanjšujejo nemške besede na le: n. pr. lamperle (jagnje), špringele (zajec), buderle (oven) itd. Tretje primerjalne stopnje ne poznajo, nego izražajo jo s podvajanjem dotične besede n. pr.: spitzig spitzig — sehr spitzig (zelo oster). U nemškorutarskem narečju vladajo sami šumevci in med temi zlasti ž, ki se rabi za š in ž. U svojo nemško govorico mešajo preveliko slovenskih izrazov n. pr. merchen (merha), koschpen (košpe), tschatschen (čeča), kluschacht (gljuh) itd.

Svoje slovensko sosedstvo imenujejo Nemškorutarji „Na Slovenjah, po Slovenjem“ in med njimi sè slovenske strani naseljenemu kmetu pravijo: Pri Slovencu. U svojem živenju so Nemškorutarji teži in okornejši, pa tudi štedljivejši in boljši gospodarji, nego Slovenci. Samo u kerčmo radi zahajajo in sicer tudi dekleta, ki se sploh bolj možki obnašajo. Sè svojimi slovenskimi sosedi na Koritnici živijo Nemškorutarji u vedni zdražbi. Pa tudi med seboj si zabavljajo jeden drugemu. Nemški Koritničani imajo zabavljivo pesen na svoje so-

---

*) Kocijančič u Slov. Bčeli 1853, str. 53 in nasl., ter u Einspielerjevem Prijatlu 1855, str. 379.

sede u Grandu, u kateri jih zmerjajo s „košpenbešlager, millichverschlafajer, krotenverschliker itd. *)

Tudi drugodi po Tolminskem ohranil se je še marsikater sled o neslovenskem prebivalstvu, zlasti u volčanskih Rutih in okoli Šenvidske gore. Tudi Poličani pri Šenvidski gori morajo biti od drugode naseljeno ljudstvo, ker imajo od Tolmincev popolnoma različen typus. Ljudje jih imenujejo „cigane“ in pripovedujo, da so se naselili u Polici potem, ko je bila celo vas kuga pomorila.

O značaju Tolmincev koncem srednjega veka se pripoveduje, da so bili priprosti, pobožni, poslušni in da so veliko gledali na svojo čast in ne tako hitro odpuščali njenemu razžalilcu. Deržali so se terdo svojih navad, oblačili se zmerom jednako in živeli se od živinoreje. Premožnejši med njimi so bil skopi in z malim zadovoljni. Hčeram so dajali za doto po nekoliko glav živine in največ še liro grošev (blizu pet goldinarjev). Ali k temu je dobila nevesta pri ženitovanju še mnogo darov od svojih sorodnikov in svatov. Te darove devali so na veliko pogačo, ki je stala sredi mize, in kdor je največ dal, tega so glasno hvalili. Tolminci so bili takrat zelo babjeverni in so mnogo deržali na copernijo. Zato so se vračali svati iz cerkve na ženinov dom po nenavadnih potih, kar počez čez polje, ter kričali med potjo in z golimi meči po zraku mahali in veje z drevja sekali, da bi zle duhove oplašili. Ljubili so zlasti petje in prepevali o Devici Mariji in drugih svetnikih, o kralju Matjažu in še o drugih narodnih junakih. 16)

Najbolj se je utisnil našemu ljudstvu spomin na Turke. Še dandanes se nahaja po Tolminskem veliko pripovedij o turških navalih. Tako je povsodi znan „turški križ“ na tolminski cesti med Ročinjem in Dolenjimi seli. Pripoveduje se namreč, da so bili kmetje nanesli veliko kamenja na hribu, ki se vleče ob desnem bregu Soče, in ga potem nad Turke spustili, ko so se ti začeli po cesti za Sočo pomikati. Na tak način so bili vsi neverniki pomandrani in u Sočo pometani razen načelnika, ki je potem križ z mečem u skalo zasekal govoreč: „Pri tem znamenju prisegam, da ne bodemo ne jaz, ne moji nasledniki več hodili, koder bela voda teče in kjer take gore u nebo molé“.—To se je baje zgodilo l. 1478 (po spominskih zapisnikih u Kanalu).

---

*) C. v. Czörnig, Die vergessene deutsche Sprachinsel Deutschruth, Zeitschrift d. deutsch-oester. Alpenvereins 1875, Bd. VI. pg. 247—253.

U srednjem veku se je namreč Soča sploh le „bela voda“ ali „bela reka“ imenovala, kakor se vidi iz pisma, ki ga je pisal grof Nikolaj Salm, pervi austrijski stotnik na hervaški meji, deželnemu glavarju koroškemu Welzerju. *)

Jako znana je tudi bukovska pripovedka o Turcih. Ti priderejo ravno u soboto proti večeru na verh bukovskega sedla. Ko začujejo zvonenje iz cerkvenega-stolpa, spregovori turški načelnik: „Le buči, buči sv. Lenart, še nicoj bodo moje mule na tvojem altarju zobale in moji junaci iz tvoje čaše runje vince pili!“—Ali ko hočejo Turki naprej, začnejo se mulam noge uderati, tako da se nihče ní mogel z mesta geniti. Tako so se morali razkačeni Turčini verniti in Bukovci so bili rešeni. Še dandanes imenujejo mesto, kjer so se mule pogrezale, „Žrelo“ in u spomin čudnega rešenja zvonijo še zdaj vsaki petek ob treh popoldne. **)

Blizu jednakega zapopadka je tudi Svetličičeva pesen „Turški križ“ u bački dolini (Janežičev Cvetnik sl. slovesnosti, str. 151).—Po bački dolini molijo še dandanes pri večerni molitvi, da bi jih Bog obvaroval pred „grozovitim Turkom“.

Blizu vasi Žabče pri Tolminu vidijo se takoimenovane „turške šance“, t. j. od prirode ustvarjeni, terdnjavici podobni okopi. Ljudstvo pripoveduje, da so Turci od tam streljali na tolminski grad, dokler jim neso Tolminci čez goro za herbet prišli in jih prepodili, ter iz cele okolice izgnali (l. 1479?) ***)

Ljudstvo pripisuje Turkom tudi nesrečo, ki je Francoze zadela pri bolškem gradu l. 1797. Čez Koritnico deržal je lesen most, jedina pot u terdnjavo. Ko so se Turki približali, postavijo ljudje luči po gradu, odkrijejo most na sredi in potem zbežé. O mraku priderejo divjaki do gradu in, ker vidijo svetlobo u njem, krenejo naravnost proti mostu. Ali jeden za drugim popada u strašno globočino. Še le ko se konji približajo, zavohajo nevarnost in nočejo dalje. Usledi toliko pobitih Turkov bila se je Koritnica bajé zajezila in še u poznejih časih je metala orožje na dan. ****)

Zaradi njegovih prirodnih lepot, bistrih studencov in zdravega zraka obiskovali so tujci že u srednjem veku radi Tolminsko, zlasti o poletnem času. Tak imeniten tujec bil je slavni nemški pesnik Hartmann von der Aue, katerega sta gostila patrijarha Gottfried (1182—1195) in Pilgrim

*) Glej Notizenblatt 1858, pg. 201, in „Sočo“ 1876, št. 46, podlistek.

**) Kocjančić, u Slov. Bčeli 1853.

***) Novice l. 1862, list 32.

****) Novice l. 1862, list 35.

(1195—1204) na svojem gradu Soffumberg (Scharffenberg) nad Čedadom. Od tod je obiskal Hartmann tudi Tolmin, katerega spominje dvakrat u svoji junaški pesni Erec. 17)

Drugi še imenitnejši mož, ki je baje obiskal Tolminsko, bil je največi italijanski pesnik, Dante Allighieri (1265—1321). O njem se pripoveda, da je l. 1319 za časa patrijarha Pagana u Tolminu bival in tu nekaj spevov svoje „božje komedije" (o peklu) zložil. Pripoveda se, da je veliki pesnik noči preživel na tolminskem gradu med vitezi in gospémi, dneve pa u jami, ki je po njem ime dobila „Dantova jama" (ali zalaška jama). O mraku so ga bajé večkrat videli u rdeči obleki pred jamo sedeti. *) 18)

U povesti „Dantova jama", spisal Iv. Kuk (natisnjena u Einspielerjevem Prijatlu l. 1855, l. 2, str. 41 in nasl.), omenja se, ka ljudje tudi pripovedajo, da je nekdaj u zalaški jami nek puščavnik prebival.

L. 1389 se je mudil u Tolminu slavni padovanski vladar France Carara, katerega je bil Galleazzo njegove oblasti oropal. Patrijarh je slovesno gostil Cararo, da bi ga u njegovi nesreči tolažil in mu dokazal, da so mu njegovi stari prijatelji zvesti ostali. **)

S tem končamo tolminsko zgodovino u srednjem veku.

*) F. C. (oronini), Die Patriarchengräber von Aquileja, str. 144.
**) Manzano, Annali del Friuli, vol. VI., ad ann. 1389.

III.

Tolminsko pod Austrijo do francoskih vojna.

Po smerti zadnjega goriškega grofa Leonarda pošlje hitro cesar Maksimilijan, ki je bil njegov dedič, iz Augsburga tri grofe s 300 konjiki u Gorico, naj deželo u njegovem imenu u posest uzamejo in poklon stanov sprejmejo. Na to poterdijo cesarjevi poslanci 21. junija 1500 deželno pravo in njene predpravice.

Prebivalstvo je z veseljem pozdravilo novo vlado, ker je bilo sito vednih prepirov in bojev ter nestanovitne vlade goriških grofov, ki so navadno zunaj dežele prebivali in se za njo le malo zmenili. Ljudstvo je pričakovalo od nove vlade krepke brambe proti sovražnemu sosedu, ter upalo, da se bosta red in varnost zopet u deželo povernila. In zares, Maksimilijan je začel koj skerbeti za Goriško, zlasti za njegovo varnost proti Benečanom, in zato je tudi uterdil goriški grad. Ko je razdelil grofijo u šestnajst glavarstev, utemeljil je zraven tolminskega tudi bolško kot posebno glavarstvo. Ta glavarstva bila so podrejena deželni vladi ali kamori u Gradcu, katera je bila postavljena za vse slovenske dežele.

U začetku l. 1508 začne Maksimilijan (u zvezi s francoskim kraljem Ludovikom XII.) vojno proti Benečanom zaradi pravice do Milana in ker mu neso hoteli dovoliti prehoda skozi svoje dežele h kronanju u Rim. Benečani so se hitro pripravili za napad in skušali posebno Goričane predobiti na svojo stran. Zlasti Tolmince so hoteli pobuniti proti Austriji. Načelnika tolminskih plemičev Leonard Manzano in Ivan Formentini skličeta že 23. februarja 1508 tolminske občinarje in skleneta ž njimi nekako pogodbo, usledi katere se Tolminci zavežejo braniti beneško republiko proti vsakemu sovražniku.

Po tej pogodbi bi bili morali Tolminci postaviti 620 oboroženih mož, in sicer 95 z loki in pušicami, 31 s pušami, 177 s kopji (lancami) in 217 s helebardami („partigiane"), ostali pa z različnim orožjem. U pogodbi so se morali ti vojaki nadalje zavezati, da, kadar bi se začeli biti sè sovražnikom, ne

bi smel nobeden pobegniti na drugo stran, drugače da bi ga moral hitro ubiti njegov najbližnji tovariš, in ko bi ta ne hotel tega storiti, da naj bi pa njega zadela jednaka kazen od soseda. Po končani vojni bi smel vsakdo ubiti vsakega begunca, kjerkoli bi ga našel. Ako bi bilo pa treba prestopiti na zemljo, ki je sovražna beneški republiki, tedaj ne bi smel nobeden omenjenih vojakov cerkvam kaj uzeti, niti nadlegovati menihov, duhovnikov in nun. ter ne se boriti z mladenči pod petnajstim ali sè starci nad šestdesetim letom. Dobljeni plen bi se bil imeı skupno razdeliti med vse deležnike. *)

S to pogodbo skušali so Benečani Tolmince le preslepiti, ker se u njej nikoli ne omenja Austrija, in vendar je bila ona l. 1508 perva sovražnica Benetek. Kaj so cesarski proti takim spletkam storili, ní znano. Iz poznejšega obnašanja Tolmincev in Bolčanov se vidi. da pri njih neso mnogo opravila beneška mamila. Ko je prišlo do odločilnega trenutka, morali so le sami tolminski plemiči sè svojimi hlapci braniti grad pred austrijskim generalom, kateremu je šlo ljudstvo na roke. Ali l. 1508 deržali so Benećani vse Tolminsko in Bolško u svojih rokah, ter polastili se celo idrijskih rudnikov.

Benečani so imeli namreč srečo u vojni z Maksimilijanom. Njih vojvoda Alviano premaga cesarske, posede u malo dneh vse goriško-austrijske kraje na Frijulskem in verže celo posadko u bolški grad, da bi ta zabranila pošiljanje pomoči Austrijcem po predelski cesti. Vendar je bil austrijski general Henrik Brunsviški posedel prehod, ki veže Koroško z Goriškim, tore Predél.

Z 9.000 pešci in 1000 konjiki približa se potem Alviano Korminu, ki se je moral po kratkem obleganju udati; ravno tako se je udala Gorica 22. aprila 1508. Usledi premirja med republiko in cesarjem 11. junija istega leta pride vsa goriška dežela pod beneško republiko. Ali ta izguba ní dala Maksimilijanu miru. Že 10. decembra 1508 sklenejo cesar, papež, kralj francoski in aragonski „kambreško zvezo“ soper Benečane.

Tako se je začela l. 1509 nova vojna, u katerej je bilo austrijsko orožje mnogo srečnejše, nego prejšnje leto. U kratkem času so pregnali Austrijci Benečane iz vse goriške okolice, razen iz Gradišča. Da, vojvoda Rrunsviški je proderl celo na Frijulsko in začel Videm oblegati. Ali ker ní tu nič

*) Manzano, Annali del Friuli, vol. VII. pg. 105.

opravil, podal se je nad Čedad. Od tega je zahteval cesar Maksimilijan, naj mu prepusti Tolminsko, do katerega je dobil pravico po goriških grofih. Ali čedadska občina je odgovorila, da je usledi tako dolgega posedovanja ona zadobila pravico do Tolmina, in da ga tore ne more izpustiti. Na ta odgovor je Čedad pričakoval silen napad od Avstrijcev; zato je u naglici zbral svoje vojaštvo in je poslal k frijulskemu namestniku prosit pomoči 200 mož. 1. augusta 1509 začne vojvoda Brunsviški Čedad oblegati in na mesto streljati. Ali kmalu se je prepričal, da je mesto predobro uterjeno, in da ima premalo moči za predobitev Čedada.

Zato pusti obsedanje in se poda ob Nediži na Tolminsko. Tukaj je branil stari grad Kozlov rob Friderik Formentini in še bolj Pavel Formentini, posestnik Cusana in poglavar gemonski. Tema ponudi vojvoda Brunsviški zelo ugodne pogoje, ako hočeta predati grad cesarskim. Ali zapovednika nesta hotela o tem nič slišati. Ker se je vojvoda Brunsviški preslabega čutil, to močno terdnjavo premagati, zato se je podal na Bolško, kjer so prebivalci kazali veliko nagnenje do austrijske hiše.

Med tem se je že Vid Welzer, deželni glavar koroški, kot cesarski pooblaščenec z bolškim županom Auguštinom na Tervižu pogajal zaradi predaje. Ko je prišel vojvoda Brunsviški u Bolec, sprejeli so ga radostno tamošnji prebivalci. Prostovoljno mu izročé grad in okolico ter obljubijo biti zvesti austrijski podložniki s pogojem, da se ohrani njih samostalnost, in da se jim ne nakladajo druga bremena. Ta zvestoba in udanost Bolčanov do Austrije se je ohranila od roda do roda in še dandanes se je ljudstvo s ponosom spominje. [19])

Med pogoji, pod katerimi so se Bolčani Austriji podali, bere se, da jim je cesar Maksimilijan dovolil oproščenje od davkov, potem da smejo po svoji volji delati z občinskimi pašniki in gozdi, (katere je pa pozneje deržava za svojo lastnino spoznala). Nasproti temu zavezali so se Bolčani, da hočejo braniti grad u soteski proti Benečanom. Za uzderževanje tega gradú in njegovo uspešno brambo odmenili so od vsega bolškega gozdišča le tri gozdne deleže, ki so še dandanes deržavna lastnina. Pozneje so preuzeli Bolčani še razne druge osebne dolžnosti in službe.

Ko je cesar Maksimilijan kasneje delil Goriško na glavarstva, dovolil je Bolčanom zaradi njih zvestobe in priverženosti posebno glavarstvo, ki je imelo take predpravice, kakor gradiščansko in tolminsko. Bolški glavar je bil namreč

popolnoma neodvisen od goriškega in pošiljal je vse naredbe, politiške in sodnijske, u poterjenje naravnost u Gradec, od kodar je tudi dobival neposredno vsa viša povelja.

Ker se je bolški grad smatral kot mejna terdnjava proti Benečanom, in ker je bilo potrebno obrambo cele meje proti Benečanom združiti u jedni roki, zato je izročeval cesar bolško glavarstvo gradiščansko-maranskim glavarjem, ki so bili najviši vojaški zapovedniki na beneški meji. To je trajalo celo pervo polovico XVI. stoletja, dokler ní izginil strah in nevarnost pred Benečani. Še le potem je dobivalo Bolško zopet svojega posebnega glavarja.

Potem ko se je bilo Bolško predalo Austriji, ní se mogla benečanska stranka tudi u Tolminu več braniti. Brunsvik prisili branilce tolminskega gradu, da se predajo 3. septembra 1509. Načelniki beneške stranke Formentini in Cusani so bili od Austrijcev ujeti in so se morali pozneje z denarom odkupiti. S pridobitvijo Tolmina končala je beneška vojna za tisto leto. Tudi cesarjev zaveznik, francoski kralj, bil je srečen u vojni z Benečani (potolkel jih je 18. maja 1509 pri Agnadellu), in zato so morali ti vse prešnje leto zasedene kraje izročiti cesarju. *)

Po uzgledu Bolčanov in Tolmincev odtergali so se od Benečanov tudi kotarski prebivalci u vaseh S t a n o v i š č e, gorenja in dolenja B o r j a n a (Worgain, Borgogna). S e d l o (Sella) in H o m e c (Comoz) in so se začetkom l. 1510 prostovoljno podali Austriji, kakor so tudi u cerkvenem obziru spadali pod kobaridsko faro. U večni spomin tega dogodka izda vojvoda Brunsviški 22. junija 1510 u Gorici pismo, u katerem pripoveda, kako so bili omenjeni prebivalci poslali k njemu svoje zastopnike, ki so u imenu sovaščanov prisegli da hočejo biti od zdaj naprej zvesti podložniki Austrije. Zaradi tega domoljubnega čina in ker so se že takrat pokazali hrabre branitelje na beneški meji, dovoli jim vojvoda Brunsviški nekatere predpravice, namreč da smejo tudi nadalje živeti po svojih starih običajih; da jim ní treba nobenemu beneškemu podložniku nikakih plačil dajati zaradi svoje poprejšnje odvisnosti od Benečanov; da naj plačujejo za naprej svoji postavni gosposki le tri četertine desetin, ostalo četertino pa naj za se oberže; da bodo u bodočnosti prosti vsega davka na sol; in slednjič priporoča vojvoda, naj derži vsakdo omenjene prebivalce od tedaj naprej za prave in zveste Austrijce. 20)

---

*) Selbstbiographie Sigmunds von Herberstein, u Fontes rerum Austriacarum, I. pg. 73.

Tudi Nemškorutarje so bili tolminski plemiči Benečanom prodali (ali samo zastavili?). Ker so pa u dolgotrajni vojni med Austrijo in Benetkami tudi Nemškorutarji mnogo terpeli, porabili so pervo priložnost in podali se zopet pod austrijsko žezlo. Zato jim poterdi cesar Maksimilijan vse njih stare predpravice, kakor so jih uživali že od patrijarških časov. To pismo pa je bilo Nemškorutarjem zgorelo u nekem požaru. Zato so prosili naslednjega austrijskega vladarja, kralja Ferdinanda I. (1519—1563), da jim z nova poterdi njih predpravice. To se je tudi zgodilo 2. oktobra 1534 u Gradcu. *) 21)

Kljubu odločilnim zmagam Austrije in Francije l. 1509 trajala je še nadalje vojna med Maksimilijanom in beneško republiko. Ali bojna sreča se ní hotela ni na jedno, ni na drugo stran odločno oberniti. Še le 15. augusta 1516 je bilo sklenjeno premirje u Noyonu (poterjeno u Bruselju) na osemnajst mesecev. Malo potem podaljšajo u Angeru premirje na pet let s pogojem, da vsaka stranka obderži to, kar je bila u vojni posedla. Tako je prišla vsa nekdanja goriška grofija zopet pod Austrijo in zraven tega še oglejska okolica in terdnjava Marano u morskih lokvah.

Cas premirja porabila je austrijska vlada za urejenje novopridobljene dežele. Poleg razdelitve u glavarstva bila je njena glavna skerb odstraniti iz dežele vse tuje življe, ki so bili še vedno prijatelji Benečanom. To je bilo potrebno zlasti na Tolminskem, kjer je imel čedadski kapitul pravico župnike postavljati. Vlada je začela odločno terjati, da mora kapitul samo take duhovnike za župnike imenovati, ki so austrijski deržavljani, ali vsaj dobri prijatelji in zvesti podložniki naše deržave. Tako je bil vojvoda Brunsviški že l. 1509 u Tolminu postavil domačina Martina Stampferja (morda Stampa?). Ali ko je vojna ponehala odstranil je kapitul tega župnika, češ da ní bil postavno izbran in poterjen. Zato je poslal tolminski glavar Volbenk Waltenhofer 11. decembra 1516 prošnjo u Čedad, naj bi kapitul zopet Stampferja za župnika postavil. Ali beržkone ostala je glavarjeva prošnja brezuspešna, ker je bil kapitul že preveč oblasti po Tolminskem zadobil in se je učasi celo prederznil, tolminskega glavarja pred svoje sodišče zvati.

Pa tudi cesar je imel nekoliko zapovednikov, ki so odločno in brezobzirno postopali z beneškimi priverženci. Tak mož je bil hervaški grof Krsto Frankopan (Frangipan),

*) Št. Kocjančić, u Sl. Bčeli 1853, str. 69.

ki je bil po odstopu vojvode Brunsviškega najvažnejši avstrijski vojskovodja in generalissimus na Goriškem in Frijulskem. On je dal pobrati dohodke vsem tistim duhovnikom na avstrijskih tleh, ki so bili beneški deržavljani ali pa republiki prijazni. S tako nabranim denarjem plačeval je Frankopan svojo vojsko, katero je moral uzderževati na beneški meji.

Ko se je bližal konec l. 1516 ugovorjenega premirja, sklene nemški cesar Karol V. u svojem in u imenu svojega brata Ferdinanda I. 3. maja 1521 u Vormaciji (Worms) kapitulacijo ali pogodbo in mir z Benečani. U tej pogodbi je bilo natanjko določeno, katere kraje morajo Benečani Avstrijcem pustiti in katere Avstrijci Benečanom nazaj dati. (Ali te določbe so se ravno tako malo izveršile, kakor vse druge poprejšnje pogodbe, in tako je obderžal vsak to, kar je bil pred mirom uzel in posedel.) U vormacijski kapitulaciji je bilo tudi določeno, da se morajo Benečani odreči vseh svojih pravic do Tolmina in Bolca, ter njima podložnih vasij, in da se nemajo nič več utikati u posle naše deželice.

Usledi teh določeb prišlo je Tolminsko stalno in konečno pod Avstrijo. Julija meseca 1521 zapove cesar grofu Frankopanu in vsem glavarjem po Goriškem, tore tudi tolminskemu in bolškemu, da naj uvedejo avstrijske podložnike u njih posestva in jim zagotovijo dotične dohodke. Benečani bi bili še zdaj radi nadlegovali in mir kalili. Iz Čedada so poslali glasnika tolminskemu glavarju (in tudi drugim po Goriškem), da bi ga na svojo stran predobili in pregovorili, naj bi ne prejemal in izverševal povelj avstrijske vlade. Se ve, da je bilo vse to le prazno prizadevanje brez nikakega uspeha.

U vormacijski kapitulaciji spominjali so se tudi mejni prepiri u Kotu („nella valle di Bergogna“). Taki prepiri so se med sosedi velikokrat ponavljali, zlasti ob sajmih in cerkvenih slovesnostih. Tako so se prebivalci kredske, borjanske, sedelske in ložke občine že l. 1506 in 1507 u Vidmu tožili s podložniki beneške gosposke Landri (L'Antro) zaradi meje na gori Mija. Pozneje so kazali avstrijski podložniki listino, kot izpis iz vormacijske kapitulacije, u kateri je bila avstrijsko-beneška meja blizu tako popisana, kakor u glavnem urbarju tolminskega gospostva. Ta listina pa ní resnična, vsaj ne tako stara, kakor so omenjeni prebivalci terdili. 22) U najstarejšem urbarju tolminskega gospostva pri vladi u Gradcu se bere samo, da je bila meja med Avstrijo in Benečijo: cerkev sv. Križa pri Sedlu in potok Rapid (Rompet, Rapide) med Robičem in Stupico (malo južnejše od današnje avstrijsko-beneške meje).

Tudi vormacijska kapitulacija ní povernila miru naši mejni deželi. Benečani so še vedno gledali čez mejo na lepo Goriško, koje so si že u svojem žepu mislili, katero jim je bilo pa vendar srečno ušlo. Zato neso mogli nikakor pozabiti nanj in čakali so le ugodne prilike, da zopet hlastnejo po njem. U ta namen so vedno skerbeli za male prepire in kavsanja na meji, ki ní bila stalno urejena. Austrijski podložniki so imeli svoja posestva na Beneškem in beneški na Austrijskem. Oboji so imeli pravico pasti in derva seči to in onostran meje. To je dalo mnogokrat povoda za pravdanje in tudi pobijanje.

Pri takih okolnostih moral je kralj Ferdinand dobro paziti na beneško mejo in skerbeti za njeno obrambo. Ukazal je po mogočnosti uterditi mejne gradove po Goriškem in uzderževal je zmerom pripravljen oddelek vojakov u Gradišči. K važnejšim mejnim terdnjavam se je prišteval tudi bolški grad in zato je bila njegova obramba izročena najvišemu vojaškemu zapovedniku na Goriškem, ki je stanoval u Gradišči in vladal ob jednem tudi to glavarstvo (in zraven še maransko).

Drugi sovražnik naše dežele u XVI. stoletju bil je divji Turek. Čeravno neso turške čete u tem stoletju nikoli več proderle na Goriško, vendar je bil strah pred njimi tudi pri nas še vedno velik, ker so redno plenile po sosednih deželah. Zato so zmerom mislili na to, kako bi deželo pred njimi zavarovali. Kar se te obrambe tiče, postopala je goriška dežela vedno u soglasju s Kranjskim. Obojni poslanci so določevali red obrambe in po koliko mož naj bode vedno pripravljenih, ter koliko naj vsakdo plača za uzderževanje redne deželne vojske. Tako so osnovali l. 1522 tudi red, kako naj se vest o turškem napadu po deželi razširja. Iz Senožeč je šla ta pošta čez Rihenberg na Gorico in od tod na jedni strani u frijulsko nižino, na drugi pa ob Soči na Tolminsko. *) L. 1539 pošljejo goriški stanovi Kranjcem na pomoč oddelek konjikov pod vodstvom tolminskega glavarja.

In še u drugi polovici XVI. stoletja bil je strah pred Turki velik ker so ravno takrat najbolje napadali slovenske dežele in so bili priderli celo na Kras. Iz tega namena so bili začeli tudi tolminski grad zopet uterjevati. Starodavna terdnjava Kozlov rob bila je namreč u teku časa že precej razpadla. Verhu tega jo je bil še strašni potres 26. marcija 1511, ki je razrušil mnogo gradov po Kranjskem, po Kra-

*) Dimitz, Geschichte Krains, II. pg. 101.

su in u Furlaniji, hudo poškodoval. Vendar se je še dalo u njej stanovati in braniti jo, ker še l. 1524 se Jurij Štampa imenuje „glavar tolminskega gradu" („capitanus arcis Tulmini"). Vsakako pa je bil Kozlov rob zelo potreben poprave, katero mu jo naklonil Ferdinandov naslednik, nadvojvoda Karol. Ta je zelo skerbel za obrambo slovenskih dežel in zato tudi Tolmina ní pozabil. Po njegovem prizadevanju so odločili goriški stanovi 300 goldinarjev za popravo tolminske terdnjave in jih poslali tedanjemu oskerbniku tolminske gosposke, Nikolaju Rašarju (Rassauer). Ali zdi se, da je ta poslani denar za druge stvari porabil, ker so ga morali deželni stanovi 26. aprila 1594 povabiti, naj se opraviči, kako je porabil omenjeni denar. Rašarjev odgovor nam ní znan.

Dolgotrajne beneške in turške vojske so zelo izpraznile austrijske denarnice. Zlasti kralj Ferdinand I. je bil u vednih denarnih stiskah, ker je mnogo potrosil u svojem prizadevanji, da bi se uterdil na ogerskem prestolu. Da bi dobil potrebnega denarja, dajal je u najem in zastavljal svoja posestva in deržavna gospostva po raznih deželah. Tako se je godilo tudi na Goriškem. Med drugim zastavil je Ferdinand okoli l. 1525 bolško glavarstvo in dohodke gradu u bolški soteski za 4000 goldinarjev, gospostvo tolminsko pa za 5280 goldinarjev. *) Sodstvo u Kobaridu in okolici je podelil cesarskemu kamorniku grofu Hermesu Purliliorum et Brunerae (ta rodovina se je imenovala pozneje Porzia) ter njegovim drugovom Erazmu Bartoldu in Valentiju Valvasonu. To podelitev je poterdil tudi nadvojvoda Karol u Gradcu 23. julija 1588. **)

O priliki zastavljenja imenuje se Tolminsko pervikrat „gospostvo" (Herrschaft). Pod to besedo moramo razumeti vse one pravice, posestva in dohodke, katere so imeli nekdaj patrijarhi kot deželni knezi na Tolminskem. Z deželsko oblastjo dobili so austrijski vladarji tudi vse one patrijarhove pravice in dohodke, ali takoimenovano gospostvo. To gospostvo zastavil je cesar Ferdinand, kakor smo videli. Komu ga je zastavil, tega nam viri ne povedo. Ali dopuščeno je slutiti, da je bilo tolminsko gospostvo zastavljeno Dornbergom, ki so se bili že u XV. stoletju na Tolminskem naselili.

*) Oberleitner, Oesterreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I., u Archiv f. oester. Geschichtsquellen, XXII. pg. 100.

**) Prepis dotične listine se nahaja u grofovskem arhivu u Tolminu.

Krog l. 1550 odvzeli so Doroteji Dornberg, hčeri Rajmunda Dornberškega, dedovno pravico na posestva u Tolminu u korist njenih bratrancev Franca, Maksa in Vida, sinov Rajmundovega brata Erazma. Ta je bil poglavar goriški in oskerbnik kranjski ter je sprejel l. 1520 poklon goriških stanov u imenu cesarja Karla V. in brata njegovega Ferdinanda. France in Vid sta bila večkrat poslanca Ferdinandova ter sta upravljala skozi mnogo let goriško grofijo. Francov sin Gašpar je bil poslaniški tajnik pri svojem stricu Vidu in njegov sin Gašpar Vid postane l. 1607 tolminski glavar in grof, kakor bodemo pozneje videli.

Dornbergi so tolminsko gospostvo razširili in pomnožili s tem, da so pridobili mnogo posestev in pravic, katere so imeli poprej tolminski plemiči (le Formentini, Locatelli in Zucco obderžali so tudi še pozneje svoja posestva). Tako so Dornbergi počasi združili u svojih rokah vse one pravice in posesti, ki so prišle pozneje u roke Breunerjev in Coroninov. Dornbergi so oskerbovali večkrat tudi glavarstvo u Tolminu, t. j. vladali in sodili so deželico u cesarjevem imenu. Zato so kmalu počeli smatrati poglavarstvo in gospostvo kot dve neločljivi oblasti, dasiravno sta bili še skozi celo XVI. stoletje navadno ločeni.

Izmed tolminskih glavarjev XVI. stoletja imamo omeniti nekatere važnejše može, ki so izverstno skerbeli za sebi izročeno deželico in branili njene pravice. Med temi je bil najprej Mihael Neuhauser (ali „de Neuhaus", t. j. Novigrad u Istri), tolminski glavar l. 1519—1523. Njemu so bile tern u očeh prevelike pravice, katere je imel čedadski kapitul po Tolminskem. Spoznal je, da so te pravice na veliko škodo cesarski denarnici, pa tudi nevarne austrijski vladi, ker se ž njimi širi tuji upliv in duh na cesarskih tleh. Zato se je začel Neuhauser siloma ustavljati izverševanju kapitulskih pravic po Tolminskem. Ni mu pustil naddijakonske oblasti izverševat, še manje pa nabrano desetino iz dežele izvažat. Zato se je pritožil kapitul pri tedanjem nadvojvodi Ferdinandu, kot notranjeaustrijskem vladarju. Ta piše 21. maja 1523 iz Innsbrucka preustrojitelju Kranjske in Goriške, Erazmu Dornbergu, ter Nikolaju a Turri, glavarju, in Gašparju pl. Richeriis, podglavarju u Gradišči, naj stvar preiščejo in kapitulu dajo popolno zadostenje, kakor je bil cesar Maksimilijan zapovedal, da se ne sme cerkveno premoženje po nikakem jemati ali prikrajševati. *) Ker

*) Listina u grofovskem arhivu u Tolminu u zbirki od 1698.

je kapitul videl, da ima močno zaslombo pri samem vladarju, prederznil se je toliko, da je l. 1523 Neuhauserja celo u Čedad pozval na odgovor. Ali za ta poziv se glavar izvestno ni zmenil.

Za Neuhauserjem bil je jeden važnejših tolminskih glavarjev Bonaventura d' Eck (Egkh von Ungrispach) u letih 1530—1541. Njegova rodovina je gospodovala u Kanalu (od l. 1511) in od tod si je pridobila lastine tudi na Tolminskem. Bonaventurin namestnik in podglavar tolminski bil je Jurij d' Egk, morda njegov brat, ob jednem glavar goriški. U letih 1538 do 1540 je oskerboval Tolminsko (u Bonaventurinem imenu?) tudi Nikolaj a Turri, glavar gradiščanski, maranski in bolški, potem namestni glavar goriški, tako da je zapovedoval skoro po vsej goriški grofiji. Ko je l. 1532 kuga po Štajerskem in Koroškem tako razsajala, da je več ljudi za njo pomerlo, nego pod turškim mečem, nalože goriški stanovi Bonaventuri, naj zapre in skerbno varuje vse prehode u deželo, zlasti pa bolško sotesko, da ne bo nikomur mogoče u deželo priti. U Kanalu so postavili straže, ki so imele nalogo zabraniti občevanje med Tolminom in Gorico.

Ob času Eckovega vladanja bile so slabe letine in lakot je večkrat žugala. Ako je kapitul svojo žitno desetino iz deželice odpeljal, moralo je ljudstvo od daleč pripravljati si živeža, ali pa ga niti ní moglo najti. Tudi za gradsko posadko u Tolminu, ki je bila u XVI. stoletju še precej znatna, trebalo je mnogo žita. Zato je začel Eck zabranjati izvožnjo žita s Tolminskega, predno bi se deželica ž njim za potrebo preskerbela. Iz tega so nastali dolgotrajni prepiri s kapitulom, zlasti ker je ta glavarja še dolžil, da se utiče tudi u njegovo duhovsko sodstvo. Še le 8. aprila 1538 se je Eck pomiril in pogodil s kapitulom u pričo Hieronima pl. Attimisa, podglavarja goriškega, Konrada pl. Orzona, Gašparja de Lanteriis (Lanthieri), Bernarda de Rabbata, Otomarja Neuenhauserja, Frančiška d' Ech in Antona Papeža. Usledi te pogodbe morali so kapitulovi pobiralci desetine („agentes") vse po Tolminskem nabrano drobno žito u deželici obderžati do sv. Jelarja (in Tacijana, 16. marca), da je lahko vsak glavarjev podložnik čez zimo kupil žita po ceni, ki jo je imelo ob času kupa. Kar se pa debelejšega žita tiče, to so smeli pobiralci u Čedad odpeljati, kader jim je bilo drago, le ako ga je glavar potreboval za uzderževanje gradu u Tolminu, morali so mu ga pobiralci odstopiti ali vse, ali nekoliko in to po dnevni ceni. 23) Konečno

je glavar še obljubil, da se bode skerbno varoval utikati se u duhovsko sodstvo kapitulovo, ako ne bodo posli spadali pred njegovo sodnijo, in ako mu ne pride od cesarja drugo povelje.

Ali kapitulu so postale te pogodbe u kratkem nadležne in skušal se jih je otresti. Zato je moral glavar (goriški in) tolminski 27. februarja 1540 zopet ukazati, naj se žito ne izvaža prezgoda s Tolminskega. Razen tega odstrani tudi neke nerede pri pobiranju desetin in določi natanjko mero, po kateri se ima žito pobirati. *)

U tem zmislu je deloval tudi Eckov naslednik u glavarstvu tolminskem Franc Thurn („a Turri, Valsassina et S. Croce, dominus Vilesse") 1542—1558. Bil je ta ob jednem glavar goriški in tolminski. Na Tolminskem so bili njegovi namestniki: Andrej Orzoner (d' Orzon) 1547—1550, Konrad Orzoner 1553 — 1556 in Jakob Orzoner 1556—1558. Čedadski kapitul je bil upeljal za žito nove, veče mere, kakor so bile prejšnje na Tolminskem navadne, ki so bile narejene po uzgledu starega mernika (pisinale), katerega so u Tolminu hranili. Temu se je pa glavarjev namestnik, Andrej Orzoner, močno upiral in tako so nastali veliki prepiri med njim in kapitulom. Po dolgem prizadevanju in prigovarjanju so bili ti prepiri poravnani u Gorici 20. februarja 1549 pričo goriško - tolminskega glavarja Franca Thurna takole: Nove mere se imajo odpraviti in druge pravične narediti po uzgledu starega mernika; zaznamovati se imajo s pečatom in izročiti u javno porabo. Pravičnost novega mernika morajo s prisego poterditi tolminski plemiči u pričo nekaterih starejših kmetov iz tolminske okolice. 24) Dalje je moral podglavar obečati, da ne bode nikakor oviral pobiranja desetine po Tolminskem, in da se bode deržal Eckove pogodbe od l. 1538 glede načina in časa odpeljatve žita s Tolminskega. Obečal je tudi podglavar, da se ne bode utikal u duhovsko sodstvo kapitulovo. Kapitul pa se je nasprotno zavezal, da ne bode kaznoval duhovnikov za njih prestopke pervi, drugi in tretji krat z odstavljenjem ali izobčenjem, nego le z denarnimi globami. Po tretjem prestopku pa sme kapitul ostreje kazni rabiti in, ako je treba, tudi svetovno oblast soper nje u pomoč klicati.

Ob istem času so poravnali tudi prepir med kapitulom in grofom Francom Thurnom. Ta je bil krepek, brezobziren glavar in branitelj deželnih pravic. On je mislil, da pripada u njegovo oblast nadzorovati cerkveno premoženje, soditi za-

*) Listina u kapitulovem arhivu u Čedadu med tolminskimi pismi.

konske prepire in župnike imenovati. Thurn je naznanil kapitulu, da ne bode za naprej nobenega župnika priznal, katerega ne bo austrijska vlada za imenovanje predložila, da ne bo pustil nobenemu od kapitula imenovanemu župniku posvetnih dohodkov uživati, dokler mu on ne izroči posestva teh užitkov.

O vsem tem pritoži se kapitul do cesarja Ferdinanda. Ta izbere za svoja pooblaščenca gradiščanskega glavarja Nikolaja a Turri in biljanskega župnika Janeza Nutriča, da stvar preiščeta in razsodita. Ta odbranca skleneta 29. aprila 1553 u Gorici: prvič. da ima kapitul ali njegov naddijakon pravico po Tolminskem cerkveno premoženje oskerbovati in o njem račune sklepati, pa da mora pri taki priložnosti kot nadzornika poklicati tudi glavarja tolminskega, ali njegovega namestnika; drugič, da ima kapitul vso pravico na Tolminskem duhovnike postavljati usledi starih običajev in predpravic, pa da mora dati novoizvoljenemu pismo na tolminskega glavarja, da ga ta upelje u posest svetnih užitkov; tretjič, da se ne sme tolminski glavar ali podglavar čisto nič utikati u cerkvene in zakonske pravde, ter da ne sme duhovnikom braniti, ako hočejo svoje tožbe in pravde (tudi posvetne) pred naddijakonom razpravljati, kakor je bilo to že pogojeno med kapitulom in Andrejem Orzonerjem. *)

Uključ tem jasnim določbam se ní povernilo sporazumljenje med kapitulom in tolminskim glavarjem. Že 2. augusta 1550 se je pritoževal kapitul, da ga Andrej Orzoner ovira u izverševanju njegovih duhovskih pravic. 3. augusta 1553 uzame Konrad Orzoner kapitulu nekaj žita za potrebe tolminminskega gradu (z izgovorom „si come li precessori Capitani han tolto“).**) Se ve, da je dalo to povod za nove pritožbe.

Nič bolje se ní godilo kapitulu pod naslednjim glavarjem tolminskim Jurjem della Torre 1563 do 1589. Ta je bil sin Franca Thurna (Torre) in je vladal poleg Tolminskega u očetovem imenu tudi grofijo goriško (ter je pozneje sledil očetu kot goriški glavar). Po uzgledu svojega očeta skušal je tudi on prikratiti pravice čedadskega kapitula. U tem smislu je postopal njegov namestnik, podglavar tolminski Sigmund baron Egckh in Ungrispach. Kapitul je, se ve da, zopet iskal pomoči pri notranjeaustrijskem vladarju, nadvojvodi Karlu. Ta pošlje 26. novembra 1569 iz Gradca pismo tolminskemu glavarju, da ne sme nikakor kapitulu bra-

*) Prepis u zbirki listin l. 1698 u grof. arh. tolm.
**) Listina u kapitulskem arhivu med tolminskimi pismi.

niti desetine pobirati po Tolminskem, in da, če potrebuje žita za uzderževanje tolminskega gradu, mu je kapitul prepusti po nizki ceni, kakor je bilo to pogojeno za časa barona Echa. *)

Izmed bolških glavarjev XVI. stoletja omenja se nam samo jeden: Herman Grienhoffer (Grienhover) 1531—1541, ki je bil ob jednem tudi poglavar in vojaški načelnik u Maranu. Stanoval je zdaj tu, zdaj u bolškem gradu. Ali ta se ní protivil kapitulu, kakor tolminski glavarji, marveč podpiral ga je proti upornim Bolčanom, ko so se ti l. 1539 prepirali sè svojim nepriljubjenim župnikom Gregorjem.

Koncem XVI. stoletja zadobi tolminski glavar popolno neodvisnost od goriškega. Ta neodvisnost je bila pripoznana s tremi odpisi notranjeaustrijskih vladarjev, t. j. od nadvojvode Karla 10. decembra 1574, ter od nadvojvode Ferdinanda II. 14. marca 1599 in 19. julija 1600. Toisto je poterdil tudi cesar Ferdinand III. 19. oktobra 1644. Odvisnost tolminskega glavarja od goriškega je bila po zdaj samo po imenu, u resnici se ní smel goriški glavar nič utikati u pravosodje tolminskega. Poslednji je imel sploh tisto neodvisno veljavo, kakor gradiščanski ali bolški.

Tudi XVII. stoletje naše zgodovine začenjajo prepiri z Benečani. Ker ní bila meja terdno urejena, ní manjkalo za to nikoli povoda in Benečani so znali vsak tak prepir za se porabiti. Prepričani so bili, da mora Goriško prej ali slej u njih klobuk pasti, kakor zrela hruška. Zato so tudi iz majhnih prepirov napravljali velik hrup in iskali uzroka za vojno.

Jednako upanje do Tolminskega pouzdigovalo jim je morda to, da je bil u začetku XVII. stoletja tolminski glavar Gašpar Formentini (1598—1606?), načelnik tolminskih plemičev, izrastel iz tiste rodovine, ki se je bila sto let poprej tako prijazna skazala beneški republiki. Ali l. 1607 dobi tolminsko glavarstvo Vid Gašpar Dornberg, kateremu je bilo tudi tolminsko gospostvo zastavljeno. Od tedaj naprej pa do l. 1848 bilo je tolminsko glavarstvo in gospostvo vedno združeno u jedni roki.

Zaradi pretečega obnašanja Benečanov bili so mejni prebivalci tolminski zelo uznemirjeni. Natorno je, da so iskali zavetja pri svoji gosposki u Tolminu. Borjanci in Sedljani so skozi sto let mirno uživali od vojvode Brunsviškega podeljene jim predpravice. Ko sta pa u začetku XVII. stoletja požar in bolezen med njimi hudo razsajala, izgubili so dotično listi-

*) Prepis listine u tolminski zbirki od l. 1698.

no. Zato so se obernili njih odborniki Štefan Kračina, Peter Prunter in Lorenc Menic s prošnjo do nadvojvode Ferdinanda II., da bi jim blagovolil poterditi one stare predpravice. U tej prošnji se sklicujejo na zvestobo in udanost do cesarske hiše, obečujejo, da tudi za naprej ne bodo gledali ne na premoženje ne na kri, kadar bode treba to najskrajnejšo breginjsko (borgainisch) mejo braniti proti Benečanom; zadnjič opomnijo še to, da, ako se jim ta njih prošnja usliši, bodo se tudi drugi njih sosedi podali pod austrijsko oblast, ker bodo videli, kako blagodušno poplačuje ona udanost svojih podložnikov. *)

To prošnjo pošlje graška vlada 2. julija 1614 u Gorico glavarju Janezu grofu Porzia in Brugnera, da jo u porazumljenju s tolminskim glavarjem presodi in potem svoje mnenje o njej izrazi. — Kako je bila ta prošnja rešena, tega se ne ve; ali težko da povoljno za prosilce, ker so bile borjansko-sedelske predpravice nasprotne grofovskemu in vladinemu dobičku.

Povod drugi benečanski vojni so dali pred Turkom na austrijsko zemljo pribegli Uskoki. Ti so se pečali s pomorskim roparstvom in zelo nadlegovali beneško kupčijo na jadranskem morju. Ker jih Ferdinand II. ní hotel preseliti od morskega obrežja pri Senju na Hervaškem u notranjo deželo, začeli so Benečani l. 1616 vojno proti austrijskim posestvom u Primorju. Za svojega vojskovodjo na Goriškem imenuje cesar generala Trautmannsdorfa.

Hitro u začetku druge beneške vojske nameravali so Benečani pod vodstvom Hektorja Savorgnana tudi Kobarid posesti, ali spodletelo jim je (januarja 1616). Austrijski general Trautmannsdorf je sprevidel važnost Kobarida in poslal znatno posadko tjagori, da bi zavarovala pot pomočnikom, katerih se je nadjal s Koroškega. Pomoč je tudi u resnici prišla, ker Korošci so mu poslali oddelek lovcev. Ali strah pred Benečani je bil tako velik, da so morali konjiki spremljati ta oddelek na njegovem potovanji. Nevarnost, ki je takrat u resnici pretila, izpozna se iz tega, da so bili Benečani tudi na Koroško proderli, Tarviž posedli in žugali celo Beljaku.

To je Benečane oserčilo, da so poskušali zopet Kobarid napasti (augusta 1616). Načelnik Erizzo zbere u Čedadu lepo število vojakov (med temi tudi mnogo Slovencev iz čedadske okolice) in pridere do Kobarida. Tu je stala posadka,

*) Prepis te prošnje se nahaja u grof. arhivu u Tolminu.

ki je štela skoro 1000 pešcev in 500 nemških konjikov, razen tega pa še domače domobrance. Austrijci so bili postavili tabor in ga uterdili z okopi. Ko so začeli Benečani streljati na te okope, splašili so se konji in prouzročili veliko zmešnjavo u taboru. Zato predobijo Benečani u kratkem času okope in posedejo Kobarid. U svoji jezi zažgejo terg, tako da je večina hiš pogorela. Iz Kobarida podajo se zmage pijani Benečani proti Tolminu. Ali tu so našli velik odpor pri posadki podpirani od domačih stanovnikov. Neprestano streljanje s tolminskega gradu prisililo je Benečane, da se vernejo nazaj u Kobarid.

Tu so se utaborili u okopih, katere so bili Austrijci zapustili, in so začeli uterjevati bližnji hribček Sv. Antona. Da bi ne mogla priti več pomoč Trautmannsdorfu s Koroškega, pokvarili so predělsko cesto in poderli celo most čez Sočo. *) Trautmannsdorf je dobro vedel, kolika nevarnost mu je žugala od te strani, ker sedaj mu je mogel sovražnik za herbet priti po kanalski cesti. Zato je nameraval Kobarid Benečanom oteti, ali imel je premalo vojakov. Vendar se je bila med sovražniki raznesla novica, da se je Trautmannsdorf podal u Kobarid. Zato je beneški vojskovodja Priuli hitro poslal zdatne pomoči Erizzu.

Strah pred Benečani je bil povsodi neizmeren, pa tudi razdraženost čez nemirnega soseda velika, ne le po vsem Tolminskem, nego po Goriškem sploh. Glavni boji te vojne so se bili okoli Gradišča in ob desnem bregu Soče proti Gorici.

Za svojega namestnika postavijo Benečani u Kobaridu Lorenca Tadina, Erizzo pa se verne k vojski na Frijulsko. Da bi se Austrijci maščevali za beneško pustošenje po Berdih, zapove Trautmannsdorf tolminskemu poglavarju, naj napade bližno Benečijo. Zato zbere Tolminski glavar Gašpar Dornberg 24. februarja najsěrčnejše prebivalce iz okolice, združi jih s peščico vojakov, ki so se nahajali takrat u Tolminu, in se odpravi ž njimi nad Čedad. Na poti požge nekaj beneških vasij in upleni mnogo živine. Ali proti Čedadu samemu ní mogel nič opraviti, zato se je vernil nazaj na Tolminsko. Da bi se taki napadi še drugikrat ne ponavljali, ukažeta Frančišek Martinengo in Ferrante de Rossi, katera je bil senat po nesrečnem obleganju Gradišča poslal na austrijsko mejo, naj se sezidata dve terdnjavici med Čedadom in Kobaridom.

*) Rith, Historia delle guerre del Friuli Trieste 1629), lib. IV. pg. 138—144.

Beneški namestnik Tadini ní bil tako serčen vojskovodja, kakor Erizzo. To se je zlasti pokazalo 1. aprila 1617, ko so hoteli Benečani Kanal uzeti in tako pretergati zvezo med Tolminom in Gorico. Po načertu bi bil imel Tadini ob istem času po cesti od Kobarida in Volč na Kanal udariti, ko bodo drugi beneški vojaki od Marije Celja in Gorenjega polja Kanal napadli. Ali Tadini si ní upal tega izpeljati in zato neso mogli Benečani Kanala osvojiti.

Slednjič se je sklenil po francoskem posredovanju mir u Parizu 6. septembra 1617, kateri je bil poterjen u cesarjevem imenu u Madridu 26. septembra istega leta. Benečani neso dobili ní ped goriškega sveta. Vse njih preuzetne nade so bile uničene in sprevideli so, da se ne da šaliti z vlado, katero podpira domoljubje in požertovalnost prebivalcev. Od sedaj naprej so pustili Benečani Austrijo pri miru, ker njih moč je vedno bolj slabela in pešala.

Ko je tako minula zunanja nevarnost, začelo je u deželici nevarno vreti med ljudstvom. Tolminci so bili od nekdaj samoglavni, termasti in upornega duha; tako vsaj so jih opisovali njih tolminski načelniki. Že l. 1542 so se puntali Tolminci o priliki, ko so urejevali davčno knjigo in ko so bili po vsej deželi povečali davke. Tudi glavar Gašpar Formentini je imel opraviti s Tolminci l. 1605. Volčani so se ustavljali grofu in mu neso hoteli plačati novih davkov. Zato pa jim je dal grof zapleniti živino. Ali Volčani so se pritožili pri vladi u Gradcu. Čeravno se je Formentini nasproti temu zagovarjal, vendar mu je vlada naložila, naj ne prenagli svojih dejanj, in naj pravično postopa sè svojimi podložniki, da se ne bode mogel nihče pritoževati. *)

Mnogo nevarnejši pa je bil pervi tolminski „punt“ l. 1627. Takrat je bil začel grof zahtevati davek tudi od „novin“, t. j. novoiztrebljenih njiv in senožetij. Temu pa so se kmetje močno upirali. Tudi neso bili zadovoljni, da je grof mesto nekaterih robot terjal plačilo u denarjih, in da je ustanovil novo mitnino na vino. Izvestno je kmete verhu tega razburila tudi ostrost grofovih uradnikov, ki so te nove davke brez usmiljenja izterjevali.

Se ve, da se ní manjkalo oseb, katere so znale to nezadovoljnost netiti in ljudstvo nagovarjati k uporu soper njegovo gosposko. Taki šuntarji so sklicovali skrivaj ljudske zbore in pri teh imeli do ljudstva neteče in razburjajoče govore. U takih zborih so se dali Jurij Kobal, Lenart Golja

*) Listina u grof. arhivu u Tolminu.

in še nekateri drugi volit za poslance do vlade, češ da bodo oni prosili za odpravo vinskega davka in za poterjenje starih podložniških pravic. Zdi se, da so tudi nekateri duhovniki ljudstvo učili, kako naj se grofu upira, posebno taki, ki so imeli kerčme po svojih hišah.

Kakor voditelji drugih kmečkih puntov po Slovenskem, tako so tudi tolminski šuntarji pobirali od kmetov poseben davek za puntske namene in so razdelili na vsakega posestnika denarno naklado. Ali nabrani denar so tolminski voditelji večinoma le za se porabili. Tak voditelj je bil Tomaž Kragúlj (Khragull), ki je očitno na tolminskem tergu k zbranemu ljudstvu govoril in ga šuntal. Pravi voditelj vsega upora pa je bil Jarnej Maurič. Ta je ljudi najbolj šuntal, okolo sebe zbiral in jih podpihoval proti grofu in njegovim uradnikom. On je tudi pobiral od ljudi puntsko naklado.

Glavar Dornberg naznani, se ve da, ta dogodek notranjeaustrijski vladi u Gradcu. Na to pošlje cesar Ferdinand II. posebno komisijo u Tolmin, ki je začela na licu mesta zakonito preiskavo („ordentliche Inquisitions - Process"). Njen pervi nalog je bil, razne pritožbe sprejemati, zagovarjanja poslušati, zlasti pa začetnike upora in glavne šuntarje preslišati. Dornberg je, se ve da, tožil svoje podložnike zločina ustanka (punta); nasprotno pa so se podložniki pritoževali o stiskanju in nepostavnem izterjevanju desetin od strani zemljiškega gospodarja. Ko je komisija svoje delo doveršila, poslala je svoje poročilo notranjeaustrijski vladni in dvorni kamori u Gradec.

Usledi tega je odločil cesar u Gradcu 26. februarja 1628, da morajo tolminski podložniki od novin, katere so posamezne občine po l. 1600 ukljub gosposkinim prepovedim iztrebile, in tudi od tistih, ki so že u urbarju zapisane, od katerih se pa do zdaj še ní nič plačevalo, svoji postavni gosposki, t. j. baronu Dornbergu, odrajtovati vse desetine in robote, kakor bode to posebno pooblaščen komisar primerno in pravično odločil. Vendar pa se imajo te novine u urbarju posebej zaznamovati *) in za naprej ne sme nihče novin trebiti, drugače bode kaznovan telesno. Dalje so dolžni tolminski podložniki dajati vsa plačevanja in robote baronom Dornberškim, kakor so u urbarju zaznamovane, in kakor so jih že od nekdaj dajali tolminskim glavarjem. Cesar je spoznal Dornberga za nekrivega glede dolžitve o zatiranju svojih podložnih

*) To se je tudi zgodilo, kakor se vidi iz urbarja za l. 1633.

in zagotovil mu pravico, da sme kakor drugi zemljiški gospodarji robote in dolžnosti za grofovsko kuhinjo („Kuheldienst“) primerno premeniti u denarska plačevanja. Podložniki pa imajo pravico svoje pritožbe („gravamina“) soper grofovske uradnike ulagati na postavnem mestu.

Potem sledi kazen za šuntarje in voditelje upora. Jurij Kobal, Lenart Golja in njih drugovi zaslužili so sicer cesarsko nemilost in za uzgled drugim prav ostro kazen. Toda cesar jih pomilosti in le obsodi. da morajo svojo gosposko za odpuščanje prositi, stroške komisije in nekatere terjatve Dornbergov poplačati, ter po krivem izterjani denar ljudem povernit. Kragulju naj se uračuni za kazen že prestani zapor in naj prosi tudi on Dornberga za odpuščanje. Maurič pa mora povernit od podložnikov nabrani denar in za vselej zapustiti goriško deželo. Kot glavni upornik bil je tore iz domovine pregnan („bandisirt“). Zadnjič je bilo ostro zabranjeno, da se kmetje ne smejo več zbirati brez gosposkinega dovoljenja, drugače bodo kaznovani na telesu in na premoženju. *)

Iz tukaj navedenega se vidi, da kazen za punt l. 1627 ní bila posebno velika, in da se tore tudi punt ní bil posebno razširil med Tolminci. Premalo zagotovljene pravice pred gospodarjevim nasilstvom in nekatere od njega upeljane novosti so bile glavni uzrok kmečkega nemira. Ko so pa bili ljudje bolje podučeni, pomirili so se in udali u nove davke.

Tudi s čedadskim kapitulom imel je Dornberg svoje prepire. Novi gospod Tolminskega je težko prenašal zraven svoje še drugo, skoro mogočnejšo oblast na Tolminskem. Zato se je prizadeval kapitulove predpravice kolikor mogoče omejiti in svoj upliv povečati. Iz tega uzroka pritoži se kapitul do cesarja Ferdinanda II., da Dornberg neče u novo upeljati župnika Vicentina, katerega so bili Cerkljani l. 1629 sirovo izpodili; da nadleguje kapitul pri pobiranju desetin, in mu zabranja izvažanje žita, katero se ní do sv. Jelarja u Tolminu prodalo; da zabranja desetino po sv. Jurju oddajati u denaru tistim, ki jo do tedaj niso plačali u blagu, kakor je to stara navada; da se nekoliko časa sim kapitulu izročuje slabo in mešano žito; da so začeli grofovski uradniki, ki pobirajo žito za kapitul, od nekoliko časa sim zahtevati po 30 cesarskih zlatov za svoj trud, (zato prosi kapitul, naj bi smel imeti svoje lastne pobiralce, kakor jih ima tudi rosački opat); da glavarski pobirači ostajajo več let z desetino na dolgu, in

*) Original te razsodbe se nahaja u graški registraturi, a prepis u grofovskem arhivu u Tolminu.

da kapitulovo žito za se porabljajo, kakor bi bilo občinsko blago.

Gledé na vse te pritožbe zapove cesar Dornbergu 28. oktobra 1630, naj nemudoma upelje župnika Vicentina, ter mu vse oduzeto blago poverne in vso škodo poplača, (ob jednem naj pa tudi poroči, zakaj je bil Vicentini izpojen); naj ne nadleguje kapitula in mu ne brani izvažati žita, kadar in kamor mu je drago; naj se derži stare navade, da kdor ní svoje desetine do sv. Jurja oddal, plačati mora za njo dotično ceno; da se mora kapitulu lepo žito oddajati, in da se mora tore zmerom poprej kapitulovemu namestniku pokazati; naj grof odpravi novost, po kateri se plačuje 30 zlatih glavarskim pobiračem, in naj poroča s kako pravico so njegovi uradniki to upeljali; naj odstrani vse nestavnosti glede priderževanja kapitulovih desetin. U ostalem naj stori grof vse, kar je prav in naj ne nadleguje kapitula ter mu ne dela napotij z upeljevanjem novostij, nego naj skerbi, da se mu ohranijo vse njegove predpravice.

Ali Dornberg je bil prepričan, da kapitul sega predaleč u svojih zahtevah, in zato ní maral hitro izveršiti cesarske zapovedi. Zato se kapitul l. 1631 z nova pritoži soper grofovo nasilstvo. Na to odgovarja cesar 2. maja 1631, da je bil že 2. oktobra prejšnjega leta zaukazal, naj se vsa ta stvar preišče in kapitulu pravica stori, da se mu ne bode več treba pritoževati soper vedno kračenje njegovih privilegij. Da bi se temu u okom prišlo, odloči cesar, da ima vsakratni goriški glavar biti ona inštancija, kateri naj se podajajo vse pritožbe od obeh stranij, ter, ko bi on ne mogel, ali ne hotel pritožeb sprejeti, glavar gradiščanski in vojaški polkovnik u Gorici. Tem zapove tore, naj u vsem zadosté terjatvam čedadskega kapitula, katere so opravičene usledi njegovih starih predpravic. Oni naj tudi po pravici rešujejo prepire med bolškim glavarjem in kapitulom. Važnejše in bolje zamotane stvari pa naj naznanjajo notranjeaustrijski vladi. *)

Dornbergi so vladali malo časa na Tolminskem. Zadnja potomca te nekdaj mogočne rodovine sta bila Karol Dornberg in naš Gašpar Vid, dedni kamornik poknežene grofije goriške. Ker ní imel ní jeden ní drugi pravnih možkih naslednikov, obljubi cesar Ferdinand II. gospostvo in glavarstvo tolminsko že l. 1626 Maksimilijanu Breuner-ju, baronu u Stübingu, Ernauu in Kammersteinu, dednemu kamorniku u Austriji pod Anižo, ter njegovim pravnim

*) Listina se nahaja u zbirki kapitulovih privilegij od l. 1698.

možkim dedičem, in to zaradi posebne zvestobe in njegovih zaslug za cesarsko hišo. Ko umerje l. 1633 Vid Gašpar Dornberg, prosi Breuner še jedenkrat cesarja za omenjeno podelitev, sklicovaje se na poprejšnjo obljubo. Ker je bil po smrti Dornbergov zopet cesar pravni gospodar Tolminskega, izpolni Breunerju prošnjo zaradi njegove posebne zvestobe in skerbnega službovanja, zlasti pa zaradi natančnega oskerbovanja pred kratkim podeljenega mu predsedništva pri notranjeaustrijski dvorni kamori u Gradcu.

Tore podeli cesar u Gradcu 15. septembra 1633 Maksimilijanu Breunerju in njegovim možkim postavnim naslednikom kot „beneficium" gospostvo in glavarstvo tolminsko z vsemi njegovimi dohodki, višo in nižo sodnijo, ribarstvom, občinami, gozdi, regaliji in z vsem, kar k njemu spada, kakor je je posedoval baron Dornberg. U podelilnem pismu obljubi cesar, da hoče on sam iz svojih stroškov u mirnem in vojsknem času skerbeti za potrebne vojake kot stražnike u prevažnem mejnem gradu soper Benečane (t. j. na Kozlovem robu).

Cesar pa priderži za se (t. j. za cesarski erar) tolminske gozde, ki so bili že pod Dornbergom ločeni od glavarstva in gospostva, ter podrejeni gozdnemu uradu za Frijulsko u Gorici. Dornberg je imel pravico iz njih potegovati samo potreben les za kurjavo in zidanje in čez to potrebo ni smel sekati. Ker je pa Breuner cesarja prosil, da bi tudi gozde pridružil njegovemu beneficiju, zato mu dovoli Ferdinand, da sme iz tolminskih gozdov pobirati vsa suha in odpadajoča derva, pa tako, da ne poškoduje gozdov, nego jih obderži u dobrem stanu, da bode vedno mogoče iz njih dobivati potrebnega lesá za vojaške namene. Odpadajoče vejevje sme tore Breuner rabiti za žganje oglenic, ali za kar se mu bode koristnejše zdelo, toda vedno le z vedenjem gozdnih uradnikov u Gorici in proti plačevanju določene takse.

Breuner mora nadalje za to skerbeti, da bodo tolminski podložniki vedno pripravljeni za potrebna dela („Säubfahrten") u idrijskih rudnikih, kader bode to zahteval idrijski oskerbnik („Verwöser"), se ve da le proti primernemu plačilu, kakor je to navadno tudi u drugih deželah, kjer se rudniki nahajajo.

Slednič priporoča cesar Breunerjem, naj ostanejo vedno zvesti cesarski hiši, naj brezi cesarskega dovoljenja nič ne prodajajo, tudi naj nikakor ne dopuščajo, da bi kedo kaj odtergal od tolminskega glavarstva, „posebno pa Benečani ne". Sploh naj izpolnujejo do cesarja in njegovih naslednikov vse one dolžnosti, koje so dolžni vazali svojim gospodarjem. Ka-

dar pa izmerje pravi možki rod Breunerjev, takrat naj pripade Tolminsko zopet cesarju, da on po svoji volji in previdnosti razpolaga s tem dednim gospostvom in glavarstvom. *)

U soglasju s tem podelilnim pismom zapove graška vlada 20. januarja 1643 goriškemu glavarju grofu Francu Lanthieru, naj naznani dedičem Dornbergovim, da predajo urbarje tolminske glavarskemu administratorju Maksimilijanu Preinerju, ker so omenjeno gospostvo po smerti Dornbergovi dobili baroni Breunerji.

Tako je prišlo Tolminsko u oblast Breunerjev (Breiner). Ali oni neso nikoli u Tolminu stanovali (nek baron Breunér je bil l. 1653 kapitan teržaški), nego postavljali so u naši deželici le oskerbnike, ki so u njih imenu vladali in davke pobirali. Tak oskerbnik je bil l. 1642 Janez Korbič (Hans Khörbitsch). Ta je imel prepire z bolškim glavarjem Jurjem Filipom Gero zaradi meje med tolminsko in bolško oblastjo. Tudi ta meja je bila le bolj splošno zaznamovana in nikjer natančno določena.

Največi prepir je bil glede Čez-Soče. Ta kraj je spadal po glavnem urbarju od l. 1607 k gospostvu tolminskemu, u sodnijskem obziru pa k glavarstvu bolškemu. Najemnino od svojih zemljišč in posestev ter za ribarenje u Soči morali so plačevati Čezsočani tolminskemu grofu. Po to najemnino pa je moral grof ali njegov namestnik sam hoditi in to pervo nedeljo po prazniku rojstva M. D., ko je bil u Čezsoči sajem. Pri tej priložnosti moral ga je vaški župan sprejeti in pogostiti, kar so mu pa vaščani potem povernili. Drugi dan zjutraj je pobiral grof najemnino in popoldne so volili novega župana. Vsak hišni gospodar je stopil pred grofa (ali njegovega namestnika) in mu povedal „u uho" ime tistega, katerega je on želel za župana. Ako sta imela dva jednako glasov, odločil je grof s tremi glasovi za tistega, ki je bil njemu po godu. Tretji dan odšel je novoizvoljeni župan z osmimi priseženci u Bolec k tamošnjemu glavarju (ali oskerbn ku) in ta ga je priznal in poterdil s tem, da je novi župan prisegel njemu u roke. Tako se je vedno godilo po starodavnej navadi.

Korbič in Gera se pogodita o mejnih prepirih 3. decembra 1642 takole: pervič, Gera priznava da Čezsoča pripada k tolminskemu urbarju, ali da sodstvo in apelacija tiče glavarju bolškemu; drugič, polovica ribonosne vode Soče do Jelenjega roba (nasproti Serpenici) spada gospostvu tolmin-

*) Izvirnik u Gradcu, prepis u grof. arhivu u Tolminu.

skemu; tretjič, u ostalem naj obvelja meja, kakor je bila urejena l. 1607; četertič, gledé sodnije Petenstain od kobaridskega mosta do potoka Paniz (Pouiz?) naj ostane prepir nerešen. Slednjič si zagotovita oba glavarja sosedsko prijateljstvo, dobro sporazumljenje in u sili uzajemno pomoč. *)

Gledé sodnije „Potenstain" nam ní nič podrobnega znano. Grad tega imena se je nahajal u hribih nad Čedadom. Verjetno je, da je spadalo nekdaj Ternovo pod njegovo oblast. Drugi pa mislé, da je bil tudi med Kobaridom in Ternovim grad istega imena na mestu, katero smo omenili gore str. 12. Naj si bo že kakorkoli, izvestno je le, da so si to sodnijo u XVII. stoletju lastili bolški glavarji in jo tudi resnično izverševali, čeravno so temu ugovarjali tolminski glavarji. Ti so mislili, da imajo pravico do Ternovega, ker je ta kraj spadal vedno h Kobaridu, zlasti u duhovskem obziru.

Gore omenjeni Filip Jurij Gera je bil najvažnejši vseh bolških glavarjev in je vladal svoj okraj blizu trideset let 1612—1643 (?). Rod plemenitih Gera naselil se je okoli l. 1371 iz uzhodne Frankonije (Ostfranken) na Koroško. Tu so bili Gere poglavarji knezoškofa bamberškega u Volfsbergu in oskerbniki drugih bamberških posestev na Koroškem. Pervi tak glavar in oskerbnik je bil Jurij Gera, ki si je pridobil grad Strassfried (umerl je po l. 1402). Pozneje so si pridobili Gere še druga posestva na Koroškem in Austrijskem ter ustanovili bolnico u Beljaku, kjer so se večkrat mudili. Rajmund pl. Gera je bil od cesarja Rudolfa II. 5. decembra 1589 u baronski stan pouzdignjen z dovoljenjem, da sme njegov rod tudi za naprej le ime „gospoda" nositi u znamenje svojega starega plemstva. Rajmund se je oženil l. 1564 z Marijo Ano pl. Lembach in je umerl l. 1607. Iz tega zakona porodil se je kakor četerti sin Jurij Filip, gospod na Strassfriedu in Walterskirchnu, cesarski svetovalec in glavar bolški, oženjen z Magdaleno pl. Ficin, bivšo pridvorsko gospo. Sin tega zakona Jurij Rajmund je umerl u cesarski bojni službi l. 1641. Ž njim je izmerla ta veja Ger. Ves rod je zamerl u možkem pokolenju u sredi XVIII. stoletja.

Gerino delovanje na Bolškem je bilo jako mnogoverstno in uspešno. Najpoprej je znatno popravil in morda z nova prezidal bolški grad u soteski, kjer je on tudi navadno stanoval. Ker terdnjavica ní imela vode, iskal je tako dolgo po špranjah bližnjega skalovja, da je zasledil studenec. Do njega

*) Listina u grofovskem arhivu u Tolminu.

je dal napravit primerno pot in zavarovat ga pred sovražnikovim očesom. Važnost novo učverščene terdnjavice se je pokazala u drugi beneški vojski, ko je posredovala vojaško pomoč iz Koroškega na Goriško.

Spominek svojega delovanja *) postavil si je Gera sam z napisom ųrezanim u kamen, ki se dandanes vidi ob novi cesti ravno nad najdenim studencom. Ta napis se glasi u nemškem jeziku: „Der Woll Geporn Herr—Georg Phillip Her Von—Gera & Hat Die Festung Dals Pavt Vnt Renovirt Vnt Die Baser—Er Fonten Im 1. 6. 1. 3. Jar.“ Ta u kosmati nemščini sestavljeni napis bi se glasil slovenski: „Blagorodni Jurij Filip gospod iz Gere je pozidal terdnjavo in popravil, ter našel vodo u letu 1613.“ Pod tem napisom vidi se tudi Gerin gerb, predstavljajoč jelenje glave.

Kakor tolminski glavarji, upiral se je tudi Gera samooblastnim naredbam čedadskega kapitula. Ta je hotel l. 1619 odstaviti starega in priljubljenega bolškega župnika Janeza Straula in mesto njega imenovati nekega Benečana. Bolčani so prosili Gero, naj se on potegne za njih župnika, in ta piše 23. maja 1619 kapitulu, naj ne upeljuje nepostavnih novostij s tem, da če prestaviti župnika o binkoštih, mesto o božiču, kakor je bila stara navada, in naj ne dela proti volji austrijskega vladarja, ki neče tujcev za župnike. To da on (Gera) u prijaznosti svetuje kapitulu. **)

Proti pobiranju desetine je postopal Gera u istem smislu, kakor Eck, Thurn in Dornberg. Zato je začel kapitul tudi njega pri cesarju tožiti. Ferdinand II. odpiše na to goriškemu glavarju z Dunaja 9. aprila 1631, naj oddaja bolški glavar posebej in neprikrajšano kapitulovo desetino, in naj ne upeljuje nikakih novostij.

Ali ker to ní pomagalo, pošlje kapitul nove pritožbe na cesarja, da tudi bolški glavar slabo oskerbuje desetino po svojem uradnikn Strasgüete (Strausgütl), ter da jo zelo neredno predava in kapitulu s tem jako škoduje. Zato prosi ponižno za odstranenje teh nerednostij, ter da naj se mu dovolijo za Tolminsko in Bolško posebni nabiratelji desetine, kakor se je to tudi rozački opatiji od nekaj časa sim dovolilo. Na to pošlje cesar Ferdinand II. 2. maja 1631 iz Gradca pismo bolškemu glavarju, u katerem tudi njemu zapoveda (kakor istega dne tolminskemu Dornbergu), naj izroči kapitulu

---

*) Wissgrill, Schauplatz des niederoest. Adels, Bd. III. pg. 266 sq.
**) Listina u kapitulskem arhivu u Čedadu.

priderżano desetino, naj ga pusti u mirnem uživanju njegovih pravic in naj odpravi vsakoršne novotarije. *)

Ta vsestransko za blagostanje svoje deželice uneti poglavar ustavljal se je tudi brezusmiljenemu pokončevanju bolških gozdov, ki se je bilo začelo že u XVI. stoletju. Ali škoda, da Gera ní imel potrebnih sredstev, tako pokončevanje ustaviti, ali vsaj omejiti.

Gerin naslednik u poglavarstvu bolškem postane Jakob Vaccano (Vaccani) di St. Passo, (vladin svetovalec u Gradcu in poprej škofovski komisar u Terstu), 1643—1648. Ta je skerbel zlasti za natančno določenje poglavarstvene meje. Ob njegovem času (l. 1648) prepirali so se Bolčani z Rezjani in Terbižani zavoljo paše na meji med Prestrelnikom in Predělom, zlasti pa u planini Prevala ali na gori Sober, katero so Benečani imenovali Fort, Terbižanci pa Glätschat. Bolčani so hodili takrat iz Možnice tudi čez mejo past, zlasti u terbižko planino „Pod sneženim verhom“. Ali usledi nasprotne pritožbe so morali to se ve da opustiti. **)

Tolminsko je med tem vladal u imenu Breunerjev Karol Formentini (1647—1651). Breunerji neso bili posebno zadovoljni sè svojim novim gospostvom, morda za to ne, ker jim ní toliko neslo, kolikor so pričakovali. Usledi posebne pogodbe morali so izplačati dornberškim dedičem 61.300 goldinarjev, ker je bilo nekdaj tolminsko gospostvo Dornbergom zastavljeno. Da bi tore ne izgubili vsaj te svote, oberneta se Maksova sina Karol Gottfried in Ferdinand Ernest Prayner l. 1649 do cesarja Ferdinanda III. s prošnjo, naj jima spremeni tolminsko glavarstvo iz beneficija u allodium, t. j. naj je jima izroči kakor dedno in pravo lastnino.

Gledé na zvestobo in zasluge, katere so si Breunerji vedno pridobivali za cesarsko hišo; dalje gledé na zvesto službovanje Maksa Breunerja in tudi na sedanje brezmadežno obnašanje Karla Gottfrieda; zlasti pa zaradi tega, ker so morali Breunerji omenjeno svoto izplačati Dornbergom in imajo tore nekako pravico zahtevati Tolminsko kot allodium; spremeni cesar 26. februarja 1649 na Dunaju gospostvo in glavarstvo tolminsko iz beneficija u allodium in ga izroči omenjenima bratoma Breuner kot dedno lastnino, odpustivši jima ostalo svoto, katero bi bila morala še doplačati za ta allodium. Ob jednem pridruži cesar Tolminsko goriškemu urbarju kar se

*) Listine u tolminskem grof. arhivu u zbirki od 1698.
**) Listina u grofovskem arhivu u Tolminu.

tiče plačevanja splošnih doneskov in deržavnih davkov, kateri naj se iz Tolmina u Gorico pošiljajo. *)

Tako so postali Breunerji pravi gospodarji Tolminskega, kakor je bilo mesto Čedad u XV. stoletju. To svojo novo pravico so porabili Breunerji u to, da so skušali prodati gospostvo in glavarstvo tolminsko. Kot kupca so našli Petra Antona Coronina. Ko se med seboj pogovoré, izdasta Ana Regina Breuner, udova ranjcega Maksa in pooblaščena varuhinja svojega mlajšega sina Ferdinanda Ernesta, ter Karol Gottfried Breuner 18. septembra 1651 u Gradcu takoimenovani permutacijski list, u katerem izročita po takrat navadni obliki grofu Petru Antonu Coroninu, kot pooblaščencu svojih bratov Janeza Pompeja in Janeza Baptista, gospostvo in glavarstvo tolminsko s prestarim gradom „Kozlov rob“, in to z vsemi pravnimi pristojbinami, s pripadajočimi terdnjavami, tergi, vasmi, občinami, hišami, pristavami, travniki, gozdi, rudečo in černo divjačino, z ribnjaki in ribolovom, z vsemi gosposkinimi pravicami in regaliji, s privilegiji, slobošćinami, mitnicami, nižim in kriminalnim sodstvom in globami od naloženih kaznij; z razsodbo perve in druge inštancije, z odvetništvom (cerkvenim), s pravico praznike dovoliti, neutralne kraje določevati, kjer se ne sme bojevati itd., itd.; sploh vse tako, kakor so bili Breunerji Tolminsko kot allodium iz cesarjeve roke prijeli. Konečno si še zagotovita obe stranki uzajemno brambo in si garantujeta jedna drugi svoja posestva. 25)

Na posebni listini bila je zapisana pogojena svota in način, kako jo misli Coronini plačati. Vsega vkup so imeli terjati Breunerji od Coronina 46.590 goldinarjev. Od teh plačal je Coronini u gotovini 12.500 fl.; za 20.000 fl. bil je porok grof Strassoldo in za 15.000 grof Petazzi ter za obresti od teh svot šest po sto. Da bi Coronini vsaj deloma poplačal svoj dolg Breunerjem, prepustil jim je svoj grad (Edelsitz) Dambschach (na Koroškem?) s pristavo uredi in z drugimi posestvi. **)

Pripoveduje se, da so bili Coronini iz početka italijanska rodovina, ki se je u XVI. stoletju naselila u Gorici. Tu se je razcepila na več vej. Ustanovitelj tolminske veje je bil Orfej Coronini, najmlajši sin Ciprijana starejšega, svetovalca cesarja Ferdinanda. Tolminski Coronini so se pisali

*) Listina u privatnem arhivu notarja D.r Premersteina.

**) Listina u privatnem arhivu notarja D.r Premersteina u Tolminu.

„baroni u Prebačini (Präwatsch) in Gradiškuti, gospodje u Rubijah in Vilešu“. L. 1687, 23. oktobra, pouzdigne cesar Leopold Coronine u stan grofov nemškega cesarstva.

U zamenjevalnem pismu med Breunerji in Coronini omenja se zadnjikrat „prestari grad Kozlov rob“. Od sedaj naprej ne slišimo nič več o njem. Izvestno je začel že u drugi polovici XVII. stoletja razpadati, ker se Coronini neso več zmenili za njegovo popravljanje. Sedaj leži že 200 let u razvalinah in drevje raste po njem. Razvaline tega slavnega grada je lepo popisal preč. g. župnik Carli u goriškem „Glasu“ l. 1874.

Coronini so navadno po leti s.anovali u Tolminu u veliki hiši (tudi „grad“ imenovani), kjer so zdaj c. kr. uradnije. Po zimi pa so se selili u Gorico, kjer so imeli svojo lastno hišo u magistratski ulici blizu stolne cerkve. Ž njimi so se mnogokrat mudili na Tolminskem in uživali čisti zrak u hladni senci drugi plemiči, prijatelji ali sorodni Coroninom. Ob takih prilikah napravljali so velike pojedine in trosili mnogo denarja. Usledi takega zapravljivega življenja morali so podložni kmetje toliko več plačevati in hujše terpeti.

Pregovor pravi, da vsaka nova metla dobro pometa. Tudi novi gospodar in glavar u Tolminu, Peter Anton Coronini, začel je ostro in natanko gledati na izverševanje svojih pravic. Kjer se mu je le zdelo, da terpi njegov žep kako škodo, postavil se je na pete in skušal stvari predrugačiti sebi na korist. Najpoprej se je lotil Nemškorutarjev, ki so bili usledi svojih starih predpravic oslobojeni davkov. Grof je zahteval, naj bi pozdaj tudi oni plačevali desetino in laudemij od prodanih posestev (hiš in zemljišč). Ker so se pa Nemškorutarji tega stanovitno branili, začel jih je Coronini tožiti. Ali zdi se, da je grof pravdo izgubil, ker Nemškorutarji ostali so tudi za naprej prosti od davka. *)

Na drugi strani poskusi Peter Anton Coronini tudi s čedadskim kapitulom svojo srečo. Že cesarju Ferdinandu poslal je bil poročilo, u katerem popisuje hirajoče blagostanje u onih farah, ki so čedadskemu kapitulu podložne, in ga opominja, naj pazi, da bode čedadski kapitul svoje dolžnosti izpolnoval, kakor n. pr. da popravlja cerkve onih podložnikov, od katerih dobiva cerkveno desetino. Nadalje grof ni hotel

*) „Processus Vicinorum et hominum de Nembscheruth sub jurisdictione Tulmini cum Perill. D. Petro Antonio Coronini etc.“ Glej: Kocjančić, Slov. Bčela 1853, pg. 69.

nič slišati o kapitulovi pravici duhovnike postavljati, nego mislil je to pravico sebi pridobiti. Pri tem se je sklicoval na nek ukaz od 17. augusta 1613, čeravno je drug odlok od 19. septembra 1614 in še starejši temu podoben od 26. novembra 1569 priznaval vse kapitulove pravice na Tolminskem. Dalje je grof odrekal kapitulu slobodno razpolaganje o njegovem premoženju, kakoršno je bilo sicer dovoljeno vsakemu beneškemu podložniku u Tolminu živečemu. Konečno se je utikal grof tudi u strogo cerkvene pravice kapitula. Tako je hotel kapitulov naddijakon meseca junija 1659 pregledovati cerkev in duhovščino kobaridsko. A grof je poslal k tej vizitaciji kakor svojega namestnika nekega nerazumnega človeka, kateri je z naddijakonom tako sirovo postopal, da se je moral ta brez uspeha domov verniti.

Na te pritožbe kapitulove odgovori cesar Leopold iz Požuna 28. augusta 1659 ter poterdi odlok cesarja Ferdinanda III. od 16. septembra 1651, u katerem se priznava kapitulu duhovno sodstvo in pravica štolne dohodnine. Toisto ponavlja tudi c. Leopold in poterjuje, da ima kapitul popolno pravico izverševati duhovno sodstvo in vizitacijo po Tolminskem in Bolškem, ter da sme prosto razpolagati sè svojimi dohodki. U tem smislu zapove cesar Coroninu, naj pusti kapitul pri mirnem uživanju vseh njegovih pravic. *)

Ali kljubu tej zapovedi Coronini ní nehal kapitul nadlegovati. Zato pošlje ta nove pritožbe do cesarja Leopolda. Cesar prizna z nova 22. septembra 1661 u Ebberstorffu kapitulu vse njegove stare pravice ter zaukaže grofu, naj mu izroči zaplenjeno premoženje. za kar se je bil kapitul celo u Rim pritožil. Zapovedal je pa Leopold kapitulu, naj ne oddaje pobiranja svojih desetin po javni dražbi tistemu, ki bode za nje največ obečal, nego naj jih sam pobira; ali pa če jih že po dražbi oddaja, naj se zgodi to vselej pričo grofa.

Nadalje priznava cesar tudi kriminalno sodstvo kapitulovo nad duhovniki, ali proti temu, da mora pri vsakem slučaju prositi tolminskega grofa za svetno pomoč, in da mu naznani vso pravdo. Vizitacije so dovoljene kapitulu le u strogo duhovskih rečeh, posvetne pa mora vedno vladi naznanjati, da jih tudi ona zaukaže in dopusti, če bodo potrebne. Tudi naj se kapitul vedno derži svoje obljube, da bode za vikarje na Bolškem in Tolminskem postavljal le avstrijske deržavljane, kakor je tudi pred nedavnim imenovani tolminski župnik Zanutič rodom Solkanec. (Ali te dolžnosti ga

*) Listina u grof. arhivu u zbirki od l. 1698.

oslobodi cesar že 12. decembra 1661). Deželni glavar goriški ima dolžnost paziti, da se bodo te določbe izpolnovale. *)

Ker so Coronini vedno pisano gledali kapitulove predpravice in jih skušali kolikor mogoče omejiti po uzgledu glavarja Thurna, oberne se kapitul l. 1693 do cesarja Leopolda s prošnjo, da bi mu poterdil vse njegove stare pravice na Tolminskem. Ali cesar hotel se je ob vsem dobro podučiti in zato popraša goriškega naddijakona Križaja in tolminskega grofa za njih mnenje. Križajevo poročilo od 14. marcija 1694 pravi, da kapitul soper škofovsko navado vsako leto obiskuje podložne mu cerkve in to vselej s pet ali šest osebami, katere morajo dotične cerkve preħranjevati. Čeravno nema kapitul nobenega naddijakona stalno na Tolminskem, vendar ukazuje, preiskuje in sodi neprenehoma, ter sili avstrijske podložnike pošiljati njih pritožbe u beneško deržavo, kar duhovnikom veliko sitnostij in težav prizadeva. Tako pusti avstrijska vlada vsako leto več tisoč goldinarjev u tujo denarnico brez svoje koristi. Kapitul se tore po krivem pritožuje, da mu cesarske oblasti kratijo njegove predpravice.

Svoje poročilo sveršuje Križaj tako-le: „Jaz mislim, ka bi bilo samo to potrebno, da bi postavil čedadski kapitul za svojega naddijakona avstrijskega podložnika, in da bi ta opravljal u njegovem imenu vse posle, kakor ima tudi rosaćki opat svojega naddijakona na avstrijski zemlji. Vendar bi jaz ne mislil drugače, nego da Vaše cesarsko Veličanstvo poterdi vse kapitulove predpravice, ker čeravno je on do sedaj svojo oblast pretiroval, delal je to po stari navadi, kakor takrat ko je bilo Tolminsko še čedadsko in zato je rabil svojo oblast z dobro vestjo."

Tudi tolminski grof je odposlal svoje pojasnilo. Ali on ní sodil tako nepristransko, ker je le krivice poudarjal, katere so se Tolmincem godile s tem, da so bili siljeni zaradi svojih duhovskih pravd hoditi u tujo deržavo in s tem mnogo trošiti. Poudarjal je nadalje neizmerne stroške, katere so imele cerkve njegovega glavarstva ob času kapitulovih vizitacij, ko je petero do šestero ljudij celo po dvakrat u letu na Tolminsko prihajalo cerkve pregledovat in se na njih stroške gostit. Na ta način zapravljalo se je cerkveno premoženje.

Toda pokroviteljstvo, katero si je znal kapitul na dvoru pridobiti, premagalo je prostodušno resnico, katera je hotela ustaviti zlorabo kapitulove oblasti. Papeška pisma, poterdila avstrijskih vladarjev in še druga, ravno tako močna kot skriv-

*) Listina u grof. arhivu u zbirki od l. 1698.

na, sredstva pripomogla so kanonikom, da so kljubu vsem zlorabam in nevarnostim njih vladanja dosegli, kar so želeli. L. 1698, 13. marcija, poterdi cesar Leopold vse kapitulove predpravice, ali to se je zgodilo zadnjikrat, ker že osemdeset let pozneje razpadlo je kapitulovo gospostvo na Tolminskem.

L. 1661 (ali že 1660) umerje Peter Anton Coronini in sledi mu istoimni sin Peter Anton, oženjen s Terezijo grofico Strassoldo. Ob njegovem času izgubila se je bila neodvisnost tolminskih glavarjev od goriških. L. 1661, 8. augusta, sklene cesar Leopold, da mora tolminski glavar podložen biti goriškemu. Zato je po sedaj graška kamora pošiljala tolminskemu glavarju vse odloke in ukaze skozi goriško poglavarstvo. Soper to se pritoži l 1698 naslednji tolminski grof Jakob Anton Coronini 1687 (?)—1734. Usled tega odloči cesar 10. septembra 1698, da morajo vsi viši uradi svoja povelja, bodisi politiška, bodisi upravna, tolminskemu grofu naravnost pošiljati. *)

Čeravno bolško glavarstvo ní bilo dedno, kakor tolminsko, vendar je bilo prišlo u drugi polovici XVII. stoletja skoro popolnoma u oblast baronov Zemljerjev (Sembler). Že ime kaže, da je spadala nekdaj ta rodovina med slovensko plemstvo. Pervi bolški glavar iz te rodovine je bil Janez Andrej (1675 ?—1690), katerega je bil cesar Leopold u baronski stan pouzdignil s priimkom „von Scharffenstein“. Ta si je bil sezidal hišo u Bolcu nad tergom, uzporedno s farno cerkvijo sv. Urha, ter napravil poseben hodnik od svoje hiše do cerkve. Storil je veliko dobrega ubogim in cerkvi. Pokopan je u cerkvi sv. Urha, kjer se še vedno vidi njegova spominska plošča. Njegov sin Julij Feliks Zemljer je bil 1700 —1718 bolški glavar in zadnji možki te rodovine. Njegova hči se je omožila z grofom Ferdinandom Attemsom iz Sv. Križa in od takrat se je začela imenovati ta rodovina Attems-Sembler. Od Zemljerjev so podedovali Attemsi vse posestvo na Bolškem.

Tudi pod Coronini se ní godilo dobro tolminskim podložnikom. Stiskanje in zatiranje ubogih kmetov bilo je tako veliko, da se še dandanes naše ljudstvo z grozo spominje onih časov. Čeravno se grof Janez Ignac l. 1738 u nekem pismu do vlade u Gradcu hvali, „da še tistih dohodkov vselej ne terja, kateri mu po pravici gredó“, se vendar ne sme takim izjavam preveč verovati, in tudi če je grof resnico govoril, bila je to le nenavadna izjema.

*) Listina u grofovskem arhivu u Tolminu.

Kakor vsaka „sila silo rodi“, tako so si skušali tudi tolminski kmetje večkrat sami pomagati in z javnim uporom breme olajšati si. Njih grofovski gospodje so dolžili Tolmince, „da so k puntanju nagnjeni.“ *) Dalje so terdili, da tudi duhovščina šunta kmete soper grofe. To je deloma res, ker duhovniki so bili popolnoma neodvisni od grofovskega sodstva in slušali samo čedadskega naddijakona. Ker sta pa bila grof in naddijakon u vednih prepirih med seboj, zato je prav natorno, da so duhovniki gledali škodovati grofom, kjer so le mogli. Saj jim ní moglo nikakor po volji biti, da so se grofi utikali u oskerbovanje cerkvenega premoženja.

Vendar se naši kmetje neso puntali le proti svojim posvetnim oblastnikom, nego tudi proti duhovnim, t. j. proti svojim župnikom. Da, Tolminci so se bili prederznili o božiču leta 1557 celo kapitulovemu naddijakonu soperstavljati se, ali o tem nam ní nič natančnega znano. Cerkljani so se l. 1538 — 1540 zelo pritoževali soper svojega nepriljubljenega župnika Florjana in prosili tolminskega glavarja Bonaventuro d'Eck, naj zahteva od kapitula, da odstavi tega župnika (18. oktobra 1540). **) Mnogo hujše postopali so Cerkljani l. 1629. Takrat so bili svojega župnika Nikolaja Vicentina sirovo izpodili iz njegovega stanovanja in iz cele fare ter mu vse njegovo premoženje vergli na ulico. Kapitul je večkrat prosil tolminskega glavarja Dornberga, naj Vicentina zopet upelje u njegovo faro, ali vse zastonj. Zato se je kapitul obernil na cesarja in ta zapove 28. oktobra 1630 ostro tolminskemu glavarju, da naj nemudoma upelje župnika u Cerknem ter mu poverne vse oduzeto blago in poplača vso škodo. ***)

Tudi Bolčani so se l. 1538 in 1539 sirovo obnašali proti svojemu staremu in novemu župniku, za kar jih je njih glavar Herman Grienhoffer ostro strahoval. L. 1675 pa so posnemali tudi oni Cerkljane in so vergli svojemu župniku Jurju Klinkonu iz Žabič vse pohištvo na ulico. Neso ga mogli terpeti in neso ga hoteli priznati za svojega župnika ter so mu zadrževali postavno berarnjo. Na pritožbo čedadskega kapitula zapove cesar Leopold 13. julija 1675 iz Gradca bolškemu glavarju Janezu Andreju Zemljerju,

*) U omenjeni promemoriji iz Gorice 5. decembra 1738 piše grof Janez Ignac o podmelškem župniku Štefanu Golji: „E con cio va instillando nuovi semi di ribellione in questi Villani, purtroqpo inclinati alla medesima.“

**) Listina u kapitulskem arhivu u Čedadu.

***) Listina u grofovskem arhivu u Tolminu, u zbirki od l. 1698.

naj vso stvar preišče in o njej poroča. Usledi tega sestavijo Bolčani tožbo soper Klinkona in jo pošljejo vladi u Gradec. Vlada izroči sedaj preiskavo posebni komisiji. Ali ker se je kapitul živo potegal za svojega vikarja, izvestno je skoro, da so Bolčani pravdo izgubili. *)

Tudi Šenvidskogorci so se bili l. 1699 uperli proti svojemu župniku z geslom: „butica, stor' pravica!" (za: pravico!) Uzdignili so ga siloma iž njegovega stanovanja in ga nesli čez farno mejo ter mu branili nazaj.

Očitni upor proti grofu Jakobu Antonu Coroninu se je bil unel početkom XVIII. stoletja. Glava tega upora je bil nek Šimon Golja s Kneže. Ta je ljudi šuntal proti grofu in zapeljeval sè slepilnimi obeti. Ali kmetje neso mogli nič opraviti proti grofu; zato se je podal Golja z nekterimi drugimi somišljeniki na Dunaj pred cesarja Leopolda, da bi se onde pritožili soper stiske in krivice, katere terpé od strani svojih gospodov. Toda vlada je bila prepričana, da so se kmetje brezi uzroka uperli svojej postavni gosposki. Zato je dala nektere omenjenih poslancev zapret in jih uklenjene k javnim delom obsodit. Golja pa in še nekateri so srečno unesli peté. Toda prišlo je cesarsko povelje u Tolmin, naj tudi te zapró. Ker se pa Golja ní več prikazal u domačiji, obsodijo ga, da mora izgubiti vse svoje precej veliko premoženje, katero je pripadlo deržavni denarnici. Ob času velikega punta l. 1713 Golje ní bilo na Tolminskem, ker se je bal za svoje življenje.

Grof je bil prepričan, da so pri tem uporu zlasti duhovniki kmete šuntali. Coronini je predložil vladi jedno pismo, iz katerega se razvidi, da je nek duhoven župana učil, kako naj se ta ustavlja grofovim ukazom. Preiskovalna komisija je tudi izrekoma poterdila sodelovanje duhovščine pri tem puntu in zato je nekatere duhovne pokarala. **)

Ali vse to je bilo samo pripravljanje za veliki „tolminski punt" l. 1713. Na sosednjem Kranjskem so se kmetje večkrat siloma upirali svojim grofom tlačiteljem, ali na Goriško se taki punti neso nikoli razširili. Tudi ob času velikih uporov slovenskih kmetov l. 1515 in 1573 ostali so bili Goričani mirni. Če pomislimo to in znano poterpežljivost našega ljudstva, ki radovoljno prenaša, dokler more, razumeli bodemo, da je morala biti velika krivica, ki je razžalila pravočutje Tolmincev. Sedaj neso bile cerkvene desetine ali grofovska

*) Listina u kapitulskem arhivu u Čedadu.
**) Iz koncepta grofove promemorije do vlade l. 1738.

plačila, nego deržavni davki, ki so kmetom kri ugreli. Pravi uzrok je bil ta-le.

Leta 1706 upeljejo po vsem Goriškem davek na meso (5000 fl. od vse grofije) in na vino (7000 fl.). Temu novemu davku so se Tolminci stanovitno upirali, zlasti od mesa neso hoteli nič plačevati. Za vino pa so morali mitnino plačevati, če so ga hoteli piti. Splošni davkar za Goriško bil je nek Bandel, oster človek, ki ní nikomu prizanašal. U izterjavanju davka bil je silno natančen, in kdor bi bil ostal le kaj malega na dolgu, kaznoval ga je brez usmiljenja, naj je bil gospod ali kmet. Ta vsestranska pazljivost in natančnost je mnogo koristila Bandelovemu žepu. Sin ubogih starišev je u šterih letih tako obogatel, da se je začel oblačiti kakor največa gospoda. Posebno pa njegova žena je z dragoceno obleko prekosila najplemenitejše gospe. Zato je začelo nezadovoljno ljudstvo Bandela dolžiti krivičnosti in odertije. Po celem Goriškem so godernjali, da to nikakor ne gre, ka bi jedni stradali, drugi pa od njih žuljev sijajno živeli.

Bandel je imel okoli sebe veliko davkarskih pomagačev, ki so ga nadomestovali ter z dejanjem in svetom podpirali. Število takih pomagačev je rastlo od dne do dne, ker se ní nikdo tega posla branil, vedoč da pri tem obogati. Ti pomagači so pa imeli zopet svoje namestnike, in tako je vse mergolelo davkarjev. Zato pa je tudi nevolja med ljudstvom vedno bolj rastla. Obrekovali so te davkarje, da je bilo kaj, ter pitali jih z „oderuhi in pijavkami.“

Tolminci so bili že nekaj let z davkom na dolgu, in Bandel jih je zastonj opominjal, naj ta svoj dolg poravnajo. Tudi Bandelov brat, ki je bil župnik na Šenvidski gori, nagovarjal je kmete, naj se udajo in poplačajo zaostale davke. Toda kmete je to prigovarjanje tako razjezilo, da izpode župnika iz fare in mu zažugajo, da naj se ne prikaže več, če ne mu bode še hujša pela. (Ta dogodek je morda ravno tisti, kakor gore opisani od l. 1699).

Med tem se je na Tolminskem natihoma snoval upor proti Bandelu. Središče tega upora je bila idrijska dolina, zlasti Sv. Lucija, Idrija, Roče in Šenvidska gora. Tudi Trebušarji, Čepovanci in Banjškari so se počasi pridružili. Kakor l. 1628, tako so tudi zdaj nekateri šuntarji (Ivan Gradnik, Gregor Kobal, Lavrencij Kragulj, Martin Munih itd.) ljudstvo zbirali, pregovarjali in zahtevali od njega denar za puntarske namene. Znamenje za zbiranje so si dajali sè zvonom. Ves upor se je snoval na skrivnem, tako da niti

tolminski grof ní nič od njega zvedel, posebno ker se je takrat u Gorici mudil.

Povod uporu je dal zopet Bandel sam. Hotel je Tolmince prisiliti, da mu plačajo zaostali davek. Ko pridejo Tolminci sredi marca l. 1713 po svojih opravkih u Gorico ter se hočejo z nakupljenim žitom in soljo mirno domov verniti, ukaže jih Bandel prijeti, ter s konji in polnimi vrečami ured na goriški grad zapreti.

Kakor blisk se je raznesla ta novica po Tolminskem in razgrela kmetom kri. Mahoma se jih zbere 500, oborožijo se z dolgimi lesenimi palicami in kosami, ter se podajo na pot u Gorico, 27. marca zjutraj. Pri solkanskem pokopališču jih sreča tolminski grof Jakob Anton Coronini, ki se je bil z baronom Orzone u Tolmin namenil. Grof praša kmete, kam da gredó, in ti mu odgovoré, da so namenjeni u Gorico, da naredijo z Bandelom račun zaradi njegovih stiskanj in krivičnega obnašanja proti Tolmincem. Grof jih je skušal potolažiti in pregovoriti, da naj se vernejo domov, ali vse zastonj. Zato se oberne grof in odjezdi hitro u Gorico ter pove vso stvar deželnemu glavarju Leopoldu Adamu Strassoldu. Ta se precej napoti z nekoliko dragoni in 40 mušketirji u Solkan. Od tu pošlje najprej dva poslanca do Tolmincev, da bi jih prašala po uzroku prihoda. Ti odgovoré, ka so prišli zahtevat, da se izpusté njih rojaki iz zapora. Na prigovarjanje poslancev, naj določno izreko svoja zahtevanja, ker jim nauzočni glavar izvestno ne bode kratil njih pravic, odgovoré Tolminci, da še le takrat razložijo svoje pritožbe, kedar se dogovoré z ujetimi rojaki.

Ker se poslanca dolgo nesta vernila, poda se glavar osebno k upornikom. spremljan od dragonov in mušketirjev. Prizadeval si je na vso moč Tolmince pomiriti, ali tudi njegove besede neso imele zaželenega uspeha. Zato ukaže glavar zbrane razkropiti in največe kričače ujeti. Ker neso hoteli Tolminci odstopiti, začeli so vojaki med nje streljati. Pri tej priložnosti je bil jeden Tolminec ustreljen, dva u Sočo pahnjena, 25 so jih pa ujeli. Vsi ostali so zbežali po cesti proti Sv. gori. Ujete so odpeljali na goriški grad, kjer so mirno in brez mermranja prenašali sramoto, ker jih je glavar zagotovil, da se ne bode nikomu nič žalega zgodilo. Še tisti dan umaknil se je tudi Bandel z vsem svojim imetjem na goriški grad. Tudi vse Goričane je osupnil ta dogodek.

Raznesla se je bila novica, da hoče drugi dan blizu 5.000 Tolmincev in Kanalcev u Gorico pridreti. Zato ukaže goriški glavar, naj posede solkanski klanec jeden oddelek deželnih

brambovcev, podpiran od nekoliko mušketirjev. Ali ko so se razkropljeni Tolminci drugi dan zopet zbrali in z novimi prišlici pomnožili, sporazumeli so se brambovci z uporniki in se jim pridružili, mušketirji pa so morali u Gorico zbežati in naznaniti, kaj se je zgodilo.

Kmalu potem pridejo tudi Tolminci na Travnik. Tu obstopijo glavarjevo hišo in začnejo od njega zahtevati, naj izpusti ujete rojake ter naj jim izroči zaperte konje in blago. Glavar jim ponuja konje in blago, ako se hočejo mirno domov verniti. Ali uporniki neso bili s tem zadovoljni, nego so hoteli tudi svoje rojake osloboditi. Ko glavar vidi, da Tolminci ne odstopijo od svojih zahtev, obide ga strah in sklene umakniti se na grad. Svoje vrednosti in dragocenosti spravi na tihoma u kapucinski samostan in skrivej se poda skozi Podturn na grad.

Goričani so imeli s početka velik strah pred Tolminci. Ali ker so videli, da nobenemu meščanu nič žalega ne storé, začelo jih je zanimati vedenje Tolmincev. Ti so bili strogo disciplinirani. Ostro je bilo med uporniki prepovedano, kateremu koli Goričanu kaj žalega storiti, če se to posebej ne ukaže. Kdor bi le hlebec kruha uzel in bi ga ne plačal, ta se ima koj na mestu ustreliti. In res se ní nikomur nič žalega zgodilo, razen Bandelu.

Z grada je bil začel glavar novo pogajanje s Tolminci. Ti so zahtevali od njega, naj jim izroci Bandela, da se bodo ž njim pobotali. Ali glavar jim samo obljubi, da hoče natanko preiskati, koliko je Bandel preveč uterjal, in da to hoče Tolmincem vestno poverniti. Med tem so se podali nekateri na S t u d e n e c in so začeli razdirati Bandelovo hišo. Ker je bila zaperta, odkrili so streho in poprodali iz hiše vso posodo po nizki ceni. Bandela ní nihče branil, tako se je bil že vsem pristudil.

Sedaj zahtevajo Tolminci z nova svoje ujete rojake. Ker ní bil glavar precej pri volji to željo izpolniti, žugali so mu, da si bodo sami poiskali pravico siloma, in da bodo tudi njemu hišo razdejali. Prestrašeni glavar uvidi sedaj, da se ne da s Tolminci nič opraviti, izpusti jim še jetnike in da pismeno zagotovilo, da bodo Tolminci po sedaj slobodni pristujenega davka. Izpuščene jetnike so sprejeli uporniki z neizrečenim veseljem in upitjem. U procesiji šli so vriskaje čez Travnik.

28. marca zvečer začeli so se Tolminci vračati proti domu. Nekteri so se obernili čez sočki most u Berda in zanesli iskro upora tudi med Brice, katere so našuntali proti

grofu in Bandelu. Drugi so ostali še do 29. u Gorici. Hoteli so razdejati še hišo grofa della Torre, ali bilo je že prepozno. Gradiščanski glavar je bil poslal 300 vojakov na pomoč goriškemu. Ta je ukazal tudi štiri tope z vso posadko z grada na Travnik spraviti. Grad pa je izročil meščanom in študentom u varstvo. Omenjena straža je ostala tri dni na Travniku, dokler neso Tolminci popolnoma odšli. Nazaj grede razrušili so tudi hišo kanalskega dacarja, ki je pobiral u Bandelovem imenu davek na vino. *)

Domov prišedši znesejo se Tolminci nad onimi, ki se neso hoteli upornikom pridružiti in u Gorico iti. Jednemu posujejo hišo, drugemu poberejo posodo, tretjemu izpijejo vino itd. Dober uspeh u Gorici opijanil je Tolmince, da sami neso vedeli, kaj bi počeli. Malo dnij po dohodu iz Gorice zbere se zopet kakih 600 Tolmincev in Kanalcev, ki jo skupej urežejo proti Solkanu. Iz Gorice jim pošljejo zopet dva konjika nasproti, katera jih prašata, po kaj so zopet prišli. Ko Tolminci razlože svoj namen (kakošen?) in obljubijo, da bodo mirni ostali, verneta se poročnika k glavarju. Misliti je, da so se tudi Tolminci na to domov vernili.

Med tem se je bil upor razširil po Berdih in ne dolgo pozneje tudi po vipavski dolini, zlasti u Rihenbergu. Saj so imeli kmetje povsodi jednak uzrok pritoževati se čez tlačenje od strani svojih grofovskih gospodarjev. Na zadnje so se tudi Devinci uzdignili proti svojemu grajščaku in tako je postal upor skoro obćen po vsem Goriškem. U tej stiski prosi goriški glavar u zvezi z drugimi grajščaki pomoči z Dunaja. Vlada pošlje koj 700 Hrovatov ter nekaj pešcev in konjikov. Ti so u kratkem času vipavske upornike ukrotili in polovili.

Kakih osem dnij pozneje poči u mestu z nova glas, da so Tolminci že zopet na potu u Gorico z namenom, da Hrovate preženó, plemiče pobijejo in jetnike rešijo. Tolminci so se bali, da bode glavar tudi ž njimi tako postopal, kakor z Rihenberžani. Dolžili so ga nepostavnosti, češ da si prilastuje izvršujočo oblast, katera gre samo cesarski komisiji. Glavar se prestraši pred Tolminci in pokliče berž Hrovate iz Rihenberga ter jih pošlje u Solkan. Tudi korminski grof in sodnik zbereta kakih 400 mož in jih peljeta verh Sv. Martina, ker so nameravali Tolminci tudi u Berda udariti. Ali ko so ti slišali, da so jim Hrovate nasproti poslali, ostali so rajše domá. Dasiravno se néso Tolminci več ganili, pošljejo ven-

*) Primeri goriški list „L' Isonzo" 1878, 28. marca, Appendice.

dar čez osem dnij Hrovate na Kanalsko in Tolminsko, kjer se nastanijo po vseh vaseh. Hrano so jim morali kmeti deloma sami dajati, deloma iz Gorice robotaje prinašati.

Ker so se Tolminci mirno obnašali, ostali so Hrovati le nekaj dnij med njimi. U tem času so ujeli sedem načelnikov upora in potem so odšli nazaj u Gorico. Ali Goričani so se še vedno bali Tolmincev in zato si izprosijo na Dunaju novo četo vojakov, od katere pošljejo jeden oddelek na kobaridsko mejo.

Tolminci so strahoma pričakovali izid preiskave, ki se je imela začeti proti načelnikom punta. 29. julija dospe u Gorico sodnijska komisija in u kratkem se začne preiskovanje in zasliševanje. Pritožbe soper Bandela so trajale več tednov, na grajščake in njih sodnike so letele ostre pušice in Tolminci so mnogo tožili soper svoje župnike. Toda upornikom je vse to malo pomagalo. Po stari okrutni navadi primorali so jih z natezanjem in različnim terpinčenjem, da so obstali in priznali svoje uporno vedenje proti svoji postavni gosposki. Meseca aprila 1714 je bila konečna obravnava. 150 Tolmincev je bilo obsojenih za več časa u zapor na goriški grad. 18. aprila se je oznanila obsodba glavnim šuntarjem, t. j. načelniku tolminskih puntarjev Ivanu Gradniku, šestindvajsetletnemu mladenču, ter Gregorju Kobalu, Lovrencu Kragulju in Martinu Munihu, da bodo razčetertjeni in njih premoženje zaplenjeno.

Kazen nad obsojenimi Tolminci se je izveršila 20. aprila na Travniku onde, kder stoji sedaj steber sv. Ignacija. Odsekali so jim najpoprej glave in potem razčetertili njih telesa. Pojedine ude so potem obesili pri Solkanu, u Panovcu in u Krojini. Drugi dan so usmertili štiri druge Tolmince in 23. aprila so obglavili zadnje tri: Matijo Podgornika, Andreja Lahajnarja in Valentina Lapanjo. Vsi tolminski župani so morali nauzoči biti pri izverševanju obsodbe. *)

Tako se je sveršil za našo deželico žalostni upor. Kazen je bila ostra, glede na to, da so bile pritožbe Tolmincev opravičene. Na drugi strani se pa ní nič storilo za zboljšanje stanja stiskanih kmetov. Kakor pri vseh drugih uporih, tako tudi pri tolminskem neso gledali na to, da bi odstranili najpoprej uzrok upora in ga za bodočnost nemogočega naredili, nego hoteli so le z ostrostjo kazni ostrašiti kmete pred vsakim

---

*) Tolminski punt je popisal sedanji tolminski dekan preč. gosp. Josip Kragelj u goriški „Domovini“ l. 1867.

jednakim početjem. Tako ní ostalo stiskanim podložnim tudi zdaj drugo, nego upanje u boljšo bodočnost in mirno prenašanje sedanjosti.

U spomin na ta dogodek pa je ostal Tolmincem pridevek „puntarjev", in s to psovko zmerjajo goriški pobalini gorske prebivalce sploh.

Ali tudi pozneje nahajamo sledové puntanja med Tolminci. Sin gore omenjenega puntarja Simona Golje, Štefan Golja, je študiral za duhovnika in postal okoli l. 1727 župnik na Kneži. Farna cerkev je bila takrat že u Melcih, a župnikovo stanovanje še vedno na Kneži. Ker se je Golji zdelo predaleč pod Melice hoditi, sezidal je na Kneži novo cerkvico sv. Jurja in to, kakor je on terdil, na svojem posestvu in sè svojimi denarji. U resnici pa mu je ljudstvo veliko pomagalo pri tem delu. Ko je hotel Golja zraven cerkvice še hišo sezidati, kakor je on rekel, za cerkvenca, prepovedal mu je to novi grof Janez Ignac Coronini (1734—1754), pervič ker je imel samo grof pravico dovoljevati nova zidanja, *) in drugič, ker bi bila imela nova hiša stati zunaj vasi, kar pa tedaj na Tolminskem zaradi mnogih neprikladnostij ní b.lo dovoljeno. U novi cerkvici pa je opravljal Golja vso božjo službo, kakor poprej u Melcih, in celo miloščino, ki je bila namenjena za farno cerkev, porabljal je za olepšanje cerkve na Kneži, tako da so začeli nekateri farani soper to mermrati.

U kratkem je dobil Golja še več priložnosti, grofu nasprotovati. Grof je namreč tolminskim kerčmarjem sam vino tegnil, in le tisti je smel na drobno prodajati, ki je imel dovoljenje od njega, drugi pa nihče ne. Bila je pa takrat navada po Tolminskem, da so tudi duhovniki ljudem vino prodajali. Zlasti se je to godilo o kerstih, porokah in pogrebih, ko so duhovniki po cerkvenem opravilu kmete u svoje stanovanje vabili, ter jih z vinom in raznimi jedmi gostili. Zato so pa terjali od dotičnih njih bogastvu primerno plačilo, in tolminski grofi so duhovščino dolžili, da nalašč tako dela, da bi si s tem kaj prislužila. Izvestno bilo je nespodobno, da so kmetje po duhovskih hišah popivali in se večkrat pijanili ter marsikake korednosti uganjali. **)

*) Primeri točko 6. grof. spomenice od l. 1740, u „Dostavkih" št. 41.

**) „Essendo facile il comprendere le ubbriachezze e gl' inconvenienti, che succedono in queste occasioni chiamate d' allegrezza tra questi Villani incolti e proclivi ad ogni sregolamento. Et intanto li Pievani devono applaudire, o almen dissimulare, per non disgustarli et allontanarli della loro Cantina", pravi grof u svoji promemorji do vlade l. 1738.

Zato je izdal grof Janez Ignac 16. januarja 1738 ukaz, katerega je dal razglasit na Kneži sred vasi u pričo zbranega ljudstva, da ne sme nihče več o nikaki priložnosti od knežkega župnika vina kupovati pod kaznijo od 25 goldinarjev. Z drugim jednakim ukazom od istega dne prepove grof Štefanu Golji vino na drobno prodajati. Slednič prepove 29. augusta 1738, da ne sme nobeden njegovih podložnikov kateremu duhovniku u tolminskem glavarstvu pomagati vino voziti ali prinašati brez izrečenega dovoljenja grofovega, ki se ima za vsak slučaj posebe prositi.

Á Štefan Golja ne le da se ní zmenil za take prepovedi, nego je o kerstih in porokah ljudi še celo vabil in klical u svojo hišo, in če se je kateri branil, rekel mu je, da hoče on zanj globo plačati, če ga bode grof kaznoval. Tako je Golja u resnici povernil županu na Koritnici globo od 25 gold., katero je moral grofu plačati. Grof je bil namreč prepovedal, da ne sme noben cerkven ključar o prilikah vizitacije pred naddijakona priti brez posebnega dovoljenja grofovega. Zahteval je, naj bi naddijakon le ž njegovo vednostjo in njegovim posredovanjem občeval s ključarji. To prepoved je ovadil omenjeni koritniški župan Golji, in zaradi tega, kakor tudi zaradi drugih nepokornostij, dal ga je bil grof vreči u najglobokojši turn in obsodil ga k omenjeni globi. Ko je pa župan spoznal svojo krivico, izpustil ga je grof precej.

Štefan Golja zloži potem pritožbo soper grofova nasilstva in opiše u njej njegovo prepoved o zidanju cerkvencove hiše na Kneži in o prodajanju vina, ter ravnanje s koritniškim županom; vse to se ve da tako, kakor bi župnik imel pravo. Omenil je nadalje, da mu je grof jedenkrat zabranil cerkvene račune sklepati sè svojimi ključarji, in slednjič, da ga je bil grof jedenkrat u Tolmin povabil in ga prav dobro pogostil,— potem pa ga u svojo kancelijo odpeljal in pri zapertih durih prisilil, da je nekaj podpisal, kar je bilo soper njegovo vest in prepričanje.—Na to pritožbo posvari graška vlada tolminskega grofa 3. septembra 1738 in mu zažuga, naj se za naprej varuje jednakih nasilstev, ki dajajo povod pritožbam stiskanih podložnikov.

Grof se je skušal, se ve da, opravičiti u posebni (že večkrat omenjeni) spomenici iz Gorice 5. decembra 1738. Kar se tiče cerkvenih računov, pravi grof, je bil zvedel, da so se pod prejšnjim njegovim oskerbnikom, ki je preveč zaupal vestnosti dotičnih duhovnikov, godili veliki neredi u cerkvenem oskerbništvu, in da je tore sedanjemu oskerbniku naložil ostreje postopati. Ta se je podal u Melice ob času, ko je

bilo napovedano sklepanje cerkvenih računov. Ali ko pride tja, zve da je letos župnik Golja proti dosedanji navadi ključarje k sebi na Knežo povabil. Zaradi tega je ukazal oskerbnik pregledovanje računov ustaviti, dokler ne bode tudi on zraven.

Grof nadalje razlaga, da upornost duhovnikov podpira novi naddijakon Foramiti, proti kojemu se ne more braniti, ker vlada ne posluša njegovih pritožeb in mu ne odgovarja na njegova poročila. *)

Zaduji sledovi upornosti med Tolminci pojavili so se l. 1787, ko so na podlagi nove mere preračunili zemljiški davek. Temu davku, kakor tudi mnogim drugim prikladam, ustavljale so se z vso močjo občine tolminskega glavarstva, „gnane od njih vedno kljubujočega in termoglavega duha“, kakor pravi goriški zgodovinar Morelli. „Toda uzgledi drugih podložnikov in prepričevanja glavarjeva podvergla so jih pokorščini in postavi“.

Tudi grof Janez Ignac je imel hude prepire s kapitulom kot namestnik svojega starega, še do l. 1741 u Gorici živečega očeta Jakoba Antona. Kapitul je imel pravico svojo desetino ali u blagu pobirati, ali pa u denarjih po kupu, ki ga je imelo dotično leto žito in živina. Zato je običaval pobiranje desetin prodajati po javni dražbi onemu, ki je največ ponudil, in sicer ali vso desetino samo jednej osebi, ali pa pojedine njene dele različnim osebam. Iz tega pa so nastajali mnogi prepiri med kapitulom in tolminskimi podložniki. Tolminski grof je imel pravico soditi te prepire in po zaslišanju obeh strank določiti, kar je bilo pravično in spodobno. Ker se je ljudstvo pri grofu pritoževalo, da mora kapitulu preveč plačevati za desetino, zato objavi grof l. 1735 svojim podložnim razglas, u katerem jim ostro prepoveduje, da ne smejo za žitno desetino več kakor 22 lir ali 4 goldinarje in 24 krajcarjev (takratnega denarja) plačevati. To je bilo za 24 krajcarjev manje, nego je kapitul zahteval in je ljudstvo do sedaj moralo plaćevati. Kdor bi pa bil desetino že plačal in tore 24 krajcarjev preveč dal, ta naj si to odterga pri plačevanju desetine za naslednje leto.

Soper to prikrajševanje in omejevanje kapitulovih pravic gledé določevanja cene za desetino pritoži se kapitul pri cesarju Karlu VI. (1711 — 1740). Ta da kapitulu prav in zapove grofu (30. julija 1735), naj prekliče svoj razglas in naj pusti kapitul pri mirnem uživanju njegovih pravic.—Grof

*) Grofov koncept spomenice se nahaja u tolminskem arhivu.

je rekuriral proti temu odloku in skušal dokazati, da ima on prav, ker brani svoje podložnike pred krivičnim zatiranjem. Ali cesarja ní mogel prepričati, in zato je cesar ponovil svojo zapoved še jedenkrat 3. septembra 1735.

Ker je videl kapitul, da je cesar na njegovi strani, tožil je še na dalje grofa, da moti kapitulovo sodstvo in se utika u cerkvene račune. Tožil je, da grof je prepovedal kapitulovim pooblaščencem nauzočnim biti pri sklepanju cerkvenih računov, da je ukazal cerkvenim oskerbnikom vse knjige in zapisnike pobrati. da je ostro prepovedal knjige in zapisnike naddijakonu pokazati; potem dolži grofa, da neče več dajati naddijakonu navadnega „generalmandata", t. j. pisma, u katerem je grof dovoljeval, da sme naddijakon tolminske cerkve pregledovati, ali pa pred svojo sodnijo zvati tolminske podložnike, bodisi kot obtožence, bodisi kot priče; da je prepovedal nekemu Ivanu Juvaniču pod kaznijo od 25 goldinarjev prikazati se pred naddijakonom zavoljo neke zakonske pravde; da je prepovedal občinama Doblar in Nemški verh (Ruti) pod kaznijo od 25 goldinarjev prikazati se pred naddijakonom gledé svoje pravde z volčanskim župnikom zavoljo podeljevanja ss. sakramentov; in da še druge duhovske prepire spravlja pred svoje sodisče. Zato prosi kapitul cesarja, naj grofu take nepostavnosti prepove, naj prekliče grofove naredbe in naj mu zapove, da pusti kapitul pri mirnem uživanju njegovih starih pravic. Cesar usliši kapitul ter izpolni u vsem njegovo željo 3. augustà 1735. *)

Sedaj ní ostalo grofu drugo nego mirno pogoditi se s kapitulom. 2. maja 1736 skleneta grofa (stari ln mladi) s kapitulovimi poslanci (med njimi je bil tudi Foramiti) u Gorici pogodbo, ki je končala skoro dveletni prepir med kapitulom in grofom Pojedine točke te pogodbe so tako uravnane, da je dobila vsaka stranka nekaj pravic, pa tudi vsaka popustila nekoliko od svojih prenapetih zahtevanj. 26)

Ker je cesar Karol VI. tako dobro poslužil kapitulu, hotel se je tudi ta proti njemu hvaležnega skazati. Ali to je bilo le na videz, ker u resnici je kapitul le na svojo korist gledal in hotel z malo žertvo odverniti veliko nesrečo, ki mu je pretila, od kar se je austrijska vlada pogajala z beneško republiko in papežem o ustanovitvi nove škofije u Gorici za austrijski del nekdanjega oglejskega patrijarhata. S tem se je bližala nevarnost, da izgubi kapitul svoje duhovno gospo-

---

*) Na vsa dolženja kapitulova odgovori grof še le u spomenici l. 1740, glej „Dostavke", št. 41.—

stvo na Tolminskem. Da bi to nevarnost kolikor mogoče odvernil, ponudil je kapitul sam, da bode svojega naddijakona za Tolminsko vselej imenoval izmed austrijskih podložnikov, in da bode ta u Tolminu stanoval.

Grofova poročila so bila namreč vendar nekoliko oči odperla vladi, in zato je prepovedala 25. maja 1736, da kapitul ne sme nobene fare vizitirati brez posebnega dovoljenja od vlade in tolminskega grofa. Ali kapitul pošlje u Gradec dva pooblaščenca, da bi rekurirala proti temu, sklicovaje se na svoje stare pravice in zlasti na to, da je on neodvisen od oglejskega patrijarha u Vidmu, ter da se kot ud deželnega zbora u Gorici ne more smatrati za tujca. Da pokaže svojo udanost do cesarja, obljubi, da hoče svojega naddijakona za Tolminsko u Tolminu nastaniti.—Vlada odgovori (27. junija 1736), da je sicer kapitul kot društvo austrijski deržavljan, ali da njegovi pojedini udje so vendar le tujci; u ostalem pa da prejema kapitulovo ponudbo z ozirom na splošni zakon („universalobservanz"), ki je u notranjeaustrijskih deželah navaden, da imajo tuje duhovske gosposke postaviti domačega namestnika za izverševanje vizitacije in duhovskega sodstva po austrijskih deželah. Zatore ima tudi kapitul imenovati domačega naddijakona, le za sedaj se lahko izjema dovoli, ako nema med svojimi nobenega austrijskega podložnika. Konečno poterdi Karol vse kapitulove pravice s pogojem, da bode vedno postavljal samo dobro izučene župnike, ki so lepega obnašanja. Kljubu temu znal se je kapitul nestanovitni vladi tako prilizovati, da se mu pri nobenem imenovanju naddijakona ní delalo napotje, akoravno je postavljal tujce na to častno mesto. Mariji Tereziji so bili od kapitula trije tuji naddijakoni priporočeni in vsi trije so dobili poterjenje. U istem času, ko se je po vsem Goriškem postava razglašala, da ne sme noben benešk podložnik dobiti kake cerkvene službe u Austriji, vladal in sodil je čedadski kapitul nad 20.000 duš tolminskega okraja.

Kapitul se je po dogovoru l. 1736 še dve leti obotavljal izpolniti svojo obljubo gledé naddijakonovega stanovališča. Kot svojega naddijakona za Tolminsko je sicer imenoval že l. 1737 Andreja Foramita, doktorja sv. pismá in obojega prava, katerega je tudi austrijska vlada poterdila, čeravno je bil tujec; pa Foramiti je prišel še le l. 1738 u Tolmin in se tu stalno naselil. Od sedaj naprej kapitul ní zbiral več vsako leto svojega naddijakona za Tolminsko, nego naddijakon je ostal do smerti u svoji službi. Od l. 1737 pa do l. 1782, ko je cesar Jožef II. zaterl kapitulovo duhovno oblast

na Tolminskem, bili so vsega ukup štiri naddijakoni u Tolminu, namreč Foramiti (1737—1752), Jožef Marija Maronus (1753—1763), Janez Krstitelj Campeis (1763—1772) in Peter Janez Noltinghen (1772—1782, 13. augusta), lep mož in izversten muzikar. Ali nobeden teh ní bil austrijsk podložnik in poslednjega, Noltinghena, je vlada l. 1772 le poterdila z izrečno opazko, ka pričakuje, da bode kapitul za naprej samo austrijske podložnike imenoval za naddijakone. Tudi drugega pogoja se kapitul ni deržal, da bodo namreč naddijakoni vedno u Tolminu stanovali, ker vsako zimo so se ti preseljevali nazaj u Čedad z izgovorom, da se gredo tja zdravit. Tako se vidi, da je kapitul res delal, kar je sam hotel.

Komaj se je bil novi naddijakon u Tolminu naselil, že so se ponovili oni strašni prepiri med kapitulom in tolminskim grofom. Uzroki tem prepirom so bili stari, namreč širjenje naddijakonske oblasti na škodo cesarskih pravic. To širjenje je bil kapitul začel že l. 1734 proti jasnim in točnim določbam austrijske vlade. Zato se je tolminski grof širjenju ustavljal, in nastalih prepirov ní mogla poravnati niti pogodba od 2. maja 1736. Usledi te je bil zadobil kapitul sicer nekaj več oblasti, pa vendar bistveno je bilo vse pri starem ostalo.

L. 1737 je naddijakon zopet poskušal svojo oblast razširiti. Bil je namreč običaj, da je grof tudi duhovne pozival pred svoje sodišče u neduhovskih osebnih pravdah, ali kadar jih je potreboval kakor priče. da so mu kaj razjasnili in svoje pričanje s prisego poterdili. To so duhovniki vedno radi delali in kapitul se ní nikoli poprej temu ustavljal. Nasproti pa je potreboval naddijakon posebnega dovoljenja od grofa, kadar je hotel katerega neduhovnika pozvati kakor pričo pred svoje duhovno sodišče. Vse to zdaj ní bilo več naddijakonu po godu. Tudi iz tega nastale prepire bi bila imela poravnati pogodba od 2. maja 1736. Ali ko so imeli dogovor in sporazumljenja napisati u javno listino, prinesel je naddijakon Foramiti nove pritožbe soper grofa na dan in dogovorjanja so se razbila.

Ko je bil grof l. 1738 nekega duhovnika za pričo povabil, zahteval je naddijakon, da bode on tega duhovnika izpraševal in da ga on v prisego uzame. Ker grof ní hotel tega dovoliti, zato prepove naddijakon duhovniku prikazati se pred grofom pod kaznijo odstavljenja od njegove službe („sub poena suspensionis“). Zato uloži grof pritožbo soper naddijakona pri dvorni kamori 12. aprila 1738. Njegov opravnik (agent) u Gradcu je vso stvar podvizal, pa vendar ní dobil grof ni-

kakega odgovora. Zato prosi zopet 15. augusta, naj mu dvorna kamora odgovori, „da pomiri razburjeno ljudstvo in popravi pohujšanje, kolikor je u njegovi moči“. *) Ali grof je zastonj vlado zaklinjal. Še dve leti je nadaljeval brezuspešni boj z naddijakonom, potem pa se je udal u svojo osodo.

Zelo važen dogodek za našo deželico u XVIII. stoletju bilo je konečno urejenje deržavne meje proti Benečiji. Da bi se odstranili večni mejni prepiri, ukazala je cesarica Marija Terezija (1740—1780) natančno določiti, kaj spada pod Austrijo in kaj je beneško. To se je na Tolminskem zgodilo u letih 1751—55 in sicer tako, da so tudi zdaj ostale pri Benečiji občine Breginj, Logje in Livek, ter da je Drenka stalno prišla pod Benečijo, akoravno je še do leta 1760 spadala pod volčansko faro. To mejno čerto so še jedenkrat pregledali in poterdili l. 1771.

Pa tudi med Bolškim in Tolminskim unemali so se pogostoma hudi mejni prepiri, zlasti med Ternovci in Drežničarji, potem med Drežničarji in Čezsočani. L. 1735 naloži vlada tolminskemu grofu, naj ne nadleguje bolških podložnikov, in naj jim poverne storjeno škodo. Tako so imeli Bolčani tudi z Rezijani mejne prepire. Julija meseca 1757 pridejo beneški podložniki z one strani Kanina u bolške planine in pobijejo onde vso živino, ki so jo na paši našli. Zaradi tega prestopijo nekatere tolminske (?) občine septembra meseca istega leta beneško mejo in se hudo maščujejo nad bližnjimi Benečani. L. 1766 se ponovi prepir zaradi Čezsoče. Bolška gosposka ní hotela več priznavati čezsočkega župana, ki je bil izvoljen u pričo tolminskega grofa, nego postavila je sama druzega. Temu se je z vso močjo ustavljal tolminski grof. Zato ga je tožil l. 1766 in 1767 bolški sodnik Anton Milost de Mildenburg u imenu svojega glavarja, da kali mir na meji. Ali Bolčani so izgubili to pravdo in so zastonj rekurirali proti vladini razsodbi.

Pri urejevanju mej so se tolminski grofi vedno potegovali za svoje podložne in branili možko njih pravice. Tako je zagovarjal grof Janez Ignac Sedlane u njih prepiru z Ložani zaradi gore Mija (l. 1736). Prizadeval si je, ljudi pomiriti in ogniti se kolikor mogoče prepirom z Benečani. Ali takratni goriški glavar Anton grof Rabatta zapove 12. maja 1738 tolminskemu grofu, da se ne sme utikati u določevanje mej. To razžali tolminskega grofa tako, da že drugi dan odgovori u Gorico, ka on dobiva svoja povelja narav-

*) Primeri „Dostavek“ št. 46.

nost od cesarske vlade u Gradcu, ne da bi šla skozi roke goriškega glavarja, in da ako se tolminski podložniki proti njemu pritožujejo, pošiljajo svoje pritožbe naravnost vladi u Gradec, ter da se o teh pritožbah sodi ali u Gradcu ali na Dunaju. Ali kljubu temu ponovi Raba:ta svojo zapoved 21. maja i. l. Soper to protestira grof odločno 24. maja in pravi, da je vedno dobival in dobiva vse ukaze naravnost od vlade, kakor tudi on vsa svoja poročila neposredno vladi pošilja.

Usled tega se oberne Rabatta do vlade in ta zapove tolminskemu grofu 25. junija 1738, naj se opraviči, zakaj ne sluša ukazov goriškega glavarja, ker vendar leži Tolminsko u okrožju goriške oblasti *), ter da se ima za naprej varovati vsake nepokornosti in nasprotovanja proti goriškemu glavarju. —Na to odgovori grof, da je sicer res, da leži Tolmin na Goriškem, in da se zato tudi deržavni davki u Gorico plačujejo, ali vendar da ne spada in ní nikoli spadal pod oblast goriškega glavarja. Ko je bilo tolminsko gospostvo še vladino in oskerbovano od Gašparja Formentina, dobival je tudi ta povelja iz Gorice. Ali zaradi tega so nastali prepiri in zato je vlada l. 1599 določila, da je tolminski glavar vedno bil in je neodvisen od goriškega, kakor gradiščanski, razen kar se tiče apelacije u civilnih pravdah **). Druga gospostva na Goriškem so bila sicer podrejena goriškemu glavarstvu ob času, ko so prešla u roke zasebnikov, Tolminsko pa je ostalo tudi potem neodvisno, kakor se vidi iz podelilnega pisma na Dornberga od l. 1607. Na isti način je prešlo u roke Breunerjem in potem kot allodium Coroninom. Določeno je bilo sicer, da naj Tolminsko davke plačuje u goriško stanovsko denarnico, ali u ostalem pustili so Tolminskemu njegovo staro pravo, katero je vsak novi vladar z nova poterjeval. Goriški glavar je sicer mnogokrat poskušal Tolminsko pod svojo oblast spraviti, ali ob času Ane Breunerce izdal je bil cesar pismo, u katerem prepoveduje Tolmincem pod kaznijo na premoženju in življenu priznavati za svojega gospodarja katerega drugega, kakor omenjeno Ano Breuner. (Vse to dokazuje grof z izvirnimi priloženimi listinami.) Ko je bila cesarska kamora l. 1698 prenehala grofu povelja naravnost pošiljati, pritoži se on soper to, in prišel je odlok, da se mu imajo neposredno pošiljati (navaja listino). Le kadar bi bil goriški poglavar od

*) „essendo Tulmino indisputabilmente entro di Confini della Giurisditione di Gorizia e viene in conseguenza, che sia anco sogetto a cotesta Ces. Rapresentanza.“

**) „exceptis causis Civilibus Subditorum in Apellationis Judicio.“ (Listina u grofovskem arhivu).

vlade posebej izbran komisar za kak poseben posel, tedaj je tolminski grof dolžan priznati ga za svojega višega. Zato prosi grof, naj se mu poterdijo njegove stare predpravice, in naj se mu tudi za naprej vsa povelja naravnost pošiljajo. To se je tudi zgodilo.

Med tem pa je vlada tudi izražala svoj dvom o tem, da je Tolminsko kot allodij gospostvo Coroninov. Zato so morali ti svoje pravice do Tolmina zopet dokazovati in, ko so bili to z veljavnimi listinami storili, poterdi jim cesar Franc I. na Dunaji 24. junija 1754 Tolminsko kot dedno lastnino.

Po l. 1752 začela je bila graška vlada zopet svoje ukaze pošiljati tolminskemu grofu po goriškem glavarju. Zato se oberne grof Janez Ignac l. 1754 s prošnjo do ljubljanske namestniške kamore, naj bi spoštovala predpravice tolminskega glavarstva. Ali ker tega ní hotela storiti, pritožil se je grof naravnost na cesarja, 23. maja 1754. *)

Ali grofova želja se ní več izpolnila, ker vlada je bila sklenila vso upravo austrijskih dežel temeljito preustrojiti. Usledi tega je izgubilo Tolminsko svojo samostalnost kot posebna notranjeaustrijska deželica, in tolminski grof je postal odvisen od novoustanovljene okrožne oblasti u Gorici ter pozneje od namestništva u Terstu. Zato sta naslednja dva tolminska grofa tega stoletja, Jakob Anton (1754—1773) in Peter Anton (1773—1798), brez posebne važnosti in zgodovina jih le redko kedaj omenja.

Na Bolškem so bili po smrti Zemljerjev važnejši glavarji: Henrik grof Orzon (1726 — 1741), gospod u Sovodnjem in Ruscu, tajni svetovalec in vicedom na Koroškem. U njegovem imenu je vladal Bolško stari oskerbnik Urban Krsto Wasseniznig (Vašeničnik), ki je blizu 40 let oskerboval ta okraj (še do l. 1760) in se mnogo pravdal s tolminskimi grofi. Za Orzonom postane bolški glavar in zapovednik terdnjave Albert grof Edling, baron de Saulburgo, gospod in sodnik u Ajdovščini, 1742—1750 (?). L. 1757 zastavila je bila vlada tudi bolško glavarstvo grofu Francu Gorgu. Ali že čez tri leta (tore 1760) pride Bolško zopet u oblast cesarske kamore. Vendar je ostal Gorgo tudi še na dalje bolški glavar. U njegovem imenu je oskerboval okraj Janez Kerstitelj Damiani, javni c. kr. notar u Bolcu (še do l. 1778 bil je on oskerbnik bolški).

U drugi polovici preteklega stoletja zgodile so se tudi pri nas važne premembe glede uprave in sodstva, upeljane po

*) Vse tu omenjene listine se nahajajo prepisane u grof. arhivu.

veliki cesarici Mariji Tereziji in njenem duhovitem sinu Jožefu II. (1780—1790). Marija Terezija ustanovi 1754 za vso goriško deželo posebno okrožje ali „kresijo", obstoječo iz deželnega glavarja in osem glavarstvenih svetovalcev. Namen te „kresije" je bil, zlasti kmetom na roke iti proti tlačenju gradskih veleposestnikov in njih uradnikov. Natorno je, da je ta gosposka zelo zmanjšala tudi oblast tolminskih grofov. Jožef II. je pridružil l. 1783 goriško okrožje novoustanovljenemu namestništvu u Terstu, (poprej je spadalo pod knežjo kamoro u Ljubljani).

Cesar Jožef II. je bil blag človek, imel je dobre misli, ali hotel je vse prehitro izpeljati. Ljudstvo ga ní umelo in celo sovražilo ga je, ker je bil pregloboko segnil u verske reči, (dal je samostane odpravit in veliko manjših cerkva zapret). Da bi okrepčal kmečki stan, oslobodil ga je vse osebne podložnosti in robote, ter dal preustrojiti urbarje (l. 1781—1785). Prepovedal je mučenje obtožencev in upeljal nov sodnijski red ter popolnoma ločil sodstvo od uprave, tako da so postali sodniki neodvisni. Usled tega izgubili so pojedini grajščaki pravico soditi, in mesto njih je vlada upeljala veče osrednje sodnije, pri nas u Tolminu in Bolcu.

Glede Tolminskega bila je najvažnejša Jožefova novotarija, da je l. 1782 popolnoma odpravil duhovno oblast čedadskega kapitula in, kar je bilo najhujše, zaplenil mu celo vse njegove dohodke na korist novo ustanovljenemu verskemu zalogu, češ da ne sme nobeden tujec kakoršnekoli oblasti izverševati na austrijski zemlji. Kapitulova duhovna oblast prešla je popolnoma na l. 1751 utemeljeno goriško škofijo. (Tudi že poprej bil je kapitulov naddijakon samo komisar goriškega škofa.) Kar se pa tolminskih dohodkov tiče, prizadeval si je kapitul na vso moč, da bi dosegel preklic zaplenjenja. Čeravno je bilo s početka vse zastonj, vendar kapitul ní obupal, nego zanašal se je na ugodnejši čas. In zares, po dveletnem naporu posreči se mu l. 1784, da vse svoje prejšnje dohodke nazaj dobi, samo je moral obečati, da plača vsako leto 300 goldinarjev za tolminsko šolo.

Kako strogo je pazil cesar Jožef na svoje podložne gosposke, da so natanjko veršile cesarska povelja, vidi se iz tega, da je dal l. 1786 po svojem komisarju Alfonzu Gabrijelu grofu Portia preiskat gospostvo ter vse fare in duhovščino na Tolminskem. Vsi župniki, ključarji in župani morali so priti pred njega sè svojimi zapisniki o rojenih, mertvih, poročenih, o cerkvenih dohodkih, o plačevanjih in dolžnostih itd.

Jožefov naslednik Leopold II. (1790 — 1792) je odpravil po večem njegove prenaredbe in upeljal zopet Marija-Terezine zakone. Po kratkem vladanju sledil mu je cesar Franc II. (1792—1835), ki je hitro u začetku svoje vlade, l. 1793, poterdil Bolčanom njih stare predpravice gledé oproščenja od davka.

DOSTAVEK.

A. Imenik vseh iz listin znanih tolminskih glavarjev od l. 1509 do 1798:

1509—1510 Henricus, Dux Pransnichy et Luneburgi.
1515— Johannes de Castelnuovo, oskerbnik glavarstva.
1516— Wolfgang Waltenhofer, glavar.
1519—1523 Michael de Neuhaus, capitaneus.
1523—1526 Georgius Stampa, capitaneus.
—1532 Bonaventura d' Egk, capitaneus.
1533— Georg d' Egk, Vicecapitaneus.
1538—1540 (27. febr.) Niclas a Turri, oskerbnik glavarstva.
1540—1541 Bonaventura d' Eck, capitaneus.
1542—1553 (25. aprila) Franciscus a Thurri, capitaneus.
1547—1550 Andreas de Orzon, vicecapitaneus.
1553—1556 (6. marca) Conradus de Orzon, capitaneus.
1556—1558 Jakob de Orzono, vicecapitaneus.
1558—1562 Vito Dorimbergo, oskerbnik glavarstva.
1563—1589 Georg della Torre-Valsassina, capitaneus.
1569— Sigmund Freiherr zu Egk und Ungrispach, oskerb.
1571— Pietro Campana, vicecapitaneus.
1581—1582 Elias de Naochoitz, luogotenente.
1594— Nicolaus Baldassar Rassauer, oskerbnik.
1597 (?)—1605 Caspar Formentini, capitaneus.
—1608 Pietro Urbano Neuhaus, capitaneus.
1608—1633 Vid Gašpar Dornberg, gospod in glavar.
1634—1648 (?) Maksimilijan Breuner, gospod in glavar.
1642— Hans Khörbitsch, glavarstven oskerbnik.
1648—1651 Karl Gottfried in Karl Ernest Preyner, gospoda in glavarja.
1649—1651 Carlo Formentini, luogotenente.
1651—1660 Peter Anton Coronini, gospod in glavar.
1660—1687 (?) Peter Anton C., poprejšnjega sin, gospod in glavar.
1687—1734 († 1741) Jacob Anton C., gospod in glavar.
1734—1754 Johann Ignaz C., gospod in glavar.
1754—1773 Jacob Anton C., gospod in glavar.
1773—1798 Peter Anton C., gospod in glavar.

B. Imenik **bolških poglavarjev**, ki so u listinah omenjeni:

1509—1510 Henrik vojvoda Brunsviški.
1510—1514 Krsto grof Frankopan, mejni zapovednik.
1514—1516 Niclas Salm, mejni zapovednik.
1531 (?)—1541 Hermann Grienhofer, capitaneus.
1538—1540 Nicolaus de Turri, oskerbnik.
1613—1643 Georg Philipp von Gerra, glavar.
1643—1648 Jacob Vaccani (Vaccano), glavar.
1675—1690 Johann Andreas Sembler, glavar.
1695— Leopold Edler von Stubenberg, oskerbnik.
1699— Georg Christian Strässgieth (Strassgietl), namestnik Zemljerjev.
1702—1718 Julius Felix liber Baro de Sembler von Scharfenstein, glavar.
1719— Ferdinand Rechbach, oskerbnik.
1726—1741 Heinrich Graf von Orzon, glavar.
1739—1741 Urban Christian Wasseniznig, oskerbnik.
1742—1751 (?) Albert Graf Edling, liber Baro de Saulburgo, glavar.
1750— Franz Xaver von Walbrun (Walbeng), oskerbnik.
1758—1761 (?) Albert Anton Rodelli, poglavar in sodnik.
1757—1763 Conte Francesco Gorgo, glavar.
1766— Anton Milost de Mildenburg, poglavar in sodnik.
1777— Johann Baptist Damiani, oskerbnik.

C. Imenik nam poznanih **naddijakonov tolminskih**:

1524— Canepis (?), archidiaconus austriacus, commissarius et reformator imperialis.
1525— Christophorus de Caballis, archidiaconus in montibus.
1338— Thomas Falcidius, archidiaconus.
1539— Bernardinus de Puppis, archidiaconus.
1540—1541 Thomas Falcidius, archid.
1541— Francesco Maninius, archid. substitutus.
1541—1542 Zacharias de Maninis, archid.
1542—1543 Bernardinus de Puppis, archid.
1548— Nicòlò Padavino, archid.
1549— Nicolò Trovomala, archid.
1550— Ambrosius Simoteo, archid.
1551— Giovanni Antonio Rebugio, archid.
1553— Francesco de Portu, archid.
1554— Thomas Falcidius, archid.
1647— Fabritius del Torre, archid.

1670—	Dominicus Bassus, archid.
1671—	Giuseppe Cusano, archid.
1686—	Alessandro Pisenti, archid.
1702—	Francesco de Brandis, archid.
1731—	Francesco de Brandis, archid.
1737—1752	Dr. Andreas Foramiti, archidiaconus a parte imperii.
1753—1763	Dr. Josephus Maria Maronus, archid.
1763—1772	Dr. Joannes Baptista Campeis, archid.
1772—1782	Dr. Petrus Joannes Noltinghen, archid.

IV.

Kulturne razmere na Tolminskem

OD XVI. DO XVIII. STOLETJA.

Od zunanjih dogodkov do notranjega razvijanja naše deželice vodijo nas mejni prepiri, ki so se vedno ponavljali. odkar so bili u vormacijskem miru tako nerazločno postavili meje med austrijsko deržavo in beneško republiko.

Že u glavnem urbarju tolminske gosposke so meje le načez opisane. Izpisek iz tega urbarja, napravljen u Gorici 6. februarja 1607 (ko so Tolminsko zastavljali Dornbergu) zaznamuje tolminsko-beneško mejo tako-le: „U Sedlu cerkev sv. Križa, ob Nediži potok „slovenski“ Rompet Rapid imenovan. Proti Livku sega Tolminsko do polovice livške gore; proti Klobučarju je meja verh gore Kolovrat, od tod gre k skali na gori Vogrinč (Ogrinche, današnja meja med Tolminskim, Kanalskim in Frijulskim). Proti Doblarju je meja verh gore Zaponice in gore Vogim (?), kder mejijo Tolminsko Kanalsko in Beneško. Drugodi dela mejo med Tolminskim in Kanalskim potok Voginšček (Vogischa?)“

Nič bolje ní bila u glavnem urbarju meja zaznamovana med Tolminskim in Kranjskim. „Potok Sala in „divje jezero“ pri Kobili loči Tolminsko od Vipavskega. Proti gosposki Loka je meja kraj „Novorisla njiva“ (?) do kamna tam gori; potem na vrhu Oslice do potoka Habovča (Garbusze) in do vode Kopaćnica; kraj blizu Robidniškega berda do potoka Hotavlje (Cattauglia); proti Sorici potok Davča; potem kraj Petrovo berdo, kjer spada jedna hiša pod

Loko, dve drugi pa pod Tolmin; dalje nauzgor do verh gore Bača (Voich, Vötsch). Potem začenja meja proti gosposki Bled (Fels) in derži od verha gore Bača do verha gore Slapnik" (?). *)

Iz tu opisanih mej se vidi, da na beneški strani ní se več prištevala Tolminskemu Drenka, pač pa še vedno Doblar. Proti Kranjskemu segalo je Tolminsko mnogo dalje, namreč na jugoizhodu do gorenje Idrijice, proti izhodu pa do potokov Hobavča, Kopačnica, Hotavlje in Davča. Tako je imelo Tolminsko, čeravno mu je še manjkal Livek, Breginj in Logje, vendar za 410 □ kilometrov več sveta, nego dandanes.

Ali idrijska okolica, obe Oslici in Leskovec odtergali so se u XVIII. stoletju od Tolminskega usledi političnih razdelitev Marije Terezije. Že na Florjančičevi karti kranjske vojvodine od l. 1744 prišteti so omenjeni kraji h Kranjskemu razen visočine Vojskó, katera je bila ostala še pri Tolminskem. Pa tudi ta nova meja ní bila stalna; zato se porodijo l. 1771 prepiri med Tolminskim in gospostvom nemške Idrije. 21. julija omenjenega leta poda se mejna komisija na zemljišča, o katerih so se prepirali, in najde mejni križ verh gore Na strojnici, katero Idrijčani imenujejo „Okroglo goro". Od tod naprej določijo mejo u ravni potezi do kraja Konjski rob (Cognize Rob?) in potem čez Konjico (Cogniza) mimo studenca Laputnik (Labudnik?) čez Okroglico u Opnem (?) do Debelega berda pri Idrijici (na severozahodu od nemške Idrije) **)

Mnogo hujši in dolgotrajnejši so bili prepiri o beneški meji. Dolžnost to mejo varovati imeli so tudi na tolminski strani goriški glavarji. Ali ti so se malokada zmenili za tolminski del beneške meje in prepuščali so vso stvar tolminskim glavarjem (izuzemši goriškega glavarja Antona Rabatte l. 1738). Pa tudi ti neso mogli nikoli zabraniti strašanskih mejnih prepirov in pobojev.

Že leta 1506 začeli so bili sedelski, borjanski in kredski občinarji veliko pravdo z Ložani in landrijskimi podložniki zaradi paše in dervarenja na gori Mija. Sodnija u Vidmu (!) določila je 11. decembra 1508, da imajo oboji pravico po vsi Miji skupno (promiscue) pasti in derva seči. Na to so se opirali Sedlani pri vseh svojih poznejših

---

*) Izpisi iz glavnega urbarja u grofovskem arhivu u Tolminu.
**) Zapisek o tem se nahaja u grofovskem arhivu u Tolminu.

prepirih. *) Ali Ložani zahtevali so ves zahodni obronek Mije do verhunca za se in terdili, da je bilo tako dogovorjeno u nekem opisu austrijsko-beneške meje l. 1521 o priložnosti vormacijskega miru. Sedlani pa neso hoteli o tem nič slišati in so zagotavljali, da imajo oni drugo pismo z drugačnim opisom meje. Toda tega pisma neso mogli nikoli pokazati. Terdili so le, da so jim pašniki na Miji neobhodno potrebni, in da so oni sami od nekedaj brez beneških podložnikov na Miji pasli in sekli. Vendar se je pa u tej zamešani pravdi vedno bolj pokazovalo, da zahodni obronek Mije pripada austrijskim podložnikom.

Kljubu tej nedoločenosti bilo je u XVI. in pervi polovici XVII. stoletja še precej mirno na tolminsko-beneški meji. Še le l. 1663 slišimo pritožbo od strani beneških podložnikov, da so Sedlani prestopili mejo svojih posestev. Tedaj je vlada spoznala potrebo, da se uredi beneška mejà u Kotu (pri Logih in Breginju). Ukazala je tore l. 1688 naj se snide mejna komisija, pri kateri bi imel zastopati deželne stanove goriške grof Anton Lanthieri. Ali ta komisija se je opet razšla brez uspeha.

L. 1694 uname se hud prepir zaradi planine Razor ali Robič na Miji, katero so bili beneški podložniki okoli polovice XVII. stoletja Robiču prodali. Toda oni so terdili, da so mu jo le zastavili, ker se je bil Robič zavezal plačevati jim neko najemnino. U Tolminu pa so dokazali (l. 1765), da Robič plačuje najemnino od omenjene planine že več nego sto let tolminskemu urbarju. Planina Razor je segala na južni strani Mije do Predola, ozke doline, ki se bliža Nediži pri Logih in pri Stupici. Do tam so Austrijci pasli in sekli, kakor je bilo l. 1765 dokazano.

Hujše se je razunel mejni prepir l. 1706. Od tedaj naprej pa do l. 1772 slišimo skoro vsako leto, kako si austrijski in beneški podložniki drug drugemu nagajajo, kako drug drugemu drva sekajo in plenijo, kako rubajo živino na paši in se učasi celo pobivajo. [27]) 26. septembra 1707 zapove vlada tolminskemu grofu, naj napravi mapo o mejnem svetu in zlasti o mestu največih neredov. To zapoved je morala vlada l. 1709 ponoviti in grofu naložiti, naj pošlje mapo z obširnim poročilom o mejnih neredih u Gradec.

L. 1734 ubije nek austrijsk podložnik iz Sedla beneškega kmeta iz Logóv o priložnosti, ko so delali mapo nekega

*) U urbarju od l. 1607. je od Sedlanov opomnjeno: „Sie haben ihren Pluembbesuech und Behülzung auf dem Venetianischen“.

pašnika. 11. junija zapove cesar Karol tolminskemu grofu Jakobu Antonu, naj ves dogodek natančno opiše in mesto nariše, da se bode videlo, na katerem svetu se je umor dogodil, naj vse stori, da se ubojnik ujame in zapre, sicer pa naj skuša mirno in prijateljsko živeti z Benečani, ter naj ne povračuje sile sè silo. Toisto ponovi cesar 21. augusta 1734 in mu naloži, naj z lepimi besedami zahteva zadostenje od Benečanov zaradi tolikih nadlegovanj.

Da bi se mogla konečno meja urediti, sklenila je vlada napraviti nove mape vseh mejnih krajev. L 1735 naroči zemljemercu Ivanu Zorzu, naj nariše pogorje Kolovrat in Matajor. Ali to je bila težka naloga, ker Benečani so se temu protivili. Ko so zagledali cesarskega zemljemerca, začeli so zvoniti in zbirati se ter žugati mu. Kljubu temu sovražnemu mišljenju doveršil je Zorzi svojo nalogo zadnjega junija 1735 in sicer na Kamnem.

Najsilnejši je postal mejni prepir u letih 1736 do 1739. Sedlani so se vedno opirali na odlok od 11. septembra 1508 glede gore Mija, in Ložani so nasproti terdili, da je ta gora njih izključljiva lastnina, in da Austrijci nemajo tam nobenih pravic. Da bi svoje pravice u dejanju pokazali, rubili so jeden drugemu živino. Da bi se ta hudi prepir vsaj za nekaj časa polegel, bila je resna volja austrijske in beneške vlade; zato skleneta mejo začasno urediti, pa tako, da se nobenemu ne bodo kalile njegove pravice, samo da se poverne mir in složnost med sosede. Ložanski poslanec za urejenje meje bil je Jožef grof Pianese (di Piano), austrijski pa tolminski grof Janez Ignac, kakor namestnik svojega starega očeta Jakoba Antona. Ta dva sicer nesta mogla prave meje določiti, ali da bi ljudi pomirila, predložila sta glede na obojestranske zahteve sledečo mejno čerto: „Od Nediže naj gre meja ob potoku „Za Unelkovim lazom“ (sa unelcouan lasu?) in potem u ravni čerti po sredi gozda U osojnici do verha imenovanega Na klobučajnici, od tu do visočine Mlinart (ali Meline). Ta čerta naj velja kakor meja za pašnjo in sekanje, le travniki na jedni ali drugi strani te čerte naj ostanejo tistemu, katerega so bili do sedaj. Za Mlinartom naj ostane dolina Razor Ložanom, kakor je to tudi poprej bilo, in sicer do stana Robičeve planine; ta pa naj ima svojo pašo u drugem delu omenjene doline. Robiču se priporoča, da ne sme svojega stanu prestavljati na drugo mesto“.

Da bi se mir bolje uterdil, določila sta nadalje poslanca: pervič, austrijski in beneški podložniki ne smejo jeden drugemu rubati niti maščevati se jeden nad drugim zaradi

rubeža, nego vsakdo naj krivico, ki se mu zgodi, naznani svojemu postavnemu sodniku: drugič, ne sme nikdo za pašo odmenjenih prostorov spreminjati u polja in verte (niti delati novin iz „komunje"), niti zmanjševati občinskih pašnikov ter segati u pravice gosposkine; tretjič, na svojih travnikih sme vsakdo pasti po košnji; četertič, naj vsakdo pozabi in odpusti vse do sedaj storjene škode brez povračila, kakor bi se ne bile dogodile, in naj vsakdo molči od vseh sovražnih pritožeb.

Ali austrijski podložniki neso bili zadovoljni s to razsodbo in so bili zelo nevoljni, ker jim je bilo ukazano zarubano živino (110 koz) poverniti. Da nočejo priznati nove meje, pokazali so s tem, da so začeli hitro pasti na drugi strani meje. Kmetje iz Kreda, Stanovišč, Sedla in Podbele pritožijo se soper novo mejo pri goriškem glavarju, grofu Antonu Rabatti. Ta pošlje 12. maja 1738 tolminskemu grofu zapoved, da se nema utikati u mejne stvari, in naj pusti pritožujočim se podložnikom mirno uživanje njih pravic, dokler ne bode viša oblast drugače določila. Ali tolminski grof ní hotel sprejeti tega povelja, ker ní bil od goriškega grofa odvisen, čeravno je bil ta dolžan celo beneško mejo varovati. Rabatta ponovi svojo zapoved 21. maja in zažuga grofu pod kaznijo 100 ogerskih goldinarjev („Ongari"), naj na meji ne upeljuje nikakih novotarij.

Ker je tolminski grof tudi sedaj oporekal proti zapovedi goriškega glavarja, zapove graška vlada 25. junija 1738, naj se grof opraviči, zakaj se je utikal u mejne stvari, in o teh razglasil patent svojim podložnim. Ta odgovori (14. julija 1738), da je imel od vlade določno nalogo, pomiriti se z beneškimi podložniki, in zato da je posredoval, ko se je meja urejala, in zato da je moral tudi svojim podložnikom razglasiti, kaj se je sklenilo, (glej gore str. 125—127).

Ko so kmetje začasno razsodbo natanjko razumeli in sprevideli dobro voljo grofovo, nehali so ga tožiti u Gorici. Med tem pa so se nadaljevala rubanja in pobijanja med Sedlani in Ložani. Austrijski podložniki so se pri tem opirali na grofovo povelje od 2. marcija 1737, naj se Kredci, Borjanci in Sedlani z vso silo upirajo Benečanom, ko bi ti hoteli mejo prekoračiti in škodo delati na austrijskih tleh. Cesar sam je bil namreč grofu zapovedal, naj silo sè silo odbija.

Tako so mejni prepiri trajali nadalje. Vse to je opisal in z mejno mapo razložil Janez Kerstitelj Damiani, javni notar, 19. oktobra 1749 u Kobaridu. Med drugim piše Damiani tako-le: „Ker ní meja od Idrije (Judrio) do Uče-

je (Utscha) natanko določena, gajajo se pogostoma prepiri med obojestranskimi podložniki. Večkrat si rubajo živino: ovce, koze in vole, kadar mislijo, da je na paši predaleč zašla. Zgodilo se je tudi, da so prišli beneški podložniki na austrijska polja ter odnesli žito in druge pridelke u svoje vasi. Zlasti pa so si lastili beneški podložniki (iz Štupice, Mersina, Loga in Brišč) gozd „U široki dolini" ob Černi vodi pod goro Mija. Tudi po drugih gozdih so Benečani večkrat sekali derva, ali Austrijci so jim jih navadno zaplenili in odnesli. Tako so si iztrebili tudi senožeti na austrijskih tleh in so sploh smatrali vse kraje ob Nediži od Robiča in kapelice sv. Jelarja nauzdol kot svojo lastnino".

Ker je prihajala razdraženost in razburjenost na meji vedno veča, bila je dolžnost vlade tem večnim razporom u okom priti z natančno uredbo in določbo meje. Iz tega namena sešla se je l. 1751 mešana komisija austrijsko-beneška u Kobaridu in že 23. oktobra beremo o novem mejnem načertu. 28) Ali vendar se je urejevanje meje uleklo še skozi štiri leta in še le 6. novembra 1755 podpišeta konečne dogovore austrijski komisar feldmaršallajtenant grof Harrsch in beneški poslanec Janez Donato. U podpisanem protokolu je meja natanjko zaznamovana in s pridjano mapo razjasnjena.

Po tem takem se je začenjala nova meja pri mlinu ob Idriji, kjer se stekata potoka Javoršček in Idrija (od Benečanov imenovana „Zapotem") in je peljala ob poslednji nauzgor mimo kraja Robovnica (tudi „Sieffinco, Chemiza" imenovanega) do visočine Sleme gauge u Kolovratu. Od tod je šla meja po verhu Kolovrata do Kuka. Vendar se je dala beneškim podložnikom iz gorenje in dolenje Drenke pravica, derva sekati za domačo potrebo tudi na austrijski strani, ali proti temu, da plačuje vsak hišni gospodar po jeden goldinar na le.o gozdnemu uradu u Gorici.

Od Kuka šla je meja nauzdol proti livškemu sedlu in potem vodoravno poprek obronka mimo skale Pod kolom in dalje do kamna u znožju hribčeka Sabljerica. U ta kamen so udolbli po komisijinem sklepu gerba obeh deržav (kar se še dandanes vidi). Od Sabljerice peljala je meja mimo hribčeka Fortin in potem po herbtu nauzgor proti Matajorju („na verh Polic", kakor pravijo Austrijci). Potem je šla meja u ravni čerti proti severju do kraja Smrečje in od tod zopet u ravni čerti na jugozahod do izvira potoka Melnik (dandanes „Počivalnik" ali „Bela" imenovanega) in ob tem do Nediže.

Onstran Nedižе peljala je meja ob potoku **R o j a n a** in potem skoro u ravni čerti nauzgor čez Mijo, kjer je najviše mesto „Na prevalu“ imenovano; od tod nauzdol do Nedіže in potem onstran te reke do poti pod hribom sv. Helene in do **B e l e**, ter na dalje do potoka **R o m a š k** (ali „**K o r o š k i l a z**, Coroseclaz“) in ob tem nauzgor do izvirka ter dalje do **S t o l a** (nemški „Plassenberg“, morda **p l a z n i b r e g**, imenovanega). — Tu opisana mejna čerta je tista, ki še dandanes meji občine Volče, Kamno, Idrijsko, Kobarid, Kred in Sedlo, ki so bile pred l. 1814 mejne občine proti Benečiji.

Mejna komisija sklenila je bila na dalje, da se imajo povsodi ob tej meji postaviti vidna znamenja, da se imajo nastaviti kamni, zasaditi verzeli, izkopati jarki, sezidati zidovi, ter urezati križi u živo skalo. Nadalje je bilo sklenjeno, da naj ostanejo posestva, katera imajo Austrijci na beneškem svetu in Benečani na austrijskem, tudi za naprej u rokah dosedanjih lastnikov. Vendar pa naj se obojnim podložnikom dopušča in priporoča, ta posestva zamenjevati jedno za drugo.

Ali tudi s to ureditvo še neso bili dokončani prepiri ob meji, ampak so se ponovili že l. 1751, tore prej, nego je bila meja konečno urejena. Razdražene in prepira navajene mejne sosede bilo je zelo težko krotiti. Zato je morala komisija za urejevanje meje skoro neprenehoma zborovati. L. 1756 je sklenila, da vsako drugo leto u mesecih od junija do septembra se ima meja z nova obhoditi in pregledati, mejna znamenja se imajo ponoviti in vse nepovoljnosti odstraniti.

L. 1766, 18. julija, dodelata zemljemerca **J a n e z A n t o n C a p e l l a r i s** od austrijske in **T i b e r i o M a j e r o n i** od beneške strani mapo gore Mija in njene okolice, in to u Kobaridu („alle Linee Confinali della Schiavonia“).

L. 1771, 28. septembra, zaukaže cesarica Marija Terezija še jedenkrat, naj se snide mejna komisija u Kobaridu pod predsedništvom **P o m p e j a** barona **B r i g i d a**. Beneška republika je poslala tja kot svojega poslanca **A n t o n a D r a g o n a**. Ta komisija se je pečala zlasti s postavljanjem onih „vidnih znamenj“ ob poprej določeni meji. Konec svojega delovanja naznani 7. julija 1772 in razglasi, da če ima kedo kako posestvo u drugi deržavi, naj dokaže svoje pravice do njega u šestih mesecih.

In u resnici je poslalo več posestnikov iz **M e r s i n a** svoje reklamacije u Kobarid, češ da imajo senožeti ali gozde u kredski občini. Ali komisija spoznala je vse te reklamacije za neopravičene, ter da so ona posestva ali kredska, ali pa cesarski gozdi.

L. 1772 in 1773 uname se tudi velik prepir zaradi planine Kukanja ali Verh na Miji, o kateri so beneški podložniki terdili, da so jo bili Kredcem l. 1498 le zastavili; toda neso mogli dokazati svojih pravic do te planine. 29)—Prigodilo se je tudi, da so si kmetje iz Iderskega lastili neke livške senožeti. Ali beneška komisija se je pritožila soper to pri austrijski, in ta je obsodila Iderce, da so morali poplačati storjeno škodo (l. 1773). — Pozneje se ne sliši več o mejnih prepirih med Austrijci in Benečani.

Istočasno pa je imelo Tolminsko še druge mejne prepire z goriškim in bolškim glavarstvom. Z Goričani so se Tolminci prepirali večidel zarad Loma in zarad planine Na vratih.

Lomljani tolminski in kanalski imeli so že od nekdaj navado skupno pasti in sekati po obeh občinah. To so jim bile priznale in poterdile tolminska in kanalska gosposka že l. 1695. Da bi se pa vsem prepirom u okom prišlo, sestavili so komisijo za natančno urejenje meje in ta je 20. maja 1706 u Kanalu natanjko opisala mejo med Tolminom in Kanalom in to od Soče do verh Pregona. Vendar je porodila uzajemnost pašnje in sekanja marsikateri prepir med obojnimi Lomljani. Zato prosijo l. 1738, naj se jim razdele pašniki in gozdi (kakor n. pr. Verh špilja in drugi), da bodo mogli vsak zase bolje varovati svojo posest. To se jim je tudi dovolilo in izveršilo 17. oktobra 1738.—Pozneje (l. 1773) nadlegovali so Lomljani Bačane in Iderce s tem, da so jim na meji živino rubali. Proti temu je bila razglašena globa od 25 goldinarjev.

Mejni prepir med tolminsko gospósko in Čepovanom unel se je l. 1744 največ zaradi planine „Na vratih“, ki je pripadala nekdaj goriškemu plemiču Hais-Khienburgu, u XVIII. stoletju pa grofu Strassoldu. Pozneje se je naselilo na istem mestu več družin, ki so si hiše sozidale. Prava meja med omenjeno planino in občino Slap bil je potok Grebenik pri rutu „U občnih“. To mejo so tolminski grofi uzderžali kljubu napenjanju Strassolda. 30)

Nič blaži neso bili tudi mejni prepiri med tolminskim in bolškim glavarstvom. Kakor povsodi, tako so zlasti na Bolškem skerbno pazili na okrajne meje in terdovratno branili vsak prestopek teh mej. Da bi vsak podložnik natanjko poznal okrajne meje, oznanjal jih je vsako leto uradnik bolške gosposke na Serpenici in to na sajem sv. Florjana, ko se je tam zbralo premnogo ljudij od vseh stranij Bolškega. Meje so bile ljudstvu tako prebrane, kakor so se nahajale u cesarskem urbarju u Bolcu, u slovenskem jeziku opisane. 31)

Mejne prepire zavoljo Ternovega omenili smo že zgore na str. 103 n. Ali mnogo hujši prepiri bili so se uneli med Ternovci in Drežničarji zaradi paše u Prebejku (Prevełku) na podnožju Polovnika. Ker je Ternovcem paše primanjkovalo, prosili so Drežničarje in tolminskega grofa Coronina, da bi smeli goniti svojo živino u Prebejek. U sporazumljenju z Drežničarji dovoli grof Ternovcem, da smejo goniti svojo drobnico (koze in ovce) čez Sočo in pasti u Prebejku. Ternovski in drežniški pastirji naj bi tu skupaj pasli in stanovali, u prijateljstvu med seboj živeli in zašlo živino radovoljno sprejemali u svoje staje. Ali kmalu so postali Ternovci kot jež u lesičji jami in začeli zahtevati tudi pravico derva seči u Prebejku. Iz tega so se porodili dolgotrajni prepiri, ki so se ulekli skoro skozi celo XVIII. stoletje. 32) Najhujši je bil prepir od l. 1750 do 1779. Na zadnje so morali Ternovci vendar odnehati, ker se je tolminski grof krepko potegnil za drežniške pravice.

Silno hudi so bili tudi prepiri med Drežničarji in Čezsočani zaradi planin Za grebeni pri Slatinku in Golobar za Javorčkom. „Za grebeni" so bili Drežničarji že leta 1695 zarubili živino in pobrali sir. Zato so se obernili Čezsočani do tolminskega grofa in ga prosili, naj zapove svojim podložnim, da povernejo zaplenjeno blago.—Velik prepir mej Drežničarji in najemniki golobarske planine trajal je od leta 1736 do 1772 in napolnil cele kupe pisem u tolminski uradniji. U Čezsoči je bil takrat (l. 1742) župan Ivanec Čopi (Zopy).

L. 1766 se uname hud prepir med prebivalci čezsoškega Loga in Drežničarji zaradi meje pri Jelenjem robu ali „U prevejci". Ravno tega leta prepiral se je tudi bolški glavar s tolminskim zaradi volitve čezsoškega župana (glej gore str. 125).

Ako hočemo dobro razumeti notranje in posestne razmere naše deželice u XVI. in naslednjih stoletjih, ozreti se moramo še jedenkrat na splošno ustavo in upravo naših dežel. Odkar je prišlo Goriško pod Austrijo, bilo je pridruženo takoimenovanim „notranjeaustrijskim deželam" (Štajerski, Koroški in Kranjski s Terstom in Reko) ter je imelo s temi deželami skupno vlado u Gradcu. Pri tej vladi imelo je Goriško jednega zastopnika, kateremu je bila zlasti dolžnost skerbeti za obrambo beneške meje. Njemu neposredno podložen je bil glavar bolški (kakor sploh vsi mejni glavarji) in večinoma tudi glavar tolminski, ki si je bil pridobil neodvisnost od goriškega glavarja, poterjeno z raznimi cesarskimi dopisi.

Kar se tiče bolškega glavarja, opisal je njegove pravice in dolžnosti l. 1719 Ferdinand Rechbach, ki je bil sam bolški glavar, u knjižici imenovani: „Observationes ad stylum curiae Graecensis etc. Ampletii“. Tu beremo: „Bolško glavarstvo ní dedno ali zastavljeno. Glavarja imenuje cesar po nasvetu dvorne kamore. On ima dolžnost braniti terdnjavo u tamošnji soteski in vladati kmete. Pod njegovim poveljstvom stoji jeden bombardir (topničar) in štirje vojaci, katere plačuje vlada. Glavar ima soditi u civilnih in kriminalnih stvareh, a pritožbe čez njegove razsodbe ulagajo se naravnost pri vladi u Gradcu.—Ker je večina Bolčanov podložna urbarju rosačkega opata, in ker je ta opatija zopet od Benečanov odvisna, mora glavar dobro paziti, da ne nastane podložnikom kaka škoda iz te razmere. Vsakikrat, ko opat umerje, dolžan je bolški glavar napraviti inventar in upeljati sekvester čez vsa posestva rosačkega opata“.

Jednake dolžnosti in pravice je imel tudi tolminski glavar, le da je moral ta braniti podložniške pravice proti čedadskemu kapitulu, mesto proti rosački opatiji. Kakor je imelo Bolško u početku XVI. stoletja iste glavarje z Gradiščem in Maranom, tako so tudi Tolminsko takrat upravljali navadno goriški glavarji. Tako je n. pr. l. 1515 vladal Tolminsko Janez de Castelnuovo, podglavar goriški; l. 1533 Jurij d'Egk, glavar goriški; l. 1547 — 1550 Andrea d'Orzon, tudi glavar goriški.

Glavar (ali njegov namestnik) je vodil vso notranjo upravo deželice, pazil na zunanjo varnost, varoval meje, pobiral vse dohodke in davke za deželnega kneza, bil je tudi sodnik u civilnih in kriminalnih stvareh, le da se je smelo od njega prizivati na vlado u Gradec. Zato se je imenoval glavar „oskerbnik in sodnik“ (capitano e gastaldo, Pfleger und Richter). Od tolminskega glavarja je bil odvisen oskerbnik („il Verbessero!“ Verweser) idrijske okolice, dokler je ta spadala pod Tolminsko.

Važna je bila tudi vojaška oblast glavarjev ob času, ko so se vedno ponavljale vojske z Benečani, in ko so Turki neprestano žugali našim deželam. Še l. 1766 prepove grof, da se ne sme pri nobeni priložnosti ali cerkveni slovesnosti streljati, ako ní poprej gosposka dala dovoljenja. To prepoved je bil grof zato razglasil, ker je bilo streljanje znamenje nevarnosti, da se sovražnik bliža, tore da bi se ljudstvo ne plašilo brez uzroka. U tem času še ní bilo stoječih vojsèk, nego imeli so samo nekake domobrance, imenovane „černide“. Vsak dómobranec je moral služiti osemnajst let (od

18. do 36. leta). Ali ti neso opravljali stalne službe, nego ostajali so navadno doma. Samo k vojaškim vajam so se zbirali vsako leto za malo časa in jedenkrat k velikemu pregledu („musterung"). Orožje, kakor tudi obleka, teh domobrancev bilo je zelo pomankljivo. Vendar so se skazali ob času nevarnosti kot dobri vojaki, zlasti ko je bilo treba u deželo prišlega sovražnika izgnati. Kadar pa je bilo treba vojakov za kako vojno zunaj dežele, takrat so dali kakemu izkušenemu stotniku „patente", da je smel nabirati dobrovoljce in urejevati polkovnijo.

Okoli l. 1750 začeli so upeljevati stalne vojske, in k temu so nabirali novince jednakomerno iz vseh dežel. L. 1755 so pervikrat pozvali k vojaškemu naboru tudi u deželi stanujoče tujce. S početka neso naberali vsako leto vojakov, nego le kadar so imeli potrebo; kmalu pa so začeli redni, vsakoletni nabori. Ali grofi so imeli pravico od vojaščine oproščati in zato so navadno puščali plemiče in bogate, ubogim starišem pa so učasi jedine sinove jemali. Kmečki mladenči so se zelo bali vojaške dolžnosti, zato so mnogi izmed njih utekali na bližnje Beneško, ker tam ní bilo splošne vojaščine, drugi pa so se kolikor mogoče doma skrivali. Zato jih je bilo treba „loviti" s tem, da so bežecemu palico pod noge vergli. Okoli l. 1760—1770 začeli so dajati vojake tudi Nemškorutarji, ki so bili poprej vojaščine prosti. Pripoveduje se, da so bili postali nemškorutarski mladenči zelo preuzetni, in da so učasi tako razsajali, da jih ní bilo mogoče krotiti. Da bi jih malo postrašil in u bodočnosti lože berzdal, da župan Luka Kikli jednega u vojake. Od takrat dajajo tudi Nemškorutarji redno svoje novince. *)

L. 1786 prosi tolminski grof, naj bodo od vojaščine oproščeni vsi oni Tolminci, ki so stalno nameščeni delalci u Idriji, ali kot dervarji, ali kot rudokopi. Ta grofova prošnja se je tudi uslišala.

Ako je kdo od vojakov pobegnil, naznanile so to vojaške oblasti grofu, in ta je moral ostro paziti na take ljudi ter, ako so imele premoženje, zapleniti ga na korist deržave. U tem smislu je potem grof vso stvar naznanjal županu begunčevemu in ta je moral višo zapoved izpeljati.

Tolminski grof je imel tudi svoje posebne vojake, da so varovali grad, uzderževali javni mir, zapirali nepokornike in pomagali pri eksekucijah. Še l. 1739 omenja se „vojak tolminskega gradu". Te vojake je ljudstvo navadno le „biriče"

*) Štef. Kocjančič, Sl. Bčela 1853.

ali „galijote“ imenovalo, ker so bili u resnici ljudje, katerim se drugo delo ní ljubilo.

Sodstvo so izverševali razen glavarja tudi nekateri drugi zemljiški gospodarji nad svojimi kmeti. (To so bile takoimenovane „patrimonijalne sodnije“.) Tako je imela rodovina Čuk svoje sodstvo u Kobaridu, Staremselu in na Ternovem. . Tolminski grofi imeli so začasno svojo posebno sodnijsko uradnijo tudi u Kobaridu. Zato jih imenuje neka listina od l. 1767 celo „grofe kobaridske“.

Cesarica Marija Terezija je uvedla nove spremembe glédé uprave in sodnije. Ločila je popolnoma sodnijsko oblast od politične. Celo goriško grofijo je razdelila u dve okrožji (goriško in gradiščansko), ter ji podredila kamori u Ljubljani (l. 1747). Na čelu deželne uprave stal je glavarstven svèt (Consiglio capitanale) u Gorici. Sestavljen je bil iz osem svetovalcov pod predsedništvom glavarjevim. in imel je sodnijsko ter politiško oblast u svojih rokah. Ude deželne sodnije je imenoval vladar. Cesar Jožef je ustvaril za Gorico in Terst namestništvo u Terstu, odvisno od dunajske vlade. To je bila važna sprememba za ustavo in upravo naših dežel. Na ta način je prenehalo Tolminsko biti deželica za-se in bilo je pridruženo grofiji goriški ter s to ured ilirsko - austrijskemu Primorju. Cesar Leopold II. je bil sicer zopet upeljal glavarstven svet za Goriško, ali to ní premenilo nove ustave. Tako je tudi sodstvo ostalo za vedno ločeno od uprave, kakor je bil cesar Jožef II. naredil.

Usledi teh sodnijskih sprememb je moral tudi tolminski grof l. 1786 postaviti za svoj okraj posebnega izučenega sodnika, kateremu je plačeval na leto po 1200 goldinarjev. Njegov pomočnik bil je nekak preiskovalen sodnik, imenovan „sodija“. Razen tega uzderževal je grof u svoji sodnijski uradniji še jednega kancelarja s 500 goldinarji letne plače, in tri aktuarje sè 150, 100 in 60 goldinarji. L. 1790 poterdi vlada to urejenje tolminske sodnije.

Apelacijsko sodnijo za slovenske dežele postavil je bil cesar Jožef II. u Celovec. Ta je zahtevala l. 1788 od tolminskega grofa, naj razdeli svoj sodnijski okraj na dva. Ali grof se je močno upiral temu in dokazoval, da tega ní potreba, pač pa da bi to njemu prouzročilo veliko stroškov. Tako je ostala za vse Tolminsko do l. 1848 le jedna sodnija. U Bolcu pa je vlada sama preustrojila sodnijski urad po novih zahtevah časa.

Sodnijske obravnave postale so bile u preteklih stoletjih zelo dolge. Pisalo se je mnogo in razpravljalo po malenko-

stnih formulah. Zato pa je bilo potreba zvedenih in izučenih pisarjev, kateri so se **notarji** imenovali. L. 1762 imenuje se kot javni cesarski notar u Bolcu **Janez Kerstitelj Damiani** in l. 1767 **Peter Anton Frassinelli**. Usledi strašnih mejnih prepirov med Austrijci in Benečani naselil se je bil l. 1737 celo u **Breginju** javni notar. L. 1758 kaznujejo nekega bolškega podložnika, ker je bil dal svoje javno pismo zunaj okraja napraviti, in ne pri svojem domačem notarju.

Pod glavarjevim nadzorstvom obderžale so bile **občine** svojo malo samoupravo in najniže sodstvo, kakoršno so imele u srednjem veku. Pravilnik (štatut) za Tolminsko iz XV. stoletja ohranil je bil svojo veljavo in je bil podoben pravilniku drugih občin na Frijulskem. L. 1586 sestavijo poseben pravilnik za goriško grofijo (popravljen l. 1605 in 1651), in ta je veljal po zapovedi cesarja Ferdinanda II. tudi za druge z Goriškim združene okraje, tore i za Tolminsko.

U XVI. stoletju zadobila je bila tolminska občina zelo važne pravice. Goriški zgodovinar **Morelli** piše, da jej je bilo dovoljeno usledi tridentinskih dogovorov za urejenje meje med Austrijo in Benečijo, da sme soditi svoje občinarje u drugi inštanciji gledé mejnih prestopkov in gledé dolžnosti za obrambo terdnjave u bolški soteski. Zato pa se je morala vlada zavezati, da prepusti dohodke vseh na Tolminskem ležečih gradov na korist te občine. (Te določbe neso prav jasne in nikjer se ne bere, da bi bila tolminska občina take pravice u resnici izverševala).

Poleg tolminske bila je najvažnejša **nemškorutarska** občina, kakor se vidi iz tega, da je bila tudi ona posebej Čedadcem zastavljena (glej zgore str. 87). Nemškorutarski župan je imel precej veliko sodnijsko oblast nad svojimi občinarji in je bil zelo spoštovan.

U ostalem je obstajala še vedno **feudalna ustava**, kakor u srednjem veku. Lastnik zemljišča bil je samostan, cerkev ali pa plemič: kmet ní bil druzega, kakor najemnik in rob teh lastnikov. Akoravno je bil zemljiški gospodar na Tolminskem večínoma grof. na Bolškem pa rosački samostan in nekoliko tudi vlada, vendar se je nahajalo poleg teh še mnogo manjših posestnikov po našej deželici. Nekateri teh plemičev so imeli svoje hiše na Tolminskem in so učasi tudi tam stanovali, navadno pa u Gorici ali Čedadu, ter hodili na Tolminsko stanovat samo ob letnem času. K takemu deželnemu plemstvu imamo prištevati: **Dornberge**, **Formentine** (sprejete med deželne stanove goriške l. 1541), **Kneze**

(1541), Černce (1546), Čuke (1569), Breunerje, Coronine, Zemljerje (1627), Nemizhofne (1737), Bravničarje de Braunthal itd.

Tolminski grofi (Dornbergi, Breunerji in Coronini) bili so gospodarji zemljišča na Tolminskem; kot lastniki gospostva imeli so pravico terjati raboto od svojih podložnikov. Grofova zemljišča so ležala po vsem pravem Tolminskem in Cerkljanskem in Idrijskem, nadalje u Doblarju, u Kobaridu in po kobaridskem Kotu tjagor do Sedla, potem u Čezsoči in celo u Bolcu (neka planina, mlin in žaga). 33)

Najteža za kmečke podložnike bila je rabota. Grofovi podložniki so morali 82 grofovskih zemljišč u dolini in na gorah obdelati, izorati, posejati, požeti in pokositi. Vsak podložni kmet moral je izorati sedem leh in pol, požeti pa tri lehe, kadar je prišla versta nanj. K setvi moral je vsak rabotar poslati po jedno žensko. Vseh rabotnikov za taka dela je bilo 82, t. j. na Kamnem 8, na Vólarji 6, u Doljah 8, Zatolminom 6, u Žabičah 2, u Poljubinu 16, u Volčah 15, na Čiginju 9, na Kozarskem 6 in u Modrejcah 6. U jeseni je moralo 22 rabotnikov orati in žito sejati, u postu je moralo 8 rabotnikov sejati rž, bob, turšico (sirk, sorgo) in korenje (carotte); o sv. Mohoru je 24 rabotnikov sejalo repo, kapus in ajdo (saraceno). Za vse to, kakor tudi za privažanje gnoja, dajal je grof rabotnikom male darove.

Grofovske travnike u dolini pokosili so navadno u pol dneva in zato so dobivali kosci 60 funtov težek sir, katerega so morali Kamenci grofu dajati od svoje planine Zaslap. Seno so posušili in pograbili o ugodnem vremenu u dveh poldnevih in Poljubinci so morali seno domov speljati. Zato pa so smeli spomladi in u jeseni pasti grofove travnike Dobrave blizu Poljubinja. Te Dobrave užival je vedno najstarejši ud grofovske rodovine. Kositi so jih morali: Versenci, Poljubinci Modrejčani in Lomljani; grabsti pa: Idrijčani, Slapljani, Modrejani, Kozarščani, Čiginjci, Volčani, Žabičani in vsako drugo leto tudi Doljani. Travnike po gorah kosili so jedno leto Doljani, drugo pa Zatolminci, in za vsake domov pripeljane vlake sena plačal jim je grof po osem soldov.

Tudi vino so morali podložniki grofu u raboto voziti iz Gorice u Tolmin. Ta rabota je bila precejšna, če se pomisli, da je grof tegnil vino tolminskim kerčmarjem. Da, celo u Rubijo in Vileš morali so Tolminci rabotati svojim grofom, ker so imeli Coronini tam doli svoja posestva. Ali to se je smelo k večemu dvakrat na leto zgoditi, in grof je moral vsakemu rabotniku petico darovati.

Taka rabotanja bila so uzrok velikih pritožeb, da grof stiska in odira svoje podložnike. Še dandanes je povsodi znana pripoved o kmetiču, ki je šel zjutra rabotat z lepim parom voličev, a zvečer prinesel le kožo domov. Vendar iz listin nam je znan le jeden primer, da se je l. 1737 reški župan Jožef Bevek pritoževal soper preobloženje kmetov z rabotami od strani tolminske gosposke.

Poleg Coroninov imeli so na Tolminskem največa posestva Formentini. Pripoveduje se, da ta rodovina izvira iz Ogerskega, ali že u XIII. stoletju jo nahajamo na Frijulskem. Od todi se je razširila u XIV. stoletju na Tolminsko in postala član tolminskega plemstva. Tu se je večkrat odlikovala pri obrambi tolminskega gradu. L. 1623 pouzdigne cesar Ferdinand II. to rodovino u baronski stan s pridevkom „iz Tolmina in Bilj", (ker so si bili l. 1606 tudi Bilje pridobili). Svoje kmete so imeli Formentini po vsem Tolminskem (in tudi u Čezsoči, kjer so jih kasneje Zemljerom prodali), toda u vsaki vasi le po jednega ali dva. 34) U XVIII. stoletju je bila ta rodovina zelo obožala in vsa njena posestva na Tolminskem prešla so u roke Coroninov.

Druga važna plemiška rodovina na Tolminskem se je imenovala Locatelli detto Gibilino (ali „delle Gebellini"), beržkone stranska veja korminskih Locatellov. Ta rodovina je prišla s koncem XVI. stoletja na Tolminsko in od nje se je odcepila okoli l. 1690 druga rodovina Grandenti. Locatelli in Grandenti opravljali so navadno službe za tolminskega grofa, bili so njegovi oskerbniki, kancelarji, notarji, pisarji itd. L. 1727 in 1728 nahajamo jih tudi kakor župane (decani) tolminske. U teh službah pridobili so si bili več posestev u Tolminu. L. 1771 je bil lastnik teh posestev komisar Jožef Locatelli. Tolminski grof je hotel tudi njega prisiliti u raboto zaradi njegovih posestev, pa ni šlo, ker Locatelli mu je naštel dolgo versto svojih prednikov od leta 1571 naprej, ki so vsi brez razločka uživali tolminska posestva kot svojo slobodno lastnino.

Važna plemiška rodovina u Kobaridu so bili Čuki ali Zucco iz Čedada. *) L. 1523, 29. oktobra, pouzdigne cesar Karol V. Jakoba Čuka in vse njegove naslednike u stan palatinskih grofov; l. 1569 je bila ta rodovina sprejeta tudi med deželne goriške stanove. Njena posestva so ležala u Kobaridu, Staremselu, na Ternovem in sploh po „Kotu" (n. pr. u

*) Urbar od l. 1607 imenuje „Der Paradeyserische Gabriel Zuckh von Wayden (Videm)".

Stanoviščih), kjer je tudi sodstvo izverševala. U Kobaridu je imela svojo lepo hišo blizu farne cerkve, na kateri se še dandanes vidi gerb Čukov, t. j. ptica čuk z letnico 1611.

Razen teh omenjenih plemiških posestnikov bilo je še nekaj manjih, kateri so pa navadno prodajali svoja posestva Coroninom, tako da so ti skoro vse kmetije združili sè svojo gosposko. Tako je kupil Peter Anton u drugi polovici XVIII. sloletja posestva od nekega Stochenraimba, ki so donašala vsako leto 267 lir in 10 soldov. L. 1773 kupi tolminski grof od gozdnega urada jeden „rut“ u Trebuši. Grofi Montecucoli posedovali so že l. 1675 zemljišča pri Kobaridu (n. pr. travnike Predel, Na vrhu, Predolina itd., katere je obdelaval nek Fanton). Pozneje so prodali ta posestva grofu Colloredu. L. 1714 je imela kneginja udova Montecucoli planino Podkuk u zalaških gorah. Teržaški grofi Petazzi so imeli svoja posestva na Idriji in u Cerknem (tu je obdelaval l. 1727 njih zemljišče Bevek), katera so jim u začetku našega stoletja nesla 116 do 117 gold. na leto. Na početku XIX. stoletja imeli so veliko posestev na Tolminskem grof Colloredo z letnimi dohodki 330 gld. [35]), Juh Anton [36]), Braunićar in Juvančič.

Kakor posvetni plemiči, tako je imela tudi vsaka cerkev svoj urbar, t. j. knjigo, u katerej je bilo natanjko zaznamovano njej pripadajoče posestvo, in koliko je dolžan od njega plačevati oni, ki ga je obdelaval. Te urbarje so sestavili in uredili večinoma u XVI. stoletju. Najstarejši urbar tolminske gosposke je od l. 1591. Popolnoma urejen pa je bil tolminski urbar še le l. 1607, ko so preuzeli Dornbergi tolminsko gospostvo. Kedaj je bil bolški urbar sestavljen, ní znano (beržkone l. 1524). Izvestno pa je, da je imel le malo posestev, ker je bilo skoro vse bolško zemljišče lastnina rosačkega samostana. Vendar je pripadalo bolškemu glavarstvenemu urbarju tudi nekaj posestev u Kobaridu, Staremselu, Kredu in u Potokih. Nadalje so plačevale bolškemu urbarju najemnino slédeče planine: Goričica, Kernica, Gozdec, Globota, Vuršica (Buščica), Polovnik, Golobar in Zagrebeni.

Med zunanjimi cerkvami je imela najbogatejši urbar rosačka, katerej so pripadale vse že u XI. stoletju darovane vasi. Razen tega pa je imel tudi samostan S. Maria in Valle u Čedadu nekaj posestev u kobaridski dolini in na Livku. Ročinjska cerkev kupila je bila l. 1588 od čedadske rodovine Cottis planino „Na krasi“ verh Drežnice, in dobivala je od nje kot najemnino vsako leto 15 liber sira. L. 1709 kupili so to planino kmetje iz Ravnij.

Tudi domače cerkve dobile so počasi svoje premoženje, nekatere veče, nekatere manjše. Ta posestva so narastla iz pobožnih zapuščin. Premožni lastniki zemljišča zapustili so na smertni postelji za izveličanje duše po kojo njivo, planino ali kak mlin bližnji cerkvi, toda s pogojem, da se ima za volilca toliko in toliko „večnih maš“ opravljati. 37)—Tolminska farna cerkev je imela n. pr. vso cerkveno desetino u Tolminu in Doljah, le da je morala od te 28 lir kapitulu plačevati. Nadalje so bile lastina tolminske cerkve tri njive in dva travnika.

Poleg najemnin, katere so morali kmetje zemljiškemu gospodarju plačevati, in poleg cerkvenih desetin, ki so se plačevale čedadski cerkvi. tlačili so poljedelce še precejšnji d e r- ž a v n i d a v k i. Zemljiški in obertnijski davek je ostal deželnemu knezu tak, kakoršen je bil u srednjem veku. Verh tega pa je upeljal cesar Ferdinand l. 1524 še davek za brambo proti Turkom. Ta davek je moral vsak plačevati in celo težaki in dekle so morale prinašati svoje vinarje.

L. 1532 razdelijo z nova davek in preračunijo, da ima vsak kmet (s celim „gruntom“) plačevati po 80 krajcarjev, vsak manjši najemnik primerno po velikosti svojega zemljišča, bajtar pa po 8 krajcarjev. Ker se pa pri tej razdelitvi ní gledalo na različno dobroto zemljišča, zato ní bil davek pravično porazdeljen. Da bi to mogoče bilo, trebalo je upeljati splošen k a t a s t e r ali zemljiško knjigo, u kateri bi bilo vsako pojedino zemljišče narisano, s številko zaznamovano in po svojih lastnostih opisano. Vsak je moral natanjko naznaniti svoja posestva in dohodke, ker so žugali, da oduzamejo, kar bi kdo zamolčal. Tako so vsaj deloma uredili davkarsko knjigo od l. 1537 do 1542.

Pri tej priliki so našli, da ima vse Tolminsko in Bolško obdelane zemlje 593 zemljišč (ali terrenov, vsako po 12 kampov ali 36·5 arov) in 6 kampov, t. j. 9041 austrijskih oralov, tore jedno dvajsetino vsega poveršja. Od tega bi bilo imelo Tolminsko plačevati 1371 goldinarjev zemljiškega davka. Ali tolminski kmetje so se močno branili davek plačevati, rekoč da je plemstvo dve tretjini vsega davka le na kmete navalilo. Morala je priti cesarska komisija kmete mirit. Ali komaj jih je bila malo potolažila in je bila odšla, že so začeli zopet godernjati, ker so se davki vedno spreminjali, in ker so se bali novih sleparstev. Tolmincem so se pridružili tudi kmetje po goriški grofiji, ali dosegli neso nič druzega, nego da so izgubili pravico sodelovanja pri razdelitvi davkov.

Kataster od l. 1542 bil je tako nepopolen, da so ga mo-

rali vedno popravljati, in da so ga še le l. 1587 nekoliko uredili. Toda število obdelanih zemljišč je vedno rastlo in zato so morali l. 1615 zopet začeti pregledovati kataster. To pregledovanje vleklo se je pa skozi celo stoletje. Posebna težava je nastala l. 1627, ko so izpustili iz katastra kameralna posestva na Tolminskem (in ostalem Goriškem), čeravno so se bili poprej deželni stanovi le s tem pogojem splošnemu davku podvergli, da se tudi kameralna posestva primerno obdačijo. Še le l. 1642 se udá cesar Ferdinand III. pravičnim zahtevam stanov. — L 1626 začeli so zopet pobirati od vseh podložnikov izreden davek za vojne stroške. L. 1686 upeljali so tudi na Goriškem štempeljski davek za vsako javno pismo. Ob času nesrečnih vojna proti Turkom na Ogerskem l. 1691 in 1693 terjali so zopet izreden davek od vsake glave.

U XVIII. stoletju nadaljevali so z nova brezkončno urejevanje in popravljanje davkarske knjige. Ko so zadnjič l. 1762 do sklepa prišli. pokazalo se je, da je vlada u štirnajstih letih davek sedmerokrat pomnožila. Cesar Jožef II. je hotel davek popolnoma preustrojiti. Po zapovedi njegovega dekreta od 15. decembra 1785 podalo se je naslednjega leta nad 60 zemljemercov na Tolminsko in Bolško z nalogo, da s pomočjo nekaterih domačinov pregledajo in popravijo „mape“ ter preiščejo rodovitnost vse obdelane zemlje. Čeravno je bilo to leto nenavadno deževno in tore za tako preiskovanje neugodno, doveršila je vendar delalnost zemljemercov svojo nalogo.

Tako je bil kataster l. 1786 na novo urejen in naslednje leto pregledan. Zemljišča so razdelili po dobroti na tri verste in upeljali so zraven še hišni davek. Po tem so preračunili, koliko bi moral vsak posestnik plačevati od svojih zemljišč in hiš (na vso goriško deželo je prišlo 90.497 gl.). Dasiravno je po Jožefovi smerti tudi glede davka večinoma vse pri starem ostalo, kakor je bilo za časa cesarice Marije Terezije, vendar je ohranil kataster od l. 1786 svojo veljavo še do novejših časov in služil je za podlago vsem poznejšim preračunjevanjim davka.

Pri takih gospodarstvenih razmerah ne more se govoriti o blagostanju našega ljndstva u preteklih treh stoletjih. Verh tega so še hude beneške vojne in mnoge prirodne nesreče ovirale razvitek gmotnega napredka. L. 1511, 26. marca, ob 3 urah in 42 minutah popoldne, stresla se je zemlja po vsem Frijulskem, Goriškem in Kranjskem tako hudo, da se je mnogo hiš, cerkva in gradov posulo (tudi Kozlov rob

je bil zelo poškodovan) *). Jednako se je čutilo tudi dve naslednji leti mnogo manjših in večih potresov.

Istega leta 1511 razunela se je bila strašna kuga po vsem Frijulskem. Na Tolminsko se je bila pa še le l. 1532 razširila. L. 1542 zaukaže goriško-tolminski glavar Franc Thurn, da se ima na tolminsko - kranjski meji (kakor tudi proti Vipavi in Senožečam) gost kordon postaviti in prehod dobro zabraniti, ker je bila po Kranjskem kuga razširjena. L. 1562 prikazala se je kuga tudi na Tolminskem, in Čedadci so hitro zaperli podboneško cesto.

L. 1549, 13. aprila, padlo je neizrečeno veliko snega po vsem Frijulskem. Naslednje leto bila je zima zelo huda in dolga. L. 1551, 6. oktobra, utergali so se oblaki nad Frijulskem in povodenj je napravila veliko škode. L. 1554 bilo je zopet neizrečeno veliko snega. U letih 1597, 1598 in 1599 prikazalo se je bilo mnogo volkov, ki so se z gor nizko u doline podajali.

L. 1595 morali so zapreti bolški okraj, ker je žugala nevarnost, da se u njem kuga uname. Julija meseca l. 1598 zaunela se je res kuga po vsem Bolškem in Kobaridskem, tako da je veliko ljudi pomerlo. Z začetkom meseca augusta zaprejo Čedadci vse poti na Frijulsko, ali kljubu temu se razširi kuga tudi u Čedad in njegovo okolico.

U letih 1628 in 1629 nastala je bila velika lakot po vsem Goriškem. L. 1634 razširila se je bila kuga iz Kranjskega na Tolminsko. L. 1682 bila je zopet huda letina za goriško grofijo, ali Tolminsko ní terpelo lakoti ker je imelo dobro letino. Zato so prihiteli Tolminci z vsakoverstnim živežem Goričanom na pomoč in so rešili marsikoga gotove smerti.

Pri takih okolnostih ní moglo poljedelstvo na Tolminskem skoro nič napredovati. Neobdelan svet se ní mogel spreminjati v njive in travnike, ker vlada in gospostvo sta razglasila gozde za svojo lastnino. Drugače je bilo u onih vaseh, katere so bile u preteklih stoletjih Benečanom podložne. Beneški senat dovolil je Livčanom že 27. aprila 1613 in Breginjcem 25. junija 1614, da smejo svoje občinske pašnike in gozde potrebiti, ter u travnike in polja spremeniti. Samo zavezati so se morali, da ne posečejo visokih debel u gozdih, ker ta so se morala ohraniti za potrebe arsenala in ladjodelalnice u Benetkah.

*) P. v. Radics, Das grosse Erdbeben in Krain im J. 1511.—

Tudi Tolminci so bili začeli početkom XVII. stoletja gozde trebiti in „novine“ delati, ne da bi hoteli od teh kak davek plačevati. Ali l. 1628 prepovedala je vlada silno ostro tako trebljenje. Do takrat napravljene novine bile so sprejete u urbar od l. 1633. Sicer so pa bile te novine večinoma le sredi gozdov iztrebljene senožeti in so obsegale redkokedaj prave travnike ali njive.

Na majhno korist poljedelstva, pa na veliko škodo občega blagostanja bilo je deljenje celih zemljišč na manjša posestva, kakor je bilo to u pretečenih stoletjih zelo navadno. S tem se je sicer doseglo nekoliko boljše obdelovanje zemlje, ali premožni kmeti so ginili vedno bolj in mesto njih množili so se mali posestniki, ki se neso mogli vselej pošteno preživeti. Poleg kmeta, posestnika celega zemljišča ali grunta, nastali so sedaj rutarji, polovičarji, košani in osebivniki, ki so imeli samo tri četertine, polovico, četertino ali celo le osmino celega zemljišča. Rut se je imenoval sploh položen, iztrebljen svet, kder je poprej gozd rastel. Košanarije omenjajo se mnogokrat u tolminskih urbarjih.

Kar se tiče poljskih pridelkov, sadili so Tolminci to kar u srednjem veku. Začeli so vedno bolj opuščati lan, ker je vsled velikih mrazov rad pozebal, in oves, ker so se bila zemljišča zboljšala za žlahtnejše žito. Nasproti se je razširila tudi na Tolminsko ajda, katere so sejali dve versti, imenovani „slovenka“ in „tirolka“. Po uzgledu Frijulcev, ki so začeli že okoli l. 1600 turšico (sirek) sejati, poprijeli so se tudi Tolminci tega žita in so ga sejali od leta do leta več. Krompir (na Bolškem „čompe“ imenovan) začeli so še le koncem preteklega stoletja saditi. Za pouzdigo poljedelstva in živinoreje se je mnogo trudila cesarica Marija Terezija; po njenem prizadevanju ustanovilo se je l. 1765 „kmetijsko društvo“ u Gorici, ki je kmalu razširilo svoje delovanje tudi na Tolminsko.

Glavni živež in največe dohodke pa je dajala ljudstvu živinoreja. Njeni pridelki (mleko, sir, maslo in volna) bili so jedina podpora ubozega kmeta. Ali za napredek živinoreje, za zboljšanje plemena in za pouzdigo sirarstva storilo se je toliko, kakor nič. Vsa domača živina bila je vedno jednaka: goveda so uvažali na Tolminsko s Kranjskega, prašiče pa iz Frijulskega.

Jedino kar se je u preteklih stoletjih za živinorejo storilo, bilo je zboljšanje paše in kerme. Tolminsko je slovelo od nekdaj po dobrih pašnikih. Zato so imeli Benečani navado svoje čede čez mejo na tolminske gore na pašo goniti.

Za odškodnino plačevali so le nekaj malega dotičnim kmetom. To razvado pa je ostro prepovedal glavar France Thurn, da bi ohranil občinske pašnike na korist domače živinoreje.

Usledi neprestanega trebljenja gozdov nastalo je mnogo novih pašnikov in senožetij. Glede dobrega sena slovel je zlasti Kolovrat. Tu so bili Livčani po dovoljenju od l. 1613 iztrebili mnogo senožetij in pridelovali so toliko sena, da so ga vsako leto mnogo prodajali u Kobarid, ter sploh na Tolminsko in Bolško.

Le škoda, da je kmečka kratkovidnost zapravila mnogo občinskih pašnikov. U XVIII. stoletju začeli so bili namreč prodajati zasebnikom one dele občinskega sveta, kateri jim neso bili neobhodno potrebni za prerejenje svoje živine. To so tolminski grofi po mogočnosti zabranjevali, ali 1. junija 1754 odloči cesar Franc I. na poročilo svojega komisarja grofa Harrscha, da naj ostanejo vse občine u mirnem posestvu in uživanju tistega občinskega sveta, katerega rabijo za svoje namene, in da smejo tore tudi prodajati pašnike, ako jih ne potrebujejo za svojo domačo pašo.

Najslabše pa se je gospodarilo u preteklih stoletjih z gozdi. Še u srednjem veku so bili vsi naši hribi do precejšne višine pokriti z gostimi gozdi, večinoma mecesnovimi in smrekovimi. U preteklih treh stoletjih pa se je zmanjšala z gozdi obrastena poveršina več kakor za polovico. Zgodilo se je večkrat, da so pastirji zapalili jelove gozde, in da so usledi tega ostali goli celi obronki. To velja zlasti o Bolškem, kjer je uničil velik požar ves krasni gozd na podnožju Velikega verha (Rombona). Takim nesrečam pridružilo se je hudobno (na beneški meji) ali nepremišljeno sekanje gozdov in pohlepnost vlade, ki je hotela iz gozdov, katere si je sebi lastila, u kratkem času kolikor mogoče velik dobiček imeti.

L. 1533, 1. novembra, ustanovi cesar Ferdinand I. gozdni urad za goriško grofijo, Kras in Istro ter postavi za verhovnega gozdnarja Hieronima di Zara. Ta nova gosposka je imela pregledati in opisati vse cesarske gozde in poročati, iz katerih bi se moglo kaj dobiti s prodajo u Benetke. Mnoge občine so se bale naznaniti svoje gozde, da bi jim ne bilo treba od njih davkov plačevati, in zato je deržava razglasila te gozde za svojo lastnino. Tako so zlasti Bolčani izgubili skoro vse svoje gozde.

Da bi tolminske in bolške gozde lože u denar spravil, zapove cesar Ferdinand l. 1536, naj se izveršijo vse priprave, da se izpelje po Bolškem terdna cesta, in da se Sočina stru-

ga tako uravna, da bode za plavljenje derv sposobna. *) U komisijo izvoli Ferdinand Nikolaja Thurna, glavarja gradiščanskega, kot predsednika, in kot izvedence Krištofa Praunfalka, oskerbnika u Aussee, Vilhelma iz Moosheima, Martina Čota (Zott), Mihela Meilingera in naddervarja mojstra Janeza pri solarstvu u Aussee.

L. 1544 je bil gozdni nadzornik za Goriško, Kras in Istro Martin Černoca. Za pouzdigo vladine kupčije z dervi u Benetke in sploh na Frijulsko izdela Černoca s pomočjo mojstra Volfanka Patrona grablje in druge vodne stavbe za lovljenje derv na Soči pri Gorici. Cesar Ferdinand sestavi 4. septembra 1544 komisijo, obstoječo iz cesarskega svetovalca Vida Zollnerja (colninarja) u Massenbergu, grabljarja (Rechenmeister) ljubenskega; Volka Hohenwarterja, gozdnega nadzornika u Štiri; in iz grabljarja tirolskega, z ukazom, naj se zbere u Gorici in pregleda Černočine stavbe in jih presodi; ob jednem naj predloži načerte, kako bi se dale še druge jednake stavbe ob Soči napraviti u pospeševanje vladine kupčije z dervi. **)

Usledi te zapovedi nasvetuje komisija, naj se napravi blizu Tolmina še dvoje grabelj, za katerimi bi se derva ustavljala, in sicer jedne na Soči, a druge na Tolminki. To se je tudi u kratkem zgodilo. Razen tega so postavili še jedno žago za deske na Tolminki in drugo na Bači blizu njenega izliva u Idrijico. Potem so začeli Sočino strugo urejevati in odstranjati iz nje vse zapreke, da bi se mogli po njej voziti plavi (flosi) od Kobarida do morja. Čeravno je k temu zelo primanjkovalo denarne podpore, vendar so u kratkem času potrebili Sočino strugo od Kobarida do Gorice, kjer je bila plavom najnevarnejša. Tako je bila sedaj Gorica z dervi obilno preskerbljena, in ostalo jih je še mnogo za zunanjo kupčijo.

Iz vseh teh velikanskih priprav vidi se, da si je vlada obetala velik dobiček iz tolminskih in bolških gozdov. Vendar ta dobiček ní bil poseben, ker se vsa stvar ní umno uravnala. Posekali so pač mnogo derv, in sicer ne glede na pravo potrebo, še manje pa na štedenje gozda. Zgodilo se je mnogokrat, da so posekana in pripravljena derva na mestu sègnila, ne da bi jih bili po vodi u Gorico splavili.

---

*) „damit die Kaufleute und Handthierenden solchen Weg und Schiffahrt, auch wie die Holzschwemme gebrauchen möchten; das Uns selbst zur Mehrung unseres Kammergutes, auch zur Aufnahme (pouzdigo) unserer Länder und Leute in denselben Orten hocherspriesslich seyn wird.“ Muchar, Geschichte Steiermarks, VII. 417.

**) Muchar, Geschichte Steiermarks, VIII. pg. 489.

U XVII. stoletju so nadaljevali neusmiljeno izsekovanje tolminskih in bolških gozdov. Bolški glavar Jurij Filip Gera je pisal 26. maja 1616 u tem obziru pomilovalno pismo nadzorniku gozdov A r a r d u. U njem spominje brezmiselno pokončevanje gozdov in pravi med drugim takole: „Milo se stori človeku, ko vidi toliko derv od prebivalcev Soče (Satche?) brez potrebe posekanih, in ko opazi pokončevanje gozdov ne glede na germičje in mlada drevesa. Ker že ní u mojej oblasti, tako pokončevanje ustaviti (treba je za to najpripravnejših sredstev), prosim Vaše blagorodje, kateremu gre skerb za take posle, pridite nemudoma u te kraje in preglejte sami vso stvar.—Tudi hodijo Benečani od Nediže do „Rompet Rapida“ u tolminskem glavarstvu in se poslužujejo ondešnjih gozdov, kakor bi bili njihova lastnina“. (Morelli).

S početka se je zdelo, kakor bi hotel gozdni urad tem opravičenim pritožbam zadostiti, ali počasi se je na vse to pozabilo. Tudi vladina zapoved od 5. aprila 1657, naj se tolminski in bolški gozdi pregledajo in potrebna sredstva za njih obrambo nasvetujejo, ostala je brez uspeha. Tudi so elementarne nesreče in malomarnost deržavnih gozdnih uradnikov prouzročile mnogo škode u deržavnih gozdih in vladina denarnica ní dobivala nič od njih.

Še le pod oskerbništvom marljivega F o r n a s a r a bili so gozdi toliko podrastli, da je bilo zopet mogoče, derva sekati in ž njimi precejšno kupčijo začeti. Tega podjetja lotilo se je posebno društvo l. 1662. Za svoje potrebe napravilo je dvoje grabelj, jedne na I d r i j i c i, a druge na T r e b u š i. Iz tega vidimo, da so takrat najbolj sekali derva po izhodni in jugoizhodni strani Tolminskega. Omenjeno sekanje veršili so u veliki meri in to je donašalo vladini denarnici lep dobiček.

Vse to in prirodne nesreče oslabile so bile bolške in tolminske gozde tako hudo, da je začela vlada zadnjič resno premišljevati, kako bi se dali ti gozdi zopet pouzdigniti. Najpervo sredstvo je bilo to, da je vlada začetkom XVIII. stoletja nekatere gozde u „prepoved djala“ („bandisirala“, zato se nahaja še sedaj poznamovanje „prepovednica“ ali „u pantu“). U takih gozdih se ní smelo skozi nekaj let ne sekati, ne živina pasti. Tako razglasi tolminsko gospostvo l. 1723 prepoved stanovalcem vasij: Volče, Dolje, Volarje, Kamno, Smast, Ladri in Idersko, da ne smejo pokončevati gozdov na K o l o v r a t u in M a t a j o r j u.

L. 1732 izda cesar Karol VI. nov „gozdni red“, u katerem prepoveduje pod smertno kaznijo, drevesom verhe se-

kati, u gozdih s koso travo seči, koze in ovce u gozde goniti in gozde zažigati. Usledi tega naroči gozdni urad u Gorici tolminskemu grofu, naj da razglasit svojim podložnikom nauk o gozdih u „italijanskem jeziku“ (!). Ob jednem se je prepovedalo Kamencem, da ne smejo u Kolovratu sirovih derv sekati, nego samo suhę odpadle veje za svoje potrebe pobirati.

Po cesarski naredbi začel je gozdni urad novo delalnost in pazil strogo, da se ne kvarijo „prepovedani gozdi“. Iz tega pa so nastale velike sitnosti za podložnike, katerim je sedaj paše primanjkovalo. Zato so se začeli kmetje upirati naredbam gozdnega urada. Da, po nekaterih krajih se neso celo nič zmenili za njegove zapovedi, kakor bi ga niti ne bilo. Zato je moral gozdni nadzornik Vihtelič („von Wichtenstein“) l. 1736 tolminskega grofa prositi, naj svoje podložnike poduči, da imajo gozdni urad priznavati in spoštovati kot cesarsko gosposko, in da ne smejo brez ozira na njegove zapovedi gozdov kvariti, da drugače bodo kaznovani kakor protivniki cesarskih postav. Blizu jednako je naročila grofu tudi dvorna kamora l. 1738.

Ali grof sam ní bil posebno zadovoljen z gozdnim uradom. Terdil je, da urad daje u najem tudi neprepovedane gozde in take, ki očevidno spadajo pod njegovo gospostvo. Zahteval je, naj se z nova zmerijo in obmejijo prepovedani gozdi. To se je tudi zgodilo l. 1736. Nadalje sklene gozdni urad meseca septembra l. 1737 s tolminskim grofom pogodbo glede obmejenja pašniških in dervinskih pravic u prepovedanih gozdih na Kernu, Matajorju, Kolovratu, u Slapišči in u Tolminski.

Ali s tem še neso bili vsi prepiri poravnani. L. 1737 začne grof svoje in svojih podložnikov pravice u cesarskih gozdih poudarjati. Terdil je, da imajo vsi njega podložniki brez izjeme po vseh cesarskih gozdih pravico pašnje, kar mu je prav lahko dokazati. Derva sekati po cesarskih gozdih pa naj bi imeli le tisti pravico, ki so jo že do sedaj uživali, in sicer za kurjavo brezplačno, za stavbe pa proti plačanemu dovoljenju. Take pravice imajo n. pr. občine Smast, Idersko in Sežid u gozdih na Kolovratu in Matajorju.

Tako je grof tudi za se zahteval pravico uživanja („jus utile“) u cesarskih gozdih. Vlada je grofa pozvala, naj te svoje pravice dokaže. 8. oktobra 1741 odgovori grof, da te pravice nema u obče („in generale“), ampak le deloma, da sme namreč za potrebo derva sekati on in njegovi podložni.— Toda vse te terditve pomagale so malo grofu in njegovim podložnikom. Gozdni urad je tudi za naprej ostro pazil na

vsak prestopek gozdnih postav. L. 1790 in 1791 je tožil Kamence, ki so bili poškodovali gozd u Kolovratu.

Da bi se nepotrebno sekanje derv ustavilo, prepovedal je tolminski grof 18. januarja 1744, da se ne smejo derva na Beneško izvažati, in to pod kaznijo od 25 gold. za vsak voz derv. Nekateri, ki so to prepoved prestopili, bili so brez usmiljenja kaznovani. Ali tudi to ní dolgo pomagalo, ker pozneje so začeli Kotarji zopet derva izvažati. Zato je moral grof l. 1761 omenjeno prepoved ponoviti.

Kako zelo so bili izgubili tolminski gozdi svojo vrednost, vidi se najbolje iz tega, da je bila vlada l. 1763 za samih 1000 goldinarjev prepustila pravico, na Tolminskem derva sekati in plaviti, društvu Santo Businelli. L. 1767, 20. marca, sklene gozdni nadzornik Leonhard de Buglioni u Gorici pogodbo z omenjenim društvom na 28 let, da sme derva sekati po cesarskih gozdih na Kernu, u Slapišči, u Tolminski, ob Zalaščici, u stari in novi Kneži, u Bači in na Petrovem berdu. Usledi te pogodbe smelo je društvo u omenjenih gozdih sekati les vsake verste (za stavbe, deske in derva) ter izvažati ga tudi iz dežele, ali vselej samo po nakazu gozdnega urada u Gorici. Vendar ima vlada pravico, jemati iz omenjenih gozdov potreben les za vse javne zgrade, ceste itd. Mlado drevje moralo je društvo štediti; smelo pa je u omenjenih gozdih tudi pasti, ali nikakor ne kozá, ki so bile popolnoma prepovedane, in le tam, kjer je bil še visok gozd, in ne tam, kjer so bila derva že posekana.

Teh lepih pravic se je društvo Businelli popolnoma posluževalo. Pri tem podjetju imelo je tako sijajen dobiček, kakoršnega se neso bili družabniki nadjali.

Cesarica Marija Terezija izda l. 1771 nov gozdni red. U tem zapove, da se imajo derva nizko pri tleh sekati, in ne kakor poprej 1—2 metra više. Gozdne pleše naj se z nova zasadijo, goveda, koze in ovni se ne smejo pasti po gozdih; za tertne kole se ne smejo sekati veršiči, nego samo veje; takoimenovani majniki se ne smejo iz gozdov jemati; naj se samo po zimi seče in kader mesec pojema; u gozdih se ne sme s koso seči, še manje pa ogenj kuriti. Vsaka družina naj vsako leto dvajset novih dreves zasadi.

Marija Terezija je tudi priporočila razdeljenje gozdov in občinskih pašnikov, ker se na ta način gozdi bolj varujejo. Občinske pašnike so bili začeli takrat tudi zaradi tega deliti, da bi ne mogla živina na paši mešati se, in da bi se tako,

kolikor mogoče, zabranilo širjenje takrat zelo navadne živinske kuge.

Gore opisano nespametno ravnanje oropalo je tolminske in bolške hribe njih najboljšega lepotičja. Poprej sè zelenimi gozdi pokriti hribi in gore ostale so sedaj gole in prazne. Dež in voda sta izprala rodovitno zemljo z obronkov in jo odnesla u nižine, ali pa celo u morje. Na Bolškem in Tolminskem pa so se pomnožila kamenita tla na veliko škodo narodnega gospodarstva. Razen tega pa začelo se je tudi že čutiti pomanjkanje za kurjavo potrebnih derv in to pomanjkanje prihajalo je zlasti na Bolškem vsaki dan veče.

Kupčija z dervi napotuje nas spregovoriti o tergovini u obče na Tolminskem Neobhodno sredstvo za kupčijo in razvitek narodnega blagostanja so dobre ceste. Ali ravno u tem obziru bilo je Tolminsko u minulih stoletjih precej na slabem.

Odkar so Benečani Frijulsko dobili, začeli so najbolj skerbeti za cesto čez Pontebo. Kakor so bili na morju pervo kupčijsko ljudstvo, tako so hoteli sedaj tudi po suhem vso kupčijo na se spraviti. Benetke naj bi postale središče vse kupčije, tja naj bi vodile vse glavne ceste.

Ta beneška politika navedla je goriške stanove do prepričanja, da si morajo napraviti od Benečanov neodvisno cesto na Koroško in u severne austrijske dežele, drugače ní bilo mogoče spečati goriškega vina, največi pridelek te dežele. Starodavna predelska cesta je res obstajala, ali ta se je zavijala pri Kobaridu proti Beneškemu in prestopila še le pri Korminu zopet goriška tla. Toda ta cesta je bila u teku časa razpadla in postala zelo slaba. Bamberški škof, kot gospodar Terbiža, je sicer pobiral mitnino na Predelu, ali za zboljšanje ceste ní storil nič.

Treba je bilo tore med Solkanom in Tolminom novo cesto speljati po sočki dolini in popraviti ostali del predelske ceste. Za ta načert se je močno potegoval deželni glavar grof France Thurn. Cesar Ferdinand sam je spoznal važnost te ceste in zapovedal, da se ima početi delati zlasti za pospeševanje kupčije z dervi. Toda prazne denarnice ovirale so izveršitev tega načerta.

Še le ko je preuzel nadvojvoda Karol vlado notranjeaustrijskih dežel, začeli so ž njegovo pomočjo l. 1576 izdelovati cesto med Tolminom in Solkanom. Toda bilo je treba premagati mnogo zaprek, predno se je ta cesta doveršila. Še le l. 1580 so dodelali zidan most čez Sočo u Kanalu. Največe zapreke pa so bile med Ročinjem in Podseli. Preteklo je tore

še mnogo let, predno je bila sočka cesta popolnoma dodelana in za vožnjo sposobna. Ali še tako je ostalo na njej mnogo klancov, ki so zahtevali velike priprege.

Da bi sočka cesta zadobila večo važnost, ukaže nadvojvoda Karol 28. marca 1590, da se sme zunanje vino le po tej cesti na Koroško uvažati. Ta ukaz ponovi tudi nadvojvoda Ferdinand II. l. 1603 in 1604. Ali to Korošcem ní bilo prav, ker je bila predelska cesta težka in zato so tako dolgo protestovali proti temu ukazu, dokler ga ní vlada l. 1609 preklicala. Za uzderževanje ceste upeljal je že Karol mitnice, kakor n. pr. u Bolcu, Kobaridu, Volčah itd.

Važnost nove predelske ceste spoznali so tudi Benečani. Da bi moglo blago s Koroškega tudi u njih deželo dohajati, lotili so se l. 1593 popravljati staro podboneško cesto med Čedadom in Kobaridom. U svoji ünetosti popravili so cesto še celo na austrijskih tleh dve italijanski milji daleč. Bližnji prebivalci so bili tega veseli in so Benečanom pomagali pri delu. Kobaridski davkar in tolminski glavar nesta k temu nič rekla, ker sta gledala bolj na korist svojih neposrednih podložnikov, nego oddaljenih Goričanov. Tako je bila cesta že dodelana (Benečanom se je mudilo!), ko še le zvedo o tem u Gorici. Sebičnost Goričanov nagne glavarja, da zapove tolminskemu grofu, naj pošlje sto kmetov razderat oni novi kos ceste na austrijskem svetu, češ da ne bode mogel sovražnik u deželo hoditi! Pravi uzrok pa je bil ta, da so hoteli Goričani Tolmincem zabraniti kupčijo z Benečani.

Toda za ohranitev predelske ceste storilo se je zelo malo. Korošci so bili sicer ustanovili mitnico na Terbižu, da bi iz njenih dohodkov popravljali predelsko cesto na koroški strani in na goriški celo do Bolca. Ali to se ní nikoli zgodilo, ker se je Korošcem ta cesta premalo važna zdela. Tako je cesta s časoma zopet razpadla in poškodovani mostovi se neso več popravljali. Goričani, ki so tako važno cesto na svojej strani uzderževali, pritožili so se (l. 1606) čez Korošce pri deželni vladi. Ali ta je imela takrat druge posle in zato ní nič storila za predelsko cesto. Tako je bilo mogoče spretnim in denaropolnim Benečanom u kratkem času zopet vso prehodno kupčijo čez Pontebo oberniti. To je prinašalo Goričanom toliko škode, da so jedenkrat od cesarja Ferdinanda II. celo zahtevali, naj ukaže cesto čez Pontebo razdreti!

Nazadnje so se začeli goriški stanovi naravnost s koroškimi poganjati zaradi predelske ceste in njenega skupnega uzderževanja. Korošci so sicer prijazno odgovorili (l. 1650), ali vso stvar na ugodnejši čas odložili. Še le 20 let pozneje

sporazumejo se obojni stanovi, da hočejo vsak jedno tretjino stroškov predelske ceste preuzeti, za ostalo tretjino pa naprosijo cesarja Leopolda I. Vendar je moral še le cesarski komisar Korošce prisiliti, da so plačali svoj del in tako se je dobilo 15.000 gold. za cestne potrebe. Ali goriški stanovi so morali poleg svojega dela še mnogo dodati, da so vse potrebne stroške pokrili. Verhu tega preuzeli so u svoje posebno varstvo predelsko cesto od Kobarida do Devina.

Ali kljubu temu neso goriški stanovi popravljali predelske ceste in ko je bila začela z nova razpadati, morala jo je vlada popravljati. Okoli l. 1770 izdela goriški zgodovinar Rudolf Coronini načert, po katerem bi se imela popraviti vsa predelska cesta. Ker je počasi vsa skerb za to cesto vladi pripadla, zato je tudi postala iz deželne deržavna cesta.

Razen predelske ceste ne more se skoro o drugih govoriti po našej deželici. Vsa ostala občila bila so le boljši ali slabši tovorni poti. Po vsem Tolminskem nahajali so se le trije zidani mostovi: pri Kobaridu čez Sočo ter pri Sv. Luciji čez Sočo in Idrijico. Ali l. 1758 posuje se stari kobaridski most. Zato so začeli l. 1759 nov most zidati in so ga tudi srečno doveršili l. 1750. Vse občine od Podbele do Podmelec morale so rabotati za novi most. Tudi vse cerkve teh občin so morale prinesti svoj delež za njegovo izveršitev in morale so celo denar posoditi na račun dotičnih občin, ki so tudi obresti od tega posojila plačevale. Vsi stroški za ta most so znašali 1381 lir in 19 krajcarjev.

Cesar Jožef II. zapove l. 1781, naj se napravljajo tudi „občinske ceste“. Ali kakor večina drugih njegovih zapovedij, tako se tudi ta ní izpeljala. Zaradi tega ní imelo Tolminsko do najnovejšega časa razen glavne ceste nobene druge, nego samo nekaj voznih poti. Med temi bil je izvestno najvažnejši oni od Sv. Lucije ob Bači u Železnike in drugi, katerega je bil dal grof Attems l. 1690 iz Trente u Bolec izdelati.

Z novo sočko cesto bilo je Tolminsko pervikrat zjedinjeno z Gorico in od sedaj naprej začelo se je vedno bolj prištevati goriški grofiji. Natorno je, da je sedaj tudi njegova kupčija dobila drugo smer. Vendar Tolminci neso mogli pozabiti svoje stare kupčije z Benečani in zato so tudi pozneje radi pošiljali svoje blago u Čedad in Videm. To pa ní bilo Goričanom po volji, ki so hoteli vso kupčijo le na svoje mesto potegniti.

Zato prepove l. 1628 goriški glavar Tolmincem, da ne smejo več prodajati Benečanom sira, masla, sala, telet in dru-

gih pridelkov. Ali proti tej zapovedi rekurirajo Tolminci tako-le: „Goričani, katerim prodajamo svoje živinske pridelke, zahtevajo od nas, naj bi samo njim dajali svoje blago, in vendar nesmo mi nikoli terjali, da bi oni samo nam svoje vino prodajali. Prepoved, zunaj dežele kupčevati, pomeni za nas toliko, kakor ukaz, da moramo svoje pridelke tisti kup prodajati, kakor ga bodo Goričani določevali, in da ne smemo več sala in masla pridelovati, kakor ga bodo Goričani porabiti mogli".—Goriško glavarstvo sicer ní hotelo svoje zaslepljenosti pripoznati s tem, da bi bilo to prepoved preklicalo; pač pa je opustilo skerb za izpolnjevanje svoje prepovedi, tako da so mogli Tolminci zopet svoje blago prodajati, kamor jim je bilo drago.

Kakor izvozna, tako je postajala tudi uvozna kupčija zmerom važnejša. Kakor so Tolminci svoje žito iz Gorice ali Čedada vozili, tako Bolčani s Koroškega. Ker u svoji gorati deželici neso mogli dospeti do posebnega blagostanja, dovolijo jim koroški stanovi z razglasom od 27. junija 1594 oslobojenje mitnine za vse blago, ki je bodo na Koroškem kupili. Temu nasproti morali so se Bolčani zavezati, da bodo smatrali to oslobojenje le kot izjemno, katero more dežela zopet preklicati.

Domačo kupčijo pospeševali so mnogo letni sajmi in tergi ob času cerkvenih praznikov. K starim sajmom srednjega veka pri farnih cerkvah pridružili so se bili u XVI. stoletju še štirje zelo važni in mnogo obiskovani pri S v. L u c i j i n a m o s t u. Tu so bili l. 1612 dozidali novo cerkev Marije Device in sv. Lucije. Ker je bila ta cerkev ubožna, dali so od volčanske farne cerkve jeden sajèm k novi podružnici. Ker pa je Sv. Lucija natorno središče Tolminskega, razvili so se tù u kratkem času štirje sajmi ob štirih letnih časih, katere je ljudstvo le priprosto „štmavre" imenovalo po starem svetolucijskem svetniku sv. Mavru. Za varstvo teh sajmov moralo se je plačevati tolminskemu oskerbniku, sodiji in biriču. L. 1762 začeli so Volčani svoj sajèm nazaj zahtevati in iz tega so nastali veliki prepiri. Ker so pa Mostarji dokazali, da so nekateri sajmi še le pri sv. Luciji začeli, ostalo je vse pri starem.

Mnogo dobička prinašala je Tolminskemu, in zlasti Bolškemu, tudi prehodna kupčija. Kakor u srednjem veku, tako so Gorenjci tudi u preteklih stoletjih čez Tolminsko tergovali z Italijo. Pri tem so se služili stare kupčijske poti, dokler ní cesar Karol VI. odperl teržaško-dunajske ceste čez Kras. Od takrat pa se je nekdanja zveza med Gorenjci in Tolmin-

ci popolnoma pozabila. Le Cerkljani so še kaj malega občevali sè svojimi sosedi.

Na drugi strani pa je bila začela po novi sočki cesti živahna kupčija med Goriškim in Koroškim. Korošci so radi hodili po goriška vina in nasproti so prodajali Goričanom železnino in lan. Usledi te žive kupčije začela je bila tudi obertnija napredovati. Največi dobiček od prehodne tergovine imeli so pa stanovalci ob glavni cesti. Uzdignile so se kerčma pri kerčmi, ki so skerbele za telesne potrebe voznikov in njih živine, pa tudi za potrebno priprego u stermih klancih. Tu pa tam ob cesti videl si velikanske hleve, u katerih je dobivala vozna živina z vozovi ured svoje prenočišče. Začelo je živo občevanje in kretanje po glavni cesti, po kateri je bič neprenehoma pokal. In tuji kupci ter njih vozniki puščali so lep denar u deželi.

Od kupčije pa je hotela tudi vlada imeti svoje koristi in zato je ustanovila ob cestah svoje mitnice. Razen že omenjenih colnij ob predelski cesti imela je vlada še drugo u Bači že od l. 1544. Tu se je moralo plačevati od goveje živine, katero so gonili s Kranjskega na Tolminsko, ali pa skoz Tolminsko na Italijansko. L. 1725 ustanovijo cesarsko mitnico Na mostu pri sv. Luciji, ali tam so poberali mitnino komaj 6 let. L. 1759 preuzame vlada od tolminskega grofa mitnico na Kneži (Grafenbach) in l. 1767 ustanovi novo mitnico Podberdom (u zvezi z mitnico u Železnikih).

Razen teh imel je tudi tolminski grof svoje mitnice: u Tolminu, na Kneži (do l. 1759) in na Bači. Vsaka mu je nesla po blizu 120 gold. na leto. Nad mitnico u Tolminu postavil je bil cesarskega orla; ali l. 1780 mu zapovedo, da mora postaviti svoj gerb nad svojo mitnico. Usledi pogodbe od l. 1757 imel je grof pravico le od konj in živine „tretjega reda“ mitnino poberati; vendar je zahteval na Bači mitnino od vsake živine, tudi od take, ki je le skoz deželico šla. Ko se je to grofu prepovedalo in so ga opomnili na pogodbo od l. 1757, rekuriral je in prosil, naj mu pusté njegove stare pravice in navade. L. 1775, 15. julija. odpravi vlada vse zasebne mitnice; ali grof je terdil, da o tem nič ne ve, in je pobiral mitnino na Bači poslej, kakor prej, dokler mu ní vlada tega ostro prepovedala.

L. 1725 29. augusta, uredi graška vlada mitnino na Tolminskem. Po tarifu ob tej priložnosti izdanem moralo se je plačevati od vsakega teleta, ovce, ovna ali koze, na Goriškem ali zunaj dežele prodane, po 1 sold; od vola ali krave sta se plačala 2 solda; od čede volov s Kranjskega ali Goriške-

ga prignane, ako je šla skozi Tolminsko, so plačevali 2 solda; če je bila na Tolminsko pripeljana in potem iz dežele prodana, 4 solde in 1 denar (vinar). Od vsakega konja, naj se u deželi ali zunaj dežele proda, plačevali so 4 solde in 1 denar, od vsake kože 1 sold, od jedne gnjati in od svinjske masti 1 sold, od boha s Kranjskega pripeljanega in na Goriško ali zunaj Goriškega prodanega 2 solda. Ako so Tolminci svoje blago in živino na Goriško prodajali, ní jim bilo treba plačati nič mitnine. Kadar so pa svoje blago in živino zunaj grofije prodajali, morali so plačati mitnino, kakor drugi kupci.

Ali kljubu tem colnijam in mitnicam kupčevali so ljudje skrivej, ne da bi plačali omenjeni tarif. Tihotapstvo se je u našej deželici močno širilo, posebno še zato ker je bilo Tolminsko na beneški meji. Že 22. decembra 1594 dobi oskerbnik tolminskega glavarstva Nikolaj (imenovan Baldasar) Rašar (Rassauer) iz Gradca povelje, naj obustavi neprenehano tihotapstvo svojih tolminskih podložnikov, zlasti pa kerčmarja u Cerknem (von Kirchhaimb). Ta je skrivaj kupčeval z vinom na veliko škodo vladine denarnice. *) Toda ukljubu takim zapovedim ní bilo mogoče tihotapstva na Tolminskem zatreti.

Ob času Marije Terezije ustanové „finančno stražo,“ in tako dobi tudi Tolminsko nekoliko takih mož. Kot finančne postaje odločili so Kamno (kjer je stanovalo 10 financov u ondašnjem mlinu), Robič in Sedlo (2 revizorja in 4 kordonisti). L. 1786 prestavijo finance iz Sedla Podbelo in od Robiča u Kred.

Gledé obertnije preteklih stoletij mora se u pervi versti pohvalno omeniti mala domača obertnija, ki se je z vsem pečala, kar je bilo kmetu treba na orodji in na obleki. Takrat neso še poznali navade, da bi si bil kedo kupil svojo obleko ali svoje navadno kmečko orodje. Samo kovačije, mlini, strojarije za kože, valjalnice za sukno in klobučarije delale so za kmeta stvari, katerih si ní znal vsak sam napraviti. Zlasti suknarstvo in platnarstvo cvetlo je na Tolminskem u XVI. stoletju, ali u XVIII. stoletju je vse to propadlo.

Med večo obertnijo moramo šteti obdelovanje rud, katero je bilo u preteklih stoletjih na Tolminskem prav lepo začelo in se je bilo precej razvilo. U Idriji so živo srebro

---

*) Formentini, Sunto di alcuni documenti del secolo XVI. u goriškem koledarju kmetijskega društva 1859.

vedno obilnejše kopali in umetnejše topili. Ta obertnija se je zlasti pouzdignila, odkar je nadvojvoda Karol l. 1580 rudnik u oskerbništvo vlade sprejel. Tolminski grof je moral skerbeti za potrebne delalce, in tako so dobivali Tolminci lep zaslužek.

U XVI. stoletju začnejo u Trenti železno rudo kopati. Ivan Gibellino in Gregor Kumar lotita se tega podjetja in napravita lastne fužine. Nadvojvoda Karol dovoli l. 1579 potrebna derva iz cesarskih gozdov. Ali kljubu temu rudnik ní donašal posebnih dobičkov, ker trentarsko železo ní moglo konkurirati s koroškim in kranjskim. Rudnik preide skoro u druge roke; l. 1624 so ga imeli baroni „de Grotta“. Od Zemljerjev ga dobijo nazadnje Attemsi. Grof Herman Attems trudil se je mnogo za ta rudnik. Na svoje stroške da napravit šest ur dolgo vozno pot iz Trente u Bolec. L. 1690 da sezidat cerkev Marije Device Lavretanske za rudokope in l. 1693 ustanovi onde poseben beneficij. Attems je navadno u Trenti stanoval in sam delo vodil. U svojem testamentu od 27. marcija 1693 določi, da ima rudnik vedno ostati kot lastnina pervorojenega sina u rodovini njegovega unuka Henrika Attemsa in njegovih potomcov.

Po takem prizadevanju je poprej divja trentarska dolina u kratkem oživela. Pervi delalci so bili vojaški in jetniški begunci, nekateri celo iz laških Tirolov. Zato je menda tudi kraj dobil ime Trenta po laškem Trentu ali Tridentu u Tirolih. Delalci u rudokopu postavijo po dolini svoje koče in utemelé lastne družine. Železne palice iz Trente bile so znane po vseh primorskih kovačijah.

Ker pa trentarsko železo zaradi prevelikih stroškov pri kopanju u tako oddaljenem kraju ní moglo z drugim konkurirati zato prodajo Attemsi rudnik okoli l. 1750 nekemu Silbernaglu. Ali tudi ta ní imel boljšega uspeha, in zato opusti l. 1778 popolnoma kopanje železa. Od takrat se razkrope delalci na vse kraje, samo nekaj družin ostane u Trenti. Te pa se na malo rodovitnih tleh neso mogle drugače preživiti, nego da so zamenile rudarsko kladivo s pastirsko palico in začele živino rediti. Tudi zadnji trentarski beneficijat Franc Vaclav Lucenperger (1721—1781) postal je u pravem pomenu besede pastir, da se je mogel preživiti po prenehanju rudnika. Ljudstvo ga je sploh le „Trentarja“ imenovalo in ve še mnogo o njem pripovedovati. Po njegovi smerti ostali so Trentarji 77 let brez duhovnika. *)

*) A. Červ, „Glas“ 1874, podlistek št. 42—50.

L. 1684 najde kobaridski davkar Janez Winkler železno žilo blizu Kobarida. Ali nihče se ní lotil kopanja, da bi bil porabil to najdbo. (Tudi l. 1874 se je poročalo, da so naleteli na bogato železno rudo pri Kobaridu.)

U drugi polovici XVII. stoletja hotel je grof Anton Lanthieri na meji Goriškega in Koroškega (tore u Logu?) napraviti papirnico in predilnico za volno, ali oboje mu je spodletelo.

Bolj srečni so bili nekateri Hamburžani, ki so ustanovili l. 1772 u Trebuši tovarno za steklenice iz černega stekla, da bi u njih razpošiljali španjolska vina. Vlada je dovolila za potrebe te tovarne derva iz svojega gozda ob potoku Trebuši.

Na koncu preteklega stoletja našli so bili u Trebuši celo sreberno rudo. Nekteri podjetniki lotili so se kopanja, ali ob času francoskih vojna opustilo se je to. Še le pred nekoliko leti so našli zopet ròv in ga uverstili med druge idrijske rudnarije.

L. 1787 so bili začeli Nemci svinec kopati kakih 20 minut nad Orehkom pri selu, ki se še sedaj imenuje „Na Nemcih". Ti Nemci so bili tudi uzrok, da se je u Orehku sezidala cerkev sv. Ubalda. Ko se je pozneje rov zasul, neso več nadaljevali kopanja.

Od zunanje omike našega ljudstva poglejmo na notranjo, duševno in versko. Čeravno je bila vera naših Tolmincev u obče rimsko-katoliška, vendar je imela u preteklih stoletjih še neke posebnosti, katere je zdaj že izgubila. Tako se vidi iz zapisnika cerkvene vizitacije od leta 1767, da so na Bukovem po obhajilu dajali obhajancem vina da so si splaknili usta. 38) Pri vizitacijah drugih cerkva se to ne omenja, tore ní mogoče vedeti, ali je ta navada obstajala tudi po drugih krajih na Tolminskem.—Peta cerkvena zapoved se ní glasila tako, kaker dandanes, nego: „Ti imaš odrajtovati zapovedano desetino in kvartež". Tako so nekateri duhovniki še u novejšem času učili.

Razen tega pa nahajamo tudi u preteklih stoletjih sledove krivoverstva med Tolminci. Luteranstvo sicer ní bilo proderlo na Tolminsko, ali vendar nas spominjajo nekateri dogodki na-nj. Pò noči 27. junija 1587 pripeljejo deželni sodnik kranjski in sedem brižinskih lovcev protestantovskega pridigarja Petra Koplenika peš iz Loke čez Cerkno u Tolmin, kder ga izroče glavarju u varstvo. Ko se je ta prepričal iz pokazanega ukaza nadvojvode Karla, da so zgrabili Kuplenika na njegovo izrečeno povelje, poslal ga je na-

prej u Gorico župniku Andreju Nepokoju in od tode je moral potem Kuplenik u Videm. *)

Napredovanje luteranstva mislil je nadvojvoda Ferdinand najbolje s tem zapreèiti, da je upeljal po svojih deželah cerkveno inkvizicijo. Prašal je svojega namestnika na Štajerskem, lavantinskega škofa Stobeja, u katere dežele bi bilo potrebno inkvizicijo upeljati, in ta mu je odgovoril, da tudi na Tolminsko in Idrijsko (kakor sploh na Goriško), ker te so bile do sedaj še popolnoma proste luteranstva.

Kljubu inkviziciji razširile so se bile slovenske protestantovske knjige tudi na Tolminsko, zlasti na Cerkljansko. Tu je bilo še okoli srede preteklega stoletja mnogo takih knjig med ljudstvom. Tolminski naddijakon ukaže, da imajo duhovniki paziti na take knjige in si jih prisvajati „pia fraude". Ali ljudstvo je te knjige skerbno varovalo in tako so se nekatere še do naših časov ohranile.

L. 1584 prikazala se je bila čudna verska sekta „skakačev" pri Sv. Luciji. Ta sekta je imela svoj začetek u neki bolezni, ki je bila u XIII. in XIV. stoletju po Nemškem ob reki Reni zelo navadna. Mlade in stare zgrabila je neka zamaknjenost, ki jih je silila skakati in plesati. Na stotine ljudij je romalo od mesta do mesta in plesalo po vseh cestah, prepevaje svete pesmi. Taki ljudje so mislili, da je tako plesanje posebno Bogu dopadljivo delo. Mnogi so skakali in plesali tako dolgo, da so jim čevlji poknili in noge kervavele, ter pripetilo se je celo, da so nekateri od prevelikega truda na mestu obležali. Kot spomin na ono bolezen ohranila se je še do današnjega dne „procesija skakačev" u mestu Echternach na Luksemburškem.

Proti koncu XVI. stoletja prikazali so se bili skakači tudi na Slovenskem in sicer pri sv. Duhu blizu Luč (pri Arnovžu) na dolenjem Štajerskem ter pri sv. Luciji na Tolminskem. Sočasni kronist nam opisuje svetolucijske skakače takole: „Ljudje obojnega spola letali so tja pa sim ter hiteli po vaseh od cerkve do cerkve, kakor bi bili z uma prišli. Tresli so se na vsem životu, ploskali in tolkli z rokami, delali so se plašljive, valjali so se nekateri po trebuhu, drugi po herbtu okoli cerkve in pretvarjali, kakor bi jih bil Bog tako naudihnil. Ali vendar so bili le brezpametni ljudje, ki so z besedami in dejanjem žugali duhovnikom, kateri so jih odganjali od tega neumnega početja". — Vse to se je godilo ravno takrat, ko so bili začeli pri sv. Luciji novo cerkev zi-

*) Dimitz, Geschichte Krains, III. pg. 136.

dati. Vso stvar so poročili verski komisiji u Ljubljano, in ta je začela veliko preiskavo proti svetolucijskim skakačem, ali ne ve se, kako je bila pravda iztekla. 39)

Da bi se verski duh med ljudstvom pouzdignil, upeljali so takoimenovane bratovščine („confraternitates"). To so bila društva, kterih udje so se zavezali pobožno živeti, skupaj moliti, s procesijo hoditi in romati. Izbrali so si posebno cerkev ali altar u njej (in po tem je dobila bratovščina svoje ime), ter so skerbeli za njegovo olepšanje, in da so se na njem maše brale za žive in mertve ude. Bratovščine so imele svoje zastave (po mestih tudi svojo obleko) in svojo denarnico, iz katere so podpirali uboge sobrate, dajali za sv. maše in plačevali stroške za ukupne procesije. Premožnejši udi zapuščali so navadno po kako njivo bratovščini in tako so nekatere prišle do precejšnega imetka. Cesar Jožf II. je razpustil vse te bratovščine ter ukazal, naj se njih premoženje zjedini z občinskim.

Število cerkva se je bilo u preteklih stoletjih na Tolminskem zelo pomnožilo. Zlasti u drugi polovici XVI. stoletja sezidali so skoro na vsakem hribčeku posebno cerkev. Mnogo starih cerkva so poderli in prestavili na pripravnejše mesto. Tako so postale nove cerkve u Šebreljah, u Ročah, pri sv. Luciji (1584—1612), na Libušnjem (1573) itd. Zlasti okoli Tolmina uzdignilo se je bilo vse polno malih kapelic, h katerim so po jeden ali dvakrat u letu procesije hodile. Ali te cerkvice so bile zelo zapuščene in prigodilo se je celo, da je živina u nje zahajala, ali pa da so kmetje seno in frodelj notre hranili. Zato je dal cesar Jožef II. vse te male cerkvice zapreti ali podreti in njih premoženje, ako ga je kaj bilo, pridružiti farni ali vikarjatni cerkvi.

U Tolminu prenesejo l. 1687 farno cerkev od sv. Urha pri Soči k Mariji Devici „Na ilovici" blizu terga, kjer še dandanes stoji. Tu je bila poprej romarska cerkev jednakega imena. Župnik Simon Vicentini, ki je bil 9. maja 1677 leta še pri sv. Urhu inštaliran, začel je širiti in popravljati cerkev Marije Device. Ko je bila gotova, posveti jo l. 1687 teržaški škof Jakob Ferdinand Gorizutti. Vendar je manjkalo novi farni cerkvi še mnogo stvarij. Tako je bil veliki altar le lesen. in še le l. 1787 kupijo lep marmornat altar iz opuščene cerkve sv. Klare u Gorici. Razen tega pa je takratni župnik in dekan Janez Bonež še veliko storil za olepšanje tolminske cerkve. L. 1789 dal jo je vso popravit od zidarskega mojstra Vovka iz Ajdovščine. Glavno lepotičje popravljene cerkve je bila lepa sreberna monštranca u

gotiškem slogu, darovana od neke florentinske gospe že okoli l. 1500. L. 1798 kupi Bonež stolico za dekana pred altarjem in sicer tisto, ki je poprej služila za sedež zadnjemu beneškemu dožetu.

Nove farne cerkve so bile postale u Melcih u spodnji Idriji ali Pri fari in nazadnje tudi u Šebreljah (samostalna kaplanija). U spodnji Idriji bila je fara že pred l. 1556. Nemška Idrija („Idria mineralis") pa dobi svojega duhovnega oskerbnika za rudarje l. 1522. L. 1752 ločili so jo od spodnje Idrije in ustanovili u nemški posebno faro. L. 1792 pridružijo obe Idriji ljubljanski škofiji.—L. 1665 se dovoli Drežničarjem („magna Dresniza") in Ladricem, da smejo na kerst nositi u bližnji Kobarid, mesto u oddaljeni Tolmin, pa samo kadar bi bila sila.

Bolje je preustrojil cerkveno uredbo cesar Jožef. On je l. 1782 popolnoma uničil duhovsko oblast čedadskega kapitula in postavil od njega neodvisne župnike. Zapovedal je tudi, naj se ustanove nove podružne duhovnije, imenovane „lokalije" Usledi te zapovedi dobili so svoje stalne duhovne sledeči kraji: Logje 1770, Čezsoča 1770, Grahovo 1772, Steržišče 1772, Orehek 1774, Libušinje, Livek 1781, Breginj 1784, Trebuša 1785, Borjana 1785, Sedlo 1785, Idrija pri Bači 1786, Ravna 1786, Sv. Lucija 1787, Roče 1787, Soča 1788, Pečine 1789.

Tudi u preteklih stoletjih ohranilo je bilo ljudstvo pravico izbirati si svoje župnike. Določeni dan zbrali so se občinarji na dvorišču farovža in izbirali so svojega dušnega pastirja „po svoji stari pravici in navadi". 40) Izid volitve naznani tolminski glavar čedadskemu kapitulu s prošnjo, naj izvoljenca poterdi. To se je navadno tudi zgodilo, ali vendar imamo dokazov, da kapitul tega ní hotel storiti (n. pr. l. 1653 ní poterdil od Cerkljanov izvoljenega župnika Rejca, nego imenoval je Verbanca).

Župnik je potem izbiral in plačeval svoje pomočne duhovnike. Te je razpošiljal od časa do časa po vaseh, da so ljudstvo u verskih resnicah podučevali in mladino pripravljali za sv. sakramente. To se je godilo u cerkvi, ako je bila u dotični vasi, ako ne, pa u kateri hiši. Duhovniki so po cele tedne ostajali u jedni vasi in med tem zlasti bolnike obiskovali ter delili jim sakramente umirajočih.

Razen teh pravih rednih duhovnikov pa je bilo po Tolminskem še vse polno takih, ki so smeli le mašo brati, in niso smeli sakramentov deliti, razen u sili. Taki mašniki („Messenstecher, Messenhaspler") hodili so okoli po vaseh, kjer so

bile cerkvice, in so nagovarjali ljudi, naj jim dajo za maše, ker oni ne zahtevajo toliko, kakor drugi redni duhovni. Bili so zelo neomikani (neso znali druzega, nego mašo brati) in so sè svojim nespodobnim obnašanjem ljudi pohujševalí. Pa tudi slepili so jih včasih z blagoslovljenimi podobami, čudodelnimi molitvami, zagovarjanji itd. Od vsega tega nahajamo še dandanes mnogo spominov med našim ljudstvom.

Ko je začel kapitulov naddijakon l. 1737 stalno u Tolminu prebivati, lotil se je tudi teh mašnikov in jih skušal pripraviti k boljšemu, rednejšemu življenju. Ali delal mu je velike sitnosti zlasti nek Locatelli, od katerega se po Tolminu še dandanes mnogo pripoveduje. Tudi po odpravljenju naddijakonata l. 1782 imel je tolminski dekan Bonež mnogo opraviti s temi mašniki. Ta je natanko opisal njih pohujšljivo življenje 2. septembra 1786. *) Imenuje jih „schwärmende Priester“ (klateče se mašnike), ki ne delajo druzega, nego da se po vaseh potikajo in ljudi za maše in prošnje nadlegujejo, z mašami kupčujejo in učasi celo za 20 soldov maše berejo. Kljubu vsem prizadevanjem dekana Boneža vabili so kmetje iz Staregasela, Kreda in Potokov beneške mašnike, da so jim božjo službo opravljali. Zato ukaže l. 1786 goriški škof Bonežu, naj za vedno odpravi to razvado in naj skerbí, da bodo dobivali rečeni kraji verski poduk od rednih duhovnov.

Tudi cerkvence ali „mežnarje„ je ljudstvo samo volilo. Na dan sklepanja cerkvenih računov moral je priti stari cerkvenec in položiti cerkvene ključe na mizo pred naddijakona ali njegovega namestnika. Pri tej priložnosti morala je občina ali prositi za poterjenje starega cerkvenca, ali pa predložiti novega, katerega je potem naddijakon poterdil.

Tridentinski cerkveni zbor 1543—1552 je bil zapovedal, da imajo župniki spisovati cerkvene knjige o rojenih, poročenih, umerlih itd. Ali ta zapoved se ní začela povsodi hitro izpolnovati. Na Tolminskem imamo najstarejše cerkvene knjige od l. 1652. Toda te knjige hranile so se tu pa tam tako slabo, da jih je vlažnost in nečistoba zelo poškodovala. Nekatere so tudi po požaru zgorele, n. pr. u Volčah, Nemškem rutu, Cerknem (1551).

Štole in pristojbine županikov uredil je bil čedadski kapitul za Tolminsko že l. 1670. Kljubu temu začeli so bili nekateri župniki svojevoljno zahtevati pristojbine za svoja

---

*) Koncept Boneževega opisa se nahaja u dekanijskem arhivu u Tolminu.

cerkvena opravila. Da bi te razvade odpravil, dal je naddijakon Andrej Foramiti 13. novembra 1747 razdeliti med vse župnike natisneno preglednico vseh pristojbin, katere smejo od svojih faranov zahtevati. To pa, se ve, ní branilo kmetom, darove prinašati svojim dušnim pastirjem. Taki darovi postali so sčasoma stalni in redni. Tudi prosjaški redovi goriški hodili so redno na Tolminsko maslo in jajca brat. Tako so n. pr. frančiškani sè Sv. gore po dvakrat na leto po Tolminskem pobirali. Vsak kmet jim je dal svoj delež, ker mislilo se je, da bi onega nesreća zadela, ki bi menihom ne dal. Ako bi slučajno ne imel blaga, ali da bi ga ne bilo doma ob času „berovnje", poslal ali nesel jim je pozneje u samostan svoj delež.

Verhovna duhovna oblast na Tolminskem bil je do l. 1782 čedadski kapitul, zbor od 25 kanonikov (učasi celo do 40), ki so vsako leto izmed sebe izbirali naddijakona za Tolminsko, kakor že u srednjem veku. Zàradi svojega posestva na Tolminskem bil je tudi kapitul ud stanovskega zbora u Gorici, in kolikokrat je vlada ta zbor sklicala, poslala je tudi njemu povabila, katera je skerbno hranil u svojem arhivu. Zaradi škofovske oblasti, katero je imel kapitul na Tolminskem in Bolškem, sedel je njegov poslanec pri deželnem zboru goriškem na pervem mestu med duhovniki. Po letu 1782 imeli so pa tolminski župniki pravico sedeti u stanovskem zboru. Tolminski glavarji so nagovarjali u svojih pismih na kapitul kanonike z naslovom „častiti gospodi prijatelji" (Reverendi Domini Amici).

Čedadski kapitul je skerbno varoval svoje imenitne pravice na Tolminskem, katere je bil zadobil od papeža Pija II. l. 1459. Dal si jih je večkrat poterditi od papežev in od austrijskih vladarjev. Tako poterdi na kapitulovo prošnjo papež Pavel IV. 12. septembra 1558 u Rimu čedadskim kanonikom vse njih predpravice, katere sta jim bila podelila papeža Celestın III. in Pij II., zlasti pa popolno oblast u oskerbovanju podložnih jim cerkva ter u nastavljanju in odstavljanju duhovnov, kakor tudi, da morejo svojo duhovščino k zborom sklicovati in nadležnike ter nepokorneže svoje kaznovati z interdiktom in odtegnenjem božjih opravil.

Tolike pravice so bile na poti tolminskim glavarjem in zato so ti skušali kratiti in omejiti jih. Čedadski kanoniki pa pokličejo za posredovanje papeža in ta se oberne naravnost do cesarja. Tako piše 10. januarja 1604 papež Klement VII. nadvojvodi Ferdinandu, naj posvari svojega glavarja u Tolminu, ker krati čedadskim kanonikom uživanje njih pravic na

Tolminskem. Da bi vse to nadvojvodi razložil in ga na svojo stran pridobil, poslal je papež k njemu **Hieronima**, škofa u Adriji, kot svojega pooblaščenca.

Tako se pritoži tudi papež **Pavel V.** 11. januarja 1613 iz Rima do nadvojvode Ferdinanda, da se čedadskim kanonikom usledi nekega dekreta graške vlade delajo velike zapreke u opravljanju njih cerkvenih dolžnosti, zlasti pa, da ne morejo več potegovati desetin iz Tolminskega. Da bi nadvojvodo do milejših sklepov nagnil, pošlje papež k njemu škofa aleksandrijskega **Erazma**.

Pri vseh prepirih, katere je imel kapitul s tolminskimi grofi, obračal se je za pomoč do austrijskih vladarjev, in ti so skoro vselej kapitulu prav dajali in ob jednem tudi poterjevali njegove pravice na Tolminskem, tako l. 1538, 1549, 1569, 1604, 1630, 1631, 1651, 1659, 1661 in zadnjič 1698. L. 1693 in 1694 namreč porodili so se bili novi veliki prepiri med kapitulom in tolminskim grofom. Kapitul je dobival bogate dohodke s Tolminskega, ali njegova skerb za to deželico ní bila tem dohodkom primerna. Temu je hotel tolminski grof u okom priti, ali kapitul je zmagal tudi sedaj pri cesarju Leopoldu.

L. 1698 prosi čedadski kapitul cesarja Leopolda, naj mu poterdi vse privilegije in predpravice, katere so mu bili podelili ali poterdili rimski papeži, oglejski patrijarhi in austrijski vladarji u petih stoletjih, in katere se nanašajo na duhovno oblast in desetino, kakor tudi na duhovno sodstvo podobno škofovskemu u gospostvih Bolec, Tolmin in dolenja Idrija. Prošnji so priložili prepis vseh svojih privilegij od l. 1192 do 1661, po številu dvaindvajset pisem.

Ker je cesar Leopold „spoznal neomadežano obnašanje kapitulovo u nravnem obziru, dalje zavoljo njegove gorečnosti u službi božji in zaradi vedne njegove zvestobe do austrijske hiše“, poterdi mu 13. septembra 1698 u **Ebersdorfu** pri Dunaju vse navedene njegove pravice na Tolminskem, Idrijskem in Bolškem, podeljene mu od papežev, oglejskih patrijarhov in austrijskih vladarjev, „če le ne nasprotujejo postavam in pravilom goriške dežele („Patriae Goritiensis“), ali pa deržavnim zakonom in dosedanjim ali bodočim določbam cesarjev“. Ob jednem zaukazuje cesar Leopold vsem svojim namestnikom in uradnikom, naj zvesto nad tem čujejo, da se

---

*) Vse tri listine od 1558, 1604 in 1613 se nahajajo u zbirki kapitulovih pravic od l. 1698.

bode njegova volja glede čedadskega kapitula izpolnovala, in zažuga vsem onim, ki jej bodo nasprotovali ali kapitul kakor si bodi nadlegovali, cesarsko nemilost in globo 30 mark čistega zlata, katerih polovica naj pripade deržavni denarnici, druga polovica pa kapitulovi blagajnici. *)

To poterjenje pošlje kapitulu goriški glavar Franc Stubenberg s pismom, u katerem mu naznanja, da s tem preklicuje svojo prejšno prepoved gledé izverševanja duhovnega sodstva, in da kapitul sme to po sedaj slobodno veršiti, kakor to dovoljuje cesarsko poterjilo in posebno naročilo vsem uradnikom.

Tako je bil kapitul slavno zmagal vse svoje nasprotnike in njegova oblast po Tolminskem bila je veča, nego li kedaj poprej. Vendar pa tudi zdaj še ní izgubil strahu, da bi se mu znale njegove pravice kedaj oduzeti, ker je vedel, da se je austrijska vlada močno poganjala za ustanovitev posebne škofije u Gorici, ki naj bi obsegala ves austrijski del oglejskega patrijarhata, tore tudi Tolminsko. Zato si je dal kapitul pri nastopu vsakega novega vladarja in vsakrat, kadar je kako nevarnost slutil, z nova poterditi svoje predpravice. Še leta 1753, 3. februarja, tore že po ustanovitvi goriške škofije, dal si je kapitul od cesarice Marije Terezije poterditi svoja pisma. Zato pa je plačal pristojbinskemu uradu na Dunaju 450 goldinarjev.

Natorno je, da je kapitul vse svoje pravice na Tolminskem u polni meri tudi užival. U pervi versti zanima nas kapitulovo duhovno sodstvo po Tolminskem. Tu vidimo, da je kapitul res svojo „škofovsko“ oblast izverševal in sicer ne le nad duhovniki, nego tudi nad svetnimi ljudmi. Celo največo cerkveno kazen, interdikt, rabil je kapitul proti svojim podložnikom. Tako je bil dal l. 1524 pribiti interdikt na vrata volčanske cerkve iz neznanih uzrokov. Skesani Volčani so se obernili do tolminskega glavarja Jurja Štampe in ta prosi 25. augusta 1524 kapitul, naj blagovoli Volčane rešiti interdikta, kar se je tudi zgodilo.

Malo let pozneje (l. 1531) kaznuje kapitul z interdiktom bolškega vikarja in sicer na zahtevanje kobaridskega vikarja zaradi neke desetine od sira iz jedne bolške planine, („per occasione de certa decima de una executione de formaggi, qualli si riscodano da una montagna d'Amplezio“). Bolški

*) Vse to se nahaja u izvirniku u kapitulovem arhivu, u prepisu pa u grofovskem arhivu u Tolminu.

glavar Grienhoffer oberne se 3. decembra 1531 do kapitula s prošnjo, naj prekliče interdikt, ker omenjeni sir tiče bolškemu in ne kobaridskemu župniku. To je kapitul tudi sprevidel in odvezal bolškega vikarja *)

Največkrat pa imel je kapitul priložnost soditi in kaznovati svojo neomikano duhovščino. U kapitulovem arhivu imajo zapisnik, u katerem so napisana imena vseh tolminskih duhovnikov, proti katerim je vodil kapitul kriminalno preiskavo od l.. 1554 do 1746. In ta imenik napolnuje dve celi strani in folio. Med njimi se ne nahajajo le duhovni pomočniki, nego prav dostikrat tudi vikarji. Ko je l. 1736 kapitul dokazoval tolminskemu grofu, da ima on sodstvo tudi u mešanih pravdah, kadar se tičejo katere duhovne osebe, naštel je od l. 1525 do 1543 dvanajst slučajev, u katerih je čedadski naddijakon sodil tolminske duhovne, in to večinoma zaradi dolgov. 41)

Največkrat pa je imel kapitul odločevati pravde zaradi imenovanja ali odstranjenja župnikov. In tu so mnogokrat nastali veliki prepiri med njim ter med tolminskimi grofi in podložniki. Akoravno je usledi papežkih privilegijev kapitul brezdvojbeno imel pravico župnike imenovati, vendar si je tudi ljudstvo po stari navadi to pravico lastilo, in tolminski grofi so ga u tem podpirali, ker so na ta način kerčili kapitulov upliv in širili svoj. Jednako so se tudi protivili odstavljanju župnikov, ako so bili ti ljudstvu in grofu po volji.

L. 1524 hotel je kapitul odstaviti tolminskega vikarja J a n e z a P o b t r e b u j e ž a iz neznanih uzrokov. Ta se oberne do nadvojvode Ferdinanda s prošnjo, da bi ga branil pred kapitulovo samovoljo. Nadvojvoda ga usledi tega gorko priporoči (na Dunaju 28. oktobra 1524) kapitulu, katerega ob jednem opomni, naj zopet poterdi zasluženega župnika na mestu, kder je že toliko let deloval za blagor ljudstva. **)

L. 1556, 21. junija, pritoži se rudarski sodnik T o m a ž L i n g i č (?) u nemški Idriji soper ondešnjega provizorja A n t o n a R e j c a, ki se slabo obnaša in večkrat upijani, ter prosi kapitul, naj ga prestavi. — L. 1557, 18. julija, naznanja podglavar tolminski J a k o b O r z o n a r čedadskemu kapitulu, da je oskerbnik tolminskih plemičev gerdo postopal sè župnikom u dolenji Idriji, da mu je oduzel cerkvene ključe in zabranil

*) Listine o obeh interdiktih u kapitulovem arhivu u Čedadu.
**) Listina u zbirki od l. 1698, kakor tudi naslednja od l. 1604.

deliti sv. sakramente. Kapitul naj stori svojo dolžnost in poverne prejšnji red.— *)

Tolminski grof je hotel zakonske pravde spraviti pred svoje sodišče. Ali proti temu se pritoži kapitul na vlado u Gradec, in ta odpiše 18 junija 1604 kapitulu, da se tolminski grof ne sme nikoli prederzniti razsojevati zakonske ali katere druge duhovne pravde, ter da ne sme duhovnikov kaznovati in zapirati. Tolminski glavar je sicer tajil, da tega nikoli ní storil, a vendar se mu je zažugalo, da se ima tudi u bodočnosti tega skerbno varovati.

L. 1619 prosi bolški glavar Gera čedadski kapitul, da naj ne prestavlja priljubljenega župnika Ivana Straula.— L. 1630 ní hotel tolminski glavar Gašpar Vid Dornberg upeljati od Cerkljanov izpojenega župnika Vičentina, kakor je kapitul zahteval, dokler mu ní tega sam cesar zapovedal. Vendar tudi te zapovedi ní Dornberg hitro izpolnil, ker še aprila leta 1631 ponovil je kapitul svoje pritožbe do cesarja, da cerkljanski župnik še vedno ní upeljan. U ta posel utikal se je tudi goriški glavar, in zato mu piše 9. aprila 1631 cesar Ferdinand pervič, da on nema nikake oblasti, pregreške cerkljanskega župnika soditi; drugič, da se nema nihče utikati u kapitulove stvari, pravice in njegovo sodstvo.**)

L. 1651 odstavi kapitul župnika u spodnji Idriji, Andreja Novaka, iz duhovnih uzrokov. Cesar Ferdinand III. prizna sicer (16. septembra 1651) u obče kapitulovo pravico duhovne postavljati in odstavljati, vendar pa določi, naj se vodi preiskava soper idrijskega župnika na austrijskih tleh, kder se morajo tudi farani preslišati. Še le če bode Novak kriv spoznan, naj se odpelje u Čedad in to, če treba, tudi s pomočjo svetne oblasti, a le austrijske in ne tuje. Dokler ní pravda končana, naj se fara ne namestuje z nova, nego naj jo začasno oskerbuje Marko Anton de Gratia. To naj se naznani kapitulu in deželnemu podglavarju kranjskemu, da Marka začasno upelje ter mu izroči oskerbovanje fare. ***)

L. 1661 je zahteval tolminski grof, naj se odstrani tolminski župnik Zanutič, rodom Solkanec. Na kapitulovo pritožbo soper tako zahtevanje odgovori cesar (iz Eberstorffa, 22. septembra 1661), da naj ostane Zanutič na svojem mestu,

*) Dotične listine u kapitulskem arhivu u Čedadu.
**) Listina se nahaja u zbirki od l. 1698.
***) Ibidem.

ker je austrijsk podložnik, in ker se ima kapitul deržati svoje obljube, da bode le **austrijske deržavljane** za župnike imenoval.

Ali ravno ta obljuba bila je kapitulu zelo neljuba. Zato pošlje iz svoje srede posebnega kanonika k cesarju, da bi ta preklical svoje zahtevanje glede imenovanja austrijskih podložnikov za župnike, češ da kapitul ne gleda na narodnost, nego samo na sposobnost in zasluge prosilcev, ter da je tudi na Beneškem nameščenih mnogo austrijskih podložnikov, ki bi morali svoje službe zapustiti, ako bi se ne smeli več Benečani na Tolminskem nameščevati. Glede na vse to prekliče cesar svoje zahtevanje, vendar pa priporoči kapitulu, naj nikar ne prezira austrijskih podložnikov. *)—To je bila poslednja važna pravica, katero je austrijski vladar podelil čedadskemu kapitulu.

Usledi takih pravic in poterjil nadaljeval je kapitul tudi u XVIII. stoletju izverševanje svojega duhovnega sodstva. Ali vedno veči so prihajali tudi prepiri med njim in tolminskim grofom, ki je imel posvetno sodstvo u svojih rokah. Vsi ti prepiri so izvirali iz prašanja, kaj spada pred cerkveno in kaj pred svetno sodnijo. Na cesarsko povelje sestavijo leta 1700 iz starih navad in cesarskih določeb nek pravilnik „De fori competentia", veljaven za vse Goriško, ki določuje u desetih točkah, kaj spada pred cerkveno, kaj pred svetno sodnijo. K tem točkam pristavi svoje opombe in pojasnovanja takratni izverstni pravoslovec **France Ignac Gorčar**, cesarski denarničar (fiscus) u Gorici. Jeden prepis tega pravilnika s komentarom poslali so tudi tolminskemu grofu, da se ga je posluževal u svojih pravdah s kapitulom. [42])

Kljubu precej jasnim določbam omenjenega pravilnika nahajale so se pa še natančnosti in podrobnosti, zarad katerih je vedno lahko prepir nastal, pred katero sodnijo da spada kaka reč. Da bi se te zadeve konečno uravnale, prosi 12. februarja 1735 tolminski naddijakon u imenu čedadskega kapitula graško vlado, naj določi nekatere točke na korist naddijakonovega sodstva. Prošnja pa je ob jednem tudi polna pritožeb soper tolminskega grofa, in zato jo pošlje vlada tudi njemu, da se opraviči in o zahtevanih točkah svoje mnenje izrazi ter spremembe nasvetuje.

Grof odgovori obširno na vsa pojedina zahtevanja nad-

---

*) Ta je zadnja listina u zbirki od l. 1698—

dijakona še le l. 1740. Med tem pa se je pletla med njim in naddijakonom huda pravda, „ali naj se civilne tožbe duhovnikov“ (causae civiles personales Clericorum) obravnujejo pred duhovno ali pred svetno sodnijo. Ta prepir je bil nastal o priložnosti, ko je nek duhoven Kurinčič tožil kobaridskega župnika. Pravilnik od l. 1700 izraža odločno, da take osebne tožbe spadajo pred svetno sodnijo. A čedadski kanoniki so vedno terdili, da po svoji vesti ne morejo priterditi takemu postopanju. Verhu tega so terdili, da njih ne more vezati pravilnik od l. 1700, ker oni imajo svoje privilegije, in ker tudi na Beneškem izveršujejo sodstvo u osebnih pravdah duhovnikov.

Tolminski grof pa se je sklicoval na za Tolminsko veljavni pravilnik, in da tudi goriški naddijakon prepušča take osebne pravde svetnim sodnijam. Izvestno je, da so osebne pravde duhovnov po svoji snovi svetnega zapopadka, in da tore spadajo pred svetne sodnije, če so tudi glede oseb duhovne in če so tudi ti duhovniki čedadski vikarji in tore podložniki kapitulovi. — Sicer so pa tolminski glavarji vedno sodili tudi osebne pravde duhovnikov, kakor pričajo premnoga pisma u grofovi pisarni. Tako je kaznoval grofov namestnik l. 1697 nekega duhovnika, ker je segal u grofovo sodstvo, („ob perturbatam iurisdictionem per actum ab ipso interpositum Declinatoriae fori“). Pozneje je ta duhovnik spoznal, da je imel grof pravico obsoditi ga, in zato je prosil odpuščanja globe, katere polovica se mu je tudi odpustila. Kot novejši uzgled navedel je grof dolgotrajno pravdo barona Formentina soper bivšega župnika u Kobaridu, ki je že šla skozi vse inštancije od grofovske sodnije k tribunalu u Gorici in od tam k vladi u Gradec, in stoji še vedno nerazsojena pred graško nadsodnijo, ne da bi ta mislila spoznati, da ni kompetetna soditi u takih pravdah.

Čedadski kapitul dobi že 3. augusta 1735 od graške vlade nek odlok, s katerim se je hvalil, češ da mu poterjuje vse pravice, in da zavrača grofova zahtevanja, med drugimi tudi to, da bi se izročila njegovemu sodstvu Kurinčičeva pravda soper kobaridskega vikarja. Soper ta odlok izroči grof 22. marca 1736 pritožbo in poudarja, da je bil odlok izdelan brez njegovega zaslišanja, da ne more biti veljavno odločiven, ker se opira na neresnično podlago in domišljenja, in ker žali nekatere grofove pravice, ki so od vseh priznane, katerih tudi kapitul ne more tajiti. — Grof opomni memogredé, da kapitul je znal od cesarja že take odloke izprositi, iz katerih bi se lahko sodilo, da ní podložen oglejskemu patrijarhu. Ali

ta podložnost se vendar ne da tajiti, ako se pomisli, da so papeži dovolili apelacijo od kapitula na oglejskega patrijarha. *)

Najhujši pa so postali prepiri med grofom in kapitulom zaradi sodstva u mešanih pravdah potem, ko je bil začel l. 1737 u Tolminu stanovati kapitulov naddijakon, prebrisani in učeni doktor Andrej Foramiti. O njem piše grof vladi (iz Gorice 5. decembra 1738), da zapoveduje neomejeno svojej duhovščini, in da se obnaša, kakor bi bil on papež in cesar na Tolminskem, („con un' autorità assoluta la fà in queste parti da Papa e da Imperatore"). Foramiti ní hotel terpeti, da bi bili duhovniki grofu podložni u civilnih in svetnih stvareh ter u zadevah njih lastne osebe. Grof pa je to svojo pravico odločno terdil in zato je uložil več pritožeb soper naddijakonovo postopanje. Toda te pritožbe so bile nepovoljno rešene, ali pa se vlada še zmenila ní za nje, ker je imel kapitul u Gradcu svoje podkupljene osebe, ki so zanj delale. Soper tako preziranje se je grof bridko pritoževal in je med drugim omenil, ka ve, da ima naddijakon u svojih rokah jedno njegovih spomenic, katere nek vladni svetovalec ní hotel predložiti na dotičnem mestu, ter da se mu naddijakon zaradi tega posmehuje, češ da vsa njegova poročila u Gradcu u koš mečejo. Zadnjič prosi grof, naj se mu vendar blagovoljno odgovori na njegova prašanja. zlasti kako naj se obnaša proti naddijakonovemu postopanju, in kako naj ravna, kadar pridejo podložniki k njemu (grofu) tožit svoje duhovne.

Ali tudi na to spomenico vlada menda ní odgovorila, ker grofovo poročilo do nje l. 1740 je zopet polno pritožeb čez naddijakona in njegovo preuzetno postopanje 43). Po letu 1740 pa je nekoliko potihnil prepir, ali ker sta se obe stranki tega naveličali (l. 1741 umerje delalni grof Jakob Anton Coronini), ali pa ker se ní več dogodil noben slučaj, ki bi bil prepir z nova razunel.

Ves ta dolgotrajni in hudi prepir pojasnuje natanko cerkvene razmere na Tolminskem in življenje duhovščine u preteklem stoletju. Iz vsega se vidi, da so bili papeži kapitulu podelili veče pravice, nego bi se bilo smelo zgoditi u tuji deržavi. Te pravice so morale skoro priti nauskriž z deželnimi in deržavnimi navadami in zakoni, ker so poleg deželne in deržavne oblasti utemeljile na Tolminskem še drugo močnejšo od pervih dveh in nevarno celo za združenje Tolminskega z Austrijo. Čedadski kanoniki so bili beneški

*) U prepisu spomenice, katero je poslal grof vladi u Gradec leta 1740.

podložniki in so imeli zmerom u svojih rokah sredstva za pregovarjanje Tolmincev na beneško stran.

Kapitul je sicer s početka le svoje zagotovljene pravice branil, ali počasi je začel vedno dalje segati in šopiriti se, kakor jež u lisičji jami. Vse to je delal z izgovorom, da le svoje privilegije brani, ali ravno te privilegije tolmačil je on samovoljno. Zlasti naddijakon Foramiti se je zares obnašal, kakor bi imel še več, nego škofovsko oblast, katero je vedno za se zahteval. To je hotel tudi po utemeljitvi goriške škofije nadaljevati in svoje zahteve celo proti novemu škofu uzderževati, ali nazadnje so ga zavrnili v meje dostojnosti in cerkvene podložnosti. Že iz tega se vidi, da je hotel kapitul svojo oblast čez postavne meje razširiti, in da je kratko pred svojim padcem najbolj napenjal svoje moči.

Nasproti je pa tudi razvidno iz onih dolgotrajnih prepirov, da se je tolminski grof termasto deržal svojih pravic, in ne le da ní hotel u najmanjši reči popustiti, nego hotel si je še kolikor mogoče veći delokrog priboriti. Če je naddijakon po svoje razlagal kapitulove privilegije in cesarske odloke, katerim je očitno kljuboval, mora se to še tim bolje reči o tolminskem grofu, katerega so morale više oblasti večkrat svariti, da dela proti njih zapovedim. Izvestno pa je, da je imel grof pri tem več pravice, nego kapitul, ker on je vendarle deloval na korist austrijske deržave nasproti prenapetosti tujega kapitula.

Grof je imel nadalje prav, če se pomisli, da cesarski navod za deželnega glavarja goriškega od l. 1721 pravi u točki 19., da „takoimenovani“ oglejski patrijarh nema na Austrijskem nič zapovedovati, da se nema nihče uklanjati njegovim poveljem, da zlasti noben duhovnik ne sme s patrijarhom občevati, drugače bode ostro kaznovan. In točka 20. tega navoda pravi, da se goriški naddijakon nikakor ne sme prederzniti soditi civilne pravde duhovnikov („personas Clericales in causis civilibus“). *) Natorno je tore, da grof ní pustil na Tolminskem veljati, kar se ní smelo na Goriškem veršiti.

Priznati pa moramo, da je grof tudi nalašč stiskal kapitul in njegove duhovnike po Tolminskem. Hotel je moč pervega omejiti in tako je tudi poslednjim storil marsikatero krivico. Začel je bil že preveč u cerkvene posle utikati se, morda ne toliko iz hudobije, nego iz prevelikega hrepenenja,

*) Jeden prepis tega navoda za goriškega glavarja dobil je tudi tolminski grof in ga hranil u svojem arhivu.

da bi izpodrinil kapitulovo prevlado. Zato pa se je bilo začelo veliko sovraštvo med grofom in tolminskimi duhovniki, in ni se čuditi, če so poslednji kedaj kmete šuntali soper grofa.

Pri duhovnem sodstvu omeniti nam je še, kake kazni so se nalagale za cerkvene prestopke. U navadi so bile še do srede preteklega stoletja javne cerkvene kazni. Slabo živečim in pohujšljivim osebam prepovedali so stopiti u cerkev, dokler se neso poboljšale. Kdor bi se bil cerkvenim zapopovedim upiral ali kdor bi bil sè svojimi stariši gerdo ravnal, tega bi bili javno privezali na križ pred cerkvijo ali k nadgrobnemu kamnu. Te kazni so rabili tudi proti nezakonskim materam, ali pa so jih celo zapirali med mertvaške kosti. 44) Vse to je odstranilo preustrojeno sodstvo Marije Terezije in Jožefa II.

Naddijakon imel je nadalje pravico u kapitulovem imenu cerkvene račune pregledovati in poterjevati. To pregledovanje godilo se je navadno ob času cerkvene vizitacije in u pričo grofa ali njegovega oskerbnika, ki je za to dobival nekako odškodnino. Vikarji so napravljali ob tej priložnosti cerkvenim ključarjem, ki so hranili cerkvene urbarje, in tudi drugim veljavnim občinskim možem posebno kosilo. To kosilo hotel je grof odpraviti, a pomislil je, da ključarji nemajo druzega plačila za svoje cerkveno oskerbovanje, in da oni, ki od tega kosila kaj dobivajo, dado potem toliko več miloščine cerkvi.

L. 1735 začeli so bili prepiri med grofom in naddijakonom tudi glede sklepanja cerkvenih računov. Zato se je kapitul pritožil do vlade, da grof ovira sklepanje računov, in da je ključarjem zapovedal, naj vikarjem oduzamejo cerkvene urbarje.—Na to odgovori grof, da je zato ključarjem prepovedal prikazati se pred naddijakona, ker je hotel naddijakon pregledovati cerkvene račune ob času splošne vizitacije. Grofu se je pervič ta čas neprimeren in nenavaden zdel; drugič je mislil, da naddijakon nema pravice ključarje pred se klicati brez grofovega dovoljenja, ker ti spadajo pod svetno sodstvo; in tretjič je treba pomisliti, ali ima grof, ali naddijakon oblast določiti, kedo naj hrani cerkvene urbarje. On misli, da to spada u njegovo področje, in da tore lahko zaukaže, naj ključarji urbarje hranijo. *)

Naddijakon je imel tudi navado ob času vizitacije ali ob drugih velikih praznikih pridigovati zbranemu ljudstvu. Ali

*) U grofovi veliki spomenici od l. 1740.

ker naddijakon navadno ni znal sam slovenski, sestavil je pridigo italijanski in jo dal potem poslovenit od svojega kancelarja, ki je bil navadno tolminski kaplan, ali pa kateri drugi tolminski duhovnik ki je bil za to sposoben. Tako je dal naddijakon Jožef Marija Maronus 15. augusta 1761 u Tolminu brat svojo pridigo, katera se nam je zapisana ohranila. 45)

Oblast čedadskega kapitula na Tolminskem omajalo je ustanovljenje škofije u Gorici. Dve sto let so se dogovarjali o tej ustanovitvi med Rimom in Dunajem, ali brez uspeha, ker so sebični Benečani temu kljubovali. Papež je bil sicer večkrat pri volji imenovati za Goriško posebnega višega pastirja; ali takega, ki bi bil od oglejskega patrijarha odvisen, ní hotel cesar, samostojnega pa neso privoščili Benečani in od njih podučeni papeži. Še le l. 1750 se je bila cesarica Marija Terezija toliko porazumela s papežom Benediktom XIV., da ta imenuje posebnega apostolskega vikarja za Goriško (grofa Karla Mihela Attemsa), ne glede na protivljenje Benečanov. Naslednjega leta prekliče papež staroslavni oglejski patrijarhat in napravi iz njega dve nadškofiji, jedno u Gorici, a drugo u Vidmu. Kar je bilo zemlje nekdanjega patrijarha pod austrijsko državo, pripadla je sedaj goriški nadškofiji. tore je moralo tudi Tolminsko kot svojega višega dušnega pastirja spoznati škofa u Gorici in ne več čedadski kapitul.

Ustanovitev goriške škofije bila je velika dobrota za našo zapuščeno deželo. Ker je hotel novi škof u resnici zboljšati nravno stanje svojih vernikov, moral je najpoprej skerbeti za dobro duhovščino To je bilo pa treba še le počasi odgojiti, in zato ustanovi škof z velikim trudom bogoslovni zavod ali semenišče u Gorici. Tudi Tolminsko je pripomoglo k temu. S početka je bilo sklenjeno (14. maja 1757), da se ima u ta namen dati tretjina vsega, kar cerkvam na leto ostaja. Pozneje pa so le prostovoljne doneske nabirali za semenišče. Dekani in župniki morali so iz tega namena poročati o premoženju vseh njim podložnih cerkva. Tolminski grof je bil s početka protiven, da bi tudi cerkve njegovega gospostva plačevale za goriško semenišče, ali pozneje se je prepričal o koristnosti tega zavoda.

Z utemeljenjem goriške škofije izgubi kapitul svojo „škofovsko oblast“ po Tolminskem in tore u pervi versti svoje duhovno sodstvo. Soper to ní mogel kapitul ničesa ukreniti in zato se je mirno udal svoji osodi ter skušal rešiti, kolikor je bilo še mogoče. Priznal je nadoblast goriškega škofa in

ta imenuje kapitulovega naddijakona Marona (1753—1763) za svojega komisarja na Tolminskem. Naddijakonov kancelar pa je bil tolminski kaplan Mihael Bonež. Maronu pošiljal je goriški škof mnogo odlokov in vodil, kako ima duhovščino nadzorovati. Tudi duhovnom samim pošiljal je nadškof mnogo podukov, kako naj se obnašajo in uzgledno živijo, da ne smejo opravljati cerkvenih poslov brez talàrja itd. L. 1762 od 26. junija do 9. julija pregledoval je škof tolminske fare in cerkve ter našel mnogo neredov in nespodobnega življenja. Vse to si je prizadeval škof z lepim podučenjem odstraniti in boljše življenje ucepiti.

Ali le še dva kapitulova naddijakona sta opravljala na Tolminskem službo škofovskega komisarja. Ko je bil cesar Jožef postal samostojen vladar in začel korenito preustrojati svoje dežele, izda l. 1782 zakon, da ne sme nobena tuja oseba ali društvo nikakega sodstva izverševati na austrijskih tleh. Usledi tega preneha augusta meseca naddijakonova oblast na Tolminskem. Kapitul izgubi svojo pravico župnike imenovati in odstavljati, ter od njega odvisni vikarji postanejo sedaj samostalni župniki. Svojo plačo so dobivali iz verskega zaloga, s katerim je bil Jožef II. zjedinil tudi zaplenjene kapitulove dohodke na Tolminskem.

Pervi cesarski župnik u Tolminu postal je tako Janez Bonež iz Kobarida, ki je mnogo storil za olepšanje župnijske cerkve in zboljšanje nravnega obnašanja duhovnikov. On je bil tudi dekan tolminski in bolški. L. 1803 preseli se kot dekan u Vipavo. Že l. 1768 razdelil je bil goriški škof svojo škofijo na dekanije. U naddijakonatu tolminskem utemeljil je tri dekanije, t. j. Tolmin, Cerkno in Idrijo. Drugi goriški škof Inzaghi razdeli l. 1790 vso svojo obširno škofijo na „okrožne dekanije“ in te zopet na „okrajne dekanije“. Usledi tega pripade Tolminsko šenpeterski okrožni dekaniji. Za se pa je bilo vse Tolminsko jedna okrajna dekanija s farami Tolmin, Volče, Kobarid, Bolec, Podmelici, Nemški rut, Cerkno, Šenvidska gora in Šebrelje. Ali ta razdelitev je trajala le dve leti, ker že l. 1792 ustanovi isti škof manjše dekanije, kakor jih imamo še dandanes, t j. na Tolminskem: Tolmin, Bolec in Cerkno.

Zaplenjene kapitulove dohodke na Tolminskem prepusti vlada že l. 1784 njih pravemu lastniku. Tako je obderžal čedadski kapitul svojo desetino po Tolminskem še do l. 1848. Ali čim bolj se je bližalo to leto, tim manje se je desetina plačevala, ker kapitul ní imel več moči prisiliti kmete k plačevanju. Tudi so dajali desetino le pravi kmetje in ne tudi

rutarji. Kapitul je imel pravico svojo desetino ali u blagu pobirati, ali pa dotično svoto denarja terjati. Do sv. Jurja dajalo se je navadno žito, pozneje pa je kapitul le denar sprejemal. Navadno je kapitul svojo desetino vso ukup ali pa njene posamezne dele po javni dražbi oddajal tistemu, ki je največ za njo ponudil. Tako se priporoča 22. oktobra 1555 tolminski podglavar Jakob de Orzono kapitulu, naj mu prepusti za prihodnje leto svojo desetino na Tolminskem. U začetku našega stoletja je pobiral kapitulovo desetino na Tolminskem Andrej Braunič ar, in zato mu je plačeval kapitul po 600 goldinarjev na leto.

Ker je imel grof pravico soditi o pritoževanjih svojih podložnikov proti stiskanju od strani kapitula, hotel je grof l. 1733 določiti ceno, po kateri naj bi podložniki plačevali svojo desetino. Iz tega pa se je bil unel hud prepir med grofom in kapitulom, katerega so še le 2. maja 1736 usled pogodbe poravnali. U tej pogodbi so določili, da naj ima kapitul po „starodavni navadi“ pravico pobirati svojo desetino od praznika sv. Jelarja in Tacjana, pa do sv. Jurja. Ako bi hotel kdo u tem času svojo desetino u denarjih plačati, ima naj kapitulov pobirač pravico denar uzeti ali ne. Ako ga sprejme, mora uzeti toliko, kolikor bo ob tistem času stalo žito na tolminskem tergu, ali pa u razmeri na tisti kup, ki se bode za vse določil vsakega leta posebej na dan 15. junija. Ako je tore pobirač po zimi od kmeta več prejel, nego bo splošni kup 15. junija, moral mu bo, kar je več, poverniti, ako je pa manje prejel, moral bode kmet dodati. Tudi ko bi kedo le del svoje desetine, drobnega ali debelega žita, u blagu oddal, moral bode ostalo u denarjih doplačati ali po kupu ob času plačevanja, ali pa po ceni od 15. junija. Ravno to velja za one, ki bodo svojo desetino še le po sv. Jurju plačevali- Ceno od 15. junija more kapitulov pobirač sam določiti brez grofovega upliva, in to glede na kup, po katerem se je žito u Tolminu prodajalo pred 15. junijem. Drugi posestniki na Tolminskem (izuzemši kapitul) imeli so navado, da so drobno žito cenili za polovico debelega, izuzemši jaro pšenico (siligo). Ali to ní smelo uplivati na kapitulovega pobirača, kadar je ceno določeval. (Debelo žito so delili takrat na dve vrsti, k jedni je spadala rž in oves skupno s pšenico; k drugi pa proso, turšica (saracenum) in pšenica. Na drugi strani pa so imeli tudi kmetje pravico pritoževati se čez poprečno ceno od 15. junija in sicer pri tolminski sodniji. Ali u tako pravdo se ní smel grof nič utikati, nego pobirač sam

imel je pravico, pozvati one, ki bi ne hoteli plačati zahtevane cene, in jih po svoji pameti ali obsoditi, ali pa izpustiti.

Ali čeravno je to pogodbo celo cesar odobril in poterdil, vendar ní odstranila vseh prepirov glede pobiranja desetin. Grofovi uradniki so bili nevošljivi kapitulovemu bogastvu in zato so kolikor mogoče ovirali pobirače pri njih poslu. Kapitul se je soper to pritoževal in dolžil grofa, da je on svojim uradnikom tako postopanje zapovedal. Grof je to odločno tajil, kar mu tudi radi verujemo, ali vendar ní nikoli svojim uradnikom zapovedal, da nemajo nadlegovati kapitulovih pobiračev.

Kapitulovi dohodki na Tolminskem bili so se iz raznih uzrokov nekoliko zmanjšali. Rodovitnost zemlje bila je nekoliko ponehala in nekatere desetine so se bile popolnoma izgubile, kakor n. pr. od lanu. Prigodilo se je celo, da je patrijarh Bertrand 25. maja l. 1612 daroval vso desetino u Smastih svojej dekli Magdaleni iz Smastij in ta svojim sovaščanom. 46) Vendar pa so znašali vsi kapitulovi dohodki na Tolminskem in Bolškem okoli 6000 gold. na leto. Leta 1793 vergla je kapitulu vsa desetina 17.993 lir in 4 solde. Od teh je dobil samo žitne desetine iz Tolminskega u blagu 15.722 lir in 7 soldov ter u denarjih 82 lir in 17 soldov. Desetina bolška znašala je le 528 lir. Desetine od mlade živine pa je dobil kapitul omenjenega leta s Tolminskega in Bolškega za 1660 lir. L. 1797 se je bila vsa ta desetina celo pouzdignila na 22.428 lir in 14 soldov. In vendar je kapitul l. 1745 zahteval, naj vlada oprosti mitnine njegovo desetino (živino in žito), kar se mu pa, se ve da, ní dovolilo.

Splošna ljudska omika preteklih stoletij bila je še na nizki stopinji. Tudi u XVI. in XVII. stoletju je bilo ljudstvo še skoro toliko nevedno, kakor u srednjem veku. Javne varnosti je bilo malo, ker po deželi so se klatili vsake verste malopridni ljudje, zlasti odkar so bili začeli beneški hudodelci na Goriško utekati. Skoro vse srednjeveške vraže ohranile so se bile tudi u preteklih stoletjih, zlasti pa vera na copernice. Še l. 1558 napravili so bili u Gorici velikansko sodnijsko preiskavo proti nekaterim ženam, ki so bile copernije obdolžene.

Kako neomikano je moralo biti priprosto ljudstvo si lahko predstavljamo, ako pomislimo, kaj so učeni, plemeniti ljudje in celo duhovniki 47) počenjali. L. 1558 pretepe tolminski plemič Janez Gibellino duhovnika Tomaža Skočirja, za kar so ga pa ostro kaznovali. Gore omenjene pravde proti duhovnikom jasno pričajo, kolika je bila njih omika. L.

1670 je bil mašnik Nikolaj Taccó razrezal z britvijo Uršo Leban po obrazu in rokah, ter napadel s pušo gospoda Janeza Daniela Locatella na javnem tergu u Tolminu. Zato je naddijakon pribil na vrata cerkve sv. Urha poziv, naj se ta hudodelec ujame in sodniji izroči. 48) L. 1738 so dolžili Volčani svojega župnika Matka, da se je mudil u nepošteni družbi, mesto da bi se bil u cerkev podal in odvernil strašansko točo. ki je vse razdrobila in drugi pridelek popolnoma uničila. 49)

Ob času beneških vojna postalo je bilo ljudstvo zelo divje. To divjost redili so brezštevilni mejni prepiri in pravde zarad lastnine. U teh pokazal se je značaj našega ljudstva, ki brani do skrajnosti celo senco svoje pravice. Ob času, ko se je zatirala kmečka samostalnost. bilo je natorno, da je od časa do časa uzkipela kmetova osebnost, ki je zlasti pri nas Slovanih zelo razvita. U pravdi pokazal je kmet, da je tudi on mož, da tudi on kaj velja da more sè svojo pravdo celo pred cesarja stopiti in zahtevati pravo ali „ražon". Od takrat ostala je našemu ljndstvu neka pravdoželjnost, ki ga še sedaj na beraško palico spravlja. Ker so bile najhujše pravde ob tolminsko-beneški meji, zato so tudi še dandanes Kótarji največi pravdarji.

Hudodelstva in veliki pregreški sicer med našim ljudstvom neso bili nikoli navadni, le nravno živenje ní bilo vselej uzgledno. Take napake bile so največe u glavnem kraju, ker tu so se shajali različni ljudje in pohujšljiv uzgled dajali so plemiči in učasi tudi mašniki za silo. Ali tudi drugi kraji, zlasti ob cesti, neso ostali brez sledu pohujšanja. Škofovska vizitacija od l. 1762 našla je skoro povsodi velike napake in razvade, zlasti u ženski obleki. U Volčah n. pr. kazale so ženske skoro gole persi. Se ve, da je preteklo mnogo časa, predno se je vse to odstranilo in poboljšalo.

Za pouzdigo ljudske omike začele so skerbeti ljudske (normalne) šole, katere sta zapovedala Marija Terezija in Jožef II. Že l. 1768 je bil zapovedal goriški škof, naj se ustanove ljudske šole po mestih in večih tergih, ali u pervi versti „le za otroke premožnih starišev" Cesarica Marija Terezija utemelila je poseben zalog („normalni šolski zalog"), iz katerega bi se imele ljudske šole uzderževati. U ta zalog bi bil moral čedadski kapitul po zapovedi od l. 1775 plačevati vsako leto 100 goldinarjev od svojih bogatih dohodkov na Tolminskem. Ali kapitul se je temu krepko ustavljal. Marija Terezija je utemeljevala ljudske šole, da bi se u njih učil nemški jezik (zato jih je ljudstvo imenovalo „nemške šole"),

potem začetni pojmi iz keršanskega nauka, računstva in zgodovine. Usledi takih naredeb utemelili so ljudske šole tudi u Tolminu (po nekaterih poročilih že l. 1767), potem u Bolcu in Kobaridu ter zadnjič celo u Volčah. L. 1784 povernil je cesar Jožef II. čedadskemu kapitulu njegove dohodke na Tolminskem s pogojem, da bode vsako leto plačeval 300 goldinarjev za tolminsko šolo.

Tu se mi zdi najlepša priložnost omeniti imenitnega Tolminca, katerega ime je učeni svet ob svojem času poznal tudi zunaj goriške dežele. U mislih imam Antona Mužnika, rojenega pri sv. Luciji l. 1726. U svojih mladih letih prišel je k vojakom in se tu izobrazil za vojaškega ranocelnika. Ko je doslužil cesarja, naselil se je u Gorici in tu po svoji zdravniški spretnosti kmalu tako zaslovel, da ga imenujejo l. 1765 za protomedika. U tej službi izdajal je od l. 1781 do 1788 vsako četertletje poročila o boleznih u časniku kmetijskega društva goriškega. Verhu tega izda l. 1781 še posebno knjigo o goriškem podnebju („Clima Goritiense"). U tej knjigi opisuje Mužnik goriško podnebje u zdravilstvenem obziru in razlaga postavo o puhanju vetrov, kar je med učenjaki veliko pozornost uzbudilo. 50)

Tudi obleka in noša bila je u preteklih stoletjih vsa drugačna, nego dandanes. Kakor je imel vsak stan svoje lastno pravo in postavo, tako se je tudi vsak drugače oblačil. L. 1671 izda vlada zakon, kako se ima vsak stan (naštela jih je osem) oblačiti, da bi posamezni ne trošili preveč na svojo obleko, in da bi se niži stanovi ne preuzeli u obleki nad višimi. Šega je u pretečenih stoletjih zahtevala, da so se možki brili in nosili svoje lase zvezane u kito, ki jim je po herbtu visela. Na glavi so nosili kmetje velike klobuke z okroglim oglavjem in širokimi krajci, tako da neso dežnika potrebovali. Verhu spodnje obleke (kratka janjka, kratke hlače, dolge nogovice in nizki čevlji) nosili so dolge ohlapne suknje iz domačega „bukovega" sukna. Po leti so obuvali bele ali černe pertene hlače („pertenice"). Ledja so si prepasavali pod suknjo se širokim, usnjatim ali suknenim pasom, za katerim so nosili u nožnicah svoje dolge, nezaklepavne nože.

Ženske so devale na glavo zelo velike bele „peče", katere so mnogoverstno pregibale, ali pa tudi z nitmi pretikale, da so se jim po volji nagubale. Ubožnejše so nosile peče iz domačega platna. Lase so spletale u kite in jih zavivale verhu glave ter pretikale skozi nje medene igle („špalete"), ki so imele na obeh koncih svetle krogle. Tudi okolo vratu so nosile bel, domač robec. Ledja so si pasale sè štiri perste

širokim plavim pasom, debelim in terdim, ali lepo pletenim. Verhu tega nosile so navadno še drug železen ali meden pas „sklepanec“ imenovan, tako da jim je prišlo krilo visoko nad život. Modrec in krilo bila sta vkup sešita, ali vsak razne barve, za leto napravljena iz černega platna. Spredej so nosile široke predpasnike, na nogah rudeče (ali bele) nogovice in majhne černe čevlje. Po zimi so nosile tudi kratke kožuhe in po nekaterih krajih bote do kolen. Za posebne svečanosti (n. pr. za poroko) začele so bile tudi kmetice nositi „avbe“, kar se je še u našem stoletju videlo.

Zadnjič nam je mogoče tudi naznaniti, koliko prebivalcev je štelo Tolminsko u preteklem stoletju. Po cesarski zapovedi morali so l. 1762 vsi župniki natanko naznaniti število duš. Po tem številjenju našli so, da je štela župa

Tolmin	1924	možkih in	2083	ženskih,		vkup	4007	duš
Kobarid	1606	„	1452	„	*)	„	3058	„
Bolec	1820	„	1505	„		„	3325	„
Volče	1082	„	1221	„		„	2303	„
Podmelici **)	660	„	703	„		„	1363	„
Nemški rut	683	„	715	„		„	1398	„
Cerkno	1845	„	2066	„		„	3911	„
Šenvidskagora	901	„	1125	„		„	2026	„
Šebrelje	397	„	405	„		„	802	„
Vkup	10.918	„	11.275	„			22.193	„

Vse Tolminsko je imelo tore l. 1762: 22.193 duš (med njimi so ženske očitno premagovale) tore za 13.400 manje, nego sto let pozneje (l. 1857). Po številjenju od l. 1783 imelo je Tolminsko (in Cerkljansko) 3520 hiš, Bolško (s Kobaridskim) pa 1084, tore vkup 4604, ali za 2135 manje, nego sto let pozneje (t. j. l. 1870).

Tudi u pretečenih stoletjih naselilo se je kaj tujcev na Tolminsko, zlasti Lahov u Tolmin in bližnjo okolico, kder je še zdaj mnogo italijanskih priimkov. Nemška naselbina u Orehku je bila že zgore omenjena. Tudi volčanski Ruti se u listinah imenujejo vedno le „Nemški verh“, kar bi dalo misliti, da so se bili tam Nemci naselili. Na Šenvidski gori omenja se mnogokrat neka „Bizikija“ ali „Bizjakija“. Tudi to poznamovanje nam dovoluje sklepati, da so se tam kaki tujci naselili, morda Lahi.

*) Od teh spadalo je pod Bolec (Ternovo) 96 možkih in 92 ženskih.

**) Podmelška fara je obsegala tudi Knežo in Grahovo-Koritnico.

V.

Od francoskih vojna do 1880.

U primeri z osemnajst stoletji je to majhen oddelek časa, katerega zgodovino nam je pregledati. Ali ravno ta doba je silno važna, ker u nji premenilo se je popolnoma vse javno in domače živenje našega naroda. Nove misli, novi nazori, nove šege in nova obleka stopile so mesto nekdanjih, tisoč let starih. Kmet postal je od gospoda neodvisen in sloboden lastnik svojega zemljišča. Stara priprostost je izginila, nov čas porodil je nove potrebe, a dohodki se neso množili u isti meri, in zato je začelo blagostanje pešati, tako da se dan danes naše ljudstvo le še z velikim trudom uzderžuje.

Vse te velikanske premembe prouzročila je francoska revolucija od l. 1789 do 1793. Ona je postavila in uterdila načelo, da so vsi ljudje tudi politično jednaki, bratje u uživanju državnih pravic, da tore ne sme biti med prebivalci jedne deržave razlike gledé političnih pravic po stanovih. Francoska revolucija je uničila staro feudalno ustavo in razglasila kmeta za slobodnega posestnika od njega obdelovanega zemljišča. S tem se je popravila tisočletna krivica, ki se je godila ubogemu slovenskemu narodu, katerega so bili zmagajoči Nemci naredili roba iz slobodnega posestnika. Toda dobri nasledki francoske revolucije pokazali so se še le počasi in še le l. 1848 zmagala so popopolnoma njena načela.

Sama na sebi pa je bila francoska revolucija jeden najstrašnejših dogodkov, ki je terjal brez števila človeških žertev, tako da je skoro po vsej Europi u potokih kri tekla. Grozovitosti, ki so se takrat na Francoskem počenjale, nemajo primera u zgodovini. S Francoskega segala je bojna šiba skoro po celi Europi. Tako je tudi našo deželico zgrabil splošni prevrat in tudi pri nas se je živo občutila obča razburjenost, katero so prouzročile francoske čete. To se je pa takole zgodilo.

Francozi okličejo, potem ko so pomorili kraljevo rodovino, republiko in postavijo l. 1799 njej na čelo slavnega generala Napoleona Bonaparta, kateri se da l 1804

celo za francoskega cesarja oklicat. Do tolike slave pripomogle so Napoleonu jedino le njegove srečne vojne. Že l. 1795 postavili so ga bili na čelo veliki vojski, katera je imela u Italiji uničiti sovražnike francoske republike in razširiti njeno oblast. S to vojsko predobil je Napoleon celo gorenjo Italijo in uničil staroslavno beneško republiko l. 1797.

Nasprotnik francoske republike bil je tudi austrijski vladar Franc II., in poslal je tudi on svojo vojsko u Italijo, da bi se upirala Napoleonovemu napredovanju. Ali Austrijci neso imeli sreče in Napoleon jih zaporedoma potolče ter prisili, da se umaknejo iz Italije. Za petami sledil jim je Napoleon celo na austrijska tla. Tako pridere začetkom marca 1797 u Gorico, postavi tu začasno francosko vlado in naloži deželi 150.000 frankov kontribucije za francoske bojne potrebe.

Glavni zapovednik umikajoče se austrijske vojske bil je cesarjev brat nadvojvoda Karol. Ta se je bil podal iz Gorice čez Ljubljano u Kranj in hotel je zbrati pri Beljaku vse oddelke potolčene vojske ter se z nova upreti Francozom. Ob Soči gori proti Beljaku pomikale so se austrijske brigade, katerim so zapovedovali generali Gontreuil, Köblös in Graffen, ter manjši oddelki vodjeni od Fedaka, Paumgartna in Miera. Vsega skupaj korakalo je po predelski cesti $10^1/_2$ bataljonov in $3^1/_4$ eskadrona, ali 6500 pešcev in 400 konjikov.

Še prej pa, nego so te čete čež Predél dospele, poda se francoski general Massena iz Vidma čez Pontebo, prežene onde postavljenega generala Ocskaya, ter posede Terbiž in odseče tako vso sočko kolono austrijske vojske. Nadvojvoda Karol hotel jo je rešiti in zato zapove Ocskayu, ki se je bil med tem na Kranjsko do Korena umaknil, naj z nova napade Terbiž, „ako ní nevarnost preočitna, da izgubi vso vojsko“. Ob istem času dospela je bila sočka kolona že do Predela. Ozrimo se malo nazaj na njeno pomikanje.

S Frijulskega umikal se je general Bajalich sè svojim oddelkom po podbonoški cesti proti Kobaridu. Francoski general Guieux mu je bil vedno za petami. Predpoludne 21. marca zjedinita se generala Bajalich in Gontreuil. Nemudoma pošljeta svojo reservno artilerijo proti Ternovemu in, ko prideta sama tjagori, dobita poročilo, da je Massena Terbiž že posedel. Ali to jima ní oduzelo serčnosti, nego Gontreuil sklene hitro čez Predél kreniti in Francoze napasti. Pod svojim poveljstvom imel je štiri bataljone pešcev in dva eskadrona Erdődyjevih huzarjev, katere je vodil obristlajtenant Fedak. Svoji artileriji zapove Gontreuil, naj gre naprej n naj pomnoži posadko u bolškem gradu z dvema to-

poma. Žago in steze, ki vodijo iz Rezije, posedle so tri stotnije Hrovatov. Zvečer 21. marca dospe Gontreuil na Predél in se ustavi. Bajalich in Köblös sta bila zadej in morala sta braniti umikanje glavne kolone. S Predela pošlje Gontreuil poročilo Ocskayu, naj se ž njim združi, ravno tisti čas, ko je bil ta dobil povelje, naj napade Terbiž. Dvaindvajstega zjutraj pusti Gontreuil tri stotnije na S t e r m c u za zvezo z Bajalichem in dere proti R a b l j u, ter pobije tu francosko stražo, ki se je morala na Terbiž umakniti. Pustivši še dve stotniji u Rablju za zvezo z Ocskayem, udari Gontreuil na Terbiž in ga tudi premaga s pomočjo stanovalcev. Tedaj dospe tudi Ocskay na Terbiž in 23. marca uname se tu huda bitka. Nadvojvoda Karol sam je bil navzoč, ali zmagali so vendar Francozi. Karol je zastonj pričakoval Bajalicha na pomoč. Poslal mu je poročilo o nesrečni bitki in svet, naj se skuša rešiti čez T r e n t o na Kranjsko. Ali ta svet prišel mu je bil prepozno.

Na svojem maršu čez Bolško imel je Bajalich za seboj brigado Köblös, katera ga je branila od zadej. To brigado so bili Francozi že 22. marca napadli u okopih pri S t u p i c i ter jej ujeli 100 mož in uzeli dva topa, ostale pa so podili do Kobarida. Tu se je sovražnik malo odpočil, Köblös pa se je med tem umaknil na Bolško in zaperl u terdnjavo ob Koritnici, katero posede s 500 granadirji. *) Bolški grad bil je u teku časa že precej razpadel in sedaj so ga morali vojaki u naglici nekoliko popraviti. Takrat je še vedno deržala cesta ob levem bregu Koritnice mimo gradu in je peljala še le niže čez rečico.

Kmalu za Köblösom priderejo tudi Francozi do bolške soteske in se utabore ob cesti nasproti gradu. Ker so spoznali njegov terden položaj, začnejo ga hitro oblegati (22. marca). Posadka je sicer hrabro odgovarjala francoskemu ognju, ali sprevidela je tudi, da se ne bode mogla dolgo braniti nasproti toliki sili Francozov. Zato sklenejo, pomagati si sè zvijačo. Zvečer ko se stori terda noč, zapusti jeden oddelek posadke terdnjavo, drugi pa so ostali mirni in skriti u gradu. Skrivej razkrijejo tudi most, ki je vodil preko globokega prepada u grad.

Francozi so mislili, da je vsa posadka grad zapustila. Bali so se, da bi se Austrijci ne utegnili premisliti in tako važno mesto zopet posesti, zato sklenejo še tisto noč polastiti se gradu. Uzdignejo se tore in začnejo u temi korakati proti

*) Vodnikove „Ljubljanske novice“ l. 1797, 26. malega travna.

razkritemu mostu. Ali groza! Jeden za drugim popadajo skozi most u neizmerno globočino. Ko jih je bilo že lepo število popadlo, prikorači tudi bobnar na most, ali tudi njega je zadela jednaka osoda: z bobnom ured kotolil se je u globočino. Pri tem pa je boben nenavadno ropotal in to opomni zadej korakajoče Francoze, da tu se mora nekaj posebnega goditi. Zato odjenjajo od svojega početja in prepričajo se o zvijači, na katero so naleteli.

Natorno je, da zgrabi sedaj Francoze silna jeza nad posadko, in da sklenejo, na vsak način grad predobiti. Kupili so za suho zlato izdajalca (nekega pastirja), ki je dobro poznal vse steze okoli. Ta pripelje Francoze na visočino nad gradom, s katere se je prav lahko u-anj streljalo. Zjutraj 23. marca posedejo Francozi vse bližnje stermine in ponove streljanje na grad. *) Sedaj je posadka sprevidela, da se ne more več deržati. Ker ní bilo od nikjer nobene pomoči pričakovati, poda se posadka sovražniku ob 1. uri po poludne. Köblös in vsi njegovi vojaki so bili ujeti in kot jetniki odpeljani.

Francosko bojno poročilo govori o tem dogodku takole: „Med tem je preganjal general Guieux kolono, katero je bil pri Pusaru (Pulfaru = Podbonescom) potolkel, do austrijske Chiuse (soteske), jako uterjenega gradu, katerega smo pa po silo terdovratnem boju z naskokom uzeli. Pri tem sta se posebno poslavila generala Bon in Verdier ter četerta polbrigada, kakor tudi triinštirideseta. General Köblös sam je branil grad s 500 granadirji. Po bojnem pravu bi bilo moralo teh 500 pod mečem glave izgubiti, ali te barbarske pravice se francoska vojska ni nikoli posluževala“

Zadnje besede tega poročila nanašajo se na ono zvijačo posadke. Ljudstvo pa pripisuje nesrečo Francozov Turkom (glej stran 81). Kmetje iz bližnje okolice morali so u raboto hoditi vlačit ubite Francoze iz Koritnice in pokopavat jih. Pravijo, da je voda še u novejšem času orožje na dan metala. Nad bolškim gradom pa so se Francozi znesli in ga, kolikor je bilo u naglici mogoče, razsuli. Od takrat ostal je bil razvalina, dokler ga neso začeli l. 1881 z nova popravljati in uterjevati.**)

Med tem ko se je to godilo pri bolškem gradu, korakal je general Bajalich sè svojo divizijo (1700 mož) proti

---

*) Celovški list Carinthia 1832, št. 52.

**) Podobo bolške soteske z razvalino prinesel je hrovaški Vienac 1874, str. 237 in dunajska Heimat 1877, list 50.

Predelu. Ali slabi poti so ga jako zaderževali in njegovi vozovi mogli so se le počasi naprej pomikati. Najedenkrat napadejo ga od zadej Francozi pod vodstvom Guieuxa. Ob istem času zadene tudi njegova sprednja straža na Massenine vojake u Rablju. Uname se kratek boj in Bajalich, videvši nemogočnost rešitve, preda se s celo svojo divizijo. Vendar se je posrečilo 800 vojakom z oficirji uredi pobegniti čez gore k Ocskayu u Koren. Od treh stotnij lovcev prišlo jih je mnogo u Celovec, in še več sto se jih je razkropilo na vse strani. Tako vsa izguba Austrijcev 22. in 23. marca ní znašala več, nego 3000 mož, ali poleg teh zaplenil jim je bil sovražnik 25 topov in 400 voz polnih bojne priprave in živeža. *)

Vse posedene dežele prišle so začasno pod francosko vlado, tako tudi Tolminsko od 21. marca do 17. septembra 1797. U Tolminu samem bili so francoski vojaki od 23. marca do 23. maja. U tako kratkem času ní mogla francoska vlada ničesa spremeniti, le da je od prebivalcev marljivo davek pobirala. Ker se je ta davek u francoskih „frankih“ plačeval (austrijski denar je bil izgubil skoro vso svojo veljavo), zato imenuje naše ljudstvo še dandanes davek f r a n k e (franjke).

17. septembra 1797 podpišejo mir u C a m p o f o r m u pod Vidmom in usledi tega pridejo slovenske dežele nazaj pod Austrijo. Naša deržava dobi takrat (mesto drugih dežel, katere je morala odstopiti) tudi ves suhi svet nekdanje beneške republike. Usledi tega prišli so nekdanji sovražni sosedje pod Austrijo, in Tolminsko ní bilo več mejna deželica. Zato je tudi prenehala finančna straža ob beneški meji in kupčija s Frijulskim se je hitro pouzdignila.

Za vojno hodijo rade še druge nesreče. Tako je nastopila tudi l. 1798 do 1799 strašansko huda zima. Ljudje so mnogo terpeli in nekateri tudi od revščine pomerli.

Jednaki uzroki in dogodki, kakor l. 1797, pripeljali so tudi l. 1805 zopet Francoze na Goriško. J o u r d a n in M a s s e n a posedeta deželo ter postavita u Gorici začasno vlado. Sedaj so mislili Francozi več časa u deželi ostati, zato so jo začeli po svoje deliti. Ves svet na desnem bregu Soče pridružili so pokrajini Frijulski in tako je bilo tudi Tolminsko razcepljeno na dva kosa. Ali k sreči to ní trajalo dolgo. Usledi požunskega mira 26. decembra 1805 uzamejo Francozi Benečijo za se in pridružijo jej tudi vso nižino ob dolenji Soči z Bèrdi uredi. Mejo so pa še le 10 decembra 1807

*) Oesterreichische militärische Zeitschrift 1837, zvez. 4—8.

natanko določili. Usledi tega pade tudi Tolminsko na desni strani Soče nazaj pod Austrijo in naša deželica postane zopet mejna, kakor je bila deset let poprej.

Iz teh dogodkov se vidi, da je bila Austrija u začetku našega stoletja u velikih stiskah. Nikoli poprej ní bila tolika potreba, da vsi deržavljani svoje sile napenjajo za ohranitev skupne domovine, in da vsi terdno deržijo jeden k drugemu. Da bi tako edinost dosegel, sklene cesar Franc leta 1804 vse svoje dedne pokrajine spojiti u jedno celoto. Zato razglasi zakon, da naj bodo po sedaj vse austrijske dežele nerazvezljivo združene pod imenom austrijsko cesarstvo (11. augusta 1804). Tako je bila doveršena od cesarja Jožefa započeta centralizacija in posamezne dežele bile so po sedaj le pokrajine velike deržave.

Ker so bile francoske vojne našo vojsko zelo oslabile, sklene nadvojvoda Karol upeljati domobranstvo. Za brambovce so jemali starejše može, ki so bili še sposobni za boj. Vsaka polkovnija pešcev dobila je po jeden ali dva bataljona brambovcev. Njih glavni namen je bil, braniti domačo deželo pred sovražnikovim napadom. Čeravno so u pesmih in spisih ljudi za domobranstvo navduševali, vendar se neso hotele izpolniti nade Karla, ki je mislil, da bode mogoče 800.000 brambovcev zbrati. Pri naslednji vojni s Francozi skazali so se prav dobro tudi brambovci.

Leta 1809 poskusi namreč cesar Franc še jedenkrat svojo srečo in napove vojno Napoleonu, da bi izgubljene dežele nazaj pridobil. Na čelu austrijske vojske stala sta dva brata cesarjeva, nadvojvodi Karol in Ivan. Pervi napade Bavarsko, drugi pa odide u Italijo, da bi od tu pregnal Francoze. Ali Karlova nesreča primora tudi Ivana, umakniti se, dasi je zmagoval. Hitro za njim jo udere italijanski podkralj Eugen in preganja Austrijce proti središču deržave in proti Ogerskemu.

Da bi se austrijska vojska lože in nenadlegovana umikala, zapove nadvojvoda, da se imajo ob cestah napraviti male terdnjavice in iz teh ovirati napredovanje Francozov. Središče tega uterjevanja bilo je na Terbižu. Okoli njega naredili so šest zvezdatih terdnjavic, katere je imelo braniti 4500 mož pod verhovnim zapovedništvom Alberta grofa Giulaya. Jeden del tega uterjevanja bili sta tudi „kladari“ (Blockhäuser) u Čalabaju pri Naborjetu (Malborget) in na Predělu.

Na predelskem sedlu začel je ženijski stotnik Hermann že jeseni l. 1808 staviti kladaro, nekaj baterij in redut. Po

zmagi austrijske vojske pri Sacilu 1809 šel je bil tudi on k armadi; ali usledi francoskega napredovanja ob Dunavu moral se je skoro nazaj verniti in nadaljevati uterjevanje Predela. Med časom tega dela stanoval je Hermann na spodnjem Terbižu pri Jožefu Millerju pl. Schäfer, kateri ga je tudi navadno vozil na Predel in nazaj. Pri zadnji vožnji razodene Hermann Millerju, da bode na Predelu padel.

Kladara je stala nekoliko pred selom Predél nad deržavno cesto, na koncu nizkega herbta („Landspitzberg" imenovanega), ki se je stermo spuščal k globoko doli tekoči Predelici. Terdnjavica bila je pravilen čveterokot, strani po 8—10 sežnov dolge in šest sežnov visoke, spodej sezidane iz debelega kamenja brez malte. Zunanje stene so bile iz 12—16 palcev debelih kolov, notranje iz drobnejših. Med obema stenama bilo je pet čevljev prostora, katerega so sè zemljo natlačili. Kladara je bila razdeljena na več nadstropij, njena streha uzdigala se je od dolenjega konca proti gorenjemu kakor stopnice. Po strehi so utepli zemlje in ob robu napravili persobrane. Uhode so zabranili s premakljivimi mostovi in mrežastimi vrati. Da bi cesto popolnoma zaperli, sezidali so ravno pod njo na robu prepada manjšo čveterokotno kladaro sè šest sežénov dolgimi stranmi. Pregraja iz kolov („tamburiranje") družila jo je z večo kladaro. Za posadko, živež in vodo bilo jé vse preskerbljeno, prostora za tope dovolj

Ali prej nego so mogli uterjevanje doveršiti, približali so se že Francozi Predelu. Takrat je bila še le veča terdnjava popolnoma doveršena. Živeža, vode in municije bilo je u njej za šest tednov. Imela je vsega ukup deset topov, in sicer dva trifuntna poljska topiča za manjšo kladaro, dva trifuntna in dva šestfuntna kazamatna topa, ter štiri „doppelhacken" imenovane za večo kladaro. Za postrežbo topov odmenjenih je bilo 10 artiljeristov in 25 pomagačev. Hermann je sam prosil nadvojvodo Ivana. naj ga postavi zapovednika predelske terdnjavice.

14. maja 1809 posede kladaro jeden oddelek 62. peš-polka (takrat Franc Jellacich), a že drugi dan okoli poludne ga namesti stotnija slunjskih graničarjev pod stotnikom Vitkovičem. Štela je ta stotnija štiri častnike in 218 mož, med temi 14 strelcev. Usledi dolgega popotovanja bili so jako utrujeni vendar po njih žilah se je pretakala hrabra kri, napolnena z ljubeznijo do domovine in cesarske hiše.

Stotnik Jankovič, tudi od slunjskega polka, ki je opravljal sè svojo stotnijo zadnjo stražo bataljona, dospe 15.

maja po predelski cesti pred kladaro. Ker ga je sovražnik silno nadlegoval, prosi za ustop u terdnjavico. A ker ní bilo ne prostora ne živeža za več kakor jedno stotnijo, dovoli Hermann ustop le njemu in še nekaterim najboljšim junakom, ostali vojaki pa so se morali dalje prebiti, kakor so vedeli in znali.

Zdaj so bili tudi sovražniki že pred terdnjavico. Francozi se neso nič dolgo pomišljali in že tisti dan začela je njih prednja straža na kladaro streljati. Na Stermec prišedši skušali so postaviti tabor in zato so začeli okolico preiskovati. Ali streljanje iz kladare jih je pri tem poslu zelo oviralo. Še le po noči posrečilo se jim je utaboriti se.

Komaj napoči jutro 16. maja, že napade sovražnik od vseh stranij terdnjavico. Toda silen strel, ki je brez prenehanja gromel iz kladare, ní ga pustil do okopov. Hermann je bil nad terdnjavo previdno razpostavil svoje strelce in ti so branili sovražniku približati se topom. Ob treh popoludne pozove francoski parlamentar posadko, naj se podá. Ali poveljnik terdnjavice mu kratko odreče in streljanje se nadaljuje do večera. — Tega dne so bili priderli Francozi tudi po rakolanski dolini za Predelom u Rabelj in pregnali tri austrijske stotnije, ki so uzderževale zvezo med Čalavajem in Predelom.

17. maja zjutraj ponovijo Francozi streljanje na kladaro. Kmalu se posreči sovražniku tope (štiri ali pet) tako blizu primakniti, da so z uspehom delovali. Ker je bil ta naval mnogo hujši, nego prejšnji dan, bil je Hermann prisiljen poklicati strelce u kladaro. Od francoskih topov je terdnjavica mnogo terpela. Zlasti strelne luknje, skozi katere je posadka streljala, bile so že zelo poškodovane, ker so Francozi obernili svoj ogenj ravno na nje, in tako marsikaterega topničarja ubili ali hudo ranili. Kljubu temu so si branitelji vsi naudušeni obečali jeden drugemu bratovski pomagati in do zadnjega uztrajati. Poveljnik Hermann jih je še bolj oserčeval sè svojim uzgledom. Po poludne tega dneva pride drugi parlamentar in pozove drugič posadko, naj se Francozom preda. Ali ona se ní hotela predati na noben način, nego raje braniti se do zadnje srage.

Sedaj so bili Francozi u veliki zadregi zaradi živeža. Seboj neso bili nič pripeljali in rekvirirati se tudi nič ní dalo u tako ubogi deželici. Terdi se, da je francoskí general skušal Hermanna celo podkupiti, ali brez uspeha. Pravijo, da je bila u francoskem taboru tako velika lakota, da neso imeli prav nič jedil. Ko je Janez Mošič, fabrikant za svilo

iz Žabnice, na svojem povratku iz Tersta od Francozov zaderžan štiri dnij pri njih ostal brez jela, in zaradi tega zahteval, naj ga izpuste nazaj u Gorico; pokazal mu je general Serras kos černega kruha na svoji mizi in mu rekel, naj si od tega polovico uzame, drugo polovico naj pa njemu pusti. Nato izpusti general Mošiča nazaj u Gorico. Iz tega se vidi, zakaj se je Fracozom tako mudilo Predel uzeti in u rodovitnejše kraje dospeti.

18. maja zjutraj začne zopet streljanje od obeh stranij. Ob osmi uri pride tretji parlamentar in naznani, da so Francozi uzeli Čalabaj in že napadli Austrijce pri Terbižu. Parlamentarja je spremljal častnik od ogulinskega polka, ki je bil u Naborjetu ujet in ki je moral posadki u hrovaškem jeziku poterditi, da je Čalabaj zares padel. Ali to je posadko le še bolj spodbudilo k uztrajni brambi in smert bratov naudušila jo je še k veči hrabrosti. Hermann je vedel, kaka naloga mu je izročena in zato se ní strašil gotove smerti. Odgovoril je pismeno, da mu je naloženo braniti se do zadnjega, in posadka se je izrazila u jednakem smislu proti ogulinskemu častniku. Na tak odgovor ponovijo streljanje, ki je trajalo celo dopoludne.

Ob dveh pride še četerti parlamentar in pozove zadnjikrat posadko, naj se poda. Ali poveljnik zaterdi, da ostane pri svojem pervem odgovoru. Na to podvoji sovražnik svoj ogenj. Nekateri francoski oddelki pomaknili so se bili po strugah in za germovjem skriti prav blizu kladare ter pripravljali se za naskok. Pred njimi so delali pot vojaški kopači (sapeurji). Granadiri so stali pripravljeni, da naskok podpirajo. Štiri stotnije lahkih pešcev (voltigeurjev) splezale so skrivej pod cesto dó sedla Predéla, tukaj šle so za hišami skrite nad cesto, ter so prišle z veliko težavo po grahotih, skalovju in deloma po gozdu do nekih visočin, ki so stale nad kladaro.

Ko se je odbil zadnji opomin, bližali so se Francozi (5—6000 mož) od vseh stranij hitrim korakom proti kladari. Ali iz nje so letele karteče in puškine krogle, ter podirale francoske verste, da so padali vojaki kot snopi na tla. Te so nadomestovale nove čete, ki so bile pa zopet postreljane. Strašen boj se uname na obeh straneh. Zadnjič se posreči sovražniku, da se priplazi do lesene ograje (do „palisad“), in sedaj se začne boj na persobranu, mož proti možu. Okopi („glacis“) in jarek bili so polni mertvih in ranjenih. Ali hrovaški junaki neso prenehali streljati iz kladare.

Zadnjič pridejo oni vojaki, ki so bili nad terdnjavico

splezali, tako blizu kladare, da jo zažgó sè smolenimi venci. Veter je plamen hitro razpihal in požar se razširi na vse strani, tako da zaradi dima in ognja ní bilo več mogoče kladare braniti. Sedaj skoči Hermann z mečem u roci na čelu posadke iz goreče kladare in skuša predreti sovražnika, da bi dospel na bližnje visočine. Ali Francozi obdajo malo posadko od vseh stranij in bijejo po njej, da je bila groza. Hermann je dobil toliko ran, da mu je kri iztekla, in zgrudil se je mertev na tla. Tako se je zgodilo tudi njegovim tovarišem, ki so se tudi zadnji trenutek bíli kot levi in skušali prodati svoje živenje, kolikor mogoče drago. Tako je popadal mož za možem, poginil tovariš za tovarišem in u kratkem času bila je vsa posadka posečena.

Francozi so ujeli le nekaj ranjencev, med njimi vsega kervavečega stotnika J a n k o v i č a in narednika („feldvebla") G o l k a. A še ta dva sta sovražniku ušla med potom. Razen teh rešili so se še jeden narednik in štirje vojaki, ki so ležali pod ranjenimi in mertvimi trupli, in katerih sovražnik ní bil zapazil. Ti so ponoči pobegnili k austrijski vojski in oznanili junaško smert svojih bratov.

Ko se je tiha noč med 18. in 19. majem na zemljo ulegla, ponehal je že bil divji boj in okoli in okoli bilo je vse mirno, kakor bi se ne bilo nič zgodilo. Bleda luna pa je sè svojimi kervavimi žarki obsevala cele kupe s kervjo oblitih merličev, ki so ležali okolo kadečih se razvalin, iz katerih je bilo težko spoznati, da je to bila jedenkrat ponosna terdnjavica. Ali ta mertva telesa in ta kadeči se kup ostankov kladare oznanjali so jasno, k a k o n e u g a s l j i v a j e d o m o v i n s k a l j u b e z e n, k i t u d i z a s i r o m a š n o o č e t n j a v o r a d a p r e l i v a s v o j o s e r č n o k r i. Na Predělu so povernili junaški Hrovati bratovsko pomoč, katero so jim skazovali Slovenci ob času turških navalov. Čeravno njih junaška smert ní mogla rešiti austrijske vojske in osloboditi Slovenije tuje vlade, vendar storili so oni svojo dolžnost in zato naj jim bode med nami večen č a s t n i s p o m i n!

Da je predelska terdnjavica tako hitro padla, temu je bil glavni uzrok preslaba in nepopolna uterditev. Posadka bila je nasproti velesili premajhna, ločena od glavne armade in brez vsake podpore od njene strani. Mnogo je pripomoglo Francozom k zmagi, da so prišli poprej in po drugi poti u Rabelj, posadki za herbet. Napačno bilo je pa, da se že poprej neso napravile ob cesti zapreke sovražniku, in da se ní

posekel oni gozd, po katerem je bilo Francozom mogoče tako blizu kladare priplaziti. *)

Na mestu, kjer sta bili l. 1809 leseni kladari, sezidajo u burnem letu 1848 precej močen fort z jedno predterdnjavico, spoznavši, kako važno utegne postati predelsko sedlo za bodoče dogodke. Ob cesti med terdnjavicama dal je postaviti cesar Ferdinand I. lep spominek Hermannu in ž njim padlim Hrovatom. Spominek je iz belega granita, šiljast in blizu štiri metre visok. Na njem stoji u zlatih čerkah napisano, da ta spominek postavlja cesar Ferdinand hrabrim borilcem od 18. maja 1809. **) Pod napisom počiva ranjen lev iz medi na butari palic. Ta spominek bil je dodelan l. 1851. U spomin junaške smerti hrovaških Špartancev na Predelu in u Čalavaju ustanovili so u vojaški akademiji na Dunaju dva štipendija pod imenom „Hermann-Henzlova ustanova".

Razen na Predelu bile so u naši deželici še druge male praske, o katerih vè ljudstvo še dandanes kaj pripovedovati. Kakor po drugih krajih, osnovali so bili tudi na Tolminskem domobranstvo. Našim domobrancem zapovedoval je tolminski grof Pompej Coronini, major u cesarski vojski. Male bitke med Francozi in brambovci bile so na mostu pri Sv. Luciji in pri Kobaridu. Ali nasproti velesili neso mogli brambovci nič opraviti in umaknili so se zadnjič na Gorenjsko, prepustivši vse Tolminsko Francozom. Med vsemi brambovci se je najbolje odlikoval Bolčan Kofol (z Žage?), katerega je nadvojvoda Janez imenoval primorskega Hoferja, primerjaje ga s tem slavnim tirolskim junakom. Kofol je dobil zlato medalijo za svoje zasluge u brambi domovine.

Uključu hrabremu naporu avstrijske vojske končala se je vojna l. 1809 nesrečno za našo deržavo. U dunajskem miru 14. oktobra 1809 odstopiti je morala Avstrija jedno šestino svojih zemelj Francozom in ž njim združenim deržavam. Med temi zemljami bile so tudi skoro vse slovenske dežele, namreč celo Primorsko in Kranjsko, ter beljaško okrožje na

---

*) Ta opis je posnet po knjigi: „Malborghetto und Predil, ruhmvolle Vertheidigung und Heldentodt der oester. Bezatzungen", litografovani knjižici, sestavljeni po zapiskih Ignacija Hartwiga, župnika u Žabnici, po aktih ženij-direkcijskega arhiva in po knjigi „Feldzug des Kaisers Napoleon in Deutschland 1809", III. zv. pg. 184—201. — Die Vertheidigung und der Fall des Blockhauses auf dem Predil 1809, u „Oester. militär. Zeitschrift", 1843.

**) „Zur Erinnerung an den Heldentod des k. k. Geniehauptmanns Hermann von Hermannsdorf am 18. Mai 1809 und dermit ihm gefallenen Kampfgenossen.—Kaiser Ferdinand I."

Koroškem. Iz slovenskih in hrovaških pokrajin (civilne Hrovaške in Dalmacije) osnuje Napoleon ilirsko kraljestvo z glavnim mestom Ljubljano. Goriško je spadalo k provinciji Istra z glavnim mestom Terstom. Istra se je delila na štiri okrožja („distrikte") in jedno od teh obsegalo je blizu našo goriško grofijo. Vse Goriško pa je razdelil Napoleon na šest okrajev („kantonov") in jeden izmed teh bilo je tudi naše Tolminsko ter ž njim združeno Bolško.

Mesto naših županov postavili so Francozi tako imenovane mêre (maire), katerih se ljudstvo še dobro spominja. U Tolminu bil je za mera Penčin, a za podžupana Lužnik iz Poljubinja. Župani so imeli med drugim tudi oblast poročati, ker Francozi so bili upeljali tudi pri nas takoimenovani „civilni zakon". Sploh so veljale pri nas tiste postave, kakor na Francoskem. Za Slovence dal je Napoleon celo poseben katekizem natisnit, u katerem se je u četerti zapovedi razlagala pokorščina do Napoleona in do vse njegove hiše.

Ljudje so se iz početka silno bali Francozov. Ali skoro so se prepričali, da ti vendar neso tako strašni, kakor se je mislilo. Upeljali so marsikaj dobrega, zlasti popolno jednakost vseh deržavljanov glede dolžnostij in pravic. Usledi tega morali so se tudi Bolčani podvreči deržavnemu davku, katerega so bili do takrat oproščeni. Jednako so izgubili tudi Nemškorutarji vse svoje predpravice. Francozi so odpravili vse rabote in desetine, ter oslobodili kmeta vse podložnosti do grofov. Tako sta izgubila čedadski kapitul in tolminski grof svoje prevažne pravice. Nasproti so pa z veliko ostrostjo terjali deržavne davke, česar se ljudstvo še dobro spominja.

Sploh je bila pod Francozi vsa uprava točnejša in pravilnejša. Lepo so skerbeli tudi za šolski poduk in za zboljšanje cest ter sploh za povišanje blagostanja. Največo hvalo pa so si pridobile francoske sodnije. Na tatove, roparje in javne hudodelce pazili so Francozi silno ostro in, kadar so jih ulovili, kaznovali so jih na mestu brez usmiljenja. Hudodelca dali so navadno u njegovi vasi ali na mestu hudodelstva obesiti za svarilen uzgled drugim sosedom. Zato je bila vsa dežela u kratkem času očiščena potepuhov in vseh drugih nevarnih ljudij.

Ali francoska vlada je trajala pri nas le štiri leta. L. 1813 uzdigne se skoro cela Europa proti Napoleonu in ga popolnoma potolče u velikih bitkah pri Lipskem (16—19. oktobra) in Hanauu (30 in 31. oktobra 1813). Istočasno podili so povsodi francoske posadke iz dežel. Gorico morali so Francozi zapustiti 6. oktobra 1813 in mesto njih povernili

so se u deželo austrijski vojaki. To je storilo tudi konec francoski vladi na Goriškem. Ali francosko upravo obderžali so začasno še do junija l. 1814.

Napoleona so zvezne vojske prisilile, da se je moral odpovedati francoskemu prestolu in podati se u pregnanstvo. Na to se snide meseca septembra l. 1814 na Dunaju sijajen zbor ali kongres vseh europejskih vladarjev ali njih poslancov, da bi se posvetovali, kako se ima Europa na novo preustrojiti. Na dunajskem kongresu določijo, da se ima Beneško zopet poverniti Austriji. Tako je Tolminsko zopet prenehalo biti mejna deželica. Po vladinem povelju uredili so na novo mejo med Goriškim in Beneškim tako, kakor še dandanes obstoji. Takrat pridružijo Goriškemu in sicer tolminskemu glavarstvu občine Breginj, Logje, Robedišče in Livek. Tako je prirastlo naši deželici 49 □ kilometrov sveta, ali to je bila le mala odškodnina za ono, kar je moralo Tolminsko u drugi polovici preteklega stoletja Kranjskemu odstopiti.— 14. junija 1814 izda vlada organizacijski patent, ki je zaukazoval novo upravo Goriškega. 8. novembra 1814 združijo Goriško s Terstom in Istro ter dajo vsem tem deželam ime austrijsko Primorsko. 3. augusta 1816 razglasijo „ilirsko kraljestvo“ (ali brez Dalmacije), ki se je obderžalo celo do l. 1848.

Kakor se po velikih vojskah rado gaja, tako je tudi l. 1816 in 1817 nastopila silna lakota, od katere je naše ljudstvo mnogo terpelo. Vlada je sicer pomagala, kolikor je bilo mogoče, ali vse to ní zadostovalo odverniti hudo nadlogo. Takrat je ljudstvo spoznalo, kako velika dobrota je krompir, in zato ga je začelo prav obilno saditi. Meščani so se pa vedno bolj poprijemali kave.

L. 1821 zadobi Tolmin važne pravice. Cesar Franc pouzdigne ga *) namreč 29. marca u terg, „na prošnjo naših ljubih zvestih sodnikov in občinarjev tolminskih“. Usledi tega podeli Tolminu dva letna sajma, t. j. 20. in 21. aprila ter 21. in 22. septembra vsakega leta. **)—Tudi u obertnijskem obziru napredoval je Tolmin lepo. Tako beremo l. 1806, da je bil napravil Jožef Beber iz Dabra (pri Šenvidski gori) u Tolminu tovarnico za solniter (salpeter).

Takrat je bil tolminski grof Mihael Pompej Coronini (1798—1739). Ta je bil do l. 1802 še maloleten in

*) „Diese Hauptgemeinde Tolmein“, pravi listina.

**) Originalna listina z velikim pečatom hrani se u občinskem arhivu.

zato je imel varha grofa Franca Antona Lanthiera. Ta je imel l. 1800 velike prepire sè svojími podložniki. U pervi versti prepiral se je grof s kmeti, ali imajo ti najemnino plačevati u blagu, ali u denaru. Podložniki so si tudi lastili nekatere gozde, ki so bili odmenjeni („reservirani“) za grajščinske potrebe. Tako so Tolminci in Zatolminci sekli gozd „Za gradom“, Volčani in Kamenci so gospodarili po gozdu u Kolovratu. Idrijci (pri Kobaridu) so se branili plačevati grajščini vsako leto po 60 lir, kakor so to poprej delali po svoji dolžnosti. Glede na vse to prosi Lanthieri vlado, naj pošlje u Tolmin cesarsko komisijo, ki nemire preišče, nerede odstrani, uporne podložnike kazni ter med njimi in grofom novo pogodbo ustanovi. Vlada usliši grofovo prošnjo in komisija se zbere l. 1801. Ali ní mogla veliko opraviti in grof je bil nezadovoljen z njeno razsodbo. Zato se pritoži 24. junija 1802 na cesarja samega. Vendar tudi to ní pomagalo, ker prepiri med grajščino in podložniki zavoljo gozdov trajali so še na dalje do leta 1848.

Ko grof Pompej doraste, stopi u austrijsko vojsko, postane major, c. kr. kamornik in vitez reda Leopoldovega. L. 1821 zahteva vlada od njega, naj natanko dokaže, da je Tolminsko zares gospostvo, in da so prebivalci njegovi podložniki. Grof je to dokazoval 21. aprila 1821 in sklicoval se pri tem zlasti na sodnijski pravilnik za Goriško od 9. maja 1784, točko tretjo (št. 283 zbirke „Justitzgesetzsammlung“), katera veleva, da naj tolminski grof ravna po „podložniškem patentu“ od 1. septembra 1781 pri vseh političnih obravnavah; sodnijske obravnave in razsodbe pa naj pošilja deželni sodniji u pregled, tudi če je toženec podložnik.

Grof je začel sestavljati l. 1823 novo zemljiščno knjigo, u kateri so bila vsa gospostvu podložna zemljišča natanko zaznamovana, kakor sta zapovedovala dvorna dekreta od 6. marca 1806 in od 21. maja 1808. Tolminska gosposkina zemljišča bila so že upisana pri deželno-knjižnem uradu u Gorici. Zato prosi grof 25. junija 1823 goriško kresijo, naj njegova zemljišča od tam izloči, da se bodo upisala u posebno knjigo za Tolminsko. Pri tistih zemljiščih, o katerih še traja prepir med gospostvom in njih užitniki, naj se pristavi opomba „o njem je prepir“.

L. 1823 sestavljal je grof ob svojih stroških zemljiščno knjigo na podlagi popravljene mere od l. 1752 in s pripomočjo poznejših katastralnih mer, kakor tudi ravno takrat doveršenih novih map za Tolminsko. Začel je bil z občino Tolmin in poslal je pervi svoj izdelek goriški kresiji, naj ona zreiče

o njem svoje mnenje in ga ali poterdi, ali pa naznani njegove pomanjkljivosti. Kaj je kresija na to odgovorila, ní znano.

Ob istem času (1817—1827) imel je tudi baron Franc Codelli po Tolminskem razna posestva, od katerih je dobival na leto blizu 330 goldinarjev dohodkov.

Četerti goriški škof Jožef Walland (1819—1834) upeljal je nekatere spremembe pri božji službi. Po uzgledu ljubljanske škofije zapovedal je, da se imajo molitve pri večernicah in litanije u slovenskem jeziku opravljati in ne več u latinskem, kakor je bila navada od starih časov. Skerbel je tudi za nravno odgojo ljudstva in zato je gledal na to, da je imel vsak veči kraj svojo šolo. Tako nahajamo okoli l. 1825 po Tolminskem sledeče ljudske šole: u Tolminu, Kobaridu, Bolcu in Cerknem, ter zasebno šolo za dečke u Volčah.

Kar se tiče uprave naše deželice, nahajamo ob istem času sledeče urade na Tolminskem: u Tolminu jeden politični komisar in jeden sodnik s potrebnimi pisarji; u Bolcu bil je komisar, sodnik in oskerbovalec deržavnih posestev vse u jedni osebi; u Cerknem in Podberdom bili sta davkariji za vinski dac. Politične više oblasti so bile: okrožno glavarstvo u Gorici, gozdni urad in glavna dogana; u Terstu pa namestništvo. U sodstvenem obziru bila je civilna deželna in kriminalna sodnija u Gorici, najviša kriminalna in apelacijska sodnija pa u Celovcu.

K najvažnejšim notranjim poslom naše deželice morajo se prištevati tudi u tem stoletju gozdne zadeve. Brezpametno posekovanje gozdov in plavenje derv po Soči u Gorico nadaljevalo se je kakor poprej. Do l. 1835 sta kupčevala z drvi grof Thurn in gospod Catarini iz Gorice. Tega leta pa so uzeli domačini ta posel u svoje roke in sicer najpoprej Kovačič od Sv. Lucije in Kacafura iz Tolmina. Zasluga teh gospodov je, da nesta jemala tujih (večinoma karnjelskih) dervarjev nego domače delalce. Tolminski dervarji so se u tem rokodelstvu tako izurili, da si zdaj tudi po drugih deželah (zlasti na Austrijskem in u Banatu) mnogo z dervarstvom zaslužijo.

Na Bolškem si je vlada popolnoma osvojila ondašnje gozde. L. 1826 začne bolška kameralna gosposka (ki je bila ob jednem tudi sodnijska oblast) terditi, da so gozdi po Bolškem deržavni, in da občinarji do njih nemajo druge pravice, nego da po njih pasejo in za potrebo derva sekajo. Od takrat so začeli hudi prepiri med občinarji in gosposko, ki so trajali blizu trideset let. Nazadnje so se morali kmetje

udati svoji osodi, ali deržava ní imela od bolških gozdov nobenega dobička, ker so stroški za njih nadzorovanje preveliki. *) Odkar je vlada bolške gozde preuzela, nehalo je plavenje derv iz onih krajev.

Zima l. 1829 do 1830 bila je neizrečeno huda, in padlo je tisto zimo premnogo snega. Bilo ga je toliko, da so tolminski kupci svoje blago na sanéh u Gorico vozili, kar se je silno redkokrat zgodilo.

Tudi l. 1833 vrelo je med Tolminci zaradi stiskanja od strani tolminskega grofa. Ta se je zbal, da bi se ne uzdignil kak punt, in zato prosi vlado za vojaško posadko. Njegova prošnja je bila uslišana, in poslali so na Tolminsko dve stotniji Poljakov. Kako težko je bilo kmetom, ki so morali vojake pod svojo streho rediti, in koliko so morali preterpeti od prevzetnih gostov, to si lahko mislimo. Zato so ostali ti Poljaci našemu ljudstvu še do danes u slabem spominu. Ko je vlada videla, da se Tolminci ne ganejo, poklicala je vojake nazaj.

Naslednjih petnajst let bilo je na Tolminskem vse mirno, tako da iz te dobe čisto nič ne slišimo o naši deželici. Zabilježiti pa imamo, da je l. 1841 obiskal našo deželico saksonski kralj Miroslav August II. Ta vladar pećal se je najrajše z rastlinoznanstvom, zato je hodil po vseh krajih nabirat rastline. Tako je prišel tudi na Černo perst nad Podberdom, ki slovi daleč po svetu zaradi svojih rastlin. Z gore prišedši prenočil je saksonski kralj u farovžu Podberdom.

Ali gore omenjeni mir na Tolminskem bil je le za silo. Ljudstvo je u resnici zelo terpelo od nasilstva svojega grofa. Kljubu postavam Jožefa II. postopal je grof Anton Coronini (1839—1848) tako okrutno sè svojimi podložniki, kakor le kateri njegovih prednikov. Zlasti rabota tlačila je hudo ubozega kmeta. Pa tudi desetino in zemljiščno najemnino izterjeval je grof z vso natančnostjo in ostrostjo in mnogokrat tudi po krivičnem (ponarejal je celo urbarske zapise). Zato so ostali tolminski grofi pri ljudstvu u neizbrisljivem spominu kot njegovi zatiralci in tlačitelji. Pripoveduje se zlasti mnogo o nekem grofu Maninu („Cont' Menin“?), ki je bil dal kmeta zapret zaradi jednega samega krajcarja, katerega mu siromak ní mogel plačati. Ljudstvo misli, da je tega brezserčnika hudič živega u pekel odnesel zaradi njegovih krivič-

*) Govor poslanca Gorjupa u deržavnem zboru na Dunaju 20. novembra 1863.

nostij. Še dan danes, kadar kmet vidi kako podobo, kjer je naslikan hudič, kako nosi grešnika u pekel, resno terdi svojim mlajšim spremljevalcem, da je to „cont Menin".

Sploh ve ljudstvo mnogo slabega pripovedovati o tolminskih grofih. Okoli hriba „Gradu" morali so kmetje narediti pol zidano, pol leseno ograjo, da so imeli grofi z v e r i n j a k na lepo obraščenem hribu. Ostanki te ograje se še sedaj poznajo. Grofi so najstrože pazili na svoje lovske pravice. Gorje tistemu, katerega je grof zasačil, da je zverino lovil! — Kmetje so morali grofom tudi r i b n j a k izkopati pod vasjo Dolje, tam kjer je zemljišče močvirnato. Kadar je ob času suše u ribnjaku vode primanjkovalo, morali so jo bližnji prebivalci iz Soče donašati. Tudi ostanki tega ribnjaka se še dobro poznajo.

Zlasti pa je znan ne le po Tolminskem, nego po vsem Goriškem, tisti tolminski grof, ki je baje za ušivostjo umerl. U okrutnosti in krivičnosti presegal je nek vse druge. 51) Ali izvestno je tega grozovitega tolminskega grofa ustvarila le ljudska domišljija na ta način, da je stiskano ljudstvo vse preterpele krivice in vse slabe lastnosti vseh svojih gospodarjev preneslo le na jedno osebo, kakor to povsodi dela ljudska domišljija. U nenatorni smerti jednega grofa videla je kazen božjo in zato mu je napertila vse pregrehe njegovega roda.

Da pa brez krivice grofi neso bili, to je dokazano. Že njih samopašno živenje je moralo kmete razserditi in naudati jih s pravično jezo proti svojim tlačiteljem. Med drugimi listinami nahajajo se u grofovskem arhivu tudi zapisniki o navadnih stroških za živež tolminskih grofov. Tako se vidi iz nekega računa, da se je l. 1816 le za grofovsko kuhinjo vsaki dan poprek po 20 goldinarjev in 74 krajcarjev potrosilo! Samo za kruh izdali so na mesec po 35 goldinarjev, za volovino 16 goldinarjev (funt mesa je veljal takrat le 8 krajcarjev), za teletino pa 13 goldinarjev!

Po smerti P o m p e j a C o r o n i n a l. 1839 pripade tolminsko gospostvo grofu A n t o n u C o r o n i n u iz k r o n b e r š k e rodovine kot dedščina. 20. decembra 1845 izroči dekret goriške deželne sodnije gospostvo in glavarstvo tolminsko Antonu Coroninu. Ob tem času si je bila vlada pridobila neke pravice do tolminskega gospostva in ga razglasila za takoimenovano „fideicomisno posestvo". Ali grof Anton oslobodil je svoje gospostvo te odvisnosti. Vendar mu Tolminsko ní delalo posebnega veselja. Bodisi, da mu ní donašalo, kolikor je pričakoval, bodisi da je denar potreboval, sklenil je je

prodati. Kakor bi ga bila neka posebna slutnja vodila, prodal je Coronini svoje gospostvo ravno takrat, ko je imelo izgubiti svoje najvažnejše pravice usledi terjatev novega časa, ki je kmete popolnoma oslobodil podložniške odvisnosti.

1. januarja l. 1848 kupi Alois Silverius Kremer, vitez iz Auenrode, doktor obojnega prava in dvorni svetovalec, vse gospostvo tolminsko z vsemi pravicami in pristojnostmi, premakljivimi in nepremakljivimi, s takoimenovanim gradom ali gosposko hišo in z vsemi drugimi ž njo zvezanimi poslopji, na dalje z dvema urbarjema, katera je bil grof Coronini kupil od Antona Braunič arja in Jožefa Juvančiča, in sicer vse to za 230.000 goldinarjev konvencijskega denara. Ta svota se je imela plačati u samih srebernih dvajseticah, od katerih gredo tri na jeden goldinar. Vsi pojedini deli gospostva bili so posebe cenjeni. Takoimenovane „komunalije“ (občinski pašniki) in gosposkine gozde cenili so zelo nizko, ker pravica gosposke do njih ní bila določena. Zato je preuzel kupec te stvari na svoj račun in lastno odgovornost. Coronini si je izgovoril pravico sekvestra, dokler se mu pogojena svota ne izplača. *)

K lastnini gosposke spadala so takrat sledeča posestva: u Tolminu: „Brajda, Pod brajdo, Za plotiščem, U mejah, U rupi“; u Poljubinju: „Dobrave“ in mnogo komunalij, gozdov, germovja in pašnikov. Ravno taka posestva je imela gosposka tudi po sledečih krajih: u Kobaridu, Mlinskem, Idrijskem, na Svinah, u Sužidu, Starem selu, Kredu, pri Robiču, u Potokih, u obeh Borjanah, Sedlu, Homcu, Podbelo, u Stanoviščih, Drežnici, Magozdu, Jezericah, u obojih Ravnjih, na Koseču, Libušnjem, Versnem, Selicu, u Kernu, Ladrih, Smastih, na Kamnem, Seliščih, Vólarji, u Gabrijah, Doljah, Zatolminom, u Čadrah in Zalazi, u Ravnih in Zalazi, u Žabičih, na Prapotnem poljubinjskem, Ljubinju, Dolenjih Selih, Podmelcom, na Kneži, u Nemški Koritnici, Bači, Podberdom, na Petrovem berdu, u Oblokah, Hudijužini, u Porznem (mnogo njiv), na Bukovem, u Gorjah, Počah, Trebenčah,. Polici, na Šenvidski gori, Prapotnem-Berdu, Pečinah, u Šebreljah, na Slapu, Idriji pri Bači, pri Sv. Luciji, u Treboznih (ali Tribuši, od tod Trebovznar ali Tribušar), Lomu in Kalu, Modreju, na Modrejcah, Kozarskem, Čiginju, u Volčah, Nemškem verhu in Doblarju (prav malo). 52)

Kako malo so bile zagotovljene gosposkine pravice do tu omenjenih posestev zlasti občinskih pašnikov in gozdov,

*) Listina u privatnem arhivu notarja dr. Premersteina.

vidi se iz tega, da se je vitezu Kremerju najprimernejše zdelo, taka zemljišča po mogočnosti prodati. Tako prepusti 26. maja 1852 Zatolmincem nekaj zemljišč u njih občini za 462 goldinarjev. Občinarji so bili dokazali, da imajo svoje pravice do teh zemljišč.

Kremer je kupil tolminsko gosposko ob zlem času. Februarja meseca l. 1848 uzdignejo se Francozi novič, prepodijo svojega kralja Ludovika Filipa (stričnika velikega Napoleona) in okličejo zopet republiko. Novica o tem raznesla se je hitro po vsej Europi in prebudila je narode iz njih oterpnelosti. Tudi na Dunaju so se prebivalci uzdignili in so zahtevali, naj se način vladanja premeni, naj se dajo jednake pravice za vse narode in vse stanove, naj se dovoli pravica združevanja, sloboda tiska itd. Najvažnejše pa je bilo zahtevanje, da naj se skliče deržavni zbor poslancev neposredno od ljudstva izbranih po vseh austrijskih deželah. Ta zbor naj se posvetuje in naj določi novo ustavo za Austrijo. Vlada se ní mogla tem zahtevam protiviti in dobrotljivi cesar Ferdinand (1835—1848) dovoli volitve za ustavodajalni zbor.

Usledi tega so bili tudi Tolminci poklicani, da si volijo svojega poslanca u deržavni zbor. To čast dobiti prizadeval se je močno tolminski gospod in vladin svetovalec Alojzi Kremer. Ali ljudstvo bilo je že prebujeno in izbralo si je za svojega poslanca neodvisnega moža, sodnika Antona Gorjupa z Verha kanalskega, ki je nad trideset let zastopal svoj okraj pri vseh javnih poslih in je neumorno deloval za blagor svojih volilcev. Plemeniti gospodje pa so se bili silno razserdili nad Gorjupom, ker so slutili, da je njih gospostvu odklenkalo.

22. julija snide se novoizvoljeni deržavni zbor na Dunaju in loti se nemudoma svojega posla. Najvažnejši predlog stavil je poslanec Kudlich, krepko podpiran od našega Gorjupa, „da se imajo odpraviti vse rabote in odvisnost kmetov od gospodarjev, da se imajo uničiti vse pravice dosedanjih zemljiških gospodov ter izročiti zemljišča njih dosedanjim užitnikom in obdelovalcom brez odkupnine u popolno last“. Ta predlog zbudil je strašansk upor in velik nemir med vsemi plemiči. Vendar je bila večina poslancev za-nj, in zadnjič obvelja s to premembo, da naj kmeti svoja zemljišča odkupijo (u večletnih obrokih) z jedno tretjino vrednosti, drugo tretjino naj plača deržava dosedanjim zemljiškim gospodarjem, a zadnjo tretjino naj oni sami terpé. U tej obliki poterdi cesar 9. septembra (in zopet 4. marca 1849)

oslobojenje kmetov. 17. septembra 1849 izide patent za Primorsko, ki natanko ureduje način zemljiščnega oslobojenja ali zemljiščne odveze.

S tem je bila storjena prevažna prememba u vsem živenju našega ljudstva. Tolminsko gospostvo izgubilo je pravice do svojih nekdanjih podložnih in čedadski kapitul je izgubil vse svoje starodavne desetine. Te desetine so se sicer že mnogo opuščale u poslednjih letih, ker kapitul ní imel moči, da bi jih strogo izterjaval. Na drugi strani je bil njegov pobirač, Andrej Braunièar, nevesten človek in je nabrano desetino za se rabil, tako da kapitulu ní ostalo drugega, nego da je sekvestriral Brauničarjevo hišo. To je tista hiša, kjer stanuje sedaj c. kr. okrajni glavar. Poslednji pobirač kapitulovih desetin bil je tolminski cerkvenec Jelinčič. 53)

Po omenjenem patentu od 17. septembra 1849 odkupovali so tudi tolminski kmetje svoja zemljišča od viteza Kremerja. Mora se reči, da morda nijedna druga grajščina u Austriji ní tako milostljivo ravnala sè svojimi kmeti, kakor ravno tolminska. Na svojo veliko škodo odstopila je kmetom vse zemljišče, tudi tako, ki jej je bilo neobhodno potrebno in že od nekdaj za njene hišne potrebe prideržano (takoimenovani „reservirani gozdi“). Za vsak oral občinskega sveta plačali so kmetje le 30 krajcarjev konvencijske veljave, t. j. 52 1/2 krajcarja sedanjega denarja.

Lahko si tore mislimo, da vitez Kremer ní imel več nikakega veselja do revnih ostankov tolminske grajščine, in da jo je skušal prodati. Kupila sta jo od njega l. 1871 gg. dr. Janez pl. Premerstein in Filip Persoglia za 27.000 gl.

Naš kmet postal je tore l. 1849 svoboden gospodar in posestnik svoje zemlje, kakor so bili nekdaj naši stari slovenski očaki. To oslobojenje in druge deržavljanske pravice, katere je ljudstvo dobilo usledi dogodkov l. 1848, kakor tudi veliki napredek novega časa (železnice, telegraf, tovarne itd.), so popolnoma predrugačili živenje našega ljudstva. Poprej je imel kmet malo potreb; živel je z malim zadovoljno ter štedil u jedi, pijači in obleki. Po letu 1848 pa so se odperla nova sredstva, po katerih je človek lahko hitro obogatel. Ljudje ob železnicah in velikih cestah navadili so se hitro pridobivati, pa tudi hitro zapravljati. Najenkrat je bilo zdaj sto potreb u hiši (tabak, kava, lepa obleka), za katere se poprej ní znalo. Nasproti tem potrebam pa je obdeloval naš kmet svojo zemljo še vedno po starem kopitu ter je redil živino, kakor njegovi očaki. Tako so ostali dohodki vedno

isti, stroški (zlasti davki) so se pa množili od dne do dne, in marsikater gospodar je prišel na boben. U tem obziru imela je revolucija l. 1848 tudi slabe naslodke, ker je ljudstvo preveč naglo oslobodila in ga najenkrat postavila na lastne noge, mesto da bi ga počası in korak za korakom privadila novim razmeram.

To je bil sprevidel tudi naš sedanji presvetli cesar Franc Jožef I., kateremu je bil prepustil njegov stric Ferdınand krono in prestol 2. decembra 1848. Zatore razpusti meseca marca l. 1849 deržavni zbor, ustavi njegovo delovanje in razglasi po svoji previdnosti novo ustavo za vse austrijske dežele. Po tej ustavi oživeli so u vseh austrijskih deželah takoimenovani „pokrajinski stanovi“ (podobni našim sedanjim deželnim zborom). Deržavni zbor pa naj bi se še le potem sklical, ko bodo domače, deželne razmere urejene. Ustava je preustrojila tudi sodstvo in upeljala „porotne sodnije“ za nekatere posebne zločine. (Ta ustava je bila preklicana leta 1852.)

Splošno preustrojenje Austrije zadelo je tudi Tolminsko. L. 1850 so odpravili staro boləko glavarstvo in so združili vse Tolminsko zopet u le jedno okrajno glavarstvo, odvisno od okrožne oblasti u Gorici. Poleg glavarstva ustanovili so tudi nekako okrožno sodnijo (Collegialgericht), pri kateri je bil deržavin zagovornik znani slovenski pisatelj Peter Kozler. To je trajalo pa le do l. 1854, ker tedaj razdelé tolminsko glavarstvo na tri okraje: Tolmin, Bolec in Cerkno. U teh okrajih ustanové tudi posebne okrajne sodnije in davkarije, kakor jih imamo še dandanes. L. 1858 oslobodijo te okrajne oblasti odvisnosti od goriškega okrožja ter jih podredijo naravnost namestništvu u Terstu.

Ustava l. 1850 priznala je tudi samostalnost občin in pravico njih samouprave. Pri tej priložnosti pa je izginila poslednja senca izvenredne oblasti nemškorutarskega župana in Nemškorutarji so bili pridruženi novi županiji na Grahovem. Poslednji nemškorutarski župan in sodnik bil je Simon Kos, ki je umerl še le l. 1872.

L. 1850 ustanovijo na Tolminskem sledeče samostalne županije: Tolmin, Grahovo, Cerkno, Šenvidska gora, Ponikve, Sv. Lucija, Volče, Kobarid, Bolec, Log, Soča in Trenta. Kakor se iz tega vidi, bile so občine (razen na Bolškem) precej velike in bilo jim je lahko upravljati se, pa tudi svoje pravice braniti. Ali žalibože je kmečka oholost in nesložnost zahtevala vedno nove delitve občin, in to je šlo tako daleč, da imamo dandanes mesto 12 pervotnih še jedenkrat

toliko samostalnih županij! U naslednjih dvajsetih letih ustanovile so se namreč še te-le županije: Breginj, Črezsoča, Drežnica, Idrijsko, Kred, Libušinje, Livek, Prapotno - Berdo, Sedlo, Serpenica, Šebrelje, Ternovo in Žaga. Samo grahovska in cerkljanska županija ostali sta nespremenjeni. Ko je bil deželni zbor goriški l. 1876 sklenil postavo, po kateri bi se imele sedanje male županije zopet združiti u veče, protestirale so vse občine proti temu in postava se je odložila za poznejše čase.

Spremembe leta oseminštiridesetega preustrojile so tudi šolstvo in pouzdignile zlasti ljudske šole. Ker so se po sedaj vsakemu narodu priznavale pravice, da se sme povsodi služiti svojega jezika, in da sme od vlade zahtevati poduk u svoji materinščini, zato so dobili tudi Slovenci svoje narodne niže šole. Za Primorsko je bila velika sreča, da je imelo takrat izverstnega namestnika viteza Stadjona. Po njegovi skerbi dobile so naše šole potrebne šolske knjige, in Primorsko je bilo med vsemi slovenskimi deželami pervo, ki je bilo oskerbljeno sè slovenskimi knjigami. Ali tem knjigam stavile so se s početka velike zapreke, in tudi skerb za niže šolstvo bila je ponehala, dokler se ní vlada l. 1868 z novo gorečnostjo poprijela tudi tega prašanja.

L. 1854 in 1855 obiskala je bila tudi našo deželico hudobna morilka kolera in navdajala z velikim strahom vse prebivalstvo. L. 1855 začela je bila meseca julija, dosegla je svoj verhunec meseca augusta, a trajala je še septembra. Vendar je gorata tolminska deželica sè svojim zdravim zrakom manje terpela, nego druge ravne dežele s toplejšim podnebjem.

L. 1855 zadene Tolminsko velika čast, da je naš sedanji presvetli cesar potoval skozi naše kraje. Na svojem povratku iz Italije prenočil je u Kobaridu u hiši blagorodnega gospoda Pagliaruzza in potem drugi dan odpeljal se naprej čez Bolško proti Dunaju.

L. 1857 je bila perva natančna štetev ljudstva in živine. Našlo se je, da je imelo vse Tolminsko 35.593 prebivalcev in sicer okraj tolminski 21.880, cerkljanski 7495 in bolški 6218. Vsi ti so stanovali u 87 tergih, vaseh in selih ter u 6700 hišah. Živine so našteli takrat: 113 žrebet, 432 kobil, 225 konj, 1124 volov in bikov 10.716 krav 24.056 ovac, 8 mul in oslov, 7.193 kozâ (4298 na Tolminskem, 3557 na Bolškem in 938 na Cerkljanskem) ter 4993 prašičev. Vse obdelane zemlje imelo je takrat Tolminsko 390 □ kilometrov, tore nekoliko več, nego tretjino vsega poveršja. 54)

L. 1859 bila je velika vojna u Italiji s Piemonteži in Francozi zaradi lepe Lombardije. Vojaki so hodili tudi čez Tolminsko na Laško. Pri tej priliki pokazala se je velika važnost predelske ceste, kakor tudi že l. 1848 pri obleganju Vidma. Ta cesta veže po najkrajši črti Italijo z notranjeaustrijskimi deželami, zato je začela tudi vlada vedno bolj svojo skerb obračati na njo.

U nesrečni vojni l. 1859 izgubi Austrija jedno najlepših svojih dežel. Oslabljena deržava čutila je potrebo, preustrojiti se od znotraj in tako z nova se okrepiti. Zato izda cesar 20. oktobra 1860 diplom, u katerem izreka, da hoče z ljudstvom deliti zakonodavno oblast in dati svojim deželam novo ustavo. To novo ustavo izdelal je minister Šmerling, ali omejil je preveč delalnost deželnih zborov in položil vso težo in moč u deržavni zbor na Dunaju. Tako izdelana ustava razglašena je bila s cesarskim patentom od 26. februarja 1861. S tem je nastopila naša deržava nove poti in dala vsem svojim narodom jednake pravice ter mogočnost samostalnega razvoja. Se ve, da so se Nemci, ki so bili poprej navajeni gospodovati nad drugimi narodi, le težko in počasi odrekli tega gospostva.

Po novi ustavi so bili zopet oživljeni deželni zbori in deržavni zbor na Dunaju, u kateri so posamezni deželni zbori pošiljali svoje poslance. Usledi tega izbirale so kmečke občine tolminskega glavarstva dva zastopnika u deželni zbor goriški. Tergi Bolec, Kobarid in Tolmin volili so skupno z Ajdovščino in Kanalom zopet jednega poslanca u Tolminu. Naši veliki posestniki (katerih pa imamo zelo malo) volijo skupaj z drugimi slovenskimi veleposestniki tri poslance.

L. 1873 premenijo nekoliko volitven način s tem, da upeljejo neposredne volitve za deržavni zbor. Po tem volijo vsi davkoplačevalci in omikani ljudje „volilne može“, a ti se snidejo na voliščih u Bolcu in Tolminu (za Tolminsko in Cerkljansko) ter volijo jednega poslanca u zvezi z volilci u Gorici in Sežani. Tako volijo tudi naši tergi z drugimi goriškimi tergi in mesti jednega poslanca u deržavni zbor.

Tudi Tolminsko je občutilo spremembe novega časa. Splošni napredek zgrabil je tudi naše ljudstvo in ga tiral seboj od stopinje do stopinje. Zlasti središče vsega okraja, Tolmin, začel je napredovati in kmalu se je mogel ponosno uverstiti med druge slovenske terge in mesta. 30. novembra 1861 prižgejo pervikrat nove svetilnike po tergu. Takrat je bilo začelo tudi živahno narodno delovanje po prizadevanju

neutrudljivega rodoljuba Dr. Lavriča. On je zbiral okoli sebe mlade ljudi in jih navduševal za narodno petje ter úril u lepem govorjenju. Lavrič je navdušil Tolmince, da utemeljijo 20. februvarja 1862 narodno čitalnico, pervo na Goriškem. Ta zavod je čversto napredoval in ponašal se z lepim pevskim zborom ves čas, dokler je Lavrič u Tolminu bival.

Novo duševno prerojenje po letu 1861 kazalo se je zlasti lepo u našem duhovstvu. Če so tudi Tolminci po omenjenem letu u narodnem in političnem obziru mnogo napredovali, zahvaliti se imamo u pervi versti prečastiti duhovščini, ki ní nikdar zamujala priložnosti, ljudstvo svariti, podučevati in na boljšo pot spravljati. Ker mi ní mogoče tukaj vse zaslužene može po dostojnosti opisati, naj omenim le jednega uda onega častitljevega stanu, u katerem so poosebljena vsa prizadevanja njegovih sobratov za obči napredek našega ljudstva. Ta je Filip Jakob Kafól.

Porodil se je Kafol 4. maja 1820 na tolminskih Pečinah. Po doveršenem učenju u Gorici bil je za duhovna posvečen 21. septembra 1845. Pastiroval je potem kot duhovni pomočnik u Volčah in Ročinju ter postal župnik u Batujah. Ali njegovo preveliko hrepenenje po osrečevanju človeštva ní mu dalo miru in zato je šel med misjonarje imenovane „lazariste“ na Francosko. Pa tudi tu ní našel svoje sreče in zato se je vernil nazaj u svojo domovino ter sprejel meseca junija l. 1859 duhovno pastirstvo u svoji rojstni vasi na Pečinah. Tu je neumorno deloval za omiko svojih milih rojakov, dokler mu ní smert življenja pretergala 29. februarja 1864. Na pečanskem pokopališču postavili so mu prijatelji lep nadgrobni spominek. *)

Tolminci so bili poplačali Kafolovo prizadevanje s tem, da so ga l. 1861 izbrali kot pervega svojega poslanca u deželni zbor u Gorici. Tu je bil Kafol na pravem mestu. Krepko se je ustavljal italijanski večini in pervi u slovenskem jeziku zagovarjal z ostro besedo pravice svojega naroda. Ali ravno ta ostrost nakopala je Kafolu toliko neprijateljev, da je bil l. 1863 prisiljen odpovedati se poslanstvu. Mesto njega izvolijo Tolminci u deželni zbor Dr. Volšiča, in ko je ta skoro potem umerl, Izidora pl. Pagliaruzza.

Kafol je bil izversten cerkven govornik. Svoje pridige spravil je sam na svetlo. L. 1853 je izdalo društvo sv. Mo-

*) Prim. Jož. Kragljev životopis Kafola u Slov. večernicah, 1878.

hora njegove „Domače ogovore po nedeljskih evangelih“ (dva dela) in l. 1861 izda sam Kafol u Gorici dva zvezka „Večnih resnic u pogovorih za ljudske misjone“. Kafol je bil začel že l. 1848 slovenski pisati. Takrat je pošiljal svoje dopise ljubljanskim „Novicam“. Tudi z domačo zgodovino se je marljivo pečal. To nam priča njegov spis „Cerkvica sv. Mohora na tolminskih Pečinah“ (natisnjen u VIII. zvezku Slov. večernic). Razen tega zapustil je še u rokopisu začetek „Tolminske zgodovine“. Ali ta rokopis nema nobene vrednosti za zgodovino, ker se peča le s pustim razlaganjem krajevnih imen, da bi dokazal nekdanje bivanje Slovencev u Italiji.

Važnost Tolmina pokazala se je tudi pri občem zboru goriškega kmetijskega društva, ki po svojih pravilih sklicuje take zbore tudi po glavnih krajih na deželi. Na 21. septembra 1863 sklican je bil kmetijski zbor u Tolmin. Tega zbora udeležilo se je mnogo kmetov, ki so vse razgovore marljivo poslušali. Govorilo se je slovenski, italijanski in nemški, zato so se morali govori kmetom tolmačiti in zbor je trajal šest ur. Slovenski je govoril Dr. Lavrič. Razpravljalo se je o vseh gospodarskih poslih, zlasti pa o sadje- in živinoreji. Najživahnejša je bila razprava o kozah. Mladi doktor Jožef Tonkli zagovarjal jih je prav živo in se je s tem kmetom močno prikupil. Vendar vse zagovarjanje ní moglo rešiti živali, ki je bila z druge strani za mlade gozde prenevarna.

L. 1866 pride zopet nemirni čas velike vojne z Italijo. Naša deželica je to sicer manje občutila, ali vendar bilo je usledi bojnih nesreč, in ker se je sovražnik bližal, treba ustanoviti narodno stražo (nationalgarde) za obrambo domače dežele. Čeravno je to le malo časa trajalo, je vendar ljudstvo precej uznemirilo. 20. oktobra sklenejo na Dunaju mir, in usledi tega dobi Italija Beneško celo do naše meje. Tako je postalo Tolminsko zopet mejna deželica in je dobilo s tem tako važnost, kakor u preteklih stoletjih.

Ko se je sklepal dunajski mir, zgrabila je bila italijanska vlada priložnost, da je poudarjala nekdanje pravice čedadskega kapitula do Tolminskega. Naša vlada je morala one pravice priznati, in ker se je italijanska vlada vedla, kakor bi bila zstopnica kapitula, morali so Austrijci postaviti u račun 30.000 goldinarjev kot odkupnino za kapitulove pravice. Se ve, da se ta svota ní plačala, nego le odštela se je od one vsote, katero se je bila Italija zavezala Austriji plačati.

Zaradi nove meje uverstili so vse kraje na desnem bregu Soče u „colni mejni okraj“ in ustanovili pri Robiču col-

nijo II. verste. Upeljala se je zopet finančna straža in ustanovile se njene postaje u Volčah, Kobaridu, Breginju in na Serpenici. Zato se sedaj le malo čuje o tihotapstvu in kontrobantarstvu, ki je nekdaj pri nas zelo cvetlo. Zlasti Kótarji so se do l. 1848 mnogo s tem pečali in prenašali tabak s Hrovaškega na Beneško. Pri tem poslu se je marsikedo ponesrečil u naših stermih gorah.

L. 1868 združijo zopet vse tri tolminske okraje u jedno samo „okrajno glavarstvo tolminsko“, ki je neposredno odvisno od namestništva u Terstu. Okrajne sodnije in davkarije ostale so pa, kakor so bile poprej.

Za pervega okrajnega glavarja pride u Tolmin vitez Andrej Winkler, sedanji velečislani c. kr. deželni predsednik na Kranjskem. Ž njegovim prihodom začela je zlata doba za Tolminsko, ker odkar je grof Franc Thurn l. 1553 umrl, ní imelo Tolminsko več tako skerbnega načelnika. Kmalu se je pokazala razumna roka glavarjeva u vseh javnih poslih. Njegova pisarnica uradovala je slovenski in tako so začele tudi županije slovenski dopisovati. Po vseh vaseh napravljene so bile nove krajne tablice s pravilno pisanimi imeni krajev in viših oblastnij. Winkler je bil sin naše dežele, našega naroda (roj. 1825 na Ternovem v Solkanski fari), zato mu je serce gorko bílo za deželo in narod, med katerim mu je zibel tekla. Pri vsaki priložnosti in u vseh svojih službah potegal se je gorko in uspešno za vsestranske potrebe naše dežele. Zlasti si je prizadeval pouzdigniti gmotno blagostanje njegovi skerbi izročenih krajev. Zato se je močno prizadeval zboljšati ceste in olajšati občevanje po Tolminskem, ker u tem obziru bila je naśa deželica silno zanemarjena.

Winklerjeve zasluge je znalo ljudstvo ceniti in zato mu je zaupalo svoje zastopstvo u deželnem, kakor tudi u deržavnem zboru. U deželnem zboru goriškem zastopal je Winkler slovenske terge in obertne kraje Bolec, Kobarid, Tolmin, Kanal in Ajdovščino. Njegovo zmerno, skozi in skozi nepristransko postopanje koristilo je neizmerno slovenski stvari na Goriškem, in u prejšnjih časih so laški udje deželnega zbora le bolj gledé na osebno veljavo Winklerjevo slovenski narodnosti marsikaj dovolili, kar bi jej bili sicer izvestno odrekli. — Škoda, da je ostal Winkler le do l. 1871 okrajni glavar u Tolminu. Ali njegove zasluge morale so biti poplačane, in zato postane l. 1871 namestništven svetovalec u Terstu, leta 1875 dvorni svetovalec in 18. maja 1880 deželni predsednik kranjski.

Od l. 1868 sim napredovalo je Tolminsko zlasti glede

šolstva in cest. Pred novo šolsko postavo od l. 1868 bilo je koncem l. 1865 vseh šol na Tolminskem 29. Ali od teh bile so redne, po zakonu ustanovljene samo štiri (u Bolcu, Kobaridu, Tolminu in Cirknem), vse ostale pa so bile „šole za silo", mnoge samo s polletnim obiskovanjem (Log, Čez-Soča, Serpenica, Soča, Ternovo, Kred, Drežnica Šenvidska gora, Libušinje, Volče, Sv. Lucija, Idrija pri Bači, Trebuša Pečine, Ponikve, Podmelci, Grahovo, Nemški rut, Steržišče, Podberdo, Obloke, Bukovo, Orehek, Novaki in Šebrelje). Ali u te šole hodili so otroci iz več vasij, 37 vasij in sel pa je bilo popolnoma brez šole. Na teh šolah podučevalo je le šest pravih učiteljev, vsi drugi pa so bili duhovniki. U šolo je hodilo vsega ukup 1840 učencev (976 dečkov in 864 deklic), verhu tega še u ponavljalne šole 153 učencev. Lastna šolska poslopja so imeli le sledeči kraji: Log, Bolec, Serpenica, Volče, Sv. Lucija, Trebuša, Ponikve, Podberdo in Obloke. Vsa druga poslopja so bila ali najeta, ali pa brezplačno prepuščena. Vseh šolskih sob je bilo 29, ali med temi večina u slabem stanu, t. j. 15. [55])

Sedaj je na Tolminskem 41 šol in sicer 14 rednih in 27 za silo. Redne šole so u Tolminu, Kobaridu in Bolcu čveterorazrednice; u Cirknem trirazrednica; na Serpenici in pri sv. Luciji dvorazrednici; u Breginju, Sedlu in Kredu, na Livku, u Volčah, Podmelci, na Šenvidski gori in u Otáležu enorazrednice. Lastna šolska poslopja imajo zraven uže gori omenjenih še sledeči kraji: Tolmin, Kobarid, Cirkno in Breginj. Posebno krasno je prostorno šolsko poslopje u Tolminu, ki je bilo 3. oktobra 1881 slovesno blagoslovljeno in svojemu namenu izročeno. (Gl. „Sočo", tečaj XI., štev. 41.)

Za ceste se je na Tolminskem u zadnjih desetih letih neizrečeno mnogo storilo. Po Winklerjevi zaslugi izdelala se je zelo težavna ali neizrečeno potrebna idrijska cesta od Sv. Lucije do Cirkna. Tako je sedaj ne le ves cerkljanski okraj združen sè središčem glavarstva, nego ponovila se je tudi stara zveza med Kranjskim in Tolminskim, ona zveza, ki je bila za kupčijo tako važna u srednjem veku in celo še u novejšem času do našega stoletja. U dopolnitev te čerte izdeluje se zdaj tudi cesta sè Želina u nemško Idrijo, in tako dobi Tolminsko u kratkem neposredno zvezo z Ljubljano. Ker je ta cesta tudi u vojaškem obziru zelo važna, zato daja tudi vlada svojo denarno podporo za njeno doveršenje (l. 1881 n. pr. 6000 gold.)

Druga vezalna čerta med Tolminskim in Kranjskim izpeljuje se iz Tolmina ob Bači čez Petrovo berdo u Železnike.

Važnost te ceste spoznal je bil že nekdanji tolminski župan Mihael Kacafura in se je mnogo prizadeval za njeno izpeljavo. Vendar jo ovirajo mnoge zapreke, zlasti nestanovitna tla, ki ob vsaki povodnji zderčijo izpod stavb človeške roke. Tako ta cesta še sedaj ní popolnoma dodelana.

Drugi važnejši cestni načerti, ki se sedaj izpeljujejo so: cesta ob levem bregu Soče od Kobarida do Tolmina, cesta od Kobarida skozi Kot do Breginja in cesta od Sv. Lucije čez Modrejce do deržavne ceste u Ušniku. Vse hvale vreden je novi (l. 1880 dodelani) krasni most čez Tolminko pri Tolminu. Čez Sočo je most že od l. 1846. Iz vsega tega se vidi, da je cestni odbor tolminski, sedaj pod vodstvom deželnega poslanca in tolminskega župana g. Jožefa Devetaka, zelo marljiv, in da vestno izpolnuje svojo dolžnost. Škoda, da se ne more tako pohvalno omenjati tudi bolški cestni odbor.

Po uzgledu okraja, ki skrbi za te skladovne ceste, začele so tudi posamezne občine zboljševati svoje poti in se trudijo, da bi svoje oddaljene vasi kolikor mogoče zvezale z glavnimi cestami. U tem obziru so se do zdaj pohvalno prizadevale občine: Šebrelje, Nemški rut, Drežnica in Livek.

Zraven tega se pa ní pozabila tadi glavna in najvažnejša deželna cesta, t. j. predelska. Še l. 1870 naredil je inženir Friedrich Kraus nov načert za predelanje in popravo te ceste. Po tem načertu zmanjšujejo se vedno klanci in napravljajo se zložnejše proge. Vendar se nahajajo med Kobaridom in Serpenico še sedaj 60 do 70 m. visoki klanci, pri katerih znaša stermina do 10 palcev na jeden seženj. — Tudi kos stare predelske ceste med Kobaridom in beneško mejo začel se je l. 1881 popravljati z vladino podporo (za rečeno leto je bilo namenjenih 16.700 gold.), ker ima ta cesta velik vojašk pomen z obzirom na bližnjo deržavno mejo.

Dokler se potrebna predelska železnica ne izpelje, navezana je vsa tolminska kupčija na deržavno cesto. Važnost te ceste pouzdignila se je, odkar je bila dodelana železnica od Beljaka do Terbiža. To važnost priznalo je tudi ministerstvo za tergovino s tem, da je dovolilo od 1. julija 1867 naprej, da se vozi pošta iz Bolca tudi čez Predél na Terbiž. L. 1869 dodelajo tudi telegrafično zvezo med Terbižem in Gorico ter početkom l. 1870 odperlo se je občevanje po njej. Ali ta zveza ní imela za Tolminsko nobene važnosti, dokler neso odperli u začetku l. 1871 berzojavne postaje u Tolminu. Kmalu potem ustanovijo posebno postajo tudi u Bolcu.

Poleg gmotnega napredka Tolminci neso pozabili na svo-

jo narodnost. Za 1. maja l. 1870 sklicali so bili velik ljudski zbor ali tabor na Log pri tolminskem mostu. Zbralo se je bilo blizu 8.000 ljudij, večinoma domačih kmetov, (ali skoro polovica je bila le radovednih žensk). Za predsednika taboru izbran je bil Dr. Lavrič. Govorilo se je 1. o zjedinjenju Slovenije; 2. o predelski železnici; 3. o znižanju davkov; 4. o slovenskem uradovanju, in 5. ob osemrazredni meščanski šoli u Tolminu. Govorniki so bili ti-le: Dr. Lavrič, Dr. Žigon iz Kojskega, Matija Doljak iz Solkana, Robert Miani iz Tolmina, Dr. Josip Tonkli, notar Dr. Premerstein, Ernest Klavžer iz Gorice in župnika Tomaž Rutar in Anton Rutar. Škoda, da mnogo nauzočih kmetov ní razumelo pravega pomena in namena tabora, in da so tore še pred koncem odhajali. Zato tolminski tabor ní imel velikega političnega nasledka.

Pa tudi u drugem obziru skerbelo se je za gmotni napredek naše deželice. Tako so začeli mnogo varčnejše postopati z gozdi in sedaj se derva skoro nič več ne plavijo s Tolminskega. Za nadzorovanje gozdov ustanovila je vlada posebnega uradnika pri okrajnem glavarstvu u Tolminu. Junija meseca l. 1870 nastopi svojo službo gozdni komisar Goll. Po njegovem prizadevanju zboljšalo se je mnogo u gozdnem gospodarstvu. Goll je potoval po vsem okraju, pregledoval stanje gozdov, dajal modre ukaze, zabranjal izvažanje derv in pašo u mladih gozdih ter ukazoval pogozdovanje golih mest (n. pr. na Žagi). Za boljši uspeh napravil je deset drevesnic in sicer: u Tolminu, Podmelci, na Grahovem, pri Sv. Luciji, u Cerknem, Volčah, Kobaridu, Kredu, na Serpenici in u Bolcu. Najmarljivejše občine u pogozdovanju so bile šebreljska, serpeniška in tolminska.

Jednako hvalevredno prizadevala se je tudi kmetijska družba u Gorici za zboljšanje poljedelstva in živinoreje. U ta namen dajala je premije za najboljšo rejo živine, pošiljala raznim posestnikom plemenske živine, dajala sadeže in semena sè svojega verta ter skerbela, da so njeni učitelji po raznih krajih ljudstvo podučevali u kmetijstvu. Da bi tudi naše planinarstvo zboljšala, priskerbela je nalašč izurjenega švajcarskega mlekarja Müllerja. L. 1873 pošlje ga u poljubinjsko planino Razor, ali brez uspeha. Naslednjega leta pride u to planino drugi Švajcar g. Tomaž Hitz. Ta se po dolgih ovirah in usledi dobrega dela naposled ljudstvu prikupi in osnuje u Poljubinju pervo mlekarsko društvo. Bil je g. Hitz od goriškega in kranjskega deželnega odbora

ob jednem najet, da je podučeval pastirje tolminske in bohinjske u umnem mlekarstvu.

Vsa ta prizadevanja za zboljšanje gmotnega stanja koristila so pa do sedaj najmanje prebivalcem ob gorenji Soči, t. j. Trentarjem in Sočanom. Zato se zbere 15. augusta 1872 u Bolcu posebna komisija, da bi preiskovala, kako bi se moglo zdatnejše pomagati omenjenim vasem. Komisija je nasvetovala, naj se uversti cesta iz Bolca u Trento med skladovne, naj se dobro varujejo ostanki gozdov, naj se skerbi za pogozdovanje golih obronkov, in naj kmetijsko društvo preskerbi majhno goveje pleme, primerno tamošnjim stermim krajem. Ali ker se vsi ti nasveti še neso izveršili, zato se tudi blagostanje omenjenih prebivalcev še ní zboljšalo.

Kmečkemu stanu bremena zlajšati ima namen tudi pravičnejša razdelitev zemljiščnega davka. U ta namen so se u zadnjih letih vsa zemljišča z nova premerila, napravile natančne mape in opisale lastnosti raznih obdelanih kosov. Iz domačinov sestavljena cenilna komisija doveršila je u jeseni l. 1881 svoj posel in pregledala še jedenkrat posestva, o katerih so se bile uložile pritožbe soper previsoko ucenitev. Na podlagi tega se je preračunilo, da čisti zemljiščni dohodki znašajo za vse Tolminsko 207.295 gold. Tako je pripravljena pot novemu zemljiščnemu davku. U pouzdigo javnega upanja in ložega dobivanja posojil izdelujejo sodnije zemljiške knjige („gruntne bukve“), ki bodo zelo koristile napredku poljedelstva in varnosti upnikov.

Iz vsega tu opisanega razvidi se jasno, da je tudi Tolminsko zadnja leta čversto napredovalo, kakor katera koli druga dežela. Res je, da so ta napredovanja in zboljševanja prouzročila nenavadno visok davek, in da se marsikateremu kmetovalcu to breme neznosljivo zdi. Ali pomisliti je treba, da u nekaterih letih mnogo teh bremen odpade, kadar bodo doveršene neobhodno potrebne stvari. Na drugi strani pa bode tudi kmetovalcem lože prenašati davke, usledi njih veče omike, boljega obdelovanja zemlje in umnejše živinoreje. Priti mora čas, ko ne bodo le stroški rasli, a dohodki manjšali se, nego ko bode ravno nasprotno, ali vsaj ko bodo dohodki toliki, da bode mogoče vse stroške pokriti.

Če vse to dobro premislimo, tedaj se lahko brez skerbi u našo bodočnost oziramo in mirno pričakujemo, kaj nam je božja previdnost odmenila. Ali poleg tega čverstega zaupanja u našo bodočnost treba nam je tudi neumornega in

vsestranskega dela, ki se ne straši malih nezgod ali časnega neuspeha, temveč se z novo močjo poprijema spodletelega posla. Zato je najbolje, da se vedno in povsodi deržimo pregovora, ki pravi:

MOLI IN DELAJ!

Dostavki in pojasnila.

1). Nekteri zgodovinarji so hoteli Venete Keltom prištevati. Ali že Polybij piše (II. 17), da so bili Veneti „od Keltov različno ljudstvo", in Herodot jih naravnost Illyrom prišteva (I. 196): *Ἰλυριῶν Ἐνετοί*. Dandanes prištevajo vsi nepristranski zgodovinarji in geografi Venete k Illyrom. Glej: Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie pg. .—Kar se Karnov tiče, tu je že dvomba učenjakov veča. Po spričevanju Appiana (B. C. III. 97) govorilo (ali vsaj razumevalo) se je u Akvileji, Noriku in Rhaetiji keltski. Ime Karni, Karnija izviralo bi od keltske besede kar — pečina. O Akvileji priča Livij, da so jo utemelili „in agro Gallorum". Ali to če reči samo, da so bili Galci takrat gospodarji zemlje okoli Akvileje, kamor so bili razširili svojo oblast iz gorenje Italije. Rimljani so jim oduzeli oglejsko okolico in jih nazaj potisnili u Venecijo. Tudi oglejski Belen ali Belin ní bil keltsko božanstvo, kakor se je navadno terdilo, nego le karnsko, ker se nahajajo njegovi spomeniki samo u Karniji. (Mommsen, Corpus Inscriptionum Latinarum V. 1. pg. 84, N.ro 732). Znano je, da so bili Kelti pri nas le mimogrede zapovedujoče pleme, ki se ní u velikem številu med nami naselilo. Ker so Karni u bolj goratih krajih stanovali, znamenje je, da so bili nekdaj premagani in od morja u gore potisnjeni. Ní tore mogoče, da bi ti podjarmljeni Karni bili keltskega rodu. — Str. 6.

2) Mnogi učenjaki dvomé, da bi bila že u prestari dobi vodila važna cesta čez Predél. Tako še učeni Mommsen u svojem ogromnem delu nič ne sluti o tej cesti, nego misli, da je bila jedina zveza med Akvilejo in Virunom čez Pontebo (C. I. L. V. 1. pg. 169). Ali bistroumnemu možu je ušla ta okolnost, da, ako bi bila vodila od Akvileje proti severju le jedna sama cesta, ne bi mogla stati u jednem in istem viru (Itinerarium Antonini) u jednaki daljavi od Akvileje (XXX miljar) postaja, ki bi nosila dve različni imeni: sedaj „Ad Tricesimum", sedaj „via Beloio (Bellono)". Dalje je nemogoče misliti, da bi se bilo moglo če-

dadsko mesto tako zelo pouzdigniti, ko bi bilo stalo u strani od velike ceste. Tretjič bila je usledi Itineraria in Peutingerjeve karte daljava med Akvilejo in Virunom manjša, kakor je u istini ǀta daljava čez Pontebo merjena, dočim se daljava čez Predel ujema sè starimi poročili. Četertič je Alboin šel iz Koroške u Italijo čez Predél, a ne čez Pontebo, kakor bodemo dole dokazali.

Izvestno je tore, da je peljala čez Predel ona cesta, ki je u Itinerariju Antoninijevem zaznamovana: Aquileja XXX. viam Beloio (Bellono) XXIII. Lacire (Larice) XXVII (XXIV) Santico XXX. Viruno. U tem Itinerarju pa so nekatere postaje izpuščene in te dopolnuje Peutingerjeva karta. Ta ima zaznamovano: Aquileja XXXV Ad Silanos in zatem mnogo neimenovanih postaj, ter še le proti koncu zopet dve mali štaciji med Santicom in Virunom. Ker ta karta ne pozna druge ceste iz Akvileje do Viruna, izvestno je, da je ta njena čerta ista, kojo zove Itinerar „via Beloio". To ime naznačuje samo cesto, a ne perve postaje od Akvileje nauzgor. Ta perva postaja bila je Čedad, ki leži ravno XXX milj, t. j. 44 kilometrov od Akvileje. Drugo postajo imenuje Peutingerjeva karta „Ád Silanos". Ali njena daljava od Akvileje XXXV miljar (52 km) ne more biti prava, ker bi potem ležala preblizu Čedada; a Rimljani so imeli svoje postaje u primerni daljavi jedno od druge. Zato je morda na Peutingerjevi karti jedna X. izpadla in moralo bi pravilno stati XXXXV miljar t. j. 66 kilometrov od Akvileje ali 22 od Čedada in ta postaja stala bi tore pri Robiču. Med to drugo in tretjo postajo je po Itineraru XXIV (XXVII) miljar, tore 35·5 (40) kilometrov. Ako uzamemo, da je stala tretja postaja predelske ceste Larice u Logu, kakor spričuje daljava med Santicom (Beljak) in Larice (Logom), tedaj je morala postaja Ad Silanos biti prav pri Robu. Ako pa je stala Larice na Stermcu ali celo na Predělu, tedaj je bila Ad Silanos izvestno u Kobaridu.

Z našim mnenjem o predelski cesti zlagajo se popolnoma najbolji domači zgodovinarji, kakor Ankershofen, Handbuch der Geschichte Kärntens, I. pg. 563 in Czörnig, Görz-Gradisca, I. pg. 163. Le u določevanju pojedinih štacij in njih lege neso preiskovalci jedinih misli. Tako išče kritični Kenner, ki nikakor ne dvomi o predelski cesti, postajo Larice u Bolcu (Noricum und Pannonia u „Berichte und Mittheilungen des Alterthumsvereins zu Wien" XI. 1870, pg. 315), in tudi Sprunner postavlja na svojem zgodovinskem atlantu Larice u Bolec. Smets, Geschichte der oest. ungar. Monar-

chie, pripoveda na str. 52, da je Alboin potoval u Italijo iz Ptuja skozi srednje Koroško in potem čez Beljak, Ad Silanos (Podklošter—Arnoldstein), Larix (Terviž) in čez Predel po Via Belojo (Volče) na Frijulsko. Starejši preiskovalci, kakor n. pr. Mannert in Reichhart (Thesaurus topogr.) tudi neso dvomili o predelski cesti, ali pri določevanju postaj sledili so le imensko podobnost in stavili n. pr. Larix u Ladri pri Kobaridu.—Str. 9.

3) O prehodu Alboinovem u Italijo piše Paulus Diaconus takole (II. 8): „Igitur cum Alboin..... ad extremos Italiae fines pervenisset montem, qui in eisdem locis prominet, ascendit, indeque prout conspicere potuit, partem Italiae contemplatus est. Qui mons propter hanc, ut fertur, causam ex eo tempore Mons regis appellatus est. Ferunt in hoc monte Bisontes feras enutriri, nec mirum, cum usque ad Pannoniam pertingat, quae horum animantium ferax est.“ O legi te gore so se učenjaki že mnogo prepirali. Ankershofen (Gesch. Kärn., II. 23—24) je mislil na Königsberg pri Rabeljnu, večina pa (Jireček, Entstehen der christl. Reiche im Gebiete des heutigen Oesterreich, pg. 28; Dimitz, Gesch. Krains I. 87; Czörnig, Görz-Gradisca I. 186 nota 2) odločila se je za vipavski Nanos, češ da leži najbliže prehajalni cesti, in da se tudi z njega pregledati da lep kos Italije. (Italianissimi so hlastno sprejeli to razlaganje in imenujejo sedaj dosledno naš Nanos Monte re). Ali Zahn dobro opaža, da se z Nanosa ne more tako hitro priti u Čedad, kakor je to Alboin storil po Pavlovih besedah, in da se Italija da najlepše pregledati s kake gore na meji Italije same. Zato so domači zgodovinarji (Q. Viviani, Storia dei fatti dei Langobardi pg. 74 nota 1; Bizzaro, Sarcofago a Cividale pg. 14, n. 2; Casasola, Ricordino storico d' Aquileja I. pg. 254 & 255) že davno spoznali, da je mogel biti Mons regis samo naš Matajór, ker so Langobardi mimo njega potovali, ker stoji ta gora na meji Italije in se ž nje lahko vse Frijulsko pregleda. (Primeri tudi: Smets itd. u prejšnji opazki). — Str. 15.

4) Pogodba med patrijarhom Ravengarom in njegovim odvetnikom Markvardom Eppensteinskim 1063—1066 sklenjena ima podpis „Praeceptum in Tuimine (Tolmine?) Actum Octavo Idus Junii“. (Sinnacher, Beiträge zur Geschichte der Kirche Säben II. Bd. pg. 619—621; Tangl, Markgrafen, Grafen und Herzoge aus dem Hause Eppenstein im Archiv für Kunde oest. Geschichtsquellen 1854 Bd. XII, sub III. pg. 181). Da ta kraj ne more biti drugi, kakor naš Tolmin, stoji brez dvombe. Ker je bila listina podpisana 6.

junija, izvestno je, da se je takrat patrijarh na svojem letišči u Tolminu mudil. — Str. 26.

5) „Decima, quae habet exire de plebe, quae vocatur Walcana...... Decaniam (morda napačno za „decimam“) in loco, qui dicitur Lanc“. (Rubeis, Monumenta Eccl. Aquil. pg. 493—494). Walcana pomeni izvestno Volčane, današnje Volče (Volzana, Woltschach). Ali se pa mora pod imenom „Lanc“ razumeti bolški Log pod Predelom, to se ne more jasno dokazati. Kocjančič je odločno tega mnenja: „Zgodovinske čertice nabrane po Goriškem l. 1853“, ponatisnjene u Einspielerjevem Prijatlu 1852, str. 384. Stari Slovenci so izgovarjali čerko ot' kakor an in zato je lahko verjetno, da se je naš Log še l. 1015 glasil kakor Ląg, Lang. Verjetno bi bilo, da se je na razvalinah stare postaje Larice že zgodej uzdignilo novo selo, kateremu so Slovenci Log rekli. Italjansko-nemško ime Pret—Breth (od it. prato — travnik) kaže, da je ta kraj zelo star in da so morda Slovenci tu našli še ostanek prejšnih stanovalcov u Logu. Ali z druge strani poterjuje naš sum o Lanc — Logu to, da se ta kraj ali njegova cerkva pozneje ne omenja več u listinah leta 1192, 1297 in 1306. Tako se to prašanje ne da še rešiti.—Str. 34.

6) L. 1297: „Cum Nos totam plebem Tulmini cum omnibus Mansis, Decimis tam vivorum, quam mortuorum et Ecclesiis seu Capellis, et cum dotibus et iuribus eorundem, et aliis Juribus ad ipsam Plebem spectantibus dilectis filiis Decano et Capitulo Ecclesiae Civitatis duximus dimittendam dilecto filio Leonardo Canonico eiusdem Ecclesiae, etc“.—Dočim se nam omenja u listinah l. 1015 ter 1192 Volče kot cerkveno središče na Tolminskem, prikazuje se nam tu pervikrat Tolmin kot tako središče, ker pod izrazom „plebs Tulmini“ nemamo razumeti samo duhovnijo tolminsko, nego sploh vse cerkvene podložnike na Tolminskem. Če se pa omenja l. 1297 Tolmin kot versko središče, tedaj je morala istega leta tudi u Tolminu že biti samostalna duhovnija. Tedaj je bila pri sv. Urhu fara ustanovljena že pred letom 1297. (Cela listina nahaja se prepisana u grofovskem arhivu u Tolminu; glej Dostavek št. 7). — Str. 35.

7) „In nomine Domini Amen. Anno Domini Milessimo trecentessimo sexto, Indictione quarta, die vere exeunte Julio in Civitate Austriae. In Capitulo majori Ecclesiae Civitatis praesentibus Dominis Ludovico, Magistro Valberio, Joanne Bernardis, Nicolao de Portis, Elezzoio et Damiano de Budrio Canonicis Civitatensibus, Leonarducio de Civitate fil. qdm. D. Varnerii Stenchez, Tomasino fil. qmd. D. Leopoldi de Vilessio testibus et aliis vene-

rabilibus. Domini Bernardus Decanus et Capitulum Ecclesiae Civitatis ibidem ad hoc more solito congregati considerantes, quod Vicarii sive Sacerdotes Plebium Vullzanae, Tulmini, Pletz, S. Viti et Chiavoret non habeant certum quid determinatum pro suo beneficio, unde possent congrue sustentari, voluerunt et ordinaverunt quod quilibet dictorum Vicariorum habeat de Decima praedictarum Plebium pro suo beneficio cum aliis infrascriptis, ut inferius continetur. Imprimis Vicarius Vulzanae septem sextarios Milii et septem sextarios avenae introitu Ecclesiae, et quidquid obtinebit pro purificacionibus mulierum, pro signandis domibus; ed medietatem casei et lanas, quae colliguntur in S.o Georgio et S.o Michaele; medietatem Septiminarum et Legatorum seu mortuorum; ex proprium tenendo secum unum Sacerdotem.—Item Vicarius S.i Viti tantundem debeat habere de praedictis, tenendo secum unum Sacerdotem. — Item Vicarius Tulmini Decimam sex Matorum, videlicet trium in Tulmino et trium in Dogliano, et alia sicuti Vicarius Vuolzanae et S.i Viti, tenendo secum unum Scolarem.—Item Vicarius de Plez decem et octo sextarios frumentum, mileum et mixturam et omnia alia sicuti alii Vicarii suprascripti, tenendo secum unum Scolarem.—Item Vicarius Cavoretti tantum debet habere, sicuti Vicarius de Plez, tenendo secum unum Scolarem".

Ta listina, kakor tudi oni od l. 1192 in 1297, nahaja se u prepisu u tolminskem grofovskem arhivu, ki je sedaj lastnina c. kr. notarja Dr. Janeza Premroua pl. Premersteina u Tolminu. Prepisi teh listin so priloge k prošnji čedadskega kapitula na cesarja Leopolda l. 1698, da naj mu blagovoli poterditi vse privilegije in pravice, katere so mu bili podelili papeži, patrijarhi in austrijski vladarji glede duhovne oblasti in desetin na Tolminskem. — Str. 36.

8). Rosački komendator Dandolo iz Benetek prosi l. 1496 goriškega grofa Leonharda, naj bi poterdil rosački opatiji vsa ona posestva, katera so ji bili nekdaj goriški grofi (Eppensteinci) darovali. U tej prošnji se bere: „Constat insuper, quod illustris dominus Henricus Goritiae comes dedit et donavit supra scripto monasterio contratam de Pletio cum omnibus adjacentibus montibus, alpibus et pertinentiis, quorum montium fines sive termini versus Tarvisiam et plagam septentrionalem extendentur usque ad dominium reverendissimi domini episcopi Bambergensis (Beljak in Terbiž bila sta namreč posestvo bamberških škofov); versus autem plagam orientalem usque ad dominium serenissimi domini Maximiliani invictissimi Romanorum regis (t. j. do kranjske me-

je, ki je bila austrijska); versus vero Tulminum et plagam australem usque ad dominium civitatis Austriae; et versus plagam occidentalem usque ad ditionem illustrissimorum dominorum ducum Venetiarum, cum infra scriptis ruribus, villis et locis, videlicet; „Sedula, Boriana maior, Boriana minor Potalch, Creda, Melisca, Idrisca, Livisca (t. j. Livek; Czörnig razlaga to ime z „Lovische“, morda Lovišče blizu Marije Cel nad Kanalom, Görz-Gradisca I. pg. 725); supra Tulminum: Idria, Livina; etc.“ (Primeri: Czörnig, Görz I. pg. 486).

Ne more se izvestno določiti, ali so vsi tukaj našteti kraji že l. 1083 (1085) pod rosački samostan prišli. Dandolo je opisal meje Bolškega, kakoršne so ob njegovem času, proti koncu XV. stoletja, u resnici bile, a ne kakor jih je morda kaka starejša listina zaznamovala. On je naštel vse kraje, katere je rosački samostan takrat na Bolškem in Tolminskem posedal, in ní točno razločil, kedaj so bili ti kraji darovani. Zato tudi ne moremo terditi, da so vsi tu našteti kraji že takrat obstajali.—Str. 37.

9) Pri reki Fischa daruje cesar Henrik IV. 27. septembra 1063 „dva hriba Stainberch in Ottales imenovana, inter terminum Linta (?) et flumen Stainbach sitos et in Marchia Oudabrici Marchionis“. (Sinnacher, Beiträge zur Geschichte von Säben—Brixen II. 571.)—Svoja glavna posestva je imela sabijonska cerkev u Bohinju in okoli Bleda. —Str. 37.

10) To listino je razglasil Della Bona u „Dostavkih k Morellovi zgodovini „Goriškega“, zvezek IV.—Listina je poznana tudi Kocjančiču, ki je mnogo pisal o Nemškorutarjih u Arkivu za povjestnicu jugoslavensku, sv. III. in u Sl. Bčeli l. 1853, str. 54 in nasl. Ali Kocjančič bere mesto „Loco theutonii“ „Loco Rutharii“ ter razlaga to ime z Grand. Ravno tako bere on tudi „Trenanich“ mesto Trentinich— Tertnik in razlaga „Gradischa“ sè Steržišče.—Str. 43.

11) Druga točka pogodbe 4. jul. 1350 u Ljubljani sklenjene glasi se: „Vult etiam dominus dux, ut idem cives (i. e. civitatis Vtini et Glemonae) sibi assignent immediate castra inferius nominata, videlicet Tulmin, Schetl (Sacile) et Schoneueld (Schönfeld, Tolmezzo) cum pertinenciis eorundem, et debet dominus dux eadem castra manutenere et suos purgrauios in eis constituere, donec patriarcha secum et cum praefatis comitibus Goricię concordatur pro honore, necessitate et juribus ducis et comitum eorundem“. Točka tretja: „Quod si patriarcha praedictus non fuerit infra annum cum eisdem domino duce et comitibus Goricię concordatus, castra supradicta in

potestate domini ducis remanebunt, quousque inter ipsum dominum ducem ac comites Goricię et praedictum patriarcham plena fuerit concordia celebrata".

Dogovor od 10. julija 1350 določuje: „Contentantur cives Utini et Glemonae, quod castrum Tulmetii consignetur domino duci, vel eius purgrauio, salvis pignoribus Communis Utini in dicto castro et eius juribus; castra autem Sacili et Tulmini, quia non sunt in potestate ipsorum, teneantur dicta Communia dare auxilia dicto domino duci ad dicta castra recuperanda iuxta posse eorum, bona fide cum bonis et personis sicut seruire deberent dicto domino patriarchę, que castra remaneant et remanere debeant in manibus domini ducis, donec dominus patriarcha futurus fuerit concors cum dicto domino duci et comitibus Goricię supradictis". Glej Zahn, Austro-Friulana, Fontes rerum Austriacarum, zv. XL. pg. 62, 63 in 65.—Str. 52.

12). Imena dvainsedemdesetih od Ozore posedenih krajev ohranila so se nam u listini, ki se nahaja u frankobrodskem a/M mestnem arhivu. Med kraji „citra Tulmentum et Lovenzam" ležečimi našteti so tudi: Videm, Čedad, Teržič in „Delmin" (Tolmin). Primeri: Eberhard Windeck, Lebensbeschreibung des K. Sigmund (Mencken S.S. I.) cap. 28; Verci, Storia della marcha Trevigiana XIX. 62; Aschbach, Geschichte des K. Sigmund I. pg. 336—350.—Str. 57.

13) L. 1306, 14. septembra u Čedadu, skleneta gospod „Cancianus vicarius Goritiae" (pozneje škof u Cittanuovi u Istri) in „Aynricus, filius d. Dyetmari, vicarii S. Viti de contrata Tulmini", naslednjo pogodbo: 1.) Aynricus bode od bodočega praznika sv. Mihaela jedno leto skupno stanoval s Cancianom u isti hiši; 2.) kaderkoli bode Cancianus Aynricu zapovedal, naj gre ribarit, lovit divjačino ali ptice, ali naj opravi druge pohišne posle, prizadeval si bode Aynricus to kolikor mogoče natanjko izpolniti, in kar bode na lovu ali pri ribarenju dobil, izročil bode vse Cancianu, ter njegovo premoženje varoval in ohranjeval; 3.) Cancianus bode Aynrica spodobno hranil, oblačil in obuval ter ga po izgovorjenem obroku za njegovo delo in trud nagradil, kakor se mu bode dobro in prilično zdelo. (Bianchi, Documenta hist. Forojul. u Archivu f. oest. Gq. XXXI. pg. 187). — Str. 64.

14) L. 1364, 11. februarja u Čedadu. (Omissis.) „Volentes igitur dilectis fidelibus nostris, gastaldioni, provisoribus et Communi atque incolis et vniversitati nostrę Civitatis Austrię impertiri gracias, per quas utilitatem et commodum sorciantur, stratas nostras et nostrę ecclesię a locis . . . . . .

(Circ)hiniz, Oslize et Plezii, et per illa loca et canalia directe usque ad nostram Civitatem Austriam omnibus et singulis mercatoribus, undecunque ducentibus mercationes suas versus dictam Civitatem Austriam, et ut mercatores prędicti in nostris districtu et dominio eo libentius veniant, quo (magis) securitate personarum et rerum gaudeant et fruantur, nos omnes et singulos mercatores per dicta loca venientes et ducentes eorum bona et mercationes directa uia ad nostram civitatem prędictam, affidamus et assecuramus in personis et rebus per nos et nostros et dictę ecclesię fideles, servitores et subditos, veniendo, stando, eundo et redeundo etiam per nostrum dominium et districtum, et ipsos in nostra protectione suscipimus et tutela, ita tamen quod per eosdem mercatores de ipsorum mercatoribus absque quouis grauamine vel molestia mutę, dacia seu pedagia consueta et debita persoluantur, horum sub nostri appensione sigilli testimonio ueritatis, etc.“ (Zahn, Austro-Friulana, Fontes rerum Austriacarum XL. pg. 222—23).—Str. 67.

15) „De visitationibus Ecclesiarum annis singulis faciendis“ 1356. — Visitationes Ecclesiarum et etiam personarum Nostro Capitulo subjectarum, ex quo extirpantur vitia et plantantur virtutes, cultus divinus diligenter observatur, et multorum bonorum incrementa proveniunt, conspicientes, fore admodum oportunum, statuimus et ordinamus, quod praedicti Provisores, seu duo ex eis, omnes plebes et ecclesias et ipsarum Vicarios aliosque Clericos et Populos tam in dicta Civitate Austriae, quam alibi ubicunque constitutos, nobisque et Ecclesiae Nostrae praedictae subjectos, annis singulis, cum comode poterunt, vice et nomine totius Nostri Capituli cum Dei timore studeant visitare, ac corrigere, punire et reformare quaecunque punitionis et reformationis remedio noverint indigere, ipsosque et familiares eorum solis expensis moderate recipiendis non in pecunia numerata, sed in ipsis necessariis rebus volumus esse contentos condemnationes etiam si duas fecerint non eis, sed Capitulo applicentur de iuribus quoque et bonis spiritualibus et temporalibus in locis visitatis ad dictum Capitulum Nostrum spectantibus se studeant informare et tam de iis, in Visitatione invenerint, quam de statu eorundem bonorum et iurium fidelem relationem eidem Capitulo ut super maioribus defectibus consultius et efficacius providere valeant, facere teneantur.

Super Archidiaconatum definitum fuit, quod quando Archidiaconus iturus est ad sedendum ad Placitum, faciat man-

datum solemne in forma cum sigillo affito Vicariis, quo iturus est, sub poena excomunicationis et quod ipsi Vicarii mandare debeant et intimare curatis et subditis suis, quatenus sub poena denariorum octo sint et esse debeant praesentes die tali praefixa Placiti, quibus sedere et ius unicuique petenti administrare intendit, alias quod procedet ipse Archidiaconus contra contumaces prout iustitia suadebit.

In Capitulo et deliberato prius, quod emens teneatur facere Visitationes per Contratam Tulmini et per singulas Plebes, vicariales Ecciesias Vulzanae, Tulmini, S. Viti, Circhigniz, Rut, Cavoretti et Pletii sub poena XXV. librarum denariorum pro singula plebe non visitata. Positum fuit Archidiaconatum Tulmini ad incantum et venditum, tamen cum onere et honore, Domino Antonio Andreae Canco pro M. Den. viginti, pro quo Domini Georgius et Albertus se obligaverunt iuxta morem Capituli. (Izpisano iz zbirke listin o tolminskih stvarih, Num. LXVI. u kapitulskem arhivu u Čedadu. Izpis je oskerbel č. g. libušenski kaplan I. Vuga.)—Str. 76.

16) Čedadski zgodovinar Marcantonio Nicoletti (umerl 20. aprila 1596) opisuje Tolmince u životopisu patrijarha Filipa d'Alencon takole: „I Tolminesi sono semplici e religiosi, si piegano all' obbedienza de' superiori, astengonsi da' litigi, difendono gelosamente l' onor loro, nè perdonano l' offesa se non espiata legittimamente. Mantengono le franchigie a tutta fermezza, indossano costantemente lo stesso vestito, nè si cangiano spesso a foggia spanuola, o tedesca, o francese, come leggiermente accostuma tutta Italia. Provvedono al bisogno della vita col bestiame, di cui son ricchi pe' pascoli che possedono, e coi prodotti della loro terra. Nella maggior parte dei ricchi domina l' avarizia e sono strettamente parchi sì nella loro abitazione che al di fuori; nullameno in certe occasioni, ricercandolo i costumi, non si astengono dallo spendere. Maritano le figliuole con una dote d' alquanti animali, e per lo più d' uno de' grossi; nella quale però ciò che più hassi a calcolo, sono i doni, che alle nozze vengono fatti dai convitati parenti. In queste, doppo il lauto banchetto abbondante di cibi grassi, voluto dall' accostumanza, si pone sulla tavola un pane di vaga forma piano sferica, sovra il quale con stimabile gara versasi da que' rustici quella maggior somma di danaro, in corelazione all' esser loro più o meno agiato, o alla volontà di mostrarsi da più degli altri: e quello che risulta più cortese, viene distinto con onoranza e vivo applauso da' circostanti, ed in segno di trionfo su quella gara di cortesia e ca-

rità portasi a casa il pane accenato. Superstiziosi, credono oltremodo alla magia: perciò la sposa accompagnata da altre donne da una parte, e lo sposo con altri suoi più cari dall' altra, con grida contadinesche e con le spade snudate, tagliando gli alberi vicini, a rapido corso recansi alla casa maritale, non gia battendo l' usata via, ma per campi e luoghi insoliti, onde malvagi la volontà di nascondere sotterra alcun laccio magico, che inavvedutamente calcato producesse a quel maritaggio inaspettato malanno. — Usano essi cantare in versi ne' varii modi della loro lingua le lodi di Cristo e de' Beati, nonche di Mattia re d' Ungheria e di altri celebri personaggi di quella Nazione". (Manzano, Annali del Friuli v. II. pg. 332). — Str. 80.

17) U „Erecu" pripoveduje namreč Hartmann, da jezdi njegov junak Erec z lepo Ginevro (morda spominje ta na istočasno Ginevro Strassoldo, Czörnig I. 671) u Tolmin, Imainov grad. Stih 173 začenja:

„Nû sach er wâ gegen im schein
ein hûs geheizen Tulmein (Dulmeïn),
der wirt der herzoge Îmâîn."

In stih 623 se glasi:

„Dô der tac vol erschein,
dô ritten sî ûf Tulmein (Dulmein);
sî hiez der herzoge Îmâîn
grôze willekomen sîn." (Erec, eine Erzählung von Hartmann von Aue, ausgegeben von M. Haupt, Leipzig 1838.)

Ali je imel tu Hartmann res naš Tolmin u mislih, je težko določiti, ker je on svojo povest zložil po francoskem uzgledu. — Str. 82.

18) Ali pripovedi o Dantovem boravljenju u Tolminu so le izmišljene. Abbate Bianchi je natančno iz listin dokazal („Del preteso soggiorno di Dante in Udine ed in Tolmino; Udine 1844), da so vsi pisatelji zajemali vest o Dantovem bivanju u Vidmu in Tolminu iz Giovanna Candida (Commentarj Aquilejesi 1521), in da jo je ta zopet uzel iz Platin'e (Le vite dei Pontifici), kateri pa piše, da je šel Dante iz Firence u Forum Livii (Forlì), a ne u Forum Julii, kakor je Candido zamenjal.

U drugi polovici XV. stoletja pošlje beneški senat Jakopa sina Valvasona iz Maniaga kot svojega komisarja na Tolminsko, naj bi pregledal te kraje in poročil, kje bi se dale majhne terdnjavice napraviti za ložo brambo pred turškimi napadi. Prišedši na Tolminsko čudil se je Jakop prirodnej

lepoti naših gora in dolin, ter mislil, da je našel one kraje, katere Dante popisuje (Purgat. cant. XXVII):

„Eravamo tutti e tre allotta,
Io come capra ed ei come pastori
Fasciati quinci e quindi dalla grotta“.

Jakop Valvasone je bil tudi u zalaški jami in zdelo se mu je, da je bral na jednem kamnu Dantovo ime zapisano. Zato se je prepričal, da je Dante s patrijarhom Paganom u Tolminu prebival in u životopisu tega patrijarha piše Valvasone takole: „Col Pagano dimorò con molta soddisfazione Dante per buon tempo, et con lui frequentò sovente la bella contrada di Tolmino, castello situato nei monti Norici sopra Cividale del Friuli da 28 miglia; luogo nei tempi estivi molto diletevole, per la bellezza et copia incredibile di fontane e fiumi limpidissimi et sani, per l' aria saluberrima, per l' altezza dei monti, et profondità spaventosa delle Valli, per li passi strettissimi et novità del Paese; il quale tenendo molto del barbaro, accompagnia perciò con l' orrore del sito una graziosa vista di campagne. di rivi et di terre grasse et ben coltivate. In questo sito sì mirabile, che par nato per speculazione dei filosofi e poeti, si tiene, che Dante scrivesse a compiacenza di Pagano alcune parti delle sue Cantiche, per aver li luoghi desoritti in esse molta corispondenza con questi: et a questa credenza consente uno scoglio posto sopra il fiume Tolmina, chiamato fin al dì d' oggi „Sedia di Dante“, nel qual luogo la fama di mano in mano ha conservato memoria, ch' egli scrivesse anche della natura dei Pesci.“ (Bianchi, o. c. pg. 167—168).

Tako se je izcimila povest o Dantovem bivanju u Tolminu. Naslednji pisatelji so jo prepisovali jeden od druzega in nazadnje se je razširila tudi med ljudstvo. To se je dokazovalo celo iz Boccaccijevega pisma Petrarki, u katerem se bere, da je Dante obiskal na svojem potovanju tudi „antra julia Pariseos.“ A pod temi se ne sme razumeti kaka jama u julskih Alpah, nego neka šola u Parizu!

Bianchi je z veliko zgovornostjo dokazal, da Pagano l. 1319 ní bil u Tolminu, in da tudi Dante ní mogel onde prebivati. Pri tej priložnosti govori precej zaničljivo o „tolminskih barbarih“, češ da oni niti neso bili vredni, tako velikega pesnika, kakor je Dante, med seboj imeti in gledati ga.—Str. 82.

19). Ves ta dogodek o predaji Bolčanov popisal je njih poznejši glavar Ferdinand Rechbach pod naslovom: „Wassmassen die Vöstung Flitsch widerumben an das höchst-

löbliche Erzhaus Oesterreich khomben, di dato anno 1509 im Monat August". — Str. 85.

20) „Henricus Dei gratia Pransuichy et Luneburgi Dux, serenissimi Romanorum Imperatoris supremus Capitaneus et Locumtenens Goritiae", (omissis) „pollicemus, quod de caetero conservabuntur apud sua antiqua privilegia. Imunitates atque bonas consuetudines item concedendo illis, quod non teneantur ad aliquem censum persolvendum, quem cuipiam Veneto aut Venetorum subditis ex retroactis temporibus tenerent. Item concedimus illis, ut in antea non teneatur persolvere nisi tres partes censuum, quos suis Dominis consueverunt persolvere; quartum vero pro se ipsis reservent. Iterum pollicemus illis Caesareo nomine, ut in antea nullo gravamine salis opprimantur, sed ab illo onere liberi sunt, etc." (Poverjen prepis te listine u grofovskem arhivu u Tolminu.) — Str. 86.

21) Poterdilno pismo Ferdinanda I. od 2. oktobra 1534 omenja nemškorutarsko dogodbo s temi besedami: „und haben durch ainen Graffen daselbst verpfendet worden und yetzt am jüngsten Khrieg guetwillig widerumben an bemelte unser Grafschaft Görz khuemen sein etc." Matica te listine ní poznana, ohranil se je le prepis. (Kocjančić, Sl. Bčela 1853, str. 69.) — Str. 87.

22) U takoimenovanem izpisku iz zapisnika vormacijske kapitulacije popisana je austrijsko - beneška meja na Tolminskem tako-le: „Od Canina na Baba, od Babe na strik, od Strika na Craui grizh, od grizha na Cau, od Cala na Lastouzizh, od Lastouzizha na Collino (Klin?), od Colline na Struge, od Struge na Uerscizh, od Uerscizhe na Bieli potok, od Bielga potoka noter na vodo Uzha, od Uzhe vode noter u Veliki Camen, V Geterimu So tri Crisi vsecani, od tistiga Camina na Musiz, od Musiza na Berginschi Verh, od Berginschega Vrcha na Stu, kirie Naruische, one (ino) od Stola u priesek, od prisca na clapini Zob per Rubidisce, od Rubidiscia na Podouenzo na Patoch, od Padonza na Koroške las, od Koroškega lasa na Stodenz Ruomarz, od Ruomarza na Mulin di Cubin noter u potok voda Biela na Syzo sa Sup, od Syza Cognas Podrieze griua, otistega miesta Podreche griua . . . . na Chuischia Scerbina na Mio, od Mie na Rumpet, od Rumpeta Namataior kirie narvisce, chocher camen ana voda parti; od Mataiura na Liuuac, od Liuca na Colovrat, od Colovrata do Clobuzara". (Grofovski arhiv u Tolminu.) — Str. 88.

23) Omissis: „Videlicet quod agentes singulis annis teneantur demittere Blada eorum minu.a ex Decimis et aliter

quomodo libet esigenda usque ad diem S.S. Hilarii et Tatiani (16. Martii), ut si eo interim Subditi Capitanatus illius Bladis illis indiguerint, eam mediante debita mercede sive potius pretio de die in diem currenti ea consequi valeant et debeant, quo festo pacto mox dicti agentes abducere valeant, et abducant dicta Blada minuta quoque malint. De Bladis autem grossioribus similiter concordarunt, quod agentes pro dicto Capitulo possint illa ad eorum libitum et quoque tempore volunt abducere Civitatem Austriae, vel quo malunt, cum hoc tamen, puod si Capitanus illa, vel de illis habere voluerit prò intertentione Castri Tulmini, eidem agentes teneantur dare, debita tamen mercede, sive potius pretio ea die et tempore currenti etc." (Prepis listine u tolminskem arhivu u zbirki od l. 1698.) — Str. 92.

24) Omissis. „Imprimis quod mensurae Bladorum Capituli in Contrada Tulmini usitatae, videlicet pisinale et pallota, reducantur in pristinum modum, quantitatem et capacitatem, pro ut fuerunt ab antiquo, et ita per Capitulum illud idem pisinale cum pallota iuxta suam antiquam mensuram (capitulaliter in dicta Contrada Tulmini servari) solitum iustificare facere, bullare et utendam tradere debeant: Pare formiterque quod pisinale communis (Tulmini in pristinum et pro ut antiquo servatum) fuit. et restitui et redintegrari debeat. Et quia gravabatur Capitanus, quod a paucis diebus citra maiores capacitatis factum fuisset, quod ad eius praeiudicium vergebat, et propterea Vice Capitanus curabat et faciet, quod illud sic et quanto citius in pristinum reducatur et iustificatur iuramento Magnificorum Dominorum Consortum et cum praesentia etiam nonnullorum ex antiquioribus vicinis Contratae Tulmini, quibus tamen, si gravamen praetenderent, salvum debet esse ius gravandi etc." (Prepis u zbirki od l. 1698 u grof. arh. tolm.) — Str. 93.

25) „Ich Anna Regina Frau Breinerin Freyin Witib Geborne Fraiin von Wagensperg, alss vollmechtige Gerhabin meines Jüngern Sohn Ferdinandt Ernst Preiner Freyherrn etc., dan Ich Karl Gottfridt Preiner, Edler Herr von Stäz, Freyherr Zu Stibing, Fladniz vnd Rabenstain, Herr auf Ehrnau, Camerstein, Creunzig vnd Urbin Erb-Cämmerer in Östereich vndter der Enss, oberster Erb-Cämmerer der fürstl. Grafschafft Görz, Röm. Khay. May, etc. Cämerer vnd I. O. Hof-Camer-Rath etc., Bekhennen hiemit für Vns vnd all Vnsere Erben, dass wier vmb vnserer besseren gelegenheit vnd wollfarth willen, Vnser in der fürstl. Grafschafft Görz gelegen Herr- vnd Haubtmannschafft Thulmein sambt allen deren recht-

lichen Ein - vnd Zugehörigen; Dem wollgeboren Herrn Herrn Peter Anthonio Coronin Freyherrn zu Präwatsch vnd Gradiscutą, Herrn zu Rubia vnd Villes, alss Gewaltstreger seiner Herrn Gebrüder, Herrn Johan Pompey vnd Herrn Johan Baptista Coroninen Freyherrn etc. vnd allen deren Erben in ainen freyen, richtigen vnd vnwidersprechlichen Wöxel hingeben vnd vberlassen: allermassen wier von Ihr Khay. May. ins Alodium vberkhomben, auch solchen bisher Inen gehabt vnd genossen haben vnd zwar die Herr - vnd Haubtmannschafft Thullmein in der Grafschafft Görz gelegen sambt dem uralten nunmehr allhie auf Thullmein incorporirten Schloss Pockenstein, mit allen ihr zugeherigen Vöstungen, Merkten, Dörfern, Gemeinden, Kanzlei - Gerechtsamen. Freiheiten vnd Regalien, Häussern, Maierhöfen, Äckern, Wiesen, Wäldern Teichen; erster vnd ander Instanz, Mauth, Kirchtagfreiheiten, Landgericht, Burgfriden, Hoch-vnd Nider—Malefiz vnd Landgericht, Straf, Buss vnd Wändel (?), Vogteien, Roth — vnd Schwarz—Wildban, Geiadern (Jagden), Fischereien etc. etc." Graz, 18. September 1651. Podpisani: Anna Regina Frau Brainerin Wittib (na levi) in Gottfried (na desni strani). (Izvirna ta listina z velikim pečatom se nahaja u privatnem arhivu notarja Dr. Premersteina u Tolminu.) — Str. 107.

26) U pogodbi od 2. maja 1736 bilo je dogovorjeno: 1.) Grof priznaje naddijakonu pravico, da sme tudi za naprej zvati pred svojo sodnijo svetnjake (n. pr. glede zakonskih pravd), ne da bi moral poprej grofa za dovoljenje prositi; 2.) grof prekliče svojo prepoved od 14. junija 1735, da ne smejo podložniki iz Doblarja in Nemškega verha prikazati se pred naddijakonom zavoljo njih pravde z volčanskim župnikom glede oskerbovanja ss. sakramentov; 3.) grof dovoli, da sme naddijakon pri izverševanju svojega sodstva tudi denarne kazni nalagati, ali ne take, ki bi presegale 10 goldinarjev. 4.) Kar se tiče „mandatum generale", ki se je poprej zmerom dajal, l. 1706 „coepit relaxari", in od l. 1711 do konca 1715 „derogatum fuit non contradicentibus archidiaconis". Zavoljo medsobne sloge, in da bi olajšal naddijakonovo sodstvo, obljubi grof „mandatum generale" zopet dajati, ako bode naddijakon to zahteval, in sicer za čas, kolikor bode trajala cerkvena vizitacija junija meseca vsako leto, da bode mogel naddijakon pozivati svetnjake za priče in izpoved resnice; ali po sveršeni vizitaciji bode moral naddijakon grofu naznaniti imena pozvanih oseb in pravd, u katerih so pričali; zunaj časa vizitacije pa bode moral naddijakon za vsak poseben slučaj in za vsako osebo prositi „mandatum" od grofa.

[illegible]

[illegible] pregledovanje cerkvenih pravic, najemnin in računov, kakor že [illegible] veleva, ali tako, da iz tega ne [illegible] cerkvam veči [illegible]. Ako ne bi mogel naddijakon [illegible] pri cerkvenih računih, naj ga pa domači župnik nadomestuje. Naddijakon mora svojim vikarjem zapovedati sklepanje rednih in izrednih, ali pa morda dolgo odkladanih računov, ter ravno tako grof županom in ključarjem. Izvzame se le slučaj, ako bi cesar grofu zapovedal, da ima on sam cerkvene račune zahtevati od vikarjev in ključarjev. 9.) Pogodijo se, da naddijakon ne sme nikakih novotarij upeljevati glede sklepanja cerkvenih računov, in da ima ob času svoje vizitacije pregledati tudi cerkvene knjige, dohodke in račune, ker morajo ključarji že tako nazoči biti in svoje zapisnike prinesti. Grof ima potem skerbeti in zapovedati, da se te knjige na tisto mesto prenesejo in tistim osebam izroče, kjer in pri katerih so poprej bile, razen ako bi bila zares potreba drugemu izročiti jih. L. 1734. 21. junija, zažugal je naddijakon onim vikarjem, ki bi cerkvene dohodke izneverili ali skrivej za se porabili, kazen „suspensionis a divinis“ in jih je obvezal poverniti ves izneverjen denar. 10.) Pogodba o ceni žita in načinu pobiranja desetin u denarjih; 11.) kedo ima pravico določevati žitno ceno; 12.) pritožbe proti tej določbi. To tri poslednje točke glej u kulturnem delu str. 180. Konečno odpovesta se obe stranki vsej dosedanji prepirljivo-

stí, odpustita si uzajemno in obljubita pravo prijateljstvo, ne da bi se hotela s tem dotikati pravic Njegovega veličanstva ali svete cerkve. (Prepis te pogodbe se nahaja u grofovskem arhivu u Tolminu.) —Str. 122.

27). L. 1706 zarubili so austrijski podložniki beneškim živino, ti pa so jim sežgali 200 „passa“ (kubičnih metrov) derv in jednega pastirja tako pretepli, da je oslepel ua jedno oko.— 7. januarja 1707 naznani podbelski župan u Tolmin, da so Benečani blizu 100 glav austrijske drobnice potolkli in pobili. Istega leta razderejo Ložani dve apnenici na austrijskih tleh in ubijejo jednega podložnika. Usledi tega naroči graška vlada tolminskemu grofu, naj vso stvar natanjko opiše in s pridjano mapo razloži. — L. 1724 napravili so Benečani apnenice na austrijskih tleh in ubili jednega Austrijca. Usledi tega zapove vlada 27. julija tolminskemu grofu, naj skuša beneške prestopke na austrijski meji po mogočnosti zabraniti, in naj „silo sè silo“ povrača.—L. 1734 novi napadi Benečanov na austrijske podložnike. L. 1735 in 1736 nadlegovali so Benečani iz Logév, Mersina in Landrov austrijske podložnike terdé, da imajo na Miji „promiscuitas pascendi et lignandi“, in zarubili so jim deset krav.—Začetkom l. 1737 požgali so Ložani („quelli di Long“) gozd „Na klavišči“. Tega leta so si zopet medsebojno pobijali živino. Ker so se Benečani pritoževali čez Austrijce, dobí tolminski grof zapoved, naj preiskuje, ali in koliko škode so napravili austrijski podložniki Benečanom. — L. 1738 zarubijo Sedlani Ložanom 110 kozâ, ali 8. maja dobijo povelje pod kaznijo 25 fl. verniti jih. Pri nekem tepežu pobijejo Benečani tako jednega Sedlana s pestmi in kamenjem, da je kmalu po tem umerl. 12. decembra tistega leta poroča „Sanità di Udine“ u Tolmin o medsebojnih prepirih in poškodovanju sosednih gozdov.—L. 1739 ustreli nek Sedlan beneškega podložnika. Ker so imeli Benečani navado u austrijskih gozdih derva seči, zapove tolminski grof Sedlanom 14. novembra 1739, naj u takem slučaju zarubijo od Benečanov presečena derva, in jih prenesejo na tak kraj, kjer bi jih Benečani ne mogli uzeti. Razen tega pa se priporoča Sedlanom, naj kolikor mogoče štedijo svoje gozde. — L. 1747 posečejo Benečani austrijski gozd u P o č i v a v n i k u na Matajorju, poldrugo italijansko miljo od beneške meje in potem U s e n e n e m b e r d u („u shednenim berdi“) na Miji. Austrijski podložniki dobijo povelje presečena derva zapleniti in u varstvo spraviti. Ravno tega leta urubajo Kredci Benečanom dva konja in dva voza. Tudi l. 1748 sekli so Benečani derva u austrijskih gozdih na

Miji. — L. 1749 urubajo Benečani Kredcem 110 glav živine. Cesarica Marija Terezija zapove tolminskemu grofu, naj skuša zaplenjeno živino mirnim potom nazaj dobiti, in ako bi to ne bilo mogoče, naj poroča vladi, da pošlje vojake na beneško mejo.—Borjanski župan se pritožuje 28. februarja 1750, da je prišlo več kot 50 podložnikov gosposke Landri in poseklo gozd na Miji. 28. junija 1750 pošlje sedelski župan J a n e z Č u š pritožbo u Tolmin, da so Benečani veliko derv nasekli u austrijskem gozdu na Miji. Naslednjega leta poroča Čuš u Tolmin, da so Benečani tri Sedlane s kamenjem napadli in ranili. — L. 1760 so se pritoževali Breginjci in Ložani, da so prestopili mejo, plenili in druga sovražna dela počenjali stanovalci Sedla, Stanovišč, Homca, Bele i.t.d. Nasprotno so se tudi austrijski podložniki pritoževali, da jih Benečani nadlegujejo; zlasti da Ložani neprenehoma požigajo gozd na Miji in napravljajo tam svoje senožeti, akoravno je bil ta gozd od nekdaj sedlansk, in da so celo jednega Sedlana ubili. Tolminskemu grofu P e t r u A n t o n u naloži goriška vlada, da naj vso stvar preišče in o njej poroča. — L. 1772 sezida nek G o s n j a k iz Mersina na kredskem svetu hlev in malo kočo ter začne obdelovati bližnjo zemljo. Ali prišli so Kredci, izpodili Gosnjaka in mu poderli hlev s kočo. (O vseh teh prepirih nahaja se premnogo listin u grofovskem arhivu u Tolminu.)—Str. 133.

28). Po načertu meje od l. 1751 med Tolminskim in b e n e š k o S l o v e n i j o („Veneta Schiavonia“, ali „Schiavonia del Friuli“ imenuje se u listinah) imela bi deržati meja od Idrije onstran gore „Udigim“ proti D r e n k i j i in od tod po Kolovratu mimo L i v k a (Lovich ò Liuch) čez najviši herbet Matajorja; potem nauzdol ob potoku M e l n i k in onstran Nediže ob studencu R o j a n a (ali „Rovich“) nauzgor čez Mijo do potoka „Koroški laz“ ali B e l a in ob tej do verha Z l a t e g o r e (Monte d' Oro) ali B a b e, ter od todi do Učeje. U tej dolini naj ostane rezijansko, kar so si bili ti do takrat prisvojili.

Od N a m a r j a do K u k a imenujejo zapisniki še sledeče visočine: Š t e f i č (od Benečanov „Chemiza“ nazvan, najiztočnejša točka), S l e m e g a u g e, V e r h p o d s k a ł e, P l a n e n i c a, Z a g r a d o m (t. j. verh „Na gradu“), K r e j s k o b e r d o, N a k u n i c i, N a b r e n k o v i c i, N a t r a c i, K o l o v r a t (od Benečanov imenovan „Na skali“), K u k. Med Kunico in Krejskim berdom, na severni strani austrijske meje, bil je oni gozd, kjer so imeli prebivalci D r e n k i j e in K l o b u č a r j e v pravico derva sekati usledi pogodbe od l. 1755.—Str. 136.

29). Grof Carlo in brata Freschi de Cucagna so terdili, da sta bila l. 1498 planino Verh („Cucagna") na Miji brata Franc in Simon Freschi de Cucagna Kredcem zastavila proti najemnini od 22 liber sira. Ali ker je morala ta planina najemnino plačevati tudi samostanu „della Cella" (Valle?) u Čedadu in cerkvi u Staremselu, zato omenjena planina ní mogla biti izključljiva lastnina bratov Cucagna. — Str. 138.

30). Tolminski grof pošlje l. 1738 slapenskega župana Kobala z nekoliko možmi „Na vrata", da bi poizvedel, kje je prava meja med Tolminskim in Čepovanom. Kobal pride Na vrata in praša tam blizu stanujočega kmeta Hojaka za pravo mejo. Ta se je s početka branil naravnost povedati, pozneje pa reče, da dela to mejo potok Grebenik 'proti mestu „U kozolci", blizu ruta „U občnih". Malo pozneje pride Na vrata grof Franc Strassoldo sè svojimi ljudmi, katerih se je malo po malem nabralo do 100. Ko se je grof približeval mestu „U kozolci" zaklicali so mu Slapljani, naj se ustavi in naj ne prestopa tolminske meje, katero je dolžan spoštovati. Ko pa grof odgovori, da to ní prava meja, zahteva Kobal od njega, naj to s pismi dokaže. Ta zaterdi, da je iz tega namena Na vrata prišel, ali da ne vidi tolminskega grofa, kateremu bi hotel pravo mejo pokazati. Kobal izgovarja grofa, da ní mogel priti, ker je odpotoval u Videm.

Tedaj stopi Strassoldo s konja, izvleče nek papir in se pripravlja, kakor bi hotel brati. Zdaj pa začnejo Čepovanci strašansko upiti: „Naprej, naprej, tu ní prava meja! Pojte proč od tu, vi Tolminci!" Ali ti se neso hoteli umakniti, terdeči, da stoje na svojem svetu. Tedaj zajaha grof zopet konja in upije Slapljanom: „Vaš gospodar je „un coglione et un hunzfutt". In ko je bil malo naprej odjahal, oberne se še jedenkrat nazaj in reče: „Jaz pa vaš gospodar bova se še za lase pulila ter sè sabljo in pištolo merila, in če ne bode drugače, kupiva sod strelnega praha in razsodiva svojo pravico". Potem se poda grof k nekemu s kamnom zaznamovanemu križu in izprašuje nekatere svojih spremljevalcev, ravno tako tudi čepovanski župan. Ali vsega tega neso mogli Slapljani razumeti zavoljo prevelikega upitja. Samo to so zvedeli, da je sodnik Hojaka u Čepovan pozval, ker je bil Tolmincem pravo mejo pokazal. (Listina u grofovskem arhivu u Tolminu.) — Str. 138.

31). Meje bolškega okraja slovenski opisane: „Nai popried na Copo, od Cope na coriudo (omissis), od Vzthiza na bielli Potoch, od bieliga Potocha noter v' uodo utzka (Uče-

ja), od utzke noter v' belichi Camen, v katerim so trij Chrishy usecheni, od letiga Camena na Musiz, od Musiza na Borginschi uurh, od Borginschiga uurha na Golli uurh, od Golliga uurha na Ratno (Rotno?) dolino, od Ratne doline na Predielzo, od Predielze na Gradiz, od Gradiza na Coboriski uurh, od Coboriskiga uurha na Coboriski Muest, od letiga Mosta po polu uode Sozhe na Jellenie brued, od Jeleniega brouda na Jelenie Rob, od Jeleniega robu na Pollovnik, od Pollovnika na Pirhni vurch (Pirhovec), od Pirhniga uurha na Douz, od Douza na Slatenik itd. „koker ·camen inu voda uliezhe".—Tu opisano mejo je lastnoročno izpisal iz cesarskega urbarja bolški namestni glavar Urban Kristjan Wassenizhig 29. oktobra 1738 in 24. decembra 1757.

Tudi bolški glavar Jakob Vaccani iz Sempasa bil je že l. 1647 opisal bolško mejo: Baba, Ostriš, Lastovčič, Koleno, Kranjinik (Cragninigg) itd. „kär kämen Inu voda ulietsche."—Str. 138.

32.) Že l. 1718 razderejo Drežničarji berv, ki je obstajala iz neke „lese", vodeče preko Soče med ternovsko in drežniško občino. Terdili so, da so tako storili na povelje tolminskega grofa, ker se je bilo bati, da se goveja kuga zanese z Bolškega na Tolminsko. Ternovci so se silno pritoževali soper to in terdili, da potrebujejo omenjeno leso za pregonitev svoje živine. Drežničani pa so odgovorili, da so po prenehanju kuge mostič zopet postavili, in da ako je pozneje z nova izginil, neso oni tega krivi. Sicer pa da Ternovci nemajo nikake pravice na drežniški strani pasti.

Iskra prepira se je kmalu razunela in od besedi prišlo je čez ne dolgo do dejanj. L. 1744 zarubijo Drežničani Ternovcem 200 kozâ in jim zopet poderejo „leso" L. 1750 zarubijo Drežničani z nova ternovsko živino. 1754 tožijo Drežničani Ternovce, da pasejo in sečejo nepostavno na drežniškem svetu, in da so na tem celo apnenice sezidali. Ali te so Drežničani na povelje tolminskega grofa razsuli. L. 1759 zarubijo Ternovci živino nekemu Drežničanu, kateremu je bolška sodnija prav dala. L. 1766 zaunel se je prepir zaradi paše tudi med Ternovci in Kobaridci. Plenjenje živine se je nadaljevalo. L. 1767 do 1769 zahtevali so Ternovci zopet pašniške pravice na drežniškem svetu. Ali temu se je krepko upirala tolminska gosposka. (Vse dotične listine u grofovskem arhivu u Tolminu). — Str. 139.

33.) Po urbarju od l. 1591 imelo je gospostvo Tolmin po sledečih vaseh svoja posestva: Bolec (malo), Drežnica, Idrijsko, Kamno, Selišče, Volarje, Gabrije, Dolja, Zatolmin

(mnogo), Tolmin (mn.), Žabiče, Čadra (Čadreg), Poljubinj, Prapetno, Ljubinj, Sela gorenja, Podmelici, Tamline (Temline), Kneža gorenja (mn.), Grahovo, Koritnica, Tlake, Rut (mn.), Kal, Podberdo (Pobirda), Tertnik, Kozica (t. j. Kojica prav mn.), Bukovo, Započe, Orehek, Jesenica, Zakriž, Poče, Gorje, Trebenče, Labinje, Poljana, Podnjivica, Novaki (p. mn.), Čeplez, Planina, Cerknica (Cerkno), Podcerkno, Ravni, Lazice, Plužna, Otalež, Mlaka dolenja, Jazbine, Jageršče (Jagodischia), Želin, Idrija nemška (mn.), Idrija (p. mn.), zopet Idrija, Šebrelje (Sibril, p. mn), Reka, Police, Laharna, Na berdu (pri Idrijci), Podsevnik (Podtemnik?), Bizikija (mn.), Polje, Prapetno na gori (Prapot sul monte, mn.), Pečine, Trebuša, Hotenje, Ponikve (Ponicul, mn.), Logarišče (Logischa), Roče, Slap, Idrija pri Bači, Bača, Stopec, Modrej, Lom, Log dolenji, Kosmerica, Sela dolenja, Doblar in Njivica (?), Modrejce, Kozarsko, Čiginj, Volče.

Urbar od l. 1633 imenuje u sledečih vaseh tolminske podložnike: Čezsoča (mn.), Log, Tolmin (zlasti mnogo novin), Zatolmin (novine), Čadra, Zalazi, Žabiče, Poljubinj (mn.), Prapetno, Ljubinj, Sela gorenja, Podmelici, Kneža (mn.), Tamline, Grahovo, Koritnica, Bukovo, Kortečina, Podkozica, Rutarji podkoziški, Započe, Selica, Zakozica, Rut nemški, Koritnica nemška, Grant, Obloke, Znojile, Kuk, Kal, Steržišče, Bača gorenja, Podberdo, Tertnik, Podporznom, Petrovoberdo, Zakriž, Orehek, Jesenica, Gorje, Poče, Trebenče, Labinje, Poljana, Podnjivica, Novaki gorenji (mn.), Novaki dolenji, Planina, Čeplez, Cerkno (p. mn.), Rutarji iz Slamovlja (Slamovia ali Sotto Cerchina), Kot, Jazbine gorenje, Jazbine dolenje, Otalež, Plužna, Lazice, Mlaka, Želin, Reka, Ravne gorenje, Ravne dolenje, Šebrelje (Subrelia), Rutarji šebreljski (p, mn.), Jagodišče, Šenvidskagora in Bizikija, Rutarji bizijaški, Zakraj, Polje, Ert, Daber, Polica, Prapetno, Pečine (mn.), Hotenje, Logaršče, Laze, Ponikve, Rutarji ponikovski, Slap in Roče (mn.), Idrija pri Bači, Bača, Stopec, Modrej, Lom in Log, Modrejice, Sela dolenja in Kosmerica, Doblar in Njivica, Čiginj, Kozarsko, Volče (mn.), Kamnica, Idrijsko in Mlinsko, Sužid in Svina, Sedlo, Stanovišče, Podbela, Borjana, Kred, Staroselo, Kobarid, Drežnica, Ladri, Smast, Libušinje, Versno in Selice, Kamno, Volarje, Dolja in Gabrije.—U kazalu k urbarju 1633 se nahajajo še sledeča gore ne našteta krajevna imena: Kèrn (Chren), Hudajužina, Lipete (pod Bukovem), Mlaka „in der sup (županija) Kott“, Zakraj, Št. Maver (Sv. Lucija) in Tolminska.—Str. 144.

34.) L. 1664 so imeli **Formentini** (Janez Kerstitelj

in France, ter njegov sin Camillo in njegov nečak Janez Vincinguera) po sledečih vaséh na Tolminskem svoje kmete: Čiginj 2, Volče 3, Dolja 2, Kamno 2, Smast 1, Libušinje 1, Versno 2, Selišče 1, Volarje 1. Tolmin 4, Čadra 1, Poljubinj 5 kmetov, 1 košana, 1 mlinarja; Podmelici 1, Kneža 2 kmeta in 1 košana; Gorenja Sela 1, Temline 2, Bukovo 2, Poljana 1, Podnjivica 1, Novaki 1, Jesenica 1, Gorje 2, Poče 2, Trebenče 1, Mlaka 1, Plužna 1. Planina 1, Cerkno 1, Otalež 1, Želin 1, Reka 1, Ravne 1, Poljanica 1, Polje (Pòglia) 2, Polica 1, Bizjakija nad Šenvidsko goro 1, Prapetno-Berdo 1, Roče 1, Pečine 1, Ponikve 1, „Logischa“ (Logersko) 1, Stopec 1, Modrej 2, Modrejice 1, Sela dolenja 2, Kozarsko 1, Log dolenji 1, Ložič 1, Doblar 2, Poljana (zopet!) 1.—Str. 145.

35) Colloredi so imeli svoja posestva u Jesenici, Zakrižu, u Šebreljah, na Šenvidski gori, Pečinah, Ponikvah, Kneži, u Kotu (knežkem) in kar h njemu spada, u Podmelicih, Poljubinju, Modreju, Bači, Stopcu, na Slapu, u Tolminu, Žabčah, Čadrih, Doljih, Gabrijah, Drežnici in na Ternovem.—Str. 146.

36). Jugova posestva so ležala u Volčah, na Čiginju, u Mlinskem, Iderskem, u Sužidu, Kobaridu, Smastih, na Libušnjem, Seliščih, Vólarji, u Doljih, Gabrijah, Tolminu, Čadrih in Zalazi. —Str. 146.

37). L. 1685, 24. septembra Podgoro pri Gorici, zapusti Hijeronim Formentini poljubinjski cerkvi (sv. Marka) mlin u Poljubinju in 24 dukatov proti temu, da se ima u tej cerkvi 40 večnih maš brati. (Dekanijski arhiv u Tolminu).—Cerkvi sv. Markau Poljubinju daroval je bil nekdo tudi planino Rázor.—Cerkev sv. Mihela na Ljubinju je imela mlin na potoku Sopotnica u ljubinjski občini.—Cerkev sv. Petra Zatolminom je imela planino Sleme.—Cerkev sv. Brikcija na Seliščih je posedovala njivo in travnik „Na cerkovnici“.—Cerkvi sv. Duha in sv. Lavrencija na Libušnjem imeli sta skupno jeden mlin na Ročici u občini Smast.—Cerkev sv. Jurja u Drežnici je uživala dohodke mlina na Ročici u drežniški občini. — Cerkev sv. Jušta na Koseču je imela mlin na Ročici u koseški občini.—Cerkev sv. Matije u Ravnih imela je mlin na potoku Mlaka u ravnijski vasi.—Cerkev sv. Križa u Sedlu je imela štiri kmete u Sedlu (ostalih šest je plačevalo najemnino rosačkemu urbarju).—Cerkev sv. Helene u sedelski občini je imela štiri kmete u Stanoviščih (drugi štirje u tej vasi so plačevali najemnino Čukom).—Str. 147.

38). Pri vizitaciji 9. julija 1767 na Bukovem praša naddijakon: „Quis det vinum pro ablutione communicantium?“ Responsum fuit: „Caupo“.—„Ordinatum fuit, ut semper pro-

videatur de vino pro ablutione communicantium sicut pro Sacrificio Missae, optimae qualitatis ad avertenda inconvenientia in ipsa ablutione". (Naddijakonski arhiv u Tolminu u dekanijskem uradu). — Str 163.

39). Prebačinski fajmošter Noctua (Sova?) iz druge polovice XVI. stoletja piše u svojem farnem zapisniku: „A. 1584 erat reperta ecclesia S. Luciae prope Tulminum; et homines utriusque sexus hinc inde euntes et per villas currentes ad ecclesias tamquam delirantes et se non habentes. Laici tamen erant et contra ecclesiasticos se erigentes, verbis et factis, stolide manibus strepitantes, trementes toto corpore, timorem etiam simulantes, aliqui proni, ceteri vero supini circum ecclesiam se volventes, tamquam a Deo ipsis esset datum, attamen erant homines decipientes. Lubianae erat quidam criminali sententia . . . ." (naprej se ne more brati).—Str. 165.

40). L. 1553 izberejo Cerkljani za svojega župnika nekega Rejca, „secondo l'antiqua lor rason et observation".— L. 1581 izberejo Tolminci za svojega župnika Tomaža Ahačiča iz Štverjana u Berdih. „Gli plebisani del Vicariato di Tulmino nella corte di detto Vicariato hano secondo l'antiqua usanza et . . . . (ne more se čitati, morda „observantia") loro eletto in suo Vicario etc." (Listine u kapitulskem arhivu u Čedadu). — Str. 166.

41). L. 1525, 15. julija, obsodi tolminski naddijakon Krištof de Caballis kobaridskega vikarja Gregorja Priestaina, da naj plača svoj dolg udovi Antoniji Jurgič iz Kobarida.—L. 1538, 17. augusta, obsodi naddijakon Tomaž Falcidius tolminskega vikarja Janeza, da naj plača svoj dolg čedadskemu kanoniku N. Kanonik ga ima trikrat opomniti, perva dva krata čez šest dnij, tretji krat pa čez dva dnij.— Ravno ta naddijakon obsodi takrat šenvidskega vikarja Matijo, da plača svoj dolg za vino Ivanu Frumentiniju, drugače da bode odstavljen od službe in izobčen iz cerkve.— L. 1538, 1. septembra, obsodi isti naddijakon duhovnika u Tolminu Sebastjana Kapelana. — L. 1539, 30. septembra, obsodi naddijakon Bernardinus de Puppis šenvidskega vikarja Matijo Collte, naj plača svoj dolg Petru Saineru de Jarinovič (?). Ravno tisti naddijakon pozove 31. januarja 1540 volčanskega vikarja Odobrika u Čedad, da se opraviči zavoljo nekih dolžitev. — L. 1540, 23. aprila, prepove isti naddijakon bratoma Jurju in Martinu iz Čezsoče, da ne smeta deliti zemljišča, katero sta imela u najemu od čedadskega kapitula. — 17. maja 1540 opominja isti naddijakon Jarneja meniha (Bartholomäus Monacus),

vikarja u spodnji Idriji, da naj opusti svoje brezbožno živenje in se poboljša ter pride 15. junija, t. j. na praznik sv. Vida, na Šenvidsko goro pred naddijakona.—L. 1541, 31. januarja, ukaže naddijakon Tomaž Falcidius cerkljanskemu vikarju Matiji, da naj plača u navadnem obroku desetino, katero je bil u Tolminu u najem uzel od Antona Puppisa. — L. 1541, 17. septembra, pozove naddijakonov namestnik Franc Maninus tolminskega vikarja Ivana Potrebuježa u Čedad, da se bode zagovarjal in opravičeval, drugače plača globo od 200 dukatov.—L. 1541, 28. novembra, obsodi naddijakon Caharija de Maninis kobaridskega vikarja Gregorja Precestani (?), da naj plača svoj dolg gospodoma Placitu in pl. Čuku. — L. 1542, 14. augusta, obsodi naddijakon Bernardin de Puppis zopet kobaridskega vikarja zaradi dolgov. Ravno tega pozove naddijakon 9. decembra 1543 u Čedad na odgovor, in ker ní prišel, zopet 30. decembra, da se mora prikazati u šestih dneh, drugače bode odstavljen in izobčen. *) — Str. 171.

42). Točka 4. pravilnika od l. 1700 se je n. pr. glasila: „Spectent quoque ad forum ecclesiasticum causae criminales laicorum fidelium, nimirumque quae mixti fori dicuntur, ut est haeresis, simonia, adulterium, usura, blasphemia, periurium, sortilegium, sed tamen non aliter, nisi quatenus agatur ad poenam spiritualem et in corpore iuris Canonici expressam et quatenus aliam poenam temporalem dictare convenerit inferius §.§. 9. observandus erit. Relicta de caetero cognitione et iurisdictione iudici laico quotiescunque ad vindictam publicam, vel poenam temporalem eamque ordinariam vel exordinariam vel ex offo. vel ad instantiam partium coram ipso agi vel procedi contigerit. In tantum ut licet crimen a laico cum clericum perpetratum esset, aut quaestio criminis incidenter vel per modum exceptionis, non actionis ad iudicium veniret tamen iurisdictio temperanda, non proroganda sit, sed salva mox praemissa distinctione et declaratione subsequentis §.§. 6.ti coram hoc vel alio foro contra laicum agi et procedi debeat.“ (U grofovskem arhivu u Tolminu). — Str. 173.

43). Na pritožbe in zahtevanja kapitula od l. 1735 odgovori grof l. 1740 sledeče (u izpisku): 1). Naddijakon je zahteval, da naj se pri vseh razsodbah in ukazih ali vedno rabita ali pa vedno izpuščata, (kakor bi se samo po sebi razumelo) obe klauzuli „salva immunitate ecclesiastica“. in „sal-

---

*) Izvirni zapisnik teh kaznij bil je 15. dec. 1543 prepisan za tolminski grofovski urad.

vo iure Caesaris ac Imperii et salvis Resolutionibus Caesareis etc".—Na to izreče in uterdi grof svoje mnenje, da je perva klauzula nepotrebna, pač pa naj se vedno rabi druga, ker je cesar čedadski cerkvi dal ali poterdil več privilegijev, ki bi znali prej ali slej nauskriž priti z deželnimi ali deržavnimi zakoni.—2). Naddijakon prosi, naj mu bode dovoljeno u pravdah „mixti fori, ut sunt adulteria, fornicationes et similes", nalagati globo do 10 gold. u prid kake cerkve ali u kateri drugi pobožni namen.—Grof misli, da se ne sme nikoli kapitulu dopustiti nalagati globo, kakor tudi ne sme svetovni sodnik nalagati duhovnih kaznij. Iz jednakega uzroka preklicala je bila vlada oznanilo sekovskega škofa, ki je žugal z denarno kaznijo duhovnom, „qui in bacanalibus saltus agerent". —3). Naddijakon zahteva, naj bi se, kakor na dolenjem Austrijskem, duhovne osebe, ki morajo izprašane biti kot priče u civilnih ali kriminalnih pravdah, (pa ne takih, za katere je smertna kazen odločena), izpraševale pred duhovnimi oblastniki in bi tudi pred njimi prisegale.—O tem je bil grof že 11. aprila 1740 izrazil svoje mnenje, da je to soper obstoječe navade in deželne postave, ter da se to nikakor ne sme dovoliti.—4). Naddijakon terdi, da „causae civiles personales Clericorum" spadajo pred njegovo sodišče in o tem se je bil unel hud prepir že o priložnosti, ko je duhoven Kurinčič tožil kobaridskega vikarja. — Grof je temu nasprotoval in se sklicoval na pravilnik od l. 1700 ter na druge jednake slučaje, ko so svetne sodnije odločevale slične pravde. Nadalje opomni grof, da, ker goriški pravilnik govori soper kapitul, zato hoče ta, naj velja klauzula „salve iure Ecclesiastico". A s tem kapitul le pokazuje, da je nepokoren austrijskim zakonom. Čedadski kanoniki obravnujejo na skrivej osebne pravde duhovnov pred svojo sodnijo in potem se s tem še hvalijo. Zato meni grof, da se jim mora prepovedati vsako sodstvo nad austrijskimi deržavljani brez vednosti svetne oblasti. Znano je tudi, da ravno beneška republika, pod katero spada kapitul, ne postopa posebno prijazno z duhovniki, in da, ako se kaj pregreše, kaznuje jih ravno tako očitno in ostro, kakor neduhovnike. Zaradi tega pa ne bode nihče mislil, da je republika zadobila večo oblast od papežev, nego cesar. Nadalje razlaga kapitul po svoje papežke privilegije in jim podtika večo veljavo, nego so jim jo mogli papeži sami dati z obzirom na obstoječe deželne in deržavne zakone. Če kapitul pravi, da je bil pravilnik od l. 1700 zato oglašen, da bi se poravnale razpertije med goriškim glavarjem in tamošnjim naddijakonom, ter da nema splošne veljave za vse

Goriško; spozna se iz tega, da hoče kapitul zanikati, kar je vsem jasno in znano, ker se omenjeni pravilnik rabi od vseh sodnikov na Goriškem in tudi od tolminskih. — Iz vsega pa je očitno, da naddijakon Foramiti misli, ka sme vsem cesarskim in vladinim zapovedim brez kazni nasprotovati. „Zato se ne čudim," nadaljuje grof, „da moram jaz toliko preterpeti od kapitula, ker da bi uzderžal svoje nezakonite pretenzije in motil svetno pravo, terdi da se morajo tako jasno govoreči odloki drugače razumevati, in ker se je celo prederznil tisti vladi, ki je odloke izdala, razlagati jih u smislu, katerega ne more nihče zdrave pameti u njih najti."

U to točko svojega odgovora uplete grof tudi odgovor na kapitulova dolženja od l. 1735, katerim je vlada verovala in zato grofa posvarila. Takrat je tožil kapitul grofa, da zabranjuje sklepanje cerkvenih računov; drugič „Capitanum recusasse generale mandatum (grofovo dovoljenje za vizitacije cerkvâ), quod alias semper, facta debita requisitione, fuerit concessum". Na to odgovori grof, da ima on pravico ta mandat dovoljevati ali ne, ne da bi s tem žalil kapitulove pravico.—Tretjič se je bil kapitul pritožil, ker je bil grof Ivanu Ivančiču prepovedal iti pred naddijakonovo sodnijo zaradi svoje zakonske pravde. Grof odgovori, da je že iz njegovih prejšnjih dokazov razvidno, da naddijakon ní imel pravice Ivančiča u takih pravdah kot pričo citirati, nego da je to grofova pravica. Kapitul je tudi poprej vselej grofa za dovoljenje prosil, kadar je mislil koga pred svoj stol za pričo pozvati. — Četertič pritoževal se je kapitul zlasti zaradi tega, ker je bil grof občini Doblar prepovedal pred naddijakonom „agere causam administrationis ss. sacramentorum". Na to odgovarja grof, da tu ní šlo samo za oskerbovanje sakramentov, nego za lastnika tega oskerbovanja (tore za duhovno osebo), in da mu pravilnik od l. 1700 dopušča: „posessorium etiam rei vel causae Ecclesiàsticae cognosci debere a foro laico".—Iz vsega je tore razvidno, da cesarski odlok od l. 1735 na kapitulove pritožbe ne more biti odločiven, ker opira svoje ukaze deloma na krive praemisse, deloma ker je bil že preklican od poznejših reskriptov, čeravno kapitul zagotavlja, da ne more po nikakem od svojih pravic odstopiti, ako bi tudi cesarski odloki drugače ukazovali, in da bi on teh odlokov ne mogel drugače izverševati, nego „periurii labe". Ta pristavek kaže, da hoče kapitul cesarskim ukazom nasprotovati. Grof sicer priterdi, da je imel papež pravico, čedadskim kanonikom privilegije podeliti: „Verum enim est a Pontifice debere haec et similia concedi, sed verum veris-

simumque est, necessario debere a terrae Principe in suo Dominio admitti, antequam possint exerceri; et verum ac verissimum est, ea exerceri non posse, licet a Pontifice concessa, si a terrae Principe non admittantur. Non talem Pontifex supra Reges et Principes potestatem habet, ut eis invitis possit aliquam iurisdictionem ecclesiasticam, quae non sit pure et simpliciter spiritualis, sed vel in minimo temporalitatem sapiat, in eorum dominiis introdure".—Grof navede za uzgled, da se Foramiti ní bal „labem periurii" takrat, ko je spoznal, da tožba nekega kamnoseka soper šenvidskega župnika spada u področje goriškega glavarja („Excelsae Rapraesentantiae").—

5). Čedadski kanoniki so prosili, naj se zapove tolminskemu grofu, da ne bo smel nikakega ukaza izdajati duhovnom, tudi če bi mu viši uradi kaj za nje poslali.—Na to odgovarja grof: „Cum enim Clerici multis rebus ac materiis secularibus se inmiscent, in iis non sunt simpliciter Clerici, neque qua tales considerandi, sed sunt revera partes ac membra Reipublicae, ac propterea quoad rem vel materiam praecise foro laico subiecti. — Igitur instanter supplico declarari, me posse relaxare mandata praeceptiva vel inhibitiva etiam clericis in iis, quae puram secularem materiam concernunt, prout sunt venationes, piscationes et similia; atque insuper ad poenas eosdem, si quando incurrant, persolvendas, sequestrationis vel executionis mediis contra eorum bona vel reditus cogere". Naj se tudi ne priterdi naddijakonovemu zahtevanju, da bi u teh slučajih grof moral za jednake ukaze moledvati u naddijakonovej pisarnici. Ko bi se to kapitulu dovolilo, bil bi grof lišen vsega sodstva.—Kar se pa tiče poslov „mixti fori", kakor je oskerbovanje cerkvenega premoženja, ali naj grofu pristuje pravica odvetništva, ali naj se mu dovoli, da sme tudi vikarjem in duhovnikom ukaze pošiljati, izpolnjevaje viša povelja, če tudi bi bili ti kazenskega zapopadka. Ker je znano, da se morajo cerkveni računi sklepati u nauzočnosti grofa ali njegovega pooblaščenca, ne bi bilo to u bodočnosti mogoče, ako bi grof ne smel vikarjem ukazati, da mu naznanijo dan, katerega so za pregledovanje določili. Tore se mora grofu dopustiti, da pošilja duhovnom ukaze, tudi če so kazenski, u poslih oskerbovanja cerkvenega premoženja, in sicer ne le, kadar se mu bode to od zgore naročilo, nego vselej „quando per similia mandata facilior demandatarum rerum executio obtineatur." To je tim bolj potrebno, ker „tantam aliquando et in aliquibus clericis petulentiam inveniri, ut non solum in Spiritualibus, in quibus a

iudice ecclesiastico animadverti debeant. sed etiam in temporalibus contra quietem et bonum publicum delinquant, unde necessarium sit a potestate laica (cui profecto competit, quia de temporalibus agitur, et non fit executio in personam), eos poena pecuniaria, vel etiam per demandatam a patria elongationem coërceri.“—6). Terdil je kapitul, da se njegova skoro škofovska oblast uničuje, ako ne more naddijakon ukazovati, novih cerkvenih poslopij zidati in drugih potrebnih rečij za božjo službo napravljati, brez poprejšnjega dovoljenja grofovega. Naddijakon meni, da zadostuje, če se grofu le toliko naznani, da bode on izverševanje poslopij pospeševal. — Na to odgovori grof najpoprej, da je ona „rekel bi (quasi) škofovska oblast kapitulova“ prazna in nečimerna. Potem meni, da bode on ali njegov namestnik vedno toliko unet za božjo službo, da dovoli zidanje, kadar bode zares potrebno ali kadar se bode moralo kaj pomanjkljivega popraviti. Če se bode pa hotelo kaj nepotrebnega, le zaradi zložnosti zidati, tedaj naj se ga vselej za dovoljenje prosi, da bode on razsodil, ali je novost primerna in, ali ne bode pri tem preveč terpelo cerkveno premoženje, ter morda prouzrokovalo preveč bremen za uboge podložne, ki so že tako z davki in robotami preobloženi.—7) Kapitul je zahteval. naj bi ne smel grof mesto sebe pošiljati svojega oskerbnika k cerkvenim računom, nego k večemu le sodnika; ali da se temu ne daje več navadnega plačila, kakor do sedaj; dalje naj se odpravi kosilo, katero so vikarji dajali cerkvenim ključarjem; slednjič naj bi se smeli tudi vikarji mesto naddijakona podpisovati pod cerkvene račune.—Na to odgovori grof, da je povsodi navada, da sme oskerbnik svojega gospodarja nadomestovati; da je mislil kosilo ključarjem že sam odpraviti, ali da se je prepričal, da je boljše, če ostane stara navada; da dobivajo oskerbniki plačilo, je tudi pravično, ker takrat i kurati prijemajo jednako odškodnino; kar se pa podpisa vikarjev tiče, smatral se ní poprej nikoli kot zadostujoč zato naj se tudi sedaj ta novotarija ne upeljuje. — 8). Terdil je kapitul, da ne ve kateri bi bil oni „casus precisae necessitatis, quem possit Capitaneus excogitare praecipiendorum computorum“, če ne ta, da bi naddijakona izključil od pregledovanja računov. — Proti temu pa se grof odločno zavaruje. Potem prosi, naj mu poterdijo, da ne bode „nullum amplius generale mandatum pro visitationis tempore“ dovoljevati dolžan, ker so ti „mandati“ še le nekaj časa sem upeljani, in ker so se tudi med tem časom že opuščali, ter neso strogo potrebni za izverševanje cerkvenega sodstva. Nadalje prosi grof, naj vlada tako naredi, da bode mo-

ral naddijakon vselej, kadar bode hotel svetne ljudi ali kot priče, ali kot krivce pred svojo sodnijo klicati, to grofu naznaniti, da jih on pred naddijakona pokliče, kakor je bilo to tudi poprej navadno. Nasproti pa naj ne bode treba grofu naddijakona za dovoljenje prositi, kadar bode hotel on katerega duhovnika za pričo pozvati pred svojo sodnijo u civilnih ali kriminalnih pravdah, ki ne zahtevajo smertne kazni. Slednjič prosi še grof, naj blagovole više oblasti naddijakonu zaukazati, da ne sme preskakovati pravnih mej in ne motiti svetnega sodstva. Med tem pa naj mu naznanijo, kako naj se obnaša ta čas, dokler bode pravda tekla med njim in naddijakonom.—Ta mojsterska spomenica je podpisana u Tolminu 10. junija 1740. Njen koncept se nahaja u grofovskem arhivu. — Str. 175.

44). Pri vizitaciji u spodnji Idriji 1. julija 1767 odgovori župnik Joanes Boratelli (inštaliran l. 1736) na prašanje, ali se nahajajo u njegovi fari pohujšljive osebe, takole: „Antequam venerim huc tamquam Parochus, fuerunt uno anno inventae quinque praegnantes ex illicito concubitu; cum autem pervenerim huc, paravi pro eiusmodi delinquentibus varia poenaria Instrumenta, utpote Crucem, Cypum et Ossuarium, et a duodecim annis nonnisi una fuit comperta ex delicto publice praegnans. Soleo quoque ligare ad crucem, vel cypum, nec non in ossuarium includere etiam illos, qui contra parentum reverentiam peccant, aut contra Ecclesiae praecepta. Eiusmodi poenae, ut experientia me docuit, ut plurimum arcent a Sceleribus.“ (Naddijakonski arhiv u Tolminu). — Str. 177.

45). Jedno mesto Maronove pridige od 15. augusta 1762 glasi se takole: „Ja, she eni so spot dellali, enu so mermrali Zhes·me, kier sem pissu, de hishni Gospodarj enu Gospodine imajo Skerb imeti zhes soje sine enu hzhere, enu soje posle, de niemajo si tovarshije dershati, enu Sgovor imeti, de en Sam S' eno Samo niema na Skriunih krajah marniati, de to umozhvanie, zukanie sa roke enu druge nespodobne rezhi Se imajo odpustiti, de Shenske Persone Se imajo bulie Spodobno guantati, hori do Grla sanankati. Te, so eni rekli, de use so nanuzne besede, de tega nie trieba ondi govoriti, kier se sicer brumno, posteno, enu nadushno shiveje . . . . . Ali vi moij lubesnivi, vi na Samerkate, kochu vas Samize Sa norza storjo, one vass Sopertimi ozhesi bulie kocher S' vinam upianio, de Sami naveste, kai delate!“ (Naddijakonski arhiv u Tolminu). — Str. 178.

46). „Nos Bertrandus etc. dono dedimus in perpetuum

fidelissimae nostrae Magdalenae decimam de Smast etc. Praedicti Vicini obligati sunt tenere Missas et elemosinas post mortem praedictę Magdalenę. Vtini die XV (?) mensis fr. (?) CXII. (Izvirnik hranijo potomci Magdalene u Smastih). — Str. 181

47). Omiko in živenje tolminske duhovščine opisuje grof u svoji spomenici od leta 1738 takole: „Si è introdotta da qualch' anno inqua sotto gl' auspicj del nuovo Spiritual Governo quasi generalmente nel Clero di questo Capitanato per infalibile quest' empia massima, che li Sacerdoti non devono rendersi venerabili col viver santamente, ma che devon essere venerati perche sono Sacerdoti, benche non vivan da tali; e essi cercano adesso il ben spirituale dell' anime solo quando arreca seco il ben temporale delle loro borse etc.—Li pievani d' adesso sono piu attenti al proprio ben temporale, ch' al spirituale dell' anime, di cui per altro si vantano, e non vogliono amministrar li Sacramenti, se prima non sono siccuri del loro guadagno etc". (Tolminski arhiv). — Str. 181.

48). „Nicolaus Tacco presbyter occasione offensionis impie perpetratae in Ursulam Leban cum cultro rasorio sub facie et capite manuque, et in processu pro aggressione et attentatis contra Dominum Joannem Danielem Locatellum in publica platea antedicti oppidi cum duplicibus scloppis cherubina (karabinar) et pistola sermone vernaculo denominatis". (Kapitulski arhiv u Čedadu). — Str. 182.

49). Janez Friderik Matko (Madcho) toži leta 1738 nekatera volčanska dekleta, da ga obrekujejo, ter raznašajo novico, da se on na prepovedan način peča z nekim dekletom. To dekle bilo je u njegovi službi, in naddijakon mu je bil zapovedal odpustiti ga. Ali Matko se ní za to zmenil in naddijakon je k temu molčal. Ko je pa 9. augusta toča vse potolkla, začeli so Volčani hudo mermrati soper svojega župnika, češ da zarad svoje kuharice ní hotel u cerkev iti, da bi nevihto z molitvijo in blagoslovom odgnal, kakor drugi župniki delajo. Zato so hoteli Volčani Matka iz fare izgnati. Ali k sreči so nekateri pametnejši ljudstvo pomirili, da se neso dogodili neredi, toda med Volčani je še dolgo hudo vrelo. 15. augusta oberne se grof do vlade, naj mu naznani, kako ima ta nemir potolažiti in pohujšanje kolikor mogoče popraviti, ker odkar vlada na Tolminskem novi naddijakon Foramiti, so grofu roke zavezane. (Koncept u grofovskem arhivu u Tolminu). — Str. 182.

50). U časniku kmetijskega društva „Notizie della imperial regia societa agraria delle unite contee di Gorizia e

Gradisca“ opisuje Mužnik u 55 številkah navadne bolezni, njih uzroke in nasledke ter naznanja točno sredstva, katera se imajo proti njim rabiti. Iz tega se vidi, da je bil Mužnik mnogo zgovornejši, nego so navadno zdravniki. — U knjigi „Clima Goritiense“ piše na 16. strani sledeče: „Venti praeterea dividuntur in regulares, irregulares et periodicos. Illi bona tempestate secundum certum ordinem procedunt, unusque alteri rite succedit, quorum duo sunt generales, alter in zona torrida ab ortu in occasum, et alter in zonis temperatis contraria ratione seu via, ab occasu in ortum indesinanter refluit, nisi ab irregularibus impeditur, qui sine ordine et irregulariter fiunt, hinc vagi et liberi etiam vocantur.“ Iz tega se vidi, da so že pred Dovejem poznali zakon o puhanju vetrov. — Str. 183.

51). O tolminskem grofu, „katerega so uši snedle“, pripoveduje se med ljudstvom sledeče: Enkrat povabi Poljubinjce na veliko gostijo. Prigovarjal jim je zlasti, naj pridno pijejo. Ko jih na ta način upijani, obečajo mu dati vse, kar bi od njih zahteval. Sedaj jim reče grof, naj mu odstopijo krasne travnike „Dobrave“ med Poljubinjem in svetolucijsko cesto. Pijani kmeti mu privolijo. Jeden pa ní hotel o tem nič slišati in rajše plača grofu kosilo. Zato je ta obderžal svoj del travnika, ostalo pa je bilo poslej grofovsko. — Ta grozovitni grof vergel je baje vsakega, kedor se je le kaj malega pregrešil, u globoko jamo, ki je segala nauzdol bajé do polovice hriba (sedaj se vidi le u jednem stolpu jama skozi prederti obok u spodnji prostor) in je imela u dnu železno mrežo verhu vode, ki se je spodej nabirala. Na tej mreži zdihovali so ubogi jetniki. Od zgorej dol spuščalo se jim je vsaki dan po malo kruha in vode, dokler neso revno poginili. To se je pa navadno ob kratkem zgodilo, ker nihče ní mogel dolgo prenašati smradu u jami trohnečih trupel. Umerlih ní namreč nihče pokopaval, nego segniti so morali na mestu, in njih ostanki pocepali so malo po malem skozi mrežo u spodej stoječo vodo.

Najbolj znana pa je pripoved o njegovi nenatorni smerti. Nekdaj prisili namreč veliko ljudij k zelo težkemu delu na polju. Ljudje so nevoljni delali in želeli vsako zlo svojemu tlačitelju. Grof pošlje svojega oskerbnika na polje gledat, kaj ljudje delajo. Vernivši se poroči oskerbnik: „Grof, kolnejo vas!“. Na to grof vesel odgovori: „Dokler me kolnejo, je že dobro!“ — Grof pošlje drugič svojega oskerbnika na polje in ta se verne z jednakim odgovorom, kakor pervi krat. Tudi sedaj se grof zveseli tega poročila. Ali tretji krat

prinese oskerbnik poročilo, da kmetje molijo in Boga prosijo, naj bi jih rešil tako okrutnega gospodarja. „Zdaj pa je slaba za me!“, odgovori grof, in u istem trenutku začnejo mu lezti uši iz celega života. Služabniki so prihiteli in začeli grofa čistiti. Neprenehoma so ga preoblačevali, in ko ní vse to nič pomagalo, devali so ga spat u stekleno posteljo, da bi odstranili ta sitni merčes. Ali vse to ní nič zdalo in grof je moral na zadnje revno poginiti. Ljudstvo pa je u tem spoznalo božjo kazen za grofovo okrutnost.

Pa tudi šaljivih pripovedij ima naše ljudstvo o tolminskih grofih. Pripoveduje se zlasti o jednem, ki se je povsodi hvalil kot neustrašen lovec, ki se tudi medveda ne boji. Ali ko so nekdaj na lovu naleteli na medveda, zbal se je grof, splezal na bližnje drevo in od velikega strahu pripetilo se mu je nekaj zelo neušečnega. Kmet, ki je grofa spremljal, moral mu je posoditi svoje irhaste hlače. To so pa ljudje opazili in so se potem dolgo grofu smijali. — Str. 201.

52). Za dokaz, koliki so bili dohodki, katere je užival grof od svojih podložnih, naj sledi tu sledeči izkaz od let 1825, 1831 in 1837.

				1825		1831		1837		
	grunti	ruti	košane	gold.	krc.	gold.	krc.	gold.	krc.	vinarji
Kobarid						63	1			
Sužid						23	$39\frac{3}{4}$			
Staro - selo						35	$19\frac{1}{2}$			
Kred in Borjana						47	$3\frac{1}{4}$			
Stanovišče						18	$14\frac{1}{2}$			
Sedlo						15	$\frac{1}{2}$			
Podbela						12	28			
Drežnica						167	$30\frac{3}{4}$			
Ladri						37	$51\frac{3}{4}$			
Smasti						56	$21\frac{1}{2}$			
Versno						64	$55\frac{1}{2}$			
Kamno						60	$30\frac{1}{4}$			
Idrijsko						95	$4\frac{1}{2}$			
Volarje						61	$12\frac{1}{2}$			
Dolja						67	$30\frac{1}{4}$			
Zatolmin						49	—			
Cadra						39	18			
Žabče						57	$28\frac{1}{4}$			

	grunti	ruti	košane	1825 gold.	1825 krc.	1831 gold.	1831 krc.	1837 gold.	1837 krc.	vinarji
Tolmin						104	13 3/4			
Volče						168	52 1/4			
Kozarsko						58	42 1/2			
Čiginj						43	48 1/4			
Ruti						45	20			
Doblar						46	19			
Podsela						52	49 1/4			
Lom						96	52			
Modrejice						35	47			
Modrej						157	14 1/4			
Poljubinj						117	13 1/2	117	14	2
Ljubinj						53	27 3/4	53	12	3
Podmelici				148	8	157	10			
Kneža	11	8	26	192	15 1/2	202	18 3/4			
Grahovo-Koritnica	7 1/2	3	26	154	38	155	1 1/2			
Grand	5	—	2	40	25 1/2	40	12 1/2			
Koritnica nemška	10	—	10	73	—	74	11			
Steržišče-Kal	9 1/2	—	4	85	—	85	5			
Znojila-Kuk	2 1/2	—	5	46	47	47	17			
Tertnik	4	—	5	58	16	59	40			
Bača-Podberdo	3	5	14	108	50 1/2	107	14 1/2			
Obloke	4	—	15	52	8	52	8			
Hudajužina				16	9	16	9			
U Porznem	—	8	3	61	18	61	33			
Bukovo-Podkojca	15	14	22	242	10	24[illegible]	15			
Orehek	5	5	9	70	24	71	24			
Jesenica	9	3	11	70	9	73	8			
Zakriž	8	1	8	40	57	46	6 1/2			
Gorje	15	3	19	118	33	129	1			
Novaki gorenji	—	22	14	131	16	131	32			
Novaki dolenji	7	—	19	73	32	76	1			
Labinje-Poljana	12	—	23	77	45	76	17			
Planina-Čepelež	15	2	18	89	22	89	22			
Cerkno	14 3/4	9	77	228	22	247	30			
Slamovje				46	38	38	6			
Reka-Ravne	9 1/2	1	3	128	3 1/2	128	25 1/2	128	25	2
Otalež in Kot	35	33	52	354	1/2	343	25 1/2	353	50	2
Šebrelje						356	34 3/4	356	8	2

	grunti	ruti	košane	1825 gold.	1825 krc.	1831 gold.	1831 krc.	1837 gold.	1837 krc.	vinarji
Polica						43	19	43	19	2
Bezišče						93	19			
Šenvidska gora	23	17	49			151	$5\frac{3}{4}$			
Praprot-Berdo						202	5	202	30	—
Pečine	8	12	19			111	$57\frac{3}{4}$	111	57	3
Ponikve	19	22	18			205	$28\frac{1}{2}$	206	22	
Slap	8	21	$13\frac{1}{2}$			176	$12\frac{1}{4}$	178	33	3
Idrija pri Bači						67	$10\frac{3}{4}$			
Skupaj						6114	$55\frac{3}{4}$			

Str. 202.

53). Da se bode mogla primerjati desetina z grofovskim davkom, zato postavimo tu še pregled, koliko je plačevala vsaka vas desetine u denarjih na početku našega stoletja.

Kobarid	1110	lir	Bravnica (? Bukovo ?)	240	lir
Predenice kobaridske	5	„	Laharna	3	„
Borjana in Selice	15	„	Senica	60	„
Ladri	330	„	Orehek	300	„
Libušnje-Smusti	180	„	Započe	120	„
Versno	360	„	Zakriž	360	„
Selice	120	„	Trebenče	240	„
Kamno	540	„	Gorje	300	„
Selišče	120	„	Poče	420	„
Volarje	270	„	Poljane	60	„
Gabrije	1	(?)	Labinje	480	„
Dolja	128	„	Podavča (?)	300	„
Žabče	300	„	Podavča (?)	98	„
Poljubinj	930	„	Novaki	245	„
Prapetno	240	„	Čeplež	300	„
Ljubinj	420	„	Planina	240	„
Podmelici	196	„	Cerkno	371	16 s.
Loje	14	s.	Cerkno	180	lir
Sela gorenja	180	lir	Ravne dolenje	180	„
Bravnica	30	„	Ravne gorenje	345	14 s.
Kneža	300	„	Želin	14	lir
Tamline	340	„	Mlaka	240	„
Grahovo	180	„	Lazice	360	„
Koritnica	300	„	Plužna	360	„

Otalež	360	lir	Stopec	210	lir
Jazbine	330	15 s.	Modrej	810	„
Jagodišče	127	4 „	Lom	171	10 s.
Šebrelje	685	16 „	Kosmerica	120	lir
Polica	90	lir	Podsela (Sella di sot.)	390	„
Daber	180	„	Log dolenji	172	„
Zakriž	300	„	Doblar	172	„
Bezišče Lapanjin del	248	10 s.	Čiginj	450	„
Bezišče Pirihov del	142	4 „	Parth (?)	51	„
Polje	480	lir	Rut nemški	20	„
Praprot	480	„	Predenice u Rutu	45	17 s.
Pečine	292	„	Volče	890	lir
Ponikve	778	„	Kamnica	45	„
Laz ponikvenski	60	„	Skupno (po računu kapitulovega pisarja): .	22.428 lir in 14 s.	
Logersko	300	„			
Roče	240	„			
Slap	240	„			
Idrija pri Bači	345	„			

Koliko so bolške vasi dajale desetine čedadskemu kapitulu, o tem se u njegovem arhivu ne nahajajo podrobni izkazi. — Str. 202.

54). Ker je zelo važno primerjati dohodke naše deželice iz poprejšnjih časov sè sedanjimi, da se razvidi, kako je u gmotnem obziru napredovala, zato postavimo tu sim nekoliko natanjčnejših dat o številjenju l. 1857.

Kako različno je bilo poveršje obdelano

OKRAJ	Poveršina poslopij		Njive gole		Menjajoče obdelovanje		Travniki navadni		Pašniki goli		Gozdi za derva		Gozdi za les		Nerodovitna tla	
	orala	□ sež.	orala	□ sž.	orala	□ sež.	orala	□ sež.	orala	□ sež.	orala	□ sež.	orala	□ sž.	orala	□ sež.
Tolmins.	151	979	4447	194			21.651	990	30.470	1105	25059	761	1857	284	4148	687
Bolško	39	348	978	916	24438	354	4833	990	9909	364	—	—	18781	1430	6057	1004
Cerklj.	37	151	2704	1022			8928	970	11.588	952	3805	529	3800	718	779	238
Skupno	227	1478	8130	532	24438	354	35.413	1350	51.968	821	28864	1290	24439	832	10.985	329

Različni pridelki preračunjeni so bili takole:

	Tolminsko,	Bolško,	Cerkljansko,	Skupno.	
Pšenice:	7300,	300,	3000,	10.600,	starj.
Erži:	4200,	30,	1800,	6.030,	„
Ječmena:	2500,	100,	3500,	6.100,	„
Ovsa:	400,	—	1200,	1.600,	„
Turšice:	4200,	3800,	300,	8.300,	„
Prosá:	200,	—	40,	240,	„
Ajde:	7900,	200,	2800,	10.900,	„
Fažola:	1400,	300,	400,	2.100,	„
Graha:	100,	—	60,	160,	„
Boba:	200,	—	80,	280,	„
Leče:	—	—	20,	20,	„

	Tolminsko,	Bolško,	Cerkljansko.	Skupno	
Krompirja:	7000,	13.000	1900,	21.900	centov
Repe:	11.800,	1300,	8500,	21.600,	„
Kapusa:	2100,	800,	2100,	5.000,	„
Sadja:	2900,	50,	1300,	3.250,	„
Sená:	39.300,	20.800,	62.500,	122.600,	„
Slame:	15.000,	800,	40.300,	56.100,	„
Lanu:	50,		1000,	1.050,	„
Prediva:	30,	—	400,	430,	„
Medu:	240,	10,	110,	360,	„
Masla:	6200,	120,	300,	6.620,	„
Sira:	300,	260,	—	560,	„
Volne:	20,	40,	60,	120,	„
Derv:	6250,	9700,	1060,	17.010,	sežen.
Voglja:	—	250,	180,	430,	starj.

(Vse te številke so posnete iz tablice: „Prospetto statistico sulla contea di Gorizia e Gradisca“, pridjane koledarju goriškega kmetijskega društva za l. 1838). — Str. 206.

55). Da popolnimo našo starejšo statistiko podajemo tu še pregled tolminskega šolstva pred letom 1865, kakor se nahaja popisano u knjigi: „Detailconscription der Volksschulen mit Ende Dezember 1865, Wien 1870“.

Okraji in vasi.	Za koliko vasij je šola	Koliko vasij brez šole	Urejene šole	Šole za silo	Razredi	Oddelki	Sobe	Celoletne		Polletne		Ponavljalne šole		Obertnijske šole	Kateheti	Učitelji	Pomočni učitelji	Dohodki		Otrok za šolo				Šolo je obiskovalo		Ponavljalno šolo	
								celi dan	pol dneva	celi dan	pol dneva	1 Razred	2 Razreda					U dear. gl.	U blagu gl.	sè šolami Dečkov	sè šolami Deklic	brez šol Dečkov	brez šol Deklic	Dečkov	Deklic	Obisk. dolž.	Obiskajočih
Tolmin	7	—	1	—	3	2	2	1	—	—	—	1	—	1	1	1	1	680	—	243	227	—	—	91	69	205	35
Libušnje	6	—	—	1	3	4	1	—	1	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	84	82	—	—	?	?	93	23
Drežnica	3	—	—	1	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	50	49	—	—	13	17	45	—
Kobarid	3	—	1	—	3	2	2	1	—	—	—	—	—	—	1	1	1	399	—	110	109	—	—	101	86	86	—
Ternovo		—	—	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	30	28	—	—	17	28	22	—
Kred	2	—	—	1	1	2	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	41	38	—	—	25	34	33	—
Volče	5	—	1	—	2	2	1	—	1	—	—	—	—	—	1	1	—	105	105	107	122	—	—	20	40	92	—
Sv. Lucija	5	—	—	1	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	106	91	—	—	29	39	95	—
Idrija	1	—	—	1	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	25	29	—	—	9	10	27	—
Trebuša	1	4	—	1	1	1	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	14	20	13	26	5	3	31	—
Šenvidska gora	7	1	1	—	2	1	1	—	1	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—	65	50	20	20	23	16	71	22
Ponikve	1	—	—	1	1	2	1	—	—	—	1	1	—	—	1	—	1	—	—	34	28	—	—	25	22	32	—

Kako različno je bilo poveršje obdelano																
OKRAJ	Poveršina poslopij		Njive gole		Menjajoče obdelovanje		Travniki navadni		Pašniki goli		Gozdi za derva		Gozdi za les		Nerodovitna tla	
	orala	□ sež.	orala	□ sž.	orala	□ sež.	orala	□ sež.	orala	□ sež.	orala	□ sež.	orala	□ sž.	orala	□ sež.
Tolmins.	151	979	4447	194			21.651	990	30.470	1105	25059	761	1857	284	4148	687
Bolško	39	348	978	916	24438	354	4833	990	9909	364	—	—	18781	1430	6057	1004
Cerklj.	37	151	2704	1022			8928	970	11.588	952	3805	529	3800	718	779	238
Skupno	227	1478	8130	532	24438	354	35.413	1350	51.968	821	28864	1290	24439	832	10.985	329

Različni pridelki preračunjeni so bili takole:

	Tolminsko,	Bolško,	Cerkljansko,	Skupno.	
Pšenice:	7300,	300,	3000,	10.600,	starj.
Erži:	4200,	30,	1800,	6.030,	„
Ječmena:	2500,	100,	3500,	6.100,	„
Ovsa:	400,	—	1200,	1.600,	„
Turšice:	4200,	3800,	300,	8.300,	„
Prosá:	200,	—	40,	240,	„
Ajde:	7900,	200,	2800,	10.900,	„
Fažola:	1400,	300,	400,	2.100,	„
Graha:	100,	—	60,	160,	„
Boba:	200,	—	80,	280,	„
Leče:	—	—	20,	20,	„

	Tolminsko,	Bolško,	Cerkljansko.	Skupno	
Krompirja:	7000,	13.000	1900,	21.900	centov
Repe:	11.800,	1300,	8500,	21.600,	„
Kapusa:	2100,	800,	2100,	5.000,	„
Sadja:	2900,	50,	1300,	3.250,	„
Sená:	39.300,	20.800,	62.500,	122.600,	„
Slame:	15.000,	800,	40.300,	56.100,	„
Lanu:	50,		1000,	1.050,	„
Prediva:	30,	—	400,	430,	„
Medu:	240,	10,	110,	360,	„
Masla:	6200,	120,	300,	6.620,	„
Sira:	300,	260,	—	560,	„
Volne:	20,	40,	60,	120,	„
Derv:	6250,	9700,	1060,	17.010,	sežen.
Voglja:	—	250,	180,	430,	starj.

(Vse te številke so posnete iz tablice: „Prospetto statistico sulla contea di Gorizia e Gradisca“, pridjane koledarju goriškega kmetijskega društva za l. 1838). — Str. 206.

55). Da popolnimo našo starejšo statistiko podajemo tu še pregled tolminskega šolstva pred letom 1865, kakor se nahaja popisano u knjigi: „Detailconscription der Volksschulen mit Ende Dezember 1865, Wien 1870“.

Okraji in vasi.	Za koliko vasij je šola	Koliko vasij brez šole	Urejene šole	Šole za silo	Razredi	Oddelki	Sobe	Celoletne		Polletne		Ponavljalne šole		Obertnijske šole	Kateheti	Učitelji	Pomočni učitelji	Dohodki		Otrok za šolo				Šolo je obiskovalo		Ponavljalno šolo	
																				sè šolami		brez šol					
								celi dan	pol dneva	celi dan	pol dneva	1 Razred	2 Razreda					U denar. gl.	U blagu gl.	Dečkov	Deklic	Dečkov	Deklic	Dečkov	Deklic	Obisk. dolž.	Obiskajočih
Tolmin	7	—	1	—	3	2	2	1	—	—	—	1	—	1	1	1	1	680	—	243	227	—	—	91	69	205	35
Libušnje	6	—	—	1	3	4	1	—	1	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	84	82	—	—	?	?	93	23
Drežnica	3	—	—	1	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	50	49	—	—	13	17	45	—
Kobarid	3	—	1	—	3	2	2	1	—	—	—	—	—	—	1	1	1	399	—	110	109	—	—	101	86	86	—
Ternovo		—	—	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	30	28	—	—	17	28	22	—
Kred	2	—	—	1	1	2	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	41	38	—	—	25	34	33	—
Volče	5	—	1	—	2	2	1	—	1	—	—	—	—	—	1	1	—	105	105	107	122	—	—	20	40	92	—
Sv. Lucija	5	—	—	1	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	106	91	—	—	29	39	95	—
Idrija	1	—	—	1	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	25	29	—	—	9	10	27	—
Trebuša	1	4	—	1	1	1	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	14	20	13	26	5	3	31	—
Šenvidska gora	7	1	1	—	2	1	1	—	1	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—	65	50	20	20	23	16	71	22
Ponikve	1	—	—	1	1	2	1	—	—	—	1	1	—	—	1	—	1	—	—	34	28	—	—	25	22	32	—

Okraji in vasi.	Za koliko vasij je šola	Koliko vasij brez š.	Urejene šole	Šole za silo	Razredi	Oddelki	Sobe	Celoletne		Polletne		Ponavljalne šole		Obertnijske šole	Kateheti	Učitelji	Pomočni učitelji	Dohodki		Otrok za šolo				Šolo je obiskovalo		Ponavlj. šolo	
								celi dan	pol dneva	celi dan	pol dneva	1 Razred	2 Razreda					U denar. gl.	U blagu gl.	sè šolami Dečkov	sè šolami Deklic	brez šol Dečkov	brez šol Deklic	Dečkov	Deklic	Obisk. dolž.	Obiskajočih
Grahovo	1	—	—	1	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	34	49	—	—	18	24	12	—
Nemški Rut	1	—	—	1	1	2	1	1	—	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	39	19	—	—	34	20	30	30
Steržišče	3	—	—	1	1	1	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	44	48	—	—	21	29	30	—
Podberdo	3	3	—	1	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	51	58	17	25	34	35	60	—
Obloke	2	—	—	1	1	1	1	—	1	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	15	17	—	—	8	11	18	11
Podmelici	3	7	—	1	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	54	45	80	58	20	11	83	—
Brez šol	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	25	—	—	39	—
Bolec	3	—	1	—	1	3	3	2	—	—	—	—	1	1	1	1	1	525	—	179	196	—	—	96	97	179	61
Log	3	—	—	1	1	1	1	1	—	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	28	36	—	—	15	24	27	39
Čezsoča	1	—	—	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	54	52	—	—	47	29	57	—
Serpenica	2	—	—	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	50	—	142	114	—	—	67	61	119	—
Soča	1	—	—	1	2	1	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	79	62	—	—	36	27	67	—
Brez šol	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	188	181	—	—	172	—
Cerkno	3	2	1	1	1	3	3	1	—	—	—	1	—	—	1	1	1	389	21	86	97	13	16	39	22	92	32
Bukovo	4	—	—	1	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	45	62	—	—	30	26	51	—
Orehek	2	2	—	1	1	1	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	12	12	11	10	13	15	20	—
Šebrelje	3	1	—	1	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	29	45	35	36	26	17	36	—
Novaki	3	—	—	1	1	1	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	33	41	—	—	28	17	45	—
Brez šol	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	59	62	—	—	55	—

K temu pregledu je še pristaviti, da so bila na Bolškem lastna šolska poslopja 3 (Bolec, Log, Serpenica), najeti dve (u slabem stanu u Čezsoči) in 1 zastonj prepuščeno (Soča). Na Tolminskem so imele šole šest lastnih poslopij (Volče, Sv. Lucija, Trebuša, Ponikve, Obloke, Podberdo), ali med temi sta bili u slabem stanu 2 (Volče in Trebuša); najetih poslopij 8, med temi 7 u slabem stanu (Tolmin, Libušnje, Drežnica, Kobarid, Kred, Podmelici, Nemški rut); 3 so bila brezplačno prepuščena (Idrija pri Bači, Šenvidska gora, Steržišče), ali od teh pervi dve u slabem stanu. — Na Cerkljanskem ní imela nobena šola lastnega poslopja. Ono u Cerknem bilo je najeto, ali nahajalo se je u slabem stanu; 4 poslopja so bila brezplačno prepuščena in med temi 2 u slabem stanu (Bukovo in Orehek).

Te številke zadosti jasno pričajo, kako na slabem je bilo naše ljudsko šolstvo pred letom 1865. Ko bi bilo številjenje natančno, pokazala bi se še veča nedostatnost. Ali da so gore navedene številke pomanjkljive in napačne, to se jim vidi na pervi pogled. Tako je n. pr. pri nekaterih dotični duhovnik uračunjen samo kot katehet, pri drugih pa kot katehet in pomočni učitelj posebe, tako da se zdi, kakor bi na teh šolah podučevali dve sili, a vendar je bil katehet in podučitelj jedna in ista oseba.—Str. 211.

Prirodoznanski opis Tolminskega.

A. Splošni pregled.

Sedanje tolminsko glavarstvo obsega severni del poknežene grofije goriške in gradiščanske, ter leži ob gorenji Soči in njenem pritoku Idrijci, med visokimi grebeni julijskih Alp. Ta „goriška Švica“ zauzema največ, pa tudi najromantičnejše kraje tako različne in mnogoverstne goriške grofije.

Tolminsko gorovje, sestavljeno iz veličastnih golih apnenih sten in pečij, ne pokazuje nam sicer one prirodne lepote, kakor sè zelenimi gozdi in bujnimi pašniki obrastene srednje Alpe, katerih grebene in verhe sneg in ledeniki krasé; in tudi glede prijetnosti ne da se primerjati severnim apnenim Alpam na Saligraškem in Austrijskem. Ali čeravno se tolminske gore po natorni lepoti ne morejo meriti z ravnokar omenjenimi Alpami, vendar jih presezajo po svoji veličanstvenosti, po visokosti prepadov, po divjosti in razoranosti planot, katere so na vse strani razjedene od globokih jarug (grap) in lijcu podobnih udertin. Vse naše doline so podobne globokim brazdam, zarezanim u poveršino naše deželice. Ali tolminske doline se u tem razlikujejo od drugih med apnenimi Alpami izdolbenih dolin. da se ne uzdigajo kakor stopnice, nego prav počasi, da to komaj opaziš, ker je voda preglodala in razderla že vse one zapreke in zapahe, ki so nekdaj doline na različnih mestih zapirali in za seboj vodo zaustavljali ter jezera delali. Kakor med srednjimi Alpami, tako tudi po tolminskih dolinah lahko potuješ skoro brez over in truda, dokler ne prideš do njih zadnjega konca. Tu pa se ti zdi, da je dolina z velikanskimi stenami obzidana in le skozi ozke jaruge vidiš potoke padati u kotlino, ki je bila nekdaj z jezerom napolnjena. Še le s težavo in po velikih ovinkih prideš do sedla in prehoda na drugo stran.

Ali še več truda in časa potrebuje tisti, ki se hoče uzpeti na verhunce naših gorá, ker se herbti in slemena kar

jeden za drugim versté Vse gorovje je razorano in razsečeno, tako da je zelo težko vse grape in bovte prekoračiti. Kamenje je zelo terdo in ostro, zelo dolomitu podobno. Ker o laporju (opoki) in peščencu ní sledu med visokimi gorami, zato tudi ní tistih lepih, tolstih planinskih pašnikov, kakor med severnimi apnenimi Alpami. Kamor pogledaš, ne vidiš druzega, nego velikanske sterme gorske gromade, polne čudnih, ali nelepih oblok. Med temi najvišimi gorami čuti se zelo pomanjkanje oživljajoče vode, in veličanstvenih slapov in večih jezer. Še le globoko doli u dolinah prikazujejo se potoki in rečice izpodi svetlobelega proda.

Sicer je pa zelo težko natančno opisati podobo visokih bolških gor Človek mora jih sam obiskati in skusiti nevarno potovanje po njih. Splezati mora na njih omotičeve stene in gledati raz nje globoko doli u grape in jaruge ter ozreti se okoli in okoli, kolikor daleč oči nesejo tjagori do Visokih tur in doli do beneške nižine ter jadranskega morja. Kdor se pa nevarnosti in truda boji, a bi vendar rad užival lep razgled, temu ní treba na najviše gore plezati, nego zadosti je da se uzpne na srednje gore (n. pr. na Černo perst ali Stol) in užival bode isti pogled, kakor raz najviših verhuncov.

Med tolminskimi visokimi gorami se nahajajo obširne kamnite planote z mnogimi okroglimi udertinami, ki se zde pravi labirinti tudi tistemu, ki te kraje pogostoma obiskuje. Ako si se z velikim trudom u tako dolino spustil in na drugi strani zopet na planoto uzpel, tedaj zagledaš pred seboj globok prepad, ki te loči od bližnje gore, in brez uspeha moraš se verniti nazaj. Valoviti griči zapirajo ti vsak razgled po najbliži okolici. Zato morajo tudi najizurnejši vodniki s kamnenimi kupci pot zaznamovati, da se vedo kodi nazaj verniti. Kadar pa megla pritisne, tedaj lahko pol dneva na taki planoti blodiš, ne da bi mogel najti pravi pot. Ako te žeja nadleguje, oziraš se navadno zastonj po suhih bovtih in špranjah, da bi kje kak studenec zasledil. Na drugem mestu pa zagledaš u znožju gole, popolnoma suhe in mnogo metrov visoke stene na jenkrat temnomodro pogorsko jezerce, ki se ti ljubo nasproti smehlja.

Tako nam podajajo tolminske gore sé svojimi visokošterlečimi verhi, skalnatimi, večkrat po tisoč metrov navpično stoječimi stenami in strahovito razdertim poveršjem svojih planot impozanten in veličanstven pogled, ter skrivajo u svojih dolinah marsikatero prezanimivo, ali še malo poznano čudo. Tu sim moramo prištevati široko predelsko sedlo; bolško sotesko z novo terdnjavo (do l. 1881 romantična raz-

valina); divji predol Bavšice, u koje dnu jako nizko večen sneg leži, pod katerim si je mal potok svojo strugo izdolbel; cerkvi podobna dolina u zadnji Trenti; gorska kotlina Zadnjice na zahodni strani Triglava, ki se kakor rimsk amfiteater u polokrogu ovija okoli Bubice, in katero obdajajajo nebotične gore, ki so zdole sé zelenimi gozdi obrastene, zgore pa molijo svoje gole sive stene in zobe proti nebu; prekrasen vodopad Boke, kakor tudi mnogoštevilni slapi Soče, Koritnice, Volárje pod Versnom in Zalaščice u znožju Razora, Bače u Klovžah; piramidi podobni Kern sè svojim znamenitim razgledom; divna okolica kobaridska in tolminska; osamljeni tolminski Grad s prestaro razvalino in zelena Bučenica z božjo potjo k M. D. na Menjgorah; izliv Idrijce u Sočo in struga te reke pod Sv. Lucijo, ter še brezštevila drugih posebnostij in lepot, ki leže bolj daleč od glavne ceste.

Ta zanimiva deželica leži med 46° 3′ in 46° 27′ severne zemljepisne širjave, ter med 31° 2′ in 31° 45′ izhodne dolgosti (od Ferra). Njena največa dolgost od najzahodnejšega mesta blizu Golovca, do najizhodnejšega blizu Černega verha nad Novaki iznaša 570 kilometrov; in njena največa širjava od najsevernejšega mesta blizu Mangarta pa do najjužnejšega (pri ustopu Gačnika na Tolminsko) 467 kilometrov. Ali blizu sredine je Tolminsko zelo stisnjeno, tako da med Kukom (Verh Rázora) in Gradom u Kolovratu ní širše, nego 11 kilometrov (po zraku merjeno). Najviše mesto Tolminskega je verh Triglava 2865 m. nad morsko gladino, najniže pa ob prestopu Soče na Kanalsko, komaj 110 m. nad morjem.

Tolminsko meji proti severu s Koroškim (in sicer s terbiškim okrajem) in s Kranjskim (kranjskogorskim okrajem in deloma tudi z Bohinjem). Izhodna stran se dotika zopet Kranjskega (Bohinja in loškega okraja). Ob jugu leži idrijska okolica na Kranjskem in goriško okrajno glavarstvo na Primorskem, (deloma tudi Benečija). Na zahodni meji je italijansko kraljestvo sè svojo provincijo Videm ali Frijulsko (distrikti Št. Peter, Tarčet in Možnica z Rezijo). Ves obseg Tolminskega znaša 236 kilometrov ali blizu 50 ur, in sicer meri tolminska meja proti Kranjskemu 128 kilometrov, proti Goriškemu 30·4 kilom., proti Benečiji 67 kilom. in proti Koroškemu 10·6 kilometrov.

Meje naše deželice so, izuzemši nekoliko južno stran, skozi in skozi prirodne. Severoizhodna meja se vleče po obgorjih Mangarta, Triglava, Kuka in Hochkogla ter po nižjih

predgorjih do Idrijce. Južno tolminsko mejo dela najsevernejši rob Kraševine, proti Benečiji pa Kolovrat ter pogorji Matajura in Mije. Na zahodni strani stoji Golovčevo in Kaninovo pogorje. Tolminsko obdajajo okoli in okoli Slovenci. Le na severu se ga dotikata dve nemški naselbini: Rabelj na Koroškem in Belapeč na Kranjskem.

U opisanih mejah obsega tolminsko glavarstvo 1065 □ kilometrov (natančnejše: 106.518·37 hektarjev) ali 185.101 oralo (po katastru pa samo 180.966 oralov). Od teh pride na tolminski okraj 508·13 □ kilom., na bolški 397·07 □ km. in na cerkljanski 159·98 □ km.

Prebivalcev ima tolminsko okrajno glavarstvo po zadnji štetvi od 1880 leta: 36.459. Vsi ti so po narodnosti Slovenci in po veri rimski katoličani. Ali če primerjamo številke zadnje štetve sè svoto od l. 1870, ko je imelo tolminsko glavarstvo 37.916 prebivalcev, videli bodemo hitro, da številjenje od l. 1880 ne more biti natančno, ker po tem takem bi imelo Tolminsko zdaj 1457 duš manje, nego pred desetimi leti. To pa ní mogoče, ker u tem času ní bilo ne bolezni, ne velikih izselovanj, nego je izvestno, da se naše prebivalstvo vsako leto usledi porodov za blizu 140 ljudij pomnoži. Tako ima po cerkvenem številjenju vse Tolminsko zdaj (1881) 44.412 duš, a l. 1870 le: 42.959.—

B. Gore.

Vse poveršje tolminskega okrajnega glavarstva je, z malimi izjemami, gorato. Goroviti svet tolminski spada geologično in zemljepisno k južnim apnenim Alpam, nekoliko pa tudi h Kraševini.

Po naupični izobrazbi deli se tolminsko gorovje na visoko in srednje. Meja med visokim in srednjim gorovjem je že od prirode jako vidljivo izražena, t. j. globoka zareza, ki se vleče od Breginja čez Kobarid, Tolmin, Podmelice, Grahovo in Podberdo do Petrovega berda ter dalje na Kranjsko proti Železnikom. Na severni strani te čerte uzdiga se visoko gorovje, sestavljeno skoz in skozi iz apnenca dachsteinske tvorbe (rhätiške formacije), na južnej pa srednje gorovje, ki obstoji večinoma iz apnenca in laporjevega škriljenca (kredne tvorbe). Le na vrhu Matajora nahaja se še dachsteinski apnenik. Cerkljansko gorovje pa je starejše, voglene in triasne tvorbe.

Velika večina tolminskega poveršja pripada visokemu gorovju, ker ono pokriva več nego sedem štirjaških miriame-

trov (732 □ km.), srednje gorovje pa le nekaj nad tri miriametre (333 □ km.).

Visoko gorovje spoznaš že od daleč po njegovi svetlosivi barvi. Neka posebna groza obide človeka, ko je ogleduje. Zdi se mu, da se bodo oni gorski velikani zdaj pa zdaj nanj posuli in ga sè svojo težo pokopali. Pojedina gorstva kažejo se kakor staro, razpadajoče zidovje. Po vsej svoji nebotični visokosti odkrivajo gola, skalnata rebra. Posamezni njih doli so divje razriti in razklani. Oblika jim je nepravilna, učasi jako čudna in strahovita. „Uzvišenost in strahovítost pluje s teh velikanskih skladov, s teh derzovito obešenih robov in omotično pribitih polic. Kakor velikanske pastí prežé ravno nad glavo prek in prek rahlo obešene debele skale, ki željno pričakujejo pervega plaza ali naliva, da oproščene zderčijo in zbobnijo nizko doli u dolino“. — Sim ter tja pa stene neso tako naupične, tako žalostno suhe in puste. Obrastene so nekoliko, čeravno se le borova pritlikovina (cerenje ali ruševje) po njih obeša in le tu pa tam borna planinska travica (leška) izmed kamenja kuka. Ali čem redkejše so rastline, tim lepše so in tim prijetnejše dišijo. Njih cvetna peresca se odlikujejo po svoji velikosti in njih živa, svetla barva vabi že od daleč popotnikovo oko.

Naše visoke gore razdeljene so na več mogočnih, na vse strani razrastenih pogorij. Ali učasi se ta pogorja stisnejo jedno k drugemu in potem svoje herbte razširijo, tako da napravljajo velike kamnate in peščene planote, zlasti blizu K a n i n a, K e r n a in V o g l a (bolškega). Te visoke, puščavam podobne planote razkladajo radovednemu potovalcu vso svojo divjost in strahovitost. Njegovo potovanje ovirajo in ustavljajo strašni prepadi in zijoča žrela, ki se dajo le redko kedaj preskočiti; treba jih je navadno daleč obiti. Učasi naleti potovalec na vodoravno skril, po kateri misli lože in hitreje dalje priti; ali najenkrat mu zaustavi korake globoka in široka razpoklina, ali pa lijcu podobna udertina. In če je potovalec srečno premagal te zapreke, naleti že čez par korakov na jednake, ali pa še veče. Taki prepadi so pogostoma le s tanko, zapeljivo ledeno skorjo prekriti, kakor sè zvijačno nastavljenim mostom, katerega pervi nanj verženi kamen predere in seboj u globočino potegne.

Vsa planota je polna razpoklin, špranj in prepadov, katerih globočine ne more oko premeriti. Le uho jo lahko presodi po tem, kako dolgo pada u njo veržen kamen. Po osojnih krajih, u kotih in bovtih leže skozi celo leto veliki kupi neizkopnelega snega. U omenjene pokline in jame pa se od-

cejajo in izgubljajo vse izpodnebne padavine ter prihajajo potem ob znožju gora u brezštevilnih studencih na dan. Ti so po navadi jako močni in delajo neredko prav mične slapove. Planote same pa se spuščajo zelo stermo k bližnjim dolinam. Obdajajo jih večinoma krog in krog skoro naupične, mnogokrat do 1500 m. visoke skalnate stene. *)

Čeravno verhunci našega visokega gorovja večinoma presegajo mejo večnega snega (2200 m. nad morsko gladino), vendar nemajo u svojem okrožju nobenega ledenika. Le Triglav ima majhen na svoji severni, kranjski strani. Nahaje se pa med našimi gorami mnogo sterjenega in oledenelega snega („firn“), ki čez leto obleži po nizkih dolinah in bovtih, ki se ob vročini topi in potem zopet zmerzuje ter počasi napravlja terde snežene kupe. Kadar se ta sneg sterdi, napravi se iz njega jederčast in mehurčast led, ki je zelo moten in mleku podoben. Pri topljenju od solnčne gorkote useda se voda u-anj in, ko potem zopet zmerzne, ukrepi in uterdi zmerom bolj ledeno gromado.

Ves zimski čas, zlasti pa ob južnem gorkem vremenu, spuščajo se plazovi raz viših gor in stermih pobočij ter guče u nižine, podiraje seboj skale, drevje, učasi tudi senike in senene kope. Navadno se počasi spuščajo, le na stermejših mestih padajo in se peršijo kot moka na vse strani („Rutsch- und Staublavinen“). O deževju pa se delajo po stermih senožetih in pašnikih velikanski usadi (usodi, ker se zemlja useda) zlasti tam, kjer so pred malo časom gozde posekali.— Jako navadni so po obronkih naših gorà tudi kamneni in peščeni plazovi, tako imenovani „griči ali griže“, ki izpod najviših verhov po grapinah in grahotih počasi nauzdol lezejo in se nizko doli spuščajo ter vedno več grušča u doline nanašajo. Kakor široki, večkrat razprani trakovi vlečejo se mnogokrat zelo nizko u doline ter služijo prebivalcem kot prirodne riže, po katerih vlačijo derva in seno iz svojih visokoležečih senožetij.

Med visokimi gorami je tudi podnebje skozi veči del leta ostro in merzlo. Le od polovice junija do polovice septembra postaja vročina precej občutljiva, tako da učasi celo suša pritiska. Kaj rada priletuje tudi toča in z veliko silo uničuje poljske pridelke. Spomladi in jeseni dežuje. Učasi se ulijejo strašne plohe in napravljajo velike povodnji, ki delajo mnogo škode ob vodah ležečim poljim.

*) D. Stur, Das Isonzothal, u Jahrbuch der geologischen Reichsanstalt, pg. 328.

Zaradi množine silnih gorà in stermih pobočij primanjkuje skoro popolnoma rodovitne zemlje za njive in travnike. Le stermih senožetij, po katerih je pa košnja mnogokrat sè smertno nevarnostjo združena, nahaja se še precej. Vendar tudi te ne zadostujejo, in ljudje so primorani po najviših gorah in pečéh planinsko travo žeti za zimsko kermo svoji živini. Zaradi nerodovitnosti tal je prebivalstvo zelo redko ter stanuje po malih vaseh in selih tu pa tam po ozkih dolinah in gorskih pobočjih. Redí se največ od živinskih pridelkov, potem od krompirja, repe, kapusa in polente, za katero kupuje turšico z onimi denarji, ki jih potegne od živinoreje.

Živinoreja je tore glavni pridelek visokogorskih prebivalcev. Podpirajo jo dobri gorski pašniki, kateri zauzemajo skoro polovico vsega poveršja visokih gor, t. j. 380 |□| kilometrov. Med temi je pa večina planinskih pašnikov, t. j. 204 |□| km. Bolške in tolminske planine slovijo že od starih časov in u njih izdelani sir prodaja se daleč okoli po svetu. Po planinah ostaja živina po 8—10 tednov, na Bolškem pa skozi celo poletje. Še le na zimo preselijo se pastirji sè svojo živino u domače vasi. (Planinsko življenje je prelepo opisal ranjki župnik svetolucijski Tomaž Rutar u podlistku goriške „Soče“ l. 1879, št. 42.)

Mnogo drugačno podobo ima srednje gorovje. Že južna pobočja visokih gorá so bolj zložna in kažejo bolj prijazno lice, tako da so z ljudskimi selišči gosto posejana. Med srednjim gorovjem so verhi in herbti mnogo nižji in se uzdigajo le malo nad srednjo višino. Posamezna obgorja neso več tako strašno razjedena in razkosana, nego deržijo se bolj skupaj in vlečejo se u dolžjih herbtih ter oklepajo mnogokrat valovite planote. Ti herbti so na verhu naploskani in razširjeni, da se na njih cele vasi uzdigajo. Pobočja in obronki so pa še vedno zelo stermi, večinoma s temnimi gozdi in zelenimi senožetimi opasani. Na Cerkljanskem spreminja se gorovje že skoro u hribovje in prijazno berdičje.

Srednje gorovje namakajo brezštevilni potoki in studenci, ki se u majhnih slapih u dolino k rekam spuščajo. Le oni del tolminskega glavarstva, ki Kraševini pripada, terpi pomanjkanje vode, zlasti studenčnice. Sploh pa je večina poveršja lepo obdelana, zlasti po širjih, solnčnih dolinah. Pusti, neobdelani kraji so le redki, večinoma taki, katere je usledi posekanih gozdov voda oprala in iz njih zemljo u doline odnesla. Srednje gorovje je tudi primerno gosto naseljeno. Po širokih herbtih raztresena so človeška bivališča visoko gori do 1000 m. nadmorske višine. Na Cerkljanskem se nahajajo še

više posamne kmetije. Tako leži Poddrevec u gorenjih Novakih 1040 m. nad morjem, Verhovec nad Šebreljami 1060 m. in Vojščica na meji proti Vojskému celo 1120 m., tore le za 40 m. niže, nego Predél, najviše ležeče selo na Tolminskem in vsem Primorskem.

Tolminska pogorja neso slučajno, neredno razverščena, nego njih smer je vedno ista, z drugimi uzporedna. Glavna smer tolminskih pogorij derži od severozahoda proti jugoizhodu, (približujoča se bolj pravcu izhod - zahod, nego sever-jug, tako da napravlja z uzporedniki kote od 30⁰). Isto smer imajo vse goriške, isterske in dalmatinske planine in u istem pravcu izdolbene so tudi največe naše doline. Vendar ta smer ní jedina, nego poleg te imamo še drugo, na prvo naupično stoječo, t. j. od severo-severoizhoda proti jugo-jugozahodu deržečo. Ta poslednja smer celo prevaguje na severni in iztočni strani in najviša naša pogorja imajo ta pravec. Iz tega se vidi, da takrat, ko se je zemeljska skorja na Tolminskem u pogorja gerbančila, sta se dve nasprotni sili med seboj borile in naša pogorja križem nametale. Vodena sila je potem izprala in urezala doline ter učasi tudi prelizala cela pogorja (n. pr. pri bolški soteski, pri trentarski cerkvi, med Ternovim in kobaridskim mostom, pri Sv. Luciji, med Trebušo in Reko).

Kakor je bilo že rečeno, spadajo tolminske gore (malo da ne vse) k južnim apnenim Alpam in sicer k onemu delu, ki se u zemljepisu julijske Alpe imenujejo. To ime so dali našim goram že Rimljani po bližnjem mestu Forum Julii, t. j. po našem Čedadu (Staro mesto). Julijske Alpe deli na iztočne in zahodne velika zarez, ki začenja na Predelu (1162 m.) in se potem na jug steguje kot dolina, po kateri tekó: Predelica, Koritnica in Soča. U bolški soteski (most čez Koritnico 532 m.) stojita si oba dela najbliže, tako da so tu stene komaj 150 — 200 m. jedna od druge. *)

U zahodnih julskih Alpah se nahajajo sledeče gorske skupine:

1). *Kaninovo obgorje.* To obgorje je razširjeno ob severozahodni goriško - beneški meji med Predelico, Koritnico, Sočo in Rezijansko belo ter zauzema 110 □ km., tore skoro

---

*) Učasi prištevajo zemljepisci zahodne julijske Alpe takoimenovanim karnskim Alpam, ki se vlečejo ob koroško-beneški meji proti Tirolu.

desetino vsega tolminskega poveršja. Njegovo središče je gora Kanin (Čanina) 2582 m. nadmorske višine. *) Kanin leži na severno-zahodni strani 1/4 [□] miriametra velike kamnite planote, podobne peščeni, nerodovitni puščavi. Drugi trije njeni mejniki so: Černjelec (na severu), Rombon (na jugoizhodu) in Velika baba (na jugu). To planoto deli na manjši severni in veči južni del velik presek Prevala, ki derži pod Vratnim verhom 1990 m. od jugoizhodne strani (mimo planine Kernica 1250 m.) proti severozahodu ter vodi čez sedlo Prevalo 2063 m. u rakolansko dolino. Južni del planote je podoben veliki terdnjavi, obdani krog in krog z močnimi nasipi, stolpi in zunanjimi terdnjavicami. Zunanje pobočje je zelo stermo, mnogokrat skoro po tisoč metrov naupik stoječe in iz strašanskih, jedna verhu druge naloženih pečij sestavljeno. Poveršina planote ima srednjo višino od 1500—1800 m. in je popolnoma taka. kakor so bile gore kamnate planote opisane. Iz pustega kamnatega morja uzdigajo se posamni, peščeni in kopičasti verhi, raz katerih se počasi drobno kamenje u dole terklja. Nekteri teh verhov združeni so u manjša pogorja, ki se vlečejo čez planoto od severozahoda proti jugoizhodu. U teh pogorjih se uzdigajo: Veliki skedenj 2300 m., Štandera špica 2103 m. in Studor 2147 m. Severozahodni rob planote je mnogo viši (poprek 2300—2500 m.) od jugoizhodnega (1700—1800 m.). U pervem se uzdigajo poleg Kanina še sledeči verhi: Veršić 2546 m., Prestreljenik (po svoji votlini pod verhom tako imenovan) 2505 m., Golovec 2407 m., Černjelec ali Konfin 2355 m. in Možnica 2340 m. U zahodnem robu je Mali Kanin 2566 m.. Verh žleba (tudi Velika baba imenovan) 2450 m. in Velika baba ali Babana 2162 m. Jugoizhodni rob planote se vleče čez Mali skedenj 1952 m., Plešivec 1702 m. in Čuklo 1768 m. do Rombona ali Velikega verha 2210 m. nad Bolcem.

Globoka grapa Možnica, ki leži 1350 m. niže od Rombona, deli kamnato planoto od nižih predgorij na severni strani. Tu se svet počasi znižuje proti Predelu. Pojedini verhi tega gorskega herbta med Koritnico in rabeljskim jezerom so: Veliki jamar (Schlichtel) 1964 m., Jerebica (Seekopf) 2106 m. in Čota (Zottenkogel) 1582 m. — Tudi na južno (južnozahodno) stran od Velike babe spušča se polagoma k Rezijanski beli nižji herbet, iz katerega se uzdiga važnejša gora Skutnik 1721 m.

*) O tej gori znajo Rezijani mnogo mythologiških bajk.

2). *Stolovo pogorje.* To se vleče u podobi grebena med Rezijansko belo, Sočo, Idrijo in Nedižo od kobaridskega mosta proti zahodu - severozahodu 33 kilometrov daleč do beneške meje, katero prestopi malo pred Golovcem (Monte maggiore) 1617 m. U svoji pervi polovici je to pogorje na južno stran precej stermo, od Kobarida do Starega sela zelo stermo; proti severu pa bolj zložno, čeravno od potokov bolj razrezano. Od Stola naprej se to razmerje spremeni: Južna stran postaje bolj zložna in premnogi potoki derejo ž nje u Nedižo, severno pobočje pa se spušča bolj stermo proti Rezijanski beli. Podoba tega pogorja ní več tako divje pusta, nego približuje se bolj značaju srednjega gorovja. h kateremu bi se tudi po svoji višini moralo prištevati. Izhodni herbet ima namreč poprečno višino od le 1200 m., zahodni pa 1500 m. Vse pogorje, razen najviših verhov in najstermejših pobočij, je lepo obrasteno s pašniki in senožetimi, pa tudi z gozdi. Zlasti severozahodno stran proti Učeji pokrivajo lepi gozdi. Tudi planine se nahajajo po zahodnem širjem delu tega pogorja. Ob Nediži, med Breginjem (558 m.) in Logmi (518 m.), je svet že popolnoma hribovju podoben. Tu se razprostirajo široki herbti, med katere so deroči potoki svoje jaruge in grape zarezali. Nad Žago in Serpenico pa se nahaja več kopičastih verhov, oddeljenih od gorskega pobočja.

Najviši verh je skoro u sredini stoječi Stol 1667 m. nad Breginjem. S te gore se uživa jako lep razgled na vse strani in zato ga domači radi' obiskujejo. Na zahodni strani Golovca uzdigata se dva veča verhunca: Musič (Musec) 1613 m. in Gabrovec 1633 m. Pod njima pa, na severozahodni strani Breginja, odcepila se je osamljena kopica Na berdju 910 m. Hitrejše se znižuje pogorje na izhodno stran proti Soči. Tu se nahajata važnejši gori Veršanja glava 1355 m. in Starijski verh 1138 m. Od todi se herbet hitro spušča do kobaridskega mosta in napravlja konečno nos 309 m., na katerem stoji prestara cerkvica sv. Antona z lepim razgledom. — Na severno stran od Stola se odcepi precej širok herbet, u katerem je omembe vreden verh Hum 1110 m. na jugozahodni strani od Žage.

3). *Obgorje Mija* spada že k srednjemu gorovju. Začenja se u oklјuku, ki ga dela Nediža pri Kredu, steza se ob goriško - beneški meji do rečice Legrada ter se vleče potem po Beneškem proti jugozahodu do Fojde (Faedis). Tako sega le majhen del tega obgorja na Tolminsko. Sestavljeno je večinoma iz hipuritskega apnenca. Mijina visokost je zmerna in njeni obronki proti severozahodu precej položeni. K Nediži

med Robičem in Štupico spušča se pa dosta stermo. Tolminski kos tega obgorja razdeljen je na dva dela po globokem Predolu (okoli 600 m. nad morjem), ki se vleče od Logév proti jugoizhodu do Štupice. Mijina gromada u Nedižnem okljuku se uzdiga do 1189 m. višine in končuje, kakor poprejšnje pogorje, z malim nosom u kotu Nediže (nasproti Robiču), na katerem stoji cerkvica sv. Vólarja (Jelarja) 329 m.— Na južnozahodni strani Predola uzdiga se Verh ljubja 1040 m. in blizu njega, ali že na Beneškem, Za voglom 1108 m. Proti Legradi se svet počasi znižuje in Beli verh nad Robidiščem je že le 819 m. visok.

4). *Matajorjevo pogorje* ali *Kolovrat.* To pogorje začenja ob Nediži pri Robiću in se vleče ob tolminsko-beneški meji proti izhodu-jugoizhodu do volčanskih Rutov. Ob viru Idrije oberne se njegova smer u naupičnem pravcu proti jugozahodu na Kanalsko. Vse pogorje je blizu 23 kilometrov dolgo in napravlja razvodje med Sočo na jedni ter med Nedižo in Idrijo na drugi strani. Livško sedlo 720 m. deli pogorje na dva nejednaka dela. Zapadni je mnogo širji in viši. Proti severu spušča se ne preveč stermo u kobaridsko dolino, in mnogi gorski potoki režejo njegovo pobočje, padajoči u naglih skokih proti dolini. Razume se, da zlasti o deževju mnogo škode napravljajo in mnogo grušča prinašajo na rodovitno zemljišče. Med temi potoki se najbolj odlikuje Šijak, ki zasipa močvirnato dolino ob gorenjem toku kobaridske Idrije.— Izhodni, ožji del pogorja ali pravi Kolovrat spušča se veliko stermejše proti Soči, dočim se na beneško stran le polagoma znižuje in na več uzporednih herbtov cepi. Tudi na izhodno stran proti Soči in Ušniku pošilja Kolovrat nekaj manjših vej Tako se ob viru Kamnice loči od glavnega herbta mali odrastek, ki nehuje nad Volčani (Verh lejišča 667 m.). Zadnji odrastek med Ušnikom, Sočo in Lepenkom obernjen je že naravnost proti jugu.

Matajorjevo pogorje je še precej dobro obrasteno, le njegov kralj ima pri verhu kamenito kapo. Tudi okoli Matajora se nahajajo planine. Ob vsem severnem pobočju tega pogorja vlečejo se gladke, pa tudi jako sterme senožeti. Pod njimi se širijo nevarni prepadi in robovi, ali pa lepi gozdi, ki segajo skoro doli do nižine. Na pogorju se nahajajo človeška bivališča le okoli livškega sedla in po nižem herbtu med Ušnikom in Lepenkom (takoimenovani Ruti), ker tam je svet ravnejši in zložnejši. Sploh so u vsem tem pogorju najbolj sterma ravno najniža, k dolinam padajoća pobočja.

Najviši verh pogorja je Matajór, italijanski Monte

maggiore imenovan *) (od todi je skrajšano slovensko ime Matajór), 1643 m. nadmorske višine. Na zahodno stran spušča se Matajorjevo pobočje prav stermo k Nediži. Blizu Matajora, na njegovi izhodni strani, vzdigujeta se Merzli verh 1356 m. in Slemen verh 1241 m., potem se pogorje zniža do livškega sedla. Hitro na izhodni strani tega sedla uzdiga se livški Kuk (Kolk) 1243 m. in potem verh Fonov Na gradu 1187 m., na tromeji tolminski, kanalski in beneški pa gora Kolovrat 972 m. in blizu te Jež 931 m. nad Čiginjem. Od Ježa derži proti jugu niži herbet do Doblarja. Iznad njega se uzdigata verhunca Verh berda 678 m. in Grad 648 m. na meji Rutov proti Doblarju.

U modrejskem okljuku Soče, med volčanskim potokom in Ušnikom, uzdigata se dva sklenjena osamljena hriba, ki sta prav za prav le podaljšek Kolovrata. Deli ju cesta čez Kozarsko in Modrejce, ki doseza na sedlu Verh poljan višino od 250 m. Severni, manjši in niži hrib leži u isti smeri, kot Kolovrat. in je podoben velikemu zapahu, okoli katerega se mora Soča zavijati. Najvisi del tega hriba imenuje se Bučenica 510 m., ki se zelo stermo k Soči spušča, tako da je vse njeno pobočje le jeden sam velik mel. Na zahodnem nižem holmu uzdiga se pa kaj lepo romarska cerkvica M. D. na Menjgorah 468 m. — Južni, skoro naupik na poprejšnji nastavljeni hrib ima tisto smer, kot kanalske gore. Njegov obseg je jajčasto obel, in njegova pobočja neso posebno sterma. Samo proti Soči se spuščajo dolenji obronki tako stermo, da je nemogoče ob tej vodi prodreti. Više pa se vleče od gorenjih Sel (238 m.) do Sv. Lucije ozek raven pas, toliko da vodi po njem pot in da imajo selišča svoj prostor. Najviše mesto te skupine se imenuje Selski verh in doseza višino od 590 m.

S tem smo pregledali zahodne julijske Alpe, kolikor jih pripada Tolminskemu, in oberniti se nam je sedaj k izhodnim. Tu imamo najpoprej

1). *Mangartovo obgorje.* To obgorje začenja na Predelu 1162 m. in se razprostira ob goriško-kranjski meji do sedla Veršič (Voršec ali Mojstroka) 1616 m. med Sočo in Piščenco. Na tolminsko-bolški strani napolnuje Mangartovo

*) Hacquet (Politisch-phisikalische Reise durch die julischen Alpen 1785) imenuje Matajor Matalus, kar baje u frijulščini „norca" pomenja. Potovanje na Matajor je popisal C. v. Czörnig, „Auf den Matajur", Zeitschrift des deutsch-oester. Alpenvereins 1875, Bd. VI. 253—56.

obgorje ves prostor med Predelico, Koritnico in Sočo, ter zauzema tedaj blizu 90 □ kilometrov sveta. Poprečna višina tega gorovja znaša 1900—2000 m. in nad to se uzdigajo gola slemena s kljukastimi verhi še 200 — 250 m. visoko, okoli Mangarta pa celo še nad 600 m. Slemena in verhi so sestavljeni skozi in skozi iz dachsteinskega apnenca; po stermih rebrih nahaja se tudi pisani lapor in triasni dolomit, po dolinah pa japnenec, peščenec in premogov skriljenec. Vse gorovje je jako divje in razrito. Pojedini verhi se uzdigajo u najčudnejših podobah: ta škerb, oni špičasto, ta počasi, oni na jedenkrat kot sveča. Večina verhov pa je podobna po koncu postavljenim skrilam. Rastje po teh gorah je precej borno, le gorska „leška" je zelo razširjena. Posebna zanimivost je divja koza, ki še vedno po teh gorah skače od skale do skale in čez omotičeve prepade. Ali tudi ta se od dne do dne bolj izgublja, ker ji lovci ne dajo miru. Sicer se pa nahaja več planin ob dolenjih pobočjih Mangartovega obgorja.

Mangartovo obgorje je sestavljeno iz treh uzporednih, od jugozahoda proti severoiztoku deržečih slemen, ki so blizu svoje srede med seboj sklenjena z visokim, ostrim herbtom, kateri se vleče od severa proti jugu ravno u sredi med Koritnico in Trento. Ta slemena se imenujejo po svojih največih verhih: Mangartovo, Ožebnikovo in Grintovčevo. Med njimi se razgrinjajo visoke podolgaste doline (gorenja Koritnica, Bavšica in zadnja Trenta), po katerih tečejo hudourniki deloma u Koritnico, deloma u Sočo.

Glavno sleme Mangartovega obgorja je razpostavljeno ob goriško-kranjski meji tako, da se njegovo središče na južno stran izboči in potem še le skoro naravnost proti severu na Kranjsko zavije. U sredi omenjenega boka stoji Mangartov greben, ki se kot velikanski zid dva kilometra in pol daleč (do Žagice) skoro naravnost od zahoda proti izhodu vleče. Mangart uzdiga se na zahodnem početku tega zida 2678 m. visoko proti nebu. Tudi to goro so začeli tujci u novejšem času zelo obiskovati in zato je sezidalo planinsko društvo kolibo za prenočišče u bovtu na zahodni strani Mangarta. Ne daleč od njega na severozahodni strani, na početku gore opisanega oboka, uzdiga se Mali Mangart 2506 m. Ob njegovem zahodnem pobočju derži steza čez škerbino Lahn sè Stermca k belo peškim jezerom in potem u Belo peč. Na zahodni strani Lahna zavija se proti severu 2300 m. visoki greben Grün. Od todi se pogorje hitro znižuje proti predelskemu sedlu. Le Veršič ob goriško - kranjskp - koroški

tromeji je še 1918 m. visok. Ob njegovi izhodni strani vodi sedlo Veršić od predelske terdnjave u Rimsko dolino in Belo peč. Niže, nad sedlom istega imena uzdiga se Predél (Predilkopf) še do 1626 m.—Na izhzdni strani Mangarta uzdiga se u tem slemenu le še Žagica 2345 m. na goriški meji, potem prestopi pogorje na Kranjsko, kjer na njega izhodni strani Sava izvira.

Od Žagice se vleče proti jugu (malo na zahod obernjen) 2200 m. visok in skoro 3 kilometre dolg greben do Jalovca 2655 m. Tu se natakne nanj Ožebnikovo sleme, ki prihaja od jugozahodne strani, od bolške soteske, in se potem dalje ob kranjski meji vleče pod imenom Velika divjina, dokler ne prestopi blizu sedla Veršiča popolnoma na Kranjsko. Pervi del tega slemena je znan tudi pod imenom Loške gore. Te se uzdigajo zelo stermo iz koritniške doline in dosežejo najenkrat u gori Kernici višino od 2322 m. Stermi, gladki obronek proti bolški soteski se imenuje Izgore (od iz—goreti abgebrannter Abhang). Od Kernice naprej znižuje se sleme nekoliko, tako da je Kranjska škerbina že le 2262 m. in Plešovec, južno od Mangarta, samo 2167 m. visok. Ali na severoizhodni strani zvišuje se zopet sleme k Malemu Ožebniku do 2225 m. in potem k Velikemu Ožebniku do 2476 m. ter dosega u Jalovcu svojo največo visokost (2655 m.). Na drugi strani Jalovca pa se sleme zopet znižuje k Travniku 2200 m. in Mojstroki 2367 m. ter prestopi potem na Kranjsko.

Od Malega Ožebnika derži proti jugu (u isti smeri, kot med Žagico in Jalovcem) zopet oster greben, skoro pet kilometrov daleč med Bavšico in zadnjo Trento. U tem grebenu se uzdigajo: Moreš 2350, botanikom dobro poznana gora, potem Veliki Jelenek in Prižel (Priezel) ali Šmihel 2208 m.—Na ta greben je nataknjeno kot na „ročaj“ Grintovčevo pogorje. To se vleče kakor mogočen zid od jugozahoda proti severoizhodu med Bavšico, Koritnico, gorenjo Sočo in njenim okljukom s potokom Trenta. Na obe strani spušča se Grintovčevo pogorje zelo stermo. Po vsej svoji dolgosti in visokosti kaže nam svoja ogromna, gola skalnata rebra. Središče pogorja in ob jednem njegov najviši verh je Grintovec nad Sočo, 2350 m. visok. Tudi okoli njega se nahajajo sledovi kamnite gorske planote, zlasti na zahodni strani do Planje na berdu 1966 m. Dalje stoji Špičica 1779 m. in zadnjič kopičasti Svinjak (Saurüssel) 1639 m. nad Kalom, s katerega se uživa lep razgled po bolški kotlini. — Severoizhodno od Grintovca uzdiga se

Verevica 2103 m. in potem se pogorje do Soče imenuje Srebernjak (Serbenjak). U njem je najviša točka Verh Srebernjaka 2006 m.

2). *Triglavovo obgorje.* To je najveličastnejše obgorje julijskih Alp in zauzema ves prostor med Sočo, Savo in Savico. Njegov največi del leži tore na Kranjskem. Na Goriškem se razprostira 22 kilometrov daleč ob meji od sedla Veršiča pa do sedla Vrata pri planini Komna, okoli 1850 m. visoko med dolinama Brusnika in Savice. S početka je njegova smer jugoizhodna, od Triglava naprej pa ravno nasprotna, t. j. jugozahodna. Triglavovo obgorje ima najviše gore vsega Goriškega. Iz njega mole proti nebu fantastično ošpičeni, sedej razorani in zobčasti, sedaj zopet kopičasti golovci. Človek bi mislil, da delijo dva sovražna soseda in ju varujejo, da se ne spopadeta, ali vendar stanujejo na obeh straneh isti bratje Slovenci. Po sestavi in zunanjem značaju je to gorstvo popolnoma jednako Mangartovemu. Gore so polne velikih špranj in razpoklin, katere sta sneg in voda z velikim trudom izdolbla. Razpoke in brezdna ponavljajo se po vsem gorstvu. Le redke, zelo visoke škerbine deržijo čez pogorje na Kranjsko. Ali ta sedla so na verhu zelo dolga, skoro ravna, tako da se nahaja po njih več gorskih jezeric. Na podosojni strani in u globokejših kotlinah leži sneg celo leto. Skozi jarke in pokline odceja se snežnica, da zadnjič u mogočnih potokih izpod zemlje privre (n. pr. Soča).

Nad vsemi temi gorami ponosno gospoduje oče Triglav, najviša gora na Slovenskem. Vso svojo gorostasno rast od podnožja do meglenih dveh glav predstavlja goriški strani, vse tri glave pa se vidijo le s Kranjskega. Mali Triglav je združen z velikim po blizu 40 m. dolgem silno razoranem in ostrem grebenu. Ta je po nekaterih mestih le nekaj metrov širok in se na obeh straneh po 100—400 m. stermo nauzdol spušča. Najviša točka je Veliki Triglav, prav za prav le velikanska kleč, blizu 30 m. dolga, 4—6 m. široka in 6 m. nad grebenom visoka, na dva roglja razcepljena. Triglav leži 46°, 23′ severne širjave in 31°. 30 izhodne dolžine ter se uzdiga 2865 m. visoko nad morjem, nad dolino Zadnjico pa 1863 m. Triglavov panorama in razgled z njega je med najlepšimi u austrijskem cesarstvu. *) Zato ga bližnji in daljni turisti marljivo obiskujejo. Najstrašnejše potovanje na Triglav doživel je stotnik Bosio 5. in 6. serpana 1822, ko mu je bila strela po noči štiri spremljalce ubila.

*) Schmidl—Warhanek, Kaiserthum Oestereich.

Hitro na severni strani Triglava se nahaja precej nizko sedlo Luknja 1779 m. med Zadnjico in Mojstransko bistrico. Onostran tega sedla se uzdiga Razorova skupina do Veršiča. Njen glavar Razor (Suhi plaz) 2601 m. spušča mali odrastek proti Trenti, ki nehuje z goro Kuglo 2110 m. in deli Zadnjico od Soče. Na severozahodni strani od Razora je sloveči Prisanek (Prisenska špica) 2555 m., na jugoizhodni pa Pihavec 2418 m. blizu sedla Luknje.

Na južnozahodni strani Triglava uzdigajo se ob kranjski meji sledeči verhi: Kanjavec (Knjavs) 2570 m., Lipač 2400 m., Vogel 2350 m., Čelo 2228 m. in Kol (Kal) 2003 m. Med Kanjavcem in Lipačem je široki prehod Dol 2011 m., na katerem se nahajata dve jezerici. Od todi se spušča proti trentarskemu Logu mala veja, u kateri se uzdiga verh Ožebnik do 2085. m. Ravno tako se cepi od Lipača odrastek proti Soči, iznad katerega se uzdigajo Čisti verh 1876, Velika tičarica 1898 m. in Mala tičarica 1800 m. Od Vogla pa se cepi proti Brusniku sleme Travnik, ki nehuje z verhom Kuk 1902 m. (nad izvirom Brusnika).

3). *Kernovo obgorje.* To obgorje je pravo oserčje Tolminskega, ker se nahaja ravno u njegovi sredi in napolnuje 300 □ kilometrov sveta, t. j. ves prostor med Bohinjem in okljukom Soče od Lepene do Bače. U tem obgorju se jasno razločujejo tri posebna slemena: Kukovo, Kernovo in drežniške gore. Prvi dve sta uzporedni med seboj in se vlečeta od severozahoda proti jugoizhodu. Delí ju na severu dolina Lepene, na jugu pa Tolminke. U sredi sta mogočno med seboj zrasteni po drugi veliki kameniti planoti na Tolminskem. — Drežniške gore loči od Kernovega pogorja sedlo Predolina 1289 m. med Slatinkom in Kozjekom, tako da napolnjujejo Sočin okljuk pri Žagi.

Drežniške gore imajo skoro ravno smer od zahoda proti izhodu, le malo proti jugoizhodu nagnjeno, in prihajajo tim širše, čem bolj se približujejo Kernu. Obe njih pobočji sta dosta stermi in goli, južno bolj, nego severno. Zlasti zapadni del južnega pobočja, takoimenovana Marizma, je tako sterm, da se njegove stene kar po 7—800 m. malo ne naupično uzdigajo. Tudi greben je na izhodni strani čim viši, tem ostrejši, dočim je zahodno sleme, takoimenovani Polovnik, precej naploskano. Okoli drežniških gor se nahaja več planin, in učasi celo prav blizu slemena.—Najviša gora drežniškega pogorja je Krasi 1780 m., prav blizu Predoline. Od todi se pogorje neprestano znižuje proti Žagi. Drugi važ-

nejši verhi so: Veliki verh 1767 m., Pirhovec 1663 m. in Verh Polovnika 1472 m.

Kernovo pogorje se vleče od levega brega Soče med Lepeno in Slatinkom, pa zopet do Soče blizu Tolmina in do njenega pritoka Tolminke u daljavi od 21 kilometrov. To pogorje ima po večem tisti značaj, kot Triglavovo. Goli grintovci so podobni velikanskim zobem, po katerih se le divja koza spenja, a še ta u novejšem času jako redko. Posamezni njegovi deli imenujejo se le „peči" (pejče) s predloženim krajevnim imenom. Čeravno so stene mnogokrat skoro naupične (po 500—600 m. visoke), vendar se obeša po njih vse polno lepodišečih cvetlic in planinske trave. Ubožnejši prebivalci bližnjih vasij kosé in žanjejo to travo ter spravljajo potem seno z veliko težavo domov. Plazovi so po teh obronkih, se ve da, jako navadni, ali ne napravljajo škode, ker so vasij in seniki tako postavljeni, da jih ne morejo doseči. Na severni strani pogorja, zlasti u dolinah gorske planote, nahajajo se tu pa tam zelo stari in debeli mecesni, revni ostanki nekdanjih jelovih gozdov. Ali tudi ti očaki ginejo pod sekiro od dne do dne, ker je njih les zelo koristen.

Najviši točka vsega obgorja je Kèrn (bližnji prebivalci mu pravijo le „Verh planje"), ki se kot veličanska ertasta piramida 2246 m. visoko proti nebu uzdiga. Od južne strani je ta gora precej zložna, tako da lahko konj prav verh nje dospe. Imeniten je razgled s Kerna. Posebno lep in veličansk je pogled na južno pobočje Visokih tur z Velikim zvonarjem. Krasen pogled se odpira tudi na južno stran, po severoitaljanski nižini, kadar je ozračje čisto. Tedaj se prav lahko opazijo ponosne Benetke in razgled sega še dalje, čez Bassano, Padovo in Chioggio. Zato pa domačini in tujci kaj radi Kèrn obiskujejo, in to ne le prirodoslovci, nego sploh prijatelji prirode. Le škoda, da je za pot in prenočevanje do sedaj še tako malo preskerbljeno. *)

Od Kèrna proti severozahodu derži še zelo močno sleme, ki se na drežniško stran prav stermo, učasi skoro naupično spušča. Na koncu tega $2^1/_2$ kilometra dolzega grebena se uzdiga verh Vrata 1922 m. Skoro za tim stojita Veršič (Veršik) 1899 m. in Lipnik 1869 m. Potem se sleme

*) Potovanje na Kèrn je popisal bar. Czörnig u „Zeitschrift des deutsch-oesterreichischen Alpenvereins 1872 III, 3 Heft". — U novejšem času obiskali so Kern ti-le poznani prirodoslovci in prijatelji natore: gg. prof. Schreiber, Erjavec, Krašan, Lazar, Glowacky, Levec; potem grof Coronini, baron Tacco, bar. Czörnig itd.

precej razširi in zadnjič u dve gromadi razcepi. Severna se imenuje Kozji breg (gorenja glava 1703 m., dolenja pa 1228 m.) in južna Javorček 1551. m.

Pod Kernom se odcepi nižji mnogo prijaznejši odrastek proti jugu, ki se pa nad Libušnjem proti zahodu zavije, Ročico prestopi in pri kobaridskem mostu ob Soči nehuje. U tem odrastku se uzdiga ravno pod Kernom Kožljak 1524 m. Z njim zgine značaj visokih gora in odrastek je po sedaj ves lepo obrasten. U njem se uzdigajo še: Pleče 1299 m., Špik 800 m. in Ozeben z najvišim verhom Volnik 746 m.

Tudi proti jugoizhodu je Kernov greben s početka zelo oster in sterm. Tu nahajamo Botognice (Fognice) 2172 m., Rudeči rob 1914 m. in Studor 1909 m. Od tega nauzdol se gore mnogo znižujejo in preuzamejo značaj srednjega gorovja. Tu imamo najpoprej od severa proti jugu deržeče Sleme (do 1484 m.) med Volárjo in Tolminko. Na južni strani sedla Pretovec 1118 m. uzdiga se kup Merzli verh 1361 m. Od tega se pogorje hitro znižuje proti dolini, tako da je Verh odíl nad Zatolminom že le 1059 m. visok. Tudi ta del pogorja je z gozdi in senožeti lepo obrasten, čeravno so njegovi stermejši obronki polni gruščevih plazov in melin. Blizu najjužnejšega podnožja Kernovega pogorja uzdiga se med Tolminom in Zatolminom osamljeni kopičasti hrib Grad 428 m. Obrasten je ves do verha z različnim drevjem (bukovjem in jelovjem), na njegovem temenu pa so u gošči skrite razvaline nekdanjega tolminskega gradu „Kozlov rob“.

Ob Kern se naslanja na njegovi severoizhodni strani 14 □ kilometrov velika kamnata planota, ki se vleče celo do kranjske meje. Značaj te planote je isti, kot Kaninove. Njena srednja višina znaša 1600 — 1700 m. Ali u njeni severozahodni polovici nahaja se nizka podolgasta kotlina, katere najniže mesto (malo jezerice blizu planine Duplje) znaša le 1328 m. nad morjem. Blizu u sredi te kotline leži največe jezero tolminskih gor le 1383 m. nad morjem. Okoli jezera je svet precej obrasten, tako da imata dve planini zadosti paše. Drugod pa je svet popolnoma kamnit in divje razoran. Iznad planote uzdigajo se posamezni, večinoma kopičasti in peščeni verhi brez posebnega reda. Blizu jugoizhodnega Kernovega grebena uzdigata se Peski 2175 m. in Škofić 2011 m.; blizu srede planote Smogar 1938 m.; blizu njenega severoizhodnega roba pa goriški Bogatin 1961 m. O tej gori pripovedujejo, da je polna zlate in sreberne rude, ter da leži u njej 700 vozov blaga zakopanega.

Zato radoverni postopači neprenehoma kopljejo in rijejo po Bogatinu. — Severoizhodni rob planote spušča se bolj polagoma proti Lepeni. Tu se uzdigata Veliki lemež 2037 m. in Mali lemež 1867. Mnogo bolj sterm in pust pa je jugoizhodni rob proti Tolminki. Ob viru te rečice napravlja pogorje proti severu obernjen lok od Rudečega roba do kranjskega Bogatina. Blizu njegove srede se znižujejo gore do sedla Sleme ali Durice, na katerem se nahaja malo jezerice. Mnogo niže spodej izvira Tolminka. Izhodno od sedla uzdiga se Pirhov verh le 1739 m. visok.

Kernovo planoto zapira na izhodni strani Kukovo (Razorovo) pogorje. To se vleče nekoliko zavito ali po večem u severozahodni—jugoizhodni smeri 28 kilometrov daleč od izliva Lepene u Sočo pa do izliva Kneže u Bačo. Od sedla Vrata pa do sedla Suha 1770 m. (verh knežkih Ravnij) dela 14 kilometrov daleč mejo med Goriškim in Kranjskim. Blizu srede pogorja nahaja se najvažnejše sedlo med Tolminskim in Bohinjem, t. j. Škerbina 1908 m. visoko. Čeravno je to sedlo od oktobra do maja in učasi še dalje sè snegom pokrito, vendar se čez-anj najbolj občuje in zlasti bohinjska živina na Tolminsko uvaža. Sicer pa je glavni greben tudi tega pogorja zelo sterm in gol. Na goriški, kakor tudi na kranjski strani obdajajo ga manjše peščene planote. Po obeh straneh pa se nahajajo tudi dobri pašniki, tako da je tu največ planin.

Najviša točka tega pogorja je Kuk ali Verh razora, tudi Veliki verh imenovan, 2086 m. visok. Tudi s te gore se uživa lep pogled na vse strani, zlasti pa na bohinjsko jezero. *) Severno od Kuka stoji Veliki bogatec, kranjski Bogatin ali Mahavšček 2008 m. in potem Mali bogatec 1978 m. Še severnejše, na koncu Kernove planote in blizu sedla Vrata, uzdiga se Lanševica 2004 m. Od te gore se zavija pogorje bolj proti severozahodu čez verh Kaluder 1982 m. do gromade Černi verh 1517 m., južno od vasi Soča. — Na južni strani Kuka pa nahajamo najpoprej goro Škerbina 1997 m. (blizu sedla jednacega imena); potem Dlana 1915 m., Verh planje 1855 m., Vogel ali Kuk 1923 in Šija 1881.

Od Vogla (Kuka) proti jugu derži velik odrastek, ki napolnuje ves prostor med Zalaščico, Tolminko, Sočo, Bačo in Knežo. Spušča in znižuje se kakor velikanske stopnice nauzdol in sicer tako, da je prednji rob stopnic mnogo viši,

*) Ta razgled je opisal T. Rutar u „Soči" št. 41.—

nego mesto, kjer so z obronkom zrastene. Herbet ima k mnogim svojim grapam precej sterma pobočja, vendar pa je skozi in skozi lepo obrasten in visoko gori naseljen. Hitro pod Voglom uzdiga se Kuk še 1888 m. visoko. Druga niža stopnica, Krajkov verh, doseže že le 1301 m. in tretja, Triglav nad Poljubinjem, le 1141 m. Od Triglava se vleče proti jugoizhodu do Kneže Kobilina glava, katere najviše mesto 1475 m. preseza celo Krajkov verh. Tu se nahaja lepo obrasteni kopičasti Jalovnek 1453 m., katerega pogosto obiskujejo zavoljo lepega razgleda. Celo pogorje zveršuje s Tlako 913 m. nad Podmelici. — Najjužnejši del tega odrastka je Senica nad Modrejem 658 m., katero loči ljubinjsko sedlo 395 m. od glavne veje.

Manjši odrastek cepi se od Kuka-Razora naravnost proti jugu med Tolminko in Zalaščico. U tem se uzdiga blizu Kuka stermi Migovec 1884 m., izpod katerega Zalaščica izvira. Dalje proti jugu nahajamo: Verh hruševice 1571 m., Verh ruta 1172 m. in Kalec 946 m. med Čadri in Zalazi.

3). *Nemškorutarsko pogorje.* To pogorje se vleče po Goriškem le 13 kilometrov daleč ob kranjski meji, od sedla Suhe do Slatnika, in prestopi potem pod imenom Jelovica na Kranjsko, To pogorje vidí se od daleč kot velikanski mejni zid, iznad katerega se posamezni verhi le malo uzdigajo. Gorenji del pogorja je zelo sterm in na južni strani tudi neizrečeno gladek, dočim se na njegovi severni strani velikansko skalovje in razorane pečine nahajajo. Južna stran je tore sè senožetimi, germovjem in redkim drevjem lepo obrastena. Odrastki, katere pošilja pogorje na jug, se blizu slemena komaj ločijo od splošnega pobočja. Niže pa, u višini od 1100—1200 m., prihajajo odcepljeni herbti vedno samostalnejši in vedno razločnejši, ter so še niže blizu Bače že po globokih grapah jeden od druzega oddeljeni. — Kakor že rečeno, ležijo sedla u tem pogorju le malo pod srednjo višino verhuncev. Taka sedla so: Suha (nemškorutarska) 1850 m., Šarta 1765 m. med Hochkoglom in Černo perstjo, Žovbik 1830 zraven Černe persti, Rindloch ali Bačko sedlo 1273 m. Najvažnejše pa je sedlo Petrovo berdo pod Slatnikom, le 817 m. visoko med dolinama Bače in Sore. Čez to sedlo derži najvažnejša zvezna pot med Tolminskim in Gorenjskim, in je bila u poprejšnjih stoletjih zelo obiskovana. Kadar se dodela nova bačka cesta, oživelo bode izvestno zopet ono staro kupčijsko občevanje.

Najviši verh u nemškorutarskem pogorju je Hochko-

gel, ravno nad vasjo Nemški rut, 1989 m. visok, doseže tore malo ne višino Kukovo. Prav malo nižji so njegovi sosedje na zahodni strani, med katerimi se posebno odlikujeta Novi verh ali Spitzkogel 1969 m. in Gradica 1964 m. Na nasprotno, izhodno stran se pogorje pa bolj hitro znižuje. Tako meri Wocheinerkogel že le 1833 m. in malo več Černa perst (Schwarzberg) nad Steržiščem, t. j. 1845 m. To goro imenujejo navadno „botaniški vert“ zaradi množine njenih različnih rastlin, in ker je celo do verha lepo obrastena in se tore zelišča lahko brez nevarnosti nabirajo. Zaradi tega prijatelji natore prav pogostoma obiskujejo Černo perst. *) —Proti izhodu od Černe persti se pogorje še hitrejše znižuje. Kolba nad Bačo je že le 1497 m. visoka. Onstran baškega sedla se pa svet zopet malo uzdigne in napravlja Slatnikovo sleme, čegar najviše mesto je 1550 m. visoko.

Najvažnejši odrastek nemškorutarskega pogorja spušča se od Gradice naravnost proti jugu do Bače med Koritnico in Knežo. Hitro pod Gradico se uzdiga Ploča, ali samo 1277 m. visoko. Od nje derži majhen herbet proti Liščevemu ovinku Kneže, kateri sveršuje s čelom Verh Lisca 1047 m. U glavnem odrastku pod Pločo najdemo Luknjo 1148 m. in še niže Kronberg 1099 m. Pod Kronbergom začne se odrastek zopet uzdigati in nehuje z gromado Kotel 1175 m. nad Tumlini. — Drugi odrastek začenja na južni strani Wocheinerkogla iu se spušča zelo hitro do sedla med Nemškim rutom in Steržiščem, ki je le 825 m. visoko. Od tega sedla pa se začne odrastek pod imenom Obločki hrib zopet uzdigati, zasukne se proti jugoizhodu in napolnuje u podobi precej širokega herbta prostor med Koritnico in gorenjo Bačo. Svoje najviše mesto doseže u Znojilu (Nemški verh) 1138 m., končuje pa sè stermo, okroglo Koriško goro 1073 m. — Še tretji zelo kratki odrastek se cepi na izhodni strani Černe persti, se potem hitro znižuje ter nehuje z verhom Ugornje 1118 m. nad Tertnikom.

4). *Cerkljansko gorovje.* To srednjegorsko višavje napolnuje ves cerkljanski okraj in sega na severozahodu celo na Tolminsko. Razprostira se med Idrijco, Kozarsko, Bačo in kranjsko mejo, ter dela razvodje med pritoki Soče in Save. S poprejšnjim pogorjem združeno je na Petrovem berdu. Od todi se vleče proti jugu (malo na zahod obernjeno) iz početka

*) L. 1841 bil je celo saksonski kralj Miroslav August II. na Černi persti in je baje rekel, da je to u botaniškem obziru najbogatejša gora, kar jih je on obiskal.

u jednem samem herbtu do Porezna. Tu se razcepi na tri herbte, od katerih je najkrajši zahodni med Bačo in Porezenskim potokom z verhom Durnik 1155 m. Pervotni herbet derži od Porezna dalje proti jugu do Ritovca. Na zahodni strani tega verha, onstran jeseniškega sedla 826 m. uzdiga se lep, kopičast hrib Kojica 1301 m., od katerega se tudi spušča proti jugu nižji, naploskani herbet (Kutrov verh 699 m.) med Jesenico in Kozarsko celo dole do Idrijce. Uzporedno s tem derži od Ritovca naravnost u pervotni smeri cerkljanskega gorovja drugi nokoliko viši herbet med Jesenico in Cerknico tudi do Idrijce. Izhodni Poreznov odrastek vleče se kakih 10 kilometrov daleč ob kranjski meji, prestopi potem (blizu Černega verha) na Kranjsko in napolnuje pod imenom Blegaševo pogorje prostor med Soro in Poljanšico. Od tega pogorja pa se cepi pri Černem verhu ob izviru Cerknice drugi niži herbet, ki se uzporedno s Poreznovim vleče ob kranjski meji proti jugozahodni strani med Cerknico in Poljanšičnimi pritoki. Pod Cerknom zasukne se z malim lokom proti jugoizhodu in prestopi na Kranjsko ob desnem bregu Idrijce. Od svoje največe višine spušča le neznatne odrastke do Želina ob Cerknici.

Značaj cerkljanskega gorovja je precej prijazen. Herbti neso več tako visoki in tako ostri, kot med visokim gorovjem. Čez nje se uzdigajo le nizki verhi, ki neso razorani in škerbi, nego lepo okrogli in kopičasti. Tudi grape neso globoko zajedene, nego dolinice so mnogo širše in pobočja veliko zložnejša, kakor pri vseh do sedaj opisanih pogorjih. Po dolinah se nahajajo polja in travniki, po obronkih navadno gozdi različnega lesovja (med njim tudi mnogo jelovine, zlasti mecesnov), po herbtih razprostira se zopet obdelana zemlja s človeškimi bivališči in verhovi so navadno pokriti z lepimi senožetmi, ki pa neso tako sterme, kot po odrastkih Kernovega in Matajorjevega pogorja.

Že iz tu opisanega splošnega značaja sledi, da ima cerkljansko gorovje mnogo zložnih prehodov in nizkih sedel. Pervo tako sedlo je bukovsko 606 m. med Grahovim in Bukovim, nad izvirom Kozarske. Čez to sedlo vodi starodavna tovorna pot iz bačke doline na Cerkljansko in dalje na Kranjsko. Omenjena pot se vije ob južnem pobočju Kojice, prekorači potem zakrižko sedlo 700 m. med Orehkom in Zakrižem in od todi se spušča polagoma do 325 m. nauzdol u dolino Cerknice. Iz te se mora zopet nauzgor viti čez Planino do kranjske meje. Tu prekorači novo sedlo Verh ulice ali Podlaniščem (Na kladju) 791 m., ki je poleg Pe-

trovega berda najvažnejše ob tolminsko-kranjski meji. Važno je tudi sedlo Robidenski verh 824 m. med Novaki in Leskovcem, ter Davški verh 1006 m. med Novaki in Davčo. Čez južnoizhodno cerkljansko pogorje deržita sedli Veharišče 874 m. u Novo oslico in Znojilo 685 m. iz Jazbin u Habovšče.

Najviši verh cerkljanskega gorovja je Porezen (Borodin) 1631 m., na tromeji tolminsko-cerkljansko-kranjski. Na njegovi severni strani proti Petrovemu berdu je imenitnejši verh samo še Hoče 1514 m., južno od Podberda. U južnem delu pogorja pa imamo poleg že omenjenega Ritovca 1157 m. še dva Kuka, na vsaki strani Ravnij jeden. Severni viši se uzdiga do 840 m., južni pa le do 707 m. Od tega se spušča svet naglo k Idrijci. U izhodni potezi Porznovi uzdiga se nad Gorjem Hum 1387 m., potem nad Počami Verh kopa 1258 in dalje Labnički verh 1349 m. ter pod njim Ternova 1006 m. nad Poljano. Na izhodni strani Davškega sedla stoji sleme Černega verha, katerega najviša točka ie 1288 m. visoka. — U mejnem pogorju na izhodni strani Cerkna leži podolgasta gora Škofje 974 m. in potem na južni strani Voharišč ploskasti Belek (Beuk), čegar najviše mesto 1052 m. je že na kranjskem svetu. Od tega pogorja spuščajo se proti kotu med Idrijco in Cerknico nižji okrogli herbti, iz katerih se uzdigata Veliki verh 884 m., na južni strani Cerkna, in Pluženska gora 1015 m. pred Belkom.

5). *Šenvidskogorska planota.* To visoko ravan ločita bukovsko sedlo in potok Kozarska od cerkljanskega gorovja, tako da ona napolnuje ves kot med Idrijco in Bačo. Šenvidskogorska planota je podobna trapecu, katerega severna stran je čez 8 kilometrov dolga, južna s prejšnjo uzporedna pa le 5 km. Nad morjem se uzdiga od 650 m. do 800 m., ter pokriva 24 □ km. sveta. Iznad nje molijo posamezni griči le malo, komaj 50—100 m. visoko.

Ta planota je že predpodoba Kraševine. Tudi tukaj se verste lijcu podobne kotlinice in ponikve z okroglimi griči, tako da ima ves svet valovito podobo. Po kotlinah so navadno njive in verti, znožja gričev obdajajo travniki, temena pa, ki so skoro vedno skalovita, bukovi gozdi. Sicer se pa nahajajo tudi veči gozdi, ki so po dolinicah in gričih, zlasti pa po zunanjih pobočjih razširjeni. Ves ostali svet pokrivajo obširni pašniki, ki so pa tudi že zelo kraškim podobni. Ravno tako nemajo skoro nikjer studenčnice, nego le kapnico po vodnjakih. Samo slapški potok sega precej globoko u

planoto, skoro do njenega severnega roba, ter na ta način deli planoto u manjši zahodni (ponikvenski) in mnogo veči izhodni del. Kljubu kraškemu značaju je šenvidskogorska planota še precej rodovitna. Tudi sadnega drevja ima še dosta. Tem okolnostim primerno je tudi število prebivalcev, t. j. blizu 3500 duš. *)

Pobočja šenvidskogorske planote so na vse strani precej sterma, zlasti pa severno proti Bači in južno proti srednji Idrijci. Le jugozahodni obronek proti Idrijci med Trebušo in Bačo spušča se bolj polagoma u dolino, tako da je tu zemljišče nekoliko pripravnejše za poti in človeška bivališča. Ali čeravno so pobočja nezložna, vendar so ravno najstermejši kraji z gozdom in germičjem obrasteni. Razen bukovja raste ob severnem obronku posebno veliko mecesnov. Blizu verha pobočij pa se večinoma senožeti širijo, po katerih raste le tu pa tam kak bukov germ, ali kak mlad mecesen.

Čeravno so pojedini kopičasti griči neredno po planoti raztreseni, vendar se dajo ločiti tudi cele verste gričev, ki se vlečejo počez čez planoto, n. pr. na zahodni strani Šenvidske gore, kjer so griči večinoma zelo pešČeni in malo obrasteni. Največe višine nahajamo u severnem in severoizhodnem robu. Tu se uzdiga Červov verh do 972 m., južno od Grahovega. U izhodnem robu je najviši Verh Degarnika 964 m., potem Jelenje berdo 722 m. na izhodu Šenvidske gore. U sredini planote se uzdiga Volčje berdo do 817 m. Mnogo nižji so verhi u južnem robu, n. pr. Verh leske 696 m. nad Stopnikom in Ognjiška glava 654 m. nad Slapom. U zahodnem delu planote uzdiga se Oblačno berdo pri Ponikvah do 757 m. višine.

Kraševina.

Kraševini pripada ves svet, ki leži na južni strani Idrijce. Na Tolminsko sega tore prav malo te tvorbe. Poznana je pod imenom 1). *idrijski svet* (Idrianer Boden), ker je razširjena okoli tega mesta. Čeravno je Kraševina sploh visoka ravan, vendar se na Tolminskem prikazuje le kot mnogo razrasten herbet. Ta herbet se vleče od Dolenje Trebuše med Hotenjem in Idrijco proti jugoizhodu do tolminsko - kranjske meje in potem dalje ob tej na severni strani Kanomle do

*) Šenvidskogorsko planoto je lepo opisal F. Kafol u Sl. Večernicah 1863.

njenega izliva u Idrijco blizu Fare, vsega ukup blizu 16 kilometrov daleč. Uzporedno s tem herbtom derži druga južnejša poteza med Hotenjem in Kanomlo na severni, ter med Trebušo, Gačnikom in gorenjo Idrijco na južni strani, od katere pa spada le majhen del k Tolminskemu. Med obema herbtoma se nahaja blizu meje sedlo Jerebov verh 726 m., preko katerega derži glavna pot in stara zveza med Tolminskim ter Idrijo. Od glavnega herbta spuščajo se na severno stran k Idrijci trije manjši odrastki, razdeljeni po treh še precej močnih potokih (Oluška, Sevnica in Stopnica), ki po globokih grapah u Idrijco derejo.

Značaj idrijskega sveta je precej jednak onemu cerkljanskega gorovja, le da so posamezni herbti nekoliko bolj stermi in deloma tudi viši. K Idrijci se spušča, zlasti na severozahodu, spodnji del pobočij zelo stermo. Više gori prihaja svet bolj zložen in na verhu so herbti precej naploskani, n. pr. pri Šebreljah in Jagerščih. Zato so tudi po teh herbtih človeška bivališča zelo raztresena in segajo prav visoko gori (selo Vojščica leži n. pr. 1120 m.). Herbet med Hotenjem in Gačnikom prehaja blizu meje u visoko ravan, ali še le onstran kranjske meje se planota prav razvije okoli Vojskéga (cerkev 1090 m.). Tudi idrijski svet je precej dobro obrasten, z gozdi in senožetmi pokrit. Razen že omenjenega najvažnejšega sedla deržita še dva prehoda čez glavni herbet: jeden iz Jageršč u idrijske Kernice, drugi iz Olovške grape k Fari (sedlo „Na prehodu“ 951 m.).

Najviša točka idrijskega sveta na Tolminskem se nahaja u manjšem herbtu blizu kranjske meje proti Vojskému in se imenuje Planinica 1136 m. Ob njeni severni strani razprostira se visoka, proti zahodu nagnjena ravan tjegori do Mačkovih lazov 1067 m. Tu prehaja planota u herbet, ki se naglo spušča proti Dolenji Trebuši, tako da je Gabrovo berdo že le 885 m. visoko. — U glavnem herbtu je najviši verh Jelenek 1108 m. južno od Otaleža in severozahodno od Fare. Na zahodni strani Jelenka se uzdiga Kol 1059 m. že na Kranjskem. Njegov odrastek proti Idrijci, na katerem ležijo Jageršče, nehuje z vrhom Davče 706 m. Šebreljski odrastek začenja pri Verhovcu 1079 m., na izhodni strani Jerebovega verha. U tem odrastku uzdiga se Kuk 674 m. (med dolenjimi in srednjimi Šebreljami) in na čelu njegovega obronka proti Idrijci cerkev Sv. Ivana 580 m. Odrastek med Stopnico in Hotenjem začenja tudi pri Verhovcu in nehuje z verhom Na plesu 783 m. nad Idrijco.

2). *Lokovško pogorje*. Od tega pogorja spada k tolmin-

skemu svetu le najsevernejši obronek velike ternovsko-banjške planote, počemši na levem bregu Trebuše ter dalje ob levem bregu Idrijce in Soče do izliva Vogerščeka u njo. To rebro se proti Idrijci jednakomerno in precej stermo spušča, proti Soči je pa le najniži del pobočja zelo sterm, skoro skozi in skozi le jeden sam rob. Više gori pa je svet bolj zložen, tako da so se mogli ljudje po njem naseliti in obdelati ga. Banjška planota leži okoli 600—700 m. nad morjem, ali Tolminskemu pripada od nje le lomska okolica in majhen krajec pobočja ob Idrijci. Iz te popolnoma kraškemu svetu podobne planote uzdigajo se posamezni verhi še do 300 m. visoko. Ti verhi so razverščeni ob robu planote zlasti na izhodni strani Loma proti Lokovcu. Tudi tu se nahajajo hiše in njive po dolinicah, po hribih pa večinoma gozdi. Proti Idrijci segajoče rebro obrasteno je po vsej svoji dolgosti z lepim gozdom. Uhod u čepovansko dolino, ki deli ternovsko planoto od banjške, imenuje se Vrata in leži 567 m. nad morjem.

Jedina imenitnejša višina lokovškega pogorja na Tolminskem imenuje se Veliki verh 1072 m., jugoizhodno od Loma. Proti severu od njega stoji nad Lomom Verh jame 890 m. in potem Verh čuklij 681 m. na jugu od Sv. Lucije. Na izhodni strani čepovanske doline uzdiga se ob tolminsko-goriški meji Skopica do 865 m.

Da se izobrazba tolminskega poveršja še bolj pojasni, naj sledijo tu še primerjajoče

Višine posameznih vasij in sel.

Bača gorenja c. *)	757^{m}	Čez Soča c.	368^{m}
Bolec M. D. na polju c.	448^{m}	Čiginj	223^{m}
Bolec, farna c.	485^{m}	Dolja	220^{m}
„ grad u soteski	532^{m}	Drežnica c.	558^{m}
Borjana dolenja	430^{m}	Foni	600^{m}
„ stara c.	473^{m}	Grahovo c.	305^{m}
Breginj c.	358^{m}	Grant	750^{m}
„ M. D. Snežnica c.	645^{m}	Hudajužina	390^{m}
„ Sv. Marjeta c.	977^{m}	„ Prodar	434^{m}
Bukovo c.	715^{m}	Idrija pri Bači c.	195^{m}
Cerkno c.	325^{m}	Idrijsko c.	211^{m}
Čadra, sredina	700^{m}	Jageršče c.	657^{m}

*) C. pomeni zmerom cerkev (podnožje.) Pri vseh drugih višinah se ima misliti središče vasi ali sela.

Jageršče, Sterženica	827^{m}
Jazbine c.	682^{m}
Jesenice	710^{m}
Kal bolški c.	470^{m}
Kamno c.	206^{m}
Kern sredina vasi	880^{m}
„ najviša hiša	1008^{m}
Kobarid farna c.	235^{m}
Koritnica grahovska, most	288^{m}
Koseč c.	566^{m}
Kred c.	259^{m}
Labinje c.	669^{m}
Ladri	208^{m}
Lazec c.	551^{m}
Lepena gorenja	679^{m}
Libušnje c. Sv. duha	419^{m}
„ Sv. Lovrencij	270^{m}
Livek c.	720^{m}
„ c. na Peratu	814^{m}
Ljubinj c.	399^{m}
Log srednji c.	650^{m}
Log u Trenti	610^{m}
Logarišče c.	585^{m}
Logi (Logje) c.	508^{m}
Loje, c. sv. Petra	457^{m}
Lom tolminski	590^{m}
„ Grudnica	840^{m}
Sv. Lucija na mostu c.	160^{m}
„ Sv. Mavra c.	206^{m}
Magozd c.	442^{m}
Novaki dolenji c.	609^{m}
„ Zarobar	980^{m}
„ Podprevec	1040^{m}
Obloke c.	559^{m}
Orehek c.	541^{m}
Otalež c.	603^{m}
Pečine c.	641^{m}
Planina c.	553^{m}
Plužina c.	461^{m}
Poče	610^{m}
Podbela	295^{m}
Podberdo c.	521^{m}
Podmelici c.	284^{m}

Police c.	547^{m}
Pologar ob Tolminki	470^{m}
Poljubinj	210^{m}
Ponikve c.	725^{m}
Predel terdnjava	1122^{m}
„ selo in sedlo	1162^{m}
Ravne žabijske	930^{m}
„ ljubinjske	653^{m}
„ cerkljanske c.	707^{m}
„ livške	1050^{m}
„ drežniške c.	621^{m}
Reka	240^{m}
Robidišče	680^{m}
Roče c.	364^{m}
Rut nemški c.	679^{m}
Sedlo c.	486^{m}
„ c. sv. Helene	364^{m}
Sela gorenja c.	238^{m}
Sela podmeliška	920^{m}
Selica	350^{m}
Selišče c. sv. Brica	203^{m}
Serpenica c.	362^{m}
Soča c.	476^{m}
Staro selo c.	256^{m}
Stermec c.	961^{m}
Steržišče c.	802^{m}
Straža c.	477^{m}
Sužid c.	255^{m}
Svina c.	303^{m}
Šebrelje gorenje c.	638^{m}
„ Verhovec	1060^{m}
Ternovo c.	322^{m}
Tolmin terg	196^{m}
„ c. sv. Urha	167^{m}
„ c. M. D. Na ilovici	202^{m}
Trebenče-Gradišče c.	558^{m}
Trebuša dolenja c.	197^{m}
„ Vojščica	1120^{m}
Trenta c.	748^{m}
Verščevje	271^{m}
Versno	595^{m}
Š. Vidska gora c.	647^{m}
Volče c.	213^{m}

Volče, Sv. Danjela c.	185m	Žaga	386m
Zakriž c.	595m	Želin	249m
Žabče	294m		

C. Doline.

Komaj trinajsti del vsega tolminskega sveta je raven. Te ravnine se pa nahajajo samo po dolinah ob Soči in njenih večih pritokih. Drugačnih ravnin Tolminsko nema.

Kakor povsodi med Alpami, tako so tudi na Tolminskem podolžne, s pogorji uzporedne doline mnogo širše, nego poprečnice, ki navadno pogorja sekajo in so tore le ozkim presekam podobne. Samo tisti, ki ne pozna dobro glavnih smerij naših pogorij, ne najde te razmere med našimi dolinami, nego skoro ravno nasprotno. *) Tako se bode ozka bačka dolina marsikomu podolžnica zdela, ali vendar je u resnici le poprečnica, ker stoji naupično (ob gorenji in dolenji Bači) proti glavni dolini. Tam, kjer se poprečnice u podolžnice stekajo, postaja veča, navadno kotlinasta ravan, n. pr. pri Bolcu, Kobaridu, Tolminu in sv. Luciji.

Najglavnejša podolžnica je dolina med Breginjem in Trebušo. Smer te doline je tista, kot večine tolminskih pogorij, in se da tudi zunaj deželice slediti. Ravno u tistem pravcu leži namreč dolina Hotenja, Kanomle, Unca, cerkniškega jezera in Kolpe na Kranjskem. Pa tudi pri Soči se ta smer opetuje (med Plavmi in Solkanom, med Fiumicelom in morjem). Tudi Idrijca ima u svojem gornjem toku in potem med Verščevjem in Reko prav isto smer, tako tudi potok Lepena na Bolškem. Poprečnice imajo na Bolškem smer od severa proti jugu (Koritnica in Soča od izvira do Loga), na izhodnem Tolminskem pa skoro od zahoda proti izhodu, malo na severoizhod nagnjeno (n. pr. srednja Bača, Idrijca med Reko in Trebušo). Spomina vredno je še, da ležijo uzporedno doline: Soče med Logom in Žago, Bače, in potem Cerknice z Idrijco od Želina do Trebuše.

Se ve, da so najlepše in najzložnejše široke podolžnice. Zlasti nedižka, kobaridska in tolminska dolina spominjajo prav živo na lepe podolžnice srednjih in severnih Alp. U teh krajih je pa tudi prirodna in deželna lepota najpopolnejše razvita. Od nje se prav živo razlikuje stisnjenost in otožnost skoro vseh poprečnic. U tem obziru nam more za uzgled služiti

*) Prim. Stur, Das Isonzothal, pg. 329.

bačka dolina. Tu ne nahajamo skoro čisto nič dolinske širine in še kar je je, podsuta je vsa s prodom in kamnjem in ob vsaki povodnji gospodari voda svojevoljno po njej. Zaradi tega so ljudje prisiljeni staviti svoja bivališča ne u dolini, nego kakor lastovična gnezda ob stermih pobočjih in nevarnih rebrih. Najlepši uzgled tega je na samem sklalovju sezidana vas Bača ob izlivu Bače u Idrijco. Ker je dolinska ravan mnogih poprečnic popolnoma podveržena slučajni samovolji potokov in rek, zato je lahko razumeti, zakaj so bile ceste in poti do novejšega časa u tako slabem stanu, in zakaj se dandanes s toliko težavo zidajo in s tolikimi stroški uzderžujejo.

Tolminske doline. zlasti širše, so navadno odperte proti jugu, tako da jih solnčni žarki lahko dosezajo in ogrevajo. Zato je podnebje po dolinah veliko milejše in prijetnejše. O hudih vetrih se le na nekaterih krajih kaj večega čuti. Usledi tega je tudi zemlja, navadno s peskom pomešana naplavina, mnogo rodovitnejša in zelo hvaležna svojim marljivim obdelovalcem. Zato se ljudje po dolinah ne pečajo toliko sè živinorejo, nego bolj s poljedelstvom. Turšica in sploh žita se sejejo po sočki dolini celo do Bolca. Tudi je Tolminsko in Cerkljansko nekdaj zelo slovelo in je še dandanes na glasu zavoljo svojega obilnega in dobrega sadja. Celo vina se še precej prideluje (kislega cividina) tjagor do Kobarida in na cerkljansko stran do Grahovega in Cerkna. Vendar se sadjereja poleg poljedelstva precej zanemarja.

1). Največa ravan na Tolminskem je bolška kotlina (Flitscher Kessel). Ta se razprostira od Boke do Koritnice blizu 8 kilometrov daleč, ali njena največa širjava pri Bolcu znaša le 2 kilometra. Nad morjem leži, ta ravan od 350—480 in pokriva vsega ukup 15·7 |□| km. sveta. Na izhodni strani Bolca uzdigata se nad Koritnico dva hribčeka: Stražišče in Rabeljnik 520 m.

Med Čezsočo in Bolcem reka Soča nema določene struge, nego teče kodar se jej poljubi in kvari tako mnogo ravnega sveta. Više nad strugo, okoli Čezsoče in potem na pravem bolškem polju je zemlja še precej rodovitna in lepo obdelana ter z drevjem zasajena. Vendar zaradi njene višine nad morjem in njene oddaljene lege med najvišimi gorami ta ravnica ne more dajati obilnih pridelkov.

2). Kobaridska dolina. Ta ravan leži med izhodnim delom Stolovega pogorja in med Matajorjem, ter se razprostira od Soče do Nediže onstran Kreda. Dolga je 7 kilometrov, široka pa skoro nikjer čez 1 kilometer. Njena višina

nad morjem znaša od 220—300 m., poveršina pa 6·5 |□| km. Po sredi te doline teče potok Idrija, ki redi veliko močvirje („Blato"), ki se pa sedaj suši, tako da se pridobiva še mnogo rodovitne zemlje za pridno obdelovanje. Pri Starem selu leži sredi doline majhen grič, ki se je beržkone z bližnjega Matajorja privalil, ker je njegovo kamnje različno od dolinske sestave. Ta grič dela razvodje med Sočo in Nedižo.—Kobaridsko polje je zelo rodovitno. Pridelujejo se na njem vsakojaki sadeži, zlasti pa obilo turšice.

3). Zvezo med kobaridskim in tolminskim poljem delata idrijsko-smaščansko, ter kamensko-volarsko polje. Ta polja zauzemajo sočko dolino od Mlinskega do Gabrij in pokrivajo 9 |□| km. sveta. Nadmorska višina teh polj je skoro povsodi jednaka, ker se menjuje le med 2(0 in 250 m. Rodovitnost in pridelki se ujemajo z onimi na kobaridskem polju. Le ob izlivih mnogih potokov nahaja se veliko kamnitega in s peskom pokritega sveta.

4). Tolminsko-volčansko polje. Ta ravan leži med Bučenico in Merzlim verhom ter se vleče od Gabrij do Prapetna. U teh mejah obsega ta ravan tudi doljansko, zatolminsko in poljubinjsko polje. Dolga je vsa ta dolina od severozahoda proti jugoizhodu 6·5 kilom., široka pa na najširšem mestu 2·5 kilom. Nad morjem leži 160—250 m. in pokriva blizu 10 |□| km. sveta. Glede rodovitnosti in pridelkov je ta ravan blizu jednaka s kobaridsko. Le škoda, da spravljajo vode mnogo sveta pod se, ker Soča in Tolminka režeta polje ravno po sredi. Tudi Kamnica in Godiča zauzemata več prostora, nego bi jima bilo potreba. Ob tokih teh potokov in rek nanešenega je mnogo proda in peska, po katerem k večemu verbovje raste. U novejšem času so začeli tudi to verbje dobro prodajati u Lahe za pletenje košev.

5). Manjše doline. Takih se nahaja še mnogo po Tolminskem, zlasti ob izlivih rečic in potokov, pa tudi ob srednjih tokih rek. Tako imamo manjše ravnice ob Koritnici u Logu (1·7 |□| km.), ob Soči okoli vasi Soče (3 |□| km.); visoka dolina u Bavšici (1·8 |□| km.); sočka dolina med Žago in Serpenico (3·5 |□| km.), na Ternovem (0·6), ob Nediži pri izlivu Bele (0·6); pri Sv. Luciji med Sočo in Idrijco (1·3 |□| km.), čiginjsko in kozarsko polje (0·6 |□| km.); dolina Idrijce od Bače do Trebuše, dolina Cerknice itd.

C. Vodovje.

Poudarjati se sme, da je Tolminsko bogato z vodami obdarovano. Nema sicer nobene velike reke, ali ne manjka

mu rečic, potokov in studencev, s katerimi je vsa deželica gosto premrežena. Samo jezera, katera so nekdaj tudi po naših dolinah ležala, odtekla so že zdavno in dandanes imamo le nekaj majhnih planinskih jezer. Vse vodovje s Tolminskega se odteka u jadransko morje in sicer po Soči in njenem desnem pritoku Nediži.

Soča (Iznica, Isnitz, Isonzo, Sontius) izvira „na podni“ izpod Šnite u znožju Mojstroke, skoro ravno na nasprotni strani od Savinega izvira. 916 m. visoko nad morjem. Že visoko gori se čuje u globini njeni vir a še le malo niže se prikaže na dan izpodi grušča in kamnja. Izvir obdan je skoro okoli in okoli z naupičnimi stenami in le težavno je priti do njega. Hitro pod izvirom dela Soča mičen slapič, kateremu sledi zaporedoma še mnogo drugih. Po ozkostisnjenem bovtu pada skoro neprenehoma u širšo trentarsko grapo, po kateri jej priteče od desnice pervi veči (skoro 7 km. dolgi), navadno suhi potok Trenta. Pa tudi od sedaj naprej je sočka dolina še zelo ozka. „Stene so po obeh straneh tako malo narazen, da skoro s komolci u nje terčiš, če se sredi grape ustopiš. Stermine so na levi in desni skoro naupične, kakor bi jih bil izurjen zidar po svinčenotežnem ravnilu zložil. Le visoko gori na verhu se blišči za nožev herbet sinjega neba. Tu skozi se vije Soča po globokozarezanem koritu. Kakor malo dete, ki se ob vsak kamen spodtakne in čim več zaprek najde, tem hitrejše na vrat na nos naprej dervi; prav tako se mala reka, jezna da jo ustavljajo velikanske po strugi raztresene skale, peni in bije ob nje, ter zaletava iz kota u kot.“ *)

Tako teče Soča mimo cerkvice M. D. u Trenti, ki se ravno pod naupično steno na mali ravnici uzdiga, tako da imajo poleg nje le še tri hiše prostora. Po pet kilometrov dolgem, malo proti Kranjskemu zavitem toku, dospe Soča do Loga ali spodnje Trente. Tu (blizu 600 m.) sprejme pervi veči pritok Zadnjico, ki se za čudo mirna in bistra izpod Triglava privleče, dočim Soča čez peneče slapove grozovito bobni in šumi. Tu še le izgubi Soča svoje krajno ime Šnita in sprejme obče znano. Ob jednem preuzame smer Zadnjice in teče od sedaj naprej do izliva Brusnika pri vasi Soči proti jugozahodu. Sočina grapa je tudi na tem potu še vedno ozka. Severni obronki so jako stermi in skaloviti. Podosojna južna stran je nekoliko prijaznejša. Trudno oko se vsaj tu pa tam odpočije na mahovem zelenju in redkih smrekovih

*) A. Červ u goriškem „Glasu“ 1874, št. 42—44, 46, 47, 49, 50.

deblih, ki še neso plazu ali sekiri zapadla. Globoko doli si je serdita Soča izlizala in u živo skalo udolbla po 4 metre globoko korito, po katerem zamolklo brunda, kakor po ogromnih skalnatih cevih: golčenje slišiš, nje pa ne vidiš. U sredi struge leže velike skale, ob katere se Sočini valovi zastonj upirajo. U obče je njeno korito zelo stisnjeno, le jedenkrat (u začetku Trente) se malo bolj razširi. Od mnogih potokov pomnoženi njen tok je zelo hiter in deroč, le tu pa tam (pri zemljišču Rabnica) se malo bolj umiri.

Po brezštevilnih ovinkih in sè zopet pomnoženo hitrostjo dospe Soča do vasi, katera je po njej svoje ime dobila. Od todi naprej je njen tok do Žage le malo proti jugu in mnogo bolj proti zahodu obernjen. Nebotične visočine se po obeh straneh nekoliko razmaknejo in kmalu se ti prikaže kopica nizkih bajt, čepeča u kuštrastem drevičju; to je vas Soča. Malo pod to vasjo napravlja naša rečica zopet precejšen slap in od todi naprej rabila se je že za plavenje derv. Po izlivu Lepene se njena struga zopet precej razširi in u sredi nje stoji celo mal prodast otok. Čim bolj se približuje bolškej kotlini, tem mirnejša postaja Soča. Ob izlivu Koritnice je že le 380 m. nad morjem visoka. Vendar je njena struga še vedno ozka, med sterme bregove stisnjena. Še le sredi bolške kotline, po izlivu Slatnika, razmaknejo se najenkrat Sočini bregovi in voda stopi u široko dolino. Zato se pa reka sedaj razdeli na več panog in teče jako zavito po obširnem produ, ki leži na obeh straneh prave struge. Le majhen del te prodovine je z drevjem zasajen. Ob povodnjih se Soča, se ve da, razširi in poplavi vse niže ležeče kraje, tako da je bolj podolgastemu jezeru podobna. Še le ob izlivu Boke se struga novič zoži, ali le za malo časa, kajti pred Žago se zopet znatno razširi.

Pri Žagi oberne Soča (331 m. nad morjem) svoj tok proti jugoizhodu in preuzema glavno smer naših pogorij, ter Idrijce med Sv. Lucijo in Trebušo, potem Hotenja, Kanomle itd. (glej gori str. 261). Od Žage do pod Serpenice je njena struga še precej široka. Vendar voda se derži levega brega in teče tik ob podnožju Polovnika. Ob njeni desni strani pa ležijo široka polja grušča in proda, katerega je nanesla Rezijanska bela in drugi hudourniki (Suha ali Sušec). Redí Serpenice zoži se Sočina struga tako, da ní nič širša, nego pred izlivom Koritnice. Tudi njeni bregovi postanejo sedaj zopet prav visoki in stermi. Zlasti levi breg je tako sterm, da se ob njem po 100 m. visoki melovi k Soči spuščajo. Najože in najglobokejše je njeno korito pod Prevelkom,

nasproti hribčeka Kunterja med Serpenico in Ternovim. Ravno tu pada Soča zopet prav hitro in napravlja več znatnih berznic. Tudi se pod Serpenico kaka dva krata prav močno zavije. Še le po 4 kilometre dolgem toku izvije se Soča iz tega globokega korita in prestopi zatim u ternovsko dolino. Tu se njena struga nekoliko razširi in bregovi neso več tako visoki, čeravno pa še vedno prav stermi. Ali pod Ternovim postanejo bregovi zopet visoki, struga pa ostaje še vedno dosti široka. Še le pri izlivu potoka Kozjeka zadolbe se Soča u prav ozko skalnato korito. dočim pravi bregovi neso prav zelo stermi, nego bolj žlebu podobni. Najbolj stisnjena je Sočina struga pod kobaridskim mostom, kjer voda globoko doli med dvema skalama kakor strelica iz ozkega tula šviga. Še kakih 250 metrov od mosta naprej je Sočina struga ozka, potem se pa najenkrat razširi.

Pri Kobaridu zapusti Soča visoko gorovje in prestopi med srednje (200 m. nad morjem). Ravno tu končuje tudi njeni gorenji tok in nastopi srednji, ki traja celo do Solkana. U srednjem toku je Soča že skoro popolnoma umirjena in njen pad znaša počez le 3·5 m. na vsak kilometer daljine. Po široki kobaridsko-tolminski dolini postaje tudi njena struga precej široka, mnogo širša, nego u bolški kotlini, ker ima sedaj tudi mnogo več vode. Tudi njeni bregovi so sedaj prav nizki in ravni. Le okoli Kamna in potem nasprot Gabrij so bregovi malo viši in jasno izraženi. Nasledek nizkih bregov je pa, da tu Soča mnogokrat svojo pravo strugo zapušča in bližnje zemljišče poplavlja, ali pa si celo od časa do časa drugo strugo poišče. Ob povodnjih stopa čez bregove in podsipa bližnja polja s peskom, ali pa napravlja drugačno škodo. To poplavljenje se tem lože dogaja, ker mnogi močni potoki, kateri se u tej dolini u Sočo izlivajo, o deževji z veliko silo od obeh strani skoro naupično u glavno reko hrumijo in tako njeno vodo zajezijo, da je ta potem prisiljena čez bregove udariti. Usledi vsega tega je Sočin tok med Kobaridom in Tolminom nestanoviten; sedaj se bliža bolj levemu, sedaj bolj desnemu bregu. Ker je Soča tu že zelo umirjena, zato pušča ob obeh straneh pesek in prod, katerega je iz viših krajev seboj prinesla. Zlasti pod Smastmi, Volarjem in Dolji širi na ta način po nepotrebnem svojo strugo in pustoši bližna zemljišča. Kjer je pa njena struga urejena in bolj stisnjena, tam se tudi voda po njej mnogo hitrejše pretaka, n. pr. okoli Kamna. Pod Tolminom se Sočina struga zopet zoži in reka teče tik ob Bučenici, tako da se njeno severno pobočje u velikih melih k vodi spušča.

Pod vasjo Prapetno, konec Bučenice, oberne se Soča skoro u pravem kotu proti južni, malo na zahod nagnjeni strani. Od todi teče Soča po precej široki strugi, ki se pod Modrejcami celo čez potrebo razširi. Kmalu pa se struga novič zoži in u velikih skokih hiti voda k svetolucijskemu mostu. S tega 34 m. visokega mosta je prav zanimivo opazovati globoko doli bobneče in peneče se vodo. Kakih 200 metrov niži pridružuje se Idrijca Soči Strugi obeh rek sta do 30 in še več metrov globoko zajedeni med živo skalovje a le 4—6 m. široki. U tem skalovju izdolbla je voda okroglaste kotlinice, kjer se potem zaustavlja in verti, kot bi vrela. Sım ter tja leži po strugah tudi debelo skalovje. Soča teče kaj naglo po svojem ozkem koritu, Idrijca pa prihaja bolj pohlevno od izhodne strani. Kadar Soča od velikih povodnji naraste, takrat zaustavlja Idrijčino vodo, da je daleč gore po strugi zaježena. Tudi čez Idrijco derži blizu njenega izliva precej visok most. Za vsacega tujca je sètok Idrijce in Soče prav zanimiva in mična prirodna lepota.

Od izliva Idrijce teče Soča še 4·4 kilometra po Tolminskem. Njena struga je tudi od sedaj naprej zelo zelo stisnjena, globoko u živo skalo udolbena. Bregovi so ob tem toku zelo stermi, skalnati in 80—100 metrov visoki. Malo niže od izliva Idrijce je Sočino korito na jednem mestu tako zoženo, da bi ga človek lahko u skoku preskočil. Struga je tako ozka, da se ob vodi ne more nikakor prodreti, nego da je moral človek visoko gori svoje poti izdelati. Le kjer kak manjši potok u Sočo pada, tam je voda bregove globoko izjedla in razcepila. Pri Podselih ob izlivu Ušnika se gorenji del pobočij malo razmakne, ali dolenji spušča se še vedno skoro naupično k Soči, tako da je bilo prav težko todi skozi vozno cesto izdelati. Ob izlivu Vogerčka zapusti Soča sè svojim levim bregom Tolminsko in 700 metrov pozneje tudi Kanalsko 110 m. nad morsko gladino. Natorno je, da tudi po tej stisnjeni strugi Soča mnogo hitrejše teče, nego skozi široke doline.

Soča teče od svojega 143 kilometrov dolzega toka 68·8 kilometrov daleč po Tolminskem. Na tem toku iznaša njen pad 11·5 metra na vsak kilometer. Ali ta pad je u raznih delih zelo različen. Tako iznaša ves gorenji tok Soče od izvira do Kobarida 44·8 kilometrov in njen pad na tem potu 15·6 m. na vsak kilometer. Pa tudi u gorenjem toku je pad zelo različen. Tako teče Soča od izvira do izliva Koritnice 23·5 kilom. daleč in pada na vsak kilometer čez 22 metrov. Od Koritnice do Rezijanske bele teče Soča 9·2 kilometrov

daleč in pada za 5·4 m. na kilometer. Od Bele do berznice pod Prevelkom znaša njen tok 5·2 kilom. in pad 6 m. Od Prevelka do Kobarida na 7·1 kilom. dolgem potu pada Soča zopet čez 14 m. na kilometer.

Od srednjega Sočnega toka (52·3 klm.) pripada Tolminskemu samo 25·8 kilometrov. Na tem potu znaša pad počez 3·5 m. na kilometer. Ali od Kobarida do izliva Tolminke (16·1 kilom.) je pad malo manjši in znaša le 3·23 m. Mnogo veči je med izlivom Tolminke in Idrijce (4·1 km.), ker znaša skoro 6 m., in blizu jednak srednjemu padu je tudi na dalnjem potu do kanalske meje, znašajoč 3·4 m. na kilometer.

Razen veliko manjših pritokov sprejema Soča še mnogo večih potokov in rečic od obeh stranij, zlasti pa od leve. Važnejši pritoki od te strani so:

1). Zadnjica, izvirajoča izpod Triglava, druži se pri trentarskem Logu sè Sočo.

2). Brusnik, ki izvira izpod Kaludra in Kuka ter se izliva pri Revmšici u Sočo.

3). Lepěna, izvira na zahodni strani Kaludra in se po precej dolgem, u dolini dosti širokem toku pri Dolenji Soči izliva.

4). Slatinek, izvira izpod Veršiča in se izliva nad Čezsočo. U dolini je njegova struga precej široka.

5). Kozjek. Ta blizu 7 kilometrov dolgi potok izvira pod goro Vrata in sedlom Predolino, teče skozi drežniški svet in se izliva pod Magozdom u Sočo.

6). Ročica, izvira izpod Kerna in Kožljaka, predira jugozahodni Kernov odrastek, pada čez mnoge slapove u sočko dolino in se izliva pod Ladri.

7). Potok Volovščak se izliva pri Kamnem.

8). Volarnica ali Volarja. Ta 6 kilometrov dolgi potok izvira iz južnega Kernovega pobočja, sprejema u se več manjših potokov, ki mu o deževju mnogo vode prinesejo, in se izliva pod Selišči. Med Versnom in Selici dela Volarja se svojima pritokoma prav zanimive ali malo poznane slapove. Največi in najveličastnejši je slap Brinta pod Versnom.

9). Tolminka izvira pod Slemenom med Studorom in Bogatcem ter napravlja koj pri izviru lep, ali malo komu znan slap. Na levi strani sprejema več gorskih potokov, ki se „Na prodih“ 532 m. visoko stekajo. Od todi se spušča Tolminka po globoki stisnjeni grapi precej hitro nauzdol. Zasteno ob izlivu desnega potoka je že le 323 m. visoka. Tudi naprej je njena struga zelo ozka in zlasti levi breg pod Čadri prav sterm in polen melin. Poprej nego dospe u dolino

zajé se u 150—200 m. globoko, zelo stisnjeno in nepredorno korito. Kakor hitro se iz njega izvije, sprejema na levi strani pritok Zalaščico ali Laščico, ki priteče po malo manj stisnjeni grapi. Njih setok ki nosi značajno ime „Korita" je divjeromantičen in zaslužuje, da ga vsak tujec obišče, še zlasti ker se blizu tam nahaja slavnoznana Dantejeva (Zalaška) jama. Zalaščica izvira pod Migovcem, napravlja tudi prav lep slap in sprejema na desni strani potok Volovščak (Telovček). Po 13 kilometrov dolgem toku izliva se Tolminka pod Tolminom 148 m. visoko u Sočo.

10). Lijak Godiča prihaja izpod Jalovnika in se izliva pod cesto, ki vodi u Modrej.

12). Idrijca (Idrija).

13). Vogeršček izvira severno od Loma, deli Tolminsko od Kanalskega in pada po kratkem toku niže Podsel u Sočo.

Idrijca je za Tolminsko tako važna reka, da zaslužuje posebej opisana biti. Ona izvira zunaj deželice na kranjsko-goriški meji u „Merzli rupi" 927 m. visoko. Iz početka teče proti jugoizhodu, potem se pa malo po malem proti izhodu in severu zakroži, dotica se Idrije (323 m.) in spodnje Idrije (pri Fari, 312 m.), ter doseže tolminsko mejo u Verščevju 271 m. visoko. Tukaj oberne svoj tok proti severozahodu in ohrani to smer do Reke. Od todi do Trebuše je njen glavni pravec zahodni, malo proti jugu nagnjen, le da pod Šenvidsko goro napravlja velik, s herbtom proti jugu obernjeni ovinek. Od Trebuše naprej (176 m.) tece Idrijca zopet proti severozahodu (u smeri glavne sočke doline) do njenega izliva u Sočo pri Sv. Luciji (124 m.). O povodnjih ima Idrijca mnogokrat več vode, nego Soča.

Cela Idrijčina dolgost znaša okoli 55 kilometrov; od teh pripada Tolminskemu (z njenim levim bregom) 33·4 klm. Tudi Idrijčin pad je zelo velik, ker znaša za vso dolgost blizu 800 m., tore skoro 15 m. na vsak kilometer. Na Tolminskem pa je njen pad zadosti majhen, ker znaša na vsak kilometer le 4·4 m. Vendar je tudi po Tolminskem na raznih krajih različen. Od Verščevja do Želina teče Idrijca 8·5 km. daleč in pada za blizu 5 m. na vsak kilometer. Med Želinom in Trebušo znaša tok 13·2 kilom., pad pa 4 m. Najpočasnejša je pa Idrijca u svojem dolnjem toku. Tukaj pada na 11·65 kilom. dolgi poti le za 2·8 m.

Vse porečje Idrijce po Tolminskem (z Bačo uredi) znaša 370 □ kilometrov. Od teh pa pripada na porečje Bače same 118 □ kilometrov.

Važnejši pritoki Idrijce (na Tolminskem) od leve strani so ti-le:

1. Kanomla. Le njeni izvir pod Jerebovim verhom leži na Tolminskem, izliva se pa Pri Fari.

2. Oluška prihaja izpod Jelenka, teče skoro uzporedno z Idrijco in se izliva pod Jageršči.

3. Sevnica izvira ob kranjski meji pod Erželjem, teče mimo Šebrelj in se izliva nasproti Reke u Idrijco.

4. Trebuša izvira na Kranjskem ne daleč od Idrijce in teče spočetka proti severozahodu, od Gorenje Trebuše pa naravnost proti severu po globoki ozki dolini ter se izliva po 15·8 kilometrov dolgem toku pri Dolenji Trebuši u Idrijco 174 m. visoko. Od desne strani sprejema Trebuša sledeča dva pritoka:

a) Gačnik, ki tudi na Kranjskem izvira (blizu Vojskega) in proti severozahodu teče ob meji med Tolminskim in Goriškim;

b) Hotenje, ki izvira izpod Jerebovega sedla in uzporedno z Gačnikom teče, ter pada u Trebušo malo pred njenim izlivom u Idrijco.

Od desne strani dobiva Idrijca na Tolminskem sledeče pritoke:

1. Cerknica. Ta 14 kilometrov dolgi potok izvira izpod Černega verha u najizhodnejšem kotu Cerkljanskega, teče skoro naravnost proti jugozahodu skozi Cerkno in se izliva pod Želinom u Idrijco (230 m. visoko). Njena gorenja dolina je precej široka in zlasti zahodni breg lepo raven. Pod Cerknom pa se dolina zelo zoži, tako da ob rečici ima komaj še cesta svoj prostor. Od desne sprejema Cerknica potok Zapoško, izvirajočo izpod Porezna, od leve pa malo Varesovko.

2. Jesenica izvira izpod jeseniškega sedla, na izhodni strani Kojce, in se izliva blizu Reke u Idrijco.

3. Kozarska, izvira pod bukovskim sedlom in se izliva blizu Jesenice.

4. Bača. Ta rečica izvira izpod Slatnika u voglu med kranjsko-podberdsko mejo. Blizu vasi Bača zbero se pojedini potoki, izvirajoči čez 900 m. visoko. Bača teče iz početka proti jugozahodu do Grahova. Od todi dalje skoro naravnost proti zahodu blizu do izliva, le u najzadnjem toku zavije se skoro naravnost proti jugu, malo na zahod obernjeno. Izliva se pod vasjo Bača 161 m. visoko u Idrijco. Ves njen tok je 24·6 kilometrov dolg. Njen pad je zlasti u gorenjem delu prav velik, tako da nepronehoma pada u kotlino podberdsko.

Tu se rečica precej umiri, ali vendar znaša od todi do Grahova njen pad še zmerom počez 21 m. na kilometer. Na tem potu dere Bača po globoko izdolbeni grapi. Njena struga je zelo ozka in zauzema skoro vso dolinsko širino. Le pri Prangarju se struga za dober kilometer dolžine precej razširi. Kolikor nema voda doline pod seboj, zasipa jo pa s prodom. Ob deževju je vsa dolinica z vodo zalita in potovanje je bilo poprej ob tem času zelo nevarno, dokler neso izdelali nove ceste. Pod Grahovim se Bačina struga z nova razširi, čeravno so bregovi še vedno zelo stermi. Tudi umiri se rečica še precej in pada na svojem daljnem potu le za 100 m tore blizu 10 m. na kilometer. Le pri Klovžah spušča se čez precej visok slap in šumi skozi ozko, zelo romantično premosteno korito. Pod tem slapom teče Bača prav mirno do svojega izliva.

Bača sprejema od leve strani le jeden mali pritok: Porzenskì potok, ki se pod Hudojužino izliva. Od desne strani pa dobiva sledeča pritoka:

a). Koritnica, izvira u mnogih potokih izpod Hochkogla in Gradice. Pod Nemškim rutom se vsi ti potoki zjedinijo in potem teče Koritnica po zelo stisnjeni grapi do svojega izliva pod vasjo jednakega imena.

b). Kneža. Ta 11·4 kilometrov dolgi potok izvira na zahodni strani sedla Suha in izpod Vogla. Pod knežkimi Ravnimi zberajo se potoki u stisnjeni grapi in sprejemajo malo niže od desne strani pritok Lipovček (408 m. visoko). Od todi pade Kneža še za 190 m. (tore poprek 28 m. na kilom.) in še le malo pred izlivom, pod vasjo tega imena, umiri se nekoliko ter razširi svojo strugo.

Desni pritoki Soče:

1. Koritnica (bolška), izvira u kotu med Mangartom in Jalovcom, teče 18 kilometrov daleč večinoma proti jugu in se izliva pod vasjo Koritnico u Sočo (380 m. visoko). Ker teče Koritnica naravnost od predelskega sedla proti bolški kotlini in ker je tod mimo prestara predelska cesta vodila, zato so stari mislili, da je ona pravi vir Soče. Koritnica sprejema na desni strani izpod Predela Predelico, u katero pada Mangartski potok; in Možnico izpod Černjelca. Na levi strani pa se izliva u Koritnico sušec Bavšica. Pri bolški soteski predira Koritnica 470 metrov dolgo, okoli 50 m. globoko in po nekih krajih komaj dva metra široko, zelo romantično korito, po katerem je rečica svoje ime dobila. Njen pad znaša od izliva Predelice dalje na 11 kilometrov dolgem potu 260 m., tore na vsak kilometer po 23·6 m.

2. Glejon (Glijun, Gliven?) ali Loj je kratka rečica, ki izvira izpod Velikega skednja na zahodni strani Plužine. Vije se nekoliko časa po bolškem polju in sprejema od leve (navadno suhi) potok Pritok. Glejon se izliva u Sočo na polu pota med Bolcom in Žago.

3. Boka izvira izpod gore Kopa (1435 m.) kot visok slap, ki se čez naupično steno globoko doli stermoglavi in pri tem na tisoč in tisoč vodenih nitij cepi ter na tla padajoč na vse strani perši, tako da se voda od zdole gore u podobi bele megle zopet uzdiga. Izpod slapa odteka se voda po kratkem potu u Sočo nad Žago.

4. Rezijanska bela ali Rezija (Rio Bianco) izvira u dveh potokih na obeh straneh Mužca na Beneškem. Južni potok se imenuje Bela, severni pa Učeja. Oba se družita pri vasi Učeja blizu austrijske meje in delata potem nekoliko časa goriško-beneško mejo, dokler ne prestopi Rezija popolnoma na Tolminsko. Rečica teče večinoma izhodno, malo proti severju obernjena. Po blizu 12 kilometrov dolgem toku (po Bolškem teče le 7 klm. daleč) izliva se Bela pod Žago u Sočo, 330 m. visoko. Za Bolško znaša njen pad 38 m. na kilometer. Njena struga, zlasti dolenja, je prav globoko zajedena med golo skalovje in ob rečici derži le zelo nevarna steza u Rezijo. Ker deroča Bela ob deževju zelo narašča, zato je nanesla ob svojem izlivu že celo puščavo peska in proda, ter podsula mnogo rodovitne zemlje, čeravno pridni Žagarji uzterpljivo branijo poplavljenje niže ležečih zemljišč.

5. Sušec (Suha) je mal hudournik med Žago in Serpenico.

6. Idrija. Ta 7·2 kilometrov dolga rečica izvira na južni strani Starega sela, le 254 m. visoko, na zelo močvirnati ravnici. Njen tok je proti izhodu obernjen, le blizu Kobarida se zavije proti jugu in potem proti jugoizhodu ter se pod Idrijskim u Sočo izliva, ravno nasproti Ročice. Ves Idrijin tok je počasen, tako da znaša njen pad počez le 8 m. na vsak kilometer. Ali u gorenjem toku se Idrija nenavadno leno vije, tako da se njeno gibanje komaj pozna in zato redi ob svojih bregovih precej veliko močvirje. L. 1874 pa so začeli urejati njen tok in, odkar so jej izkopali bolj ravno strugo, teče tudi hitrejše in močvirje gine. Sploh je pa Idrijina struga zelo ozka in nizka ter z gostim germičjem obrastena. Med Sužidom in Svino izliva se u Idrijo hudournik Šijak, ki prinaša silno mnogo proda z Matajorja.

7. Draganjšček in Kokošjak sta dva potoka, ki se pod Idrijskim u Sočo izlivata.

8. Kamnica je potok, ki izvira u Kolovratu in se po kratkem toku nad tolminskim mostom u Sočo izliva. O deževju tudi on silno narašča. Po mnenju Dr. Prokopa ima Kamnica zdravilno moč, ker je u njej mnogo rudnin raztopljenih. Zato so napravili ob njej malo, zelo jednostavno kopališče.

9. Ušnik, precej velik potok, ki izvira u Kolovratu nad Čiginjem in se izliva pri Podselih.

10. Lepenek, potok, izvira u Kolovratu izpod gore Jež, deli u gorenjem toku Tolminsko od Kanalskega in se izliva pod Doblarjem.

Tudi Nediža (Natisone, Nadeis) je prav za prav le desni pritok Soče, ker se po Teru u njo izliva. Ali ker je ta izliv daleč zunaj naše deželice, zato se Nediža na Tolminskem lahko kot posebna reka smatra. — Nediža izvira okoli 1000 m. visoko na južni strani Golovca in sicer u mnogo potokih, med katerimi je najvažnejši Černi potok. Ta teče ob beneški meji od severa proti jugu in pod Srednjim berdom se druži (440 m.) z Belim potokom, ki prihaja od beneške strani. Tu še le dobi Nediža svoje ime, se počasi proti jugoizhodu oberne in teče zmerom ob meji. Pod Logmi (330 m.) zasukne se potem na izhod in kmalu zatim proti severoizhodu do Podbele. Od todi je njen tok večinoma izhoden do Kreda. Tu pa se najenkrat zasukne proti jugu in jugozahodu do beneške meje med Mijo in Matajorom. Od todi teče potem med beneškimi Berdi mimo Čedada dalje po frijulski nižini in se izliva pri Trevignanu u Ter in, prestopivši zopet na goriško stran, združi se potem pri Turjaku sè Sočo. Ves njen tok znaša 60 kilometrov, na Tolminskem pa le 21 kilometrov (uštevši dolžino Černega potoka). Na svojem umirenem potu od setoka Černega in Belega potoka pa do beneške meje nad Stupico pada Nediža za 8·7 m. na vsak kilometer. Vse njeno porečje na Tolminskem obsega 74 |□| kilm. (uštevši 10·7 |□| klm. sveta onkraj livškega sedla).

Nediža sprejema od desne strani rečico Legrado, ki izvira na Beneškem blizu Čaněble in teče proti severoizhodu, od Robidišča naprej ob tolminsko - beneški meji ter se pod Logmi u Nedižo izliva.

Na levi strani se izliva u Nedižo (razen mnogo potokov, n. pr. Jamnik na zahodni strani Breginja) še Bela, ki izvira izpod Mužca in teče skozi Breginj, ter se Podbelo u Nedižo izliva (285 m. visoko). Ob deževju narašča ta pritok silno in ker se naupično u Nedižo zaganja, zaustavlja njeno vodo in prouzročuje tako z Nedižo uredi poplave bližnjih

zemljišč („podbelskega polja“). Zato se nahaja ob Belinem izlivu in niže doli prav mnogo prodnatega sveta. Tudi naprej ob Nediži je njen široki breg ves s peskom podsut in reka se tu cepi na več panog („curkov“).

U Nedižo se izliva tudi Reka ali Alborna, ki izvira izpod livškega Kuka, prestopi po kratkem toku na Beneško in se potem s Kozico združena pri Ažli u Nedižo spušča. Njeno porečje na Tolminskem je zelo majhno.

Jezer Tolminsko nema. Le po visokih gorah se nahaja mnogo planinskih jezeric, zlasti med Kernom in Triglavom. Med temi je največe jezero za Kernom, u dolini med planinama Na polju in U duplji. To jezerice leži 1383 m. visoko nad morjem in zauzema blizu 560 arov (0·056 □ klm.) sveta. Redi ga večinoma snežnica in zdi se, da ima koji podzemeljski odtok. Do sedem mesecev je sè snegom in ledom pokrito.

Tudi močvirja je natorno le malo na Tolminskem. Skoro jedino je takoimenovano Blato u kobaridski dolini. To močvirje redi potok Idrija, ki jako leno teče po omenjeni dolini. Merzličasti obrazi prebivalcev bližnjih vasij ovajajo že na pervi pogled obžalovanja vredno in u gorskem kraju nepričakavano nauzočnost predobro znanega gosta nižav (t. j. merzlice). Kadar močno dežuje in sè stermih gorâ veliko lijakov prišumì, napolni se vsa mlakuža z vodo, da se vidi kot majhno jezero. Zaradi popolnoma ravnega zemljišča ne more se voda zadosti hitro odtekati. Po verhu tega je poprej z Matajora tekoči potok Šijak še dolino kakor z jezom zapiral. Prod, kateri je lijavina seboj nosila, zviševal je ta jez in dolino tako gradil, da se je voda gori do Starega sela zaustavljala ter udarjala čez kupčijsko cesto na Čedad, ki je za vso gorsko stran zelo važna. Ta cesta je bila učasi tako pod vodo, da je bilo prav nevarno po njej voziti se. In ako je še huda zima pritisnila, tedaj je bila vsa hoja in vožnja za več časa pretergana. Pervo četert ure svojega toka pa nema Idrija tudi pri navadnem vremenu nikake prave struge, nego se odceja skoro po vsi dolini razdeljena. *) Ker se je na Blatu obilo sena pridelovalo, zato so se nekateri kratkovidneži dolgo protivili njegovemu izsušenju. Še celo riž so bili poskusili sjati na tem močvirju, ali brez posebnega uspeha. Pred začetkom izsuševanja obsegalo je Blato okoli 1·6 □ kilometra.

---

*) Glej grof Coroninov spis: Ueber Bodenmeliorationen in Görz.

Po dolgem govorjenju in mnogem sklepanju začeli so zadnjič Blato sušiti spomladi l. 1874. Vse stroške izmočvirenja preračunili so bili na 40.000 gold. U ta namen dala je deržava hitro 4000 gld. in obljubila še drugih 6000 gld. Druge stroške je prevzel deželni zalog goriški. Vse podjetje je vodil deželni inženir Baubella. Do sedaj so najsilnejša dela že izveršena, t. j. dolgi prekop od početka Blata do Kobarida in most čez ta prekop, po katerem teče Šijak na severno stran Idrije in pušča tam seboj prinešeni prod.

Nekdanje močvirje pod vasjo Dolje je že večinoma izsušeno in u travnike spremenjeno.

Tudi slatine in mineralne vode se nahajajo po Tolminskem. Na to kažejo že lastna imena nekaterih studencev in potokov, n. pr. Slatinek pri Čezsoči. U takoimenovanih „koritih“ pred vasjo Zalazi nahaja se prav blizu Tolminke topel studenec („toplica“), ki bi se dal lahko porabiti za zdravilne toplice.

Ali naši studenci in reke bili so dozdaj še premalo znanstveno preiskovani. Le Kamnico preiskoval je Dr. Prokop in poterdil njeno zdravilno moč. Zato pa radi zahajajo domačini in bližnji tujci tja kopat se, čeravno je kopališče zelo primitivno.

Celo periodični studenci nahajajo se pogostoma na Tolminskem. Jeden tak je n. pr. u Ravnih pri Cerknem. U cerkniški dolini izvira pri „Frikuli“ (dobro uro od Cerkna proti Novakom) prav močen studenec, ki vsakih pet minut skoro popolnoma presahne, potem pa u novič z veliko močjo priteče in po grapi zašumi. O lepem vremenu ima mnogo več vode, nego o deževju.

Znan je tudi mezli studenec pod vasjo Prapetno ob cesti iz Tolmina k Sv. Luciji. Njegova voda napravlja velik glad onemu, ki jo pije. Kot nekaj posebnega se mora omeniti tudi veliko število močnih studencev, ki izvirajo u Kobaridu izpod hriba Sv. Antona. Skoro izpodi vsake hiše izvira po jeden studenec in mnogi so celo potočičem jednaki.

D. Geologiška sestava.

Ohrodje tolminskih gorâ ní posebno staro, ako se primerja z onimi skladi, kateri sestavljajo srednje Alpe. Tvarina naših gora sterdila se je u kamenje še le tedaj, ko so že perve rastline zemeljsko skorjo preprezale, in ko so že perve živali po vodah živele. To dobo imenujejo geologi „palaiozoiško“ in takrat postale sklade prištevajo „primarni tvorbi“.

Ali večina našega kamenja (t. j. vapnenec) niti ní postala u tej dobi, nego še le u naslednji, „sekundarni“, dočim nahajamo iz perve le malo sledu po Tolminskem.

Ako na čez pregledamo tvarino tolminskih gora, najdemo, da je vse visoko gorovje na severni strani Breginja, Kobarida, Tolmina in Podberda sestavljeno iz dachsteinskega vapnenca „rhätiške tvorbe“ (iz druzega oddelka sekundarne dobe). Le u bolški kotlini nastopajo rudeči vapnenci in vapneni skriljenci (četertega oddelka te dobe) ter sivi peščenci, ki so mnogokrat u konglomerate sterjeni (kreda). Med srednjim gorovjem se prikazuje dachsteinski vapnenec le na Matajorju. Ob južnem pobočju visokih gora ležijo po verhu dachsteinskega vapnenca sedaj rudeči peščeni vapnenci in laporji (Mergel), sedaj sivi peščenci in vapneni konglomerati; sedaj laporasti, sivi ali celo černi, učasi z rogovcem pomešani vapnenci. Vsi ti stvori ležijo jeden poleg in poverh druzega, brez posebnega reda, tako da jih je težko razločevati.

Pogorji Mija in Kolovrat pripadata krednati tvorbi. Ta je sestavljena najbolj iz peščenca, lapora, konglomeratov in vapnenca, u katerih se nahajajo okamnine školjk „rudistov“ (zato „rudistni vapnenci“). Obdana je ta tvorba na severni in južni strani od vapnenskih prog, ki se vlečejo od severozahoda proti jugoizhodu; le pri Volčah se razširja jedna proga proti severu. S to vapnensko progo u zvezi so peščenci, konglomerati in vapnenci, ki deržijo od Volč proti jugu celo do Kanala. Na livškem sedlu proti Kobaridu ležijo verh laporskega vapnenca peščenci, konglomerati in urgonijske brekcije. U Kamnici, potem okoli Modreja, Sv. Lucije in Podmelcov nastopajo u velikih plastih sivi in rudeči laporski vapnenci, pomešani z rogovcem in razkrojeni na tanjke skrile. Ravno ti laporski vapnenci prikazujejo se tudi u sredi krednate tvorbe ob Soči med Podseli in Doblarjem. Ker se ta tvorbina nahaja zlasti okoli Volč, zato so jej dali geologi ime „volčanski vapnenec“.

Ternovska planota, tore vse Tolminsko na levi strani Trebuše, Idrijce in Soče sestavljena je od belega vapnenca, ki se imenuje „plassenski vapnenec“ in pripada gorenji jurski tvorbi (iz tretjega oddelka sekundarne dobe). Tu pa tam je ta vapnenec sterjen u čudne konglomerate, polne okamnin.

Vse Cerkljansko od Trebuše do Grahova in Podberda sestavljeno je iz starejših, ogljenih in triasnih tvorb. Skriljenik in vapnenec ogljene tvorbe prikazuje se le okoli Cerkna in sploh po dolini Cerknice, kakor tudi po bački dolini od

Hudejužine nauzgor. Vse ostalo zemljišče, t. j. bačka dolina med Hudojužino in Podmelici, ter idrijska dolina od Trebuše do kranjske meje, pripada triasni tvorbi.

Iz novejše „tercijarne dobe" nahajamo po Tolminskem le malo tvorb, n. pr. u gorenji sočki dolini, potem okoli Breginja, Volč, Modrejec in Ljubinja. — Tudi naplavine iz najnovejše „kvartarne dobe" nahajajo se le po sočki dolini.

Ako natančnejše pregledamo posamezne tvorbe, ozreti se moramo pervič na najstarejšo ogleno tvorbo. Kakor že rečeno, prikazuje se ta ob gorenji Cerknici in gorenji Bači. Oglena tvorba obeh dolin razdeljena je po triasni progi, ki se vleče od Orehka čez Gorje in Poče do kranjske meje. Na njeni južni strani sestavljajo ogleno tvorbo černi, bliščeči se skriljenci, potem peščenci in gnajsu podobni konglomerati. U skriljencu nahajajo se debele plasti gostega, drobnozernatega vapnenca, zlasti med Cerknom in Labinjem na jedni, ter Škofjem na drugi strani. Druga proga černega vapnenča (trias ?), obdanega od rudečega peščenca, sestavlja verh Škofje ter se vleče u dolino do cerkve sv. Jarneja. Vapnenec te tvorbe se nahaja šc na izhodni in severni strani Novakov. U sredi skriljenca oglene tvorbe prikazuje se močna proga belega vapnenca pri Trebenčah, Poljani in Njivici, ki je zelo podoben dachsteinskemu in oglenemu vapnencu u zilski dolini in u Karniji.

Oglena tvorba u bački dolini sestavljena je skoro samo iz temnosivih ali černih, malo bliščečih skriljencov. Ti ogleni skriljenci prikazujejo se trikrat na svetlo: na Rasoki, pri Kuku in pri Kalu. Pervi in tretjikrat leži po verhu njih volčanski vapnenec in potem rudeči laporski skriljenec; drugikrat (pod Kalom) pa poprej skriljenec in potem vapnenec, na katerem leži zopet tretja plast oglene tvorbe. Ogleni skriljenci so povsodi prav dobro razkriti. Samo pri Hudojužini se nahajajo med njimi peščeni, sivi, od belih kalovcev („Spathe") pretkani vapnenci in vapneni skriljenci. Vsi nasadi so proti severu nagnjeni, kakor tudi više ležeči volčanski in černi vapnenci. Po verhu oglene tvorbe nahajajo se okoli Porezna, Hoč in dalje ob pobočju proti Kuku in Tertniku sivi ali rudeči laporjevi skriljenci in vapnenci, ki se naslanjajo na tvorbe južnih obronkov dachsteinskih gor, in se bodo tore pozneje omenili. Vsi ti nasadi so dosti močno proti severu nagnjeni. Tudi na izhodni strani Grahova pod „kassianskimi skladi" in okoli Nemškega ruta nahajajo se še sledovi oglene tvorbe, pomešani z mnogo mlajšimi tvorbinami. U silur-

skem skriljencu Podberdom našli so okamnele ostanke morske trave Fucus antiquus Strnby.

Na zahodni in južni strani oglene tvorbe naslanjajo se na njo mlajše triasne tvorbe. Ona triasna proga od Poč do Orehka vleče se naprej čez Kojco Bukovo in Grahovo do Podmelcov. Ob tej progi ležijo po verhu ziljskih skriljencov tako imenovani kassijanski nasadi in po verhu teh černi vapnenci, ki sestavljajo Kojico. Kassijanski nasadi obstoje iz sivih ali rujavih debelih peščencov, ali pa iz černih, bliščečih, tanko razkrojenih škriljencov; ali slednič iz vapneno-laporske tvorbine, ki se u tanjkih skoro vodoravnih, malo proti jugozahodu nagnjenih nasadih med seboj menjajo in zlasti pri Selih nad Podmelici z okamninami obilujejo, katere baš pričajo, da so to pravi kassijanski nasadi. Omenjena proga ní nikjer do 40 m. široka. Pri Grahovem se spušča mali odrastek u koritniško dolino. Od Tumlin zavije se potem čez Sv. Peter u Lojah do Sel in izgine potem pod to vasjo. Med Knežo in Humom prikazuje se zopet manjša proga kassijanskih nasadov. Jedna zelo ozka proga teh nasadov derži tudi od Orehka čez Jesenico, Zakojico, Hudojužino in Obloke do Znejil. Okoli Oblok se nahajajo u teh nasadih tufu podobni peščenci. Na Ritavcu nad Jesenico leži po verhu kassijanskih nasadov černi krinoidinski vapnenec z belonitnimi brekcijami.

Med Grahovim in Nemškimrutom leži 120—150 m. močni nasad černih, tanjko razklanih vapnencev. Njih gola rebra se ob Koritnici prav dobro vidijo. Hitro u soteski nad vasjo Koritnico derži čez potok most, ki se na obeh straneh naslanja na černe, rogovčeve vapnence, ki ležijo nad kassijanskimi nasadi. Ko se potem soteska razširi, pelje pot ob desnem pobočju čez tanjko razklane černe vapnence. Okoli Prisenika se menjajo mogočni vapnenčevi nasadi s tankim vapnenim škriljencem, ki so zelo podobni ziljskim. Od Prisenika do izliva grantskega potoka u Koritnico nahajajo se med temi vapnenimi nasadi še sivi ali rudeči peščenci, ki se tim bolj širijo, čem bolj se bližajo omenjenemu potoku in zadnjič prehajajo u mogočno rudečo peščenčevo tvorbino. S to pa tudi izginja triasna tvorba, ker se že hitro u grantski grapi prikazujejo mnogo mlajši (jurski) rudeči skriljenci in sivi vapneni skriljenci. Na južni strani gore opisane proge kassianskih nasadov prikazuje se triasna tvorba u drugačni podobi. Dočim se na severni strani med njo ne nahajajo peščenci, prikazujejo se ti na jugu u pisanih, mogočnih nasadih („werfenski skriljenec“) hitro po verhu oglene tvorbe.

Oni napolnjajo idrijsko dolino od Želina nauzgor čez kranjsko mejo in zavijajo se potem na sever u cerkljansko kotlino, kjer se prikazujejo na južni strani Cerkna in imajo polno okamnin okoli Čel. Tudi del Škofjega pobočja pri Čapležu sestavljen je iz pisanih peščencev. Werfenski skriljenec nahaja se še pri Sevnici in Verhovcu na južni strani Šebrelj, zavija se potem u hotenjsko dolino in napolnuje njeni doljni del celo do Trebuše. U gorenjih peščenčevih nasadih prikazujejo se tudi vapneno-laporske plasti, u katerih se nahajajo najbolje ohranjene okamnine. Te plasti so navadno zeleno, žolto-rudeče ali rudečkasto, redko tedaj bolj temno pobarvaue in se ne dajo nikoli cepiti na tanjke skrile, kakor n. pr. više ležeči černi vapnenec („guttensteinski vapnenec"). Take vapneno-laporske plasti se nahajajo še u grapi med Zakrogom in Lazcem ter ob setoku Idrije in Cerknice. — Na pisanem peščencu ležijo „guttensteinski vapnenci" zlasti na levem bregu Idrijce od Jageršč čez Jelenek do Fare. Pri Otaležu so ti vapnenci u idrijski dolini zelo razdrobljeni. Peščenec in černi vapnenec naložen je u skoro vodoravnih, ali pa malo proti severu položenih nasadih.

Okoli potokov Sevnice in Kozarske ležijo mlajše d o l o m i t o v e t v o r b i n e, katere prištevajo nekateri že naslednji „rhätiški tvorbi". Tudi med temi tvorbinami ležijo najgloblje ziljski vapnenci in skriljenci (prikazujejo se pri Zakrižu) potem pa pisani peščenci. Po verhu njih ležijo peščenasti ali konglomeratasti tufi, ali pa takoimenovana „pietra verde", sestavljena iz augitporphyrskih erupcij. Ta se nahaja med dolomitom in guttensteinskim vapnencem pri Jageršćih in Sevnici, ali pa u globočinah dolin pri Laharni in Reki ter pod Šebreljami in na Stopniku globoko doli do Idrijce. Le okoli Raven prikazuje se dolomit visoko gore na pogorskem herbtu, pomešan z augitporphyrom. Pri Jablanici nad Jageršči ležijo po verhu pietre verde tufi in černi vapneni skriljenci, u katerih so poskušali premog kopati. Ali nasadi neso tako debeli, da bi se mogla u njih močna premogova žila najti. Jednaki černi, tanjko razkrojeni vapneni skriljenec (z okamnino Halobia Lomelli Wiss.) se nahaja tudi u laharnski dolini naravnost po verhu pietre verde, ki je ob izlivu Kozarske precej mogočna. Drugodi pa leži neposredno verhu pietre verde dolomit, učasi lepo zložen u skoro vodoravne nasade, učasi pa (okoli Šebrelj in na izhodu Reke) brez skladov, bel in luknjičast.

Le manjšina dolomitske tvorbe je u vodoravne nasade zložena, n. pr. u cerkniški dolini med Cerknom in Želinom.

Tu so nasadi okoli 8 centimetrov debeli in kažejo na svoji sperhneli poveršini lepe okamnine bivalv. Večina dolomita pa je nezložena, n. pr. zahodno od Želina, od izliva Cerknice do Ravnij. Le redko kje (n. pr. Na lazu) se nahaja u dolomitu kakošno mesto, kjer se vapnenec še ní spremenil u dolomit. Od izliva Gačnika do gorenje Trebuše prikazuje se proga černih vapnencev in vapnenih skriljencev, u kateri se nahajajo sledovi rabeljskih skladov, vendar ne pripada cela proga tej tvorbi. Nad temi černimi vapnenci leži okoli Dolenje Trebuše beli luknjičasti dolemit in po verhu njega (proti Čepovanu) plasenski vapnenci. Nasadi so tu še precej močno proti jugu nagnjeni.

Dolomitska tvorba se nahaja tudi okoli Triglava in sicer na tolminski strani u Trenti okoli cerkve M. D. Pcd njo ležijo nasadi laporskih vapnencev, kakor tudi u Bohinju na južni strani Dražkega verha.

Ravno tako je tudi Mangartov greben iz dolomita sestavljen, le da je vapnenec na verhu Mangarta manje dolomitast in z rogovcem pomešan. Ti dolomitovi nasadi so zelo debeli, dajo se le s težavo ločiti, ter padajo navadno proti jugu. Visoko gore, na desni strani izpod Mangarta izvirajočega potoka začeli so bili železo kopati in, kakor se zdi, dobili so bili nekaj slabe rude. Tam se nahaja prostorna jama, u kateri je ilovica rudeče pobarvana od železnega oxyhydrata. Med to ilovico ležijo peščene scvertine, kot krompir debele.

Tudi pobočja ob Predelici in Mangartovem potoku sestavljena so iz gorenjega alpinskega vapnenca, ki je že popolnoma u dolomit pretvorjen. Ta dolomit je zložen tako lepo u 0·3—0 5 m. debele nasade, da so ga geologi večinoma smatrali le za navadni vapnenec. Gornji dolomit je učasi prav gost, učasi pa bradavičast in to brez posebnega reda. Na Predelu se nahaja u dolomitu lepi rujavi kalavec, ki je kakor lupine pregnjen.

Za triasno sledi r h ä t i š k a f o r m a c i j a, kateri pripadajo vse naše visoke gore, sestavljene od dachsteinskega vapnenca (liasne dobe), u katerem se nahajajo goste okamenine takoimenovanih „bivalv“ (Cardium triquetrum), t. j. kravljim parkljem podobnih školjk. Dachsteinski vapnenec naložen je u najmogočnejših skladih celo do verhov naših najviših gorâ. Sočka, koritniška in rezijanska dolina so popolnoma zajedene med dachsteinski vapnenec. Ta ima skoro zmerom svetlosivo ali belo barvo in po nekaterih sklâdih se nahajajo zelo tanjke kremenčeve plasti. Zato letijo îskre od njega, (kakor tudi od dolomitastega vapnenca), ako s kladivom po njem tolčeš.

Dachsteinski vapnenec je povsodi lepo u $1/2$ — 1 m. debele nasade zložen, ki so u Triglavovem in Mangartovem pogorju od severa proti jugu nagnjeni (pod kotom 20—25°) in se počasi proti izhodu znižujejo. U Kaninovem pogorju so nasadi skoro vodoravni, le blizu severnega in južnega pobočja malo nauzgor prizdignjeni. Ta prizdignjenost postaja na jugu vedno veča, tako da so dolnji nasadi ob levem bregu Rezijanske bele že močno proti severu nagnjeni. Tudi u Stolovem in Mijinem pogorju so dachsteinski nasadi proti severu nagnjeni, ali ne močno. Ista razmera se ponavlja tudi u Kernovem pogorju; u nemškorutarskem pa so nasadi že bolj stermo na sever nagnjeni.

Na južnem pobočju Prisanka blizu ondešnje planine in verh planine Zapotok u zadnji Trenti ležijo po verhu dachsteinskega vapnenca konglomerati in brekcije gorenje kredne tvorbe. Te nad 1500 m. visoko ležeče tvorbine so ostanki nekdanjih reških bregov.

Po nekaterih krajih je dachsteinski vapnenec mlajše j u r s k e t v o r b e iz časa, ko so živeli sauriji (strašanski zmaji in krokodili). Sledovi te tvorbe nahajajo se že u bolški kotlini (ob južnem pobočju Velikega verha nad Bolcem, pri bolški soteski pod diluvijalno tvorbo, ter izhodno od Koritnice) in na severnem pobočju Černega verha pri Soči. Na teh mestih se prikazujejo rudeči vapnenci, potem rudeči in sivi vapneni skriljenci, katerih starosti neso mogli geologi natanjčno določiti.

Brez dvombe pa pripadajo jurski tvorbi vapnenci, ki napravljajo sleme Stolovega podgorja. Tu ležijo po verhu dachsteinskega vapnenca skoro popolnoma vodoravno in se dajo prav lahko slediti od Podbabe nad Kobaridom do znožja Stolovega. Na sedlu med Podbabo in Stariskim verhom leži mnogo velikih skal tega rudečega vapnenca, ki so se od zgore dol pritočile. U tej tvorbi se nahaja mnogo amonitskih okamnin, ali le redko so dobro ohranjene.

Tudi u dolini Rezijanske bele, ob podnožju Velike babe prikazuje se ozka proti severu nagnjena proga istih rudečih, z rogovcem napolnjenih vapnencev, ki se vlečejo od Žage celo čez beneško mejo. Prav u isti smeri nahajamo mali nasad skriljastih rudečih vapnencov in pod njimi zelenkaste vapnene peščence tudi pod verhom Slemena, izhodno od Kerna, in sicer popolnoma med dachsteinskim vapnencem.

Za jursko sledi k r e d n a t v o r b a. Tudi od te se nahajajo sledovi u bolški kotlini in sicer po verhu rudečih vapnencev pri Koritnici ter ob poti iz Koritnice u Bolec. Tu se

prikazujejo temno barvani debeli peščenci in konglomerati, ki so močno proti zahodu nagnjeni in malo tudi proti jugu. Nad konglomerati leži sivi peščenec in lapor, zlasti na zahodni strani Bolca. Pri Črezsoči se prikazujejo sivi ali rudeči peščenci in laporji, kakor tudi na južnem pobočju Kerna, in se imajo beržkone prištevati takoimenovani „scagli" gorenje kredne tvorbe. Tej „scagli" podobni so tudi rudečkasti in sivi laporji, potem peščeni vapnenci in peščenci, ki napolnujejo vso nedižko dolino še tja čez Breginj. Tu so scaglini nasadi močno proti severu nagnjeni. Po verhu njih leži okoli Breginja gruščev nanos.

Kredni tvorbi pripada skoro vse kamenje na južnem pobočju visokih gora in potem vse tvorbine po sočki dolini okoli Tolmina, Volč in Sv. Lucije. U sočkí dolini leži najniže „volčanski vapnenec" in po verhu njega kaprotinski vapnenec dolenje kredne tvorbe, oba u vodoravnih nasadih. Kaprotinski vapnenec prikazuje se na severnem pobočju livškega Kuka, potem na levi strani Soče nad Selišči in Volarji, le da ga tu mnogi gruščevi plazovi pokrivajo. Potem se vleče kaprotinski vapnenec čez Gabrije, Dolje, Zatolmin, Žabče in Poljubinj, kjer se zelo razširi ter sestavlja sleme med Zalaščico in Godičo. Čez Ljubinj zavija se potem ista proga do Modreja. Na vsej tej poti spremljajo in pokrivajo kaprotinski vapnenec rudeči ali sivi laporjevi skriljenci.

Po verhu kaprotinskega vapnenca in skriljenca leži druga proga, ki je pervi podobna. Sestavljena je iz laporjevega vapnenca, ki je učasi zelo podoben volčanskemu, učasi pa tudi rudečkast, čern in bituminozen. Ta proga sestavljena je vsa iz volčanskega vapnenca, samo da je med njim uklenjena od Ternovega do Drežnice plast rudečega skriljenca z rogovcem. Vleče se od Ternovega in Drežnice naprej čez Libušnje in Versno, kjer se zelo stisne in potem še le u Merzlem verhu zopet razširi in nadaljuje čez Čadra, Zalazi in Žabče, do Kobiline glave nad Podmelci, ki obstoji vsa iz tega vapnenca. S početka je barva teh laporjevih vapnencev rudeča do Zalazov, med Zalazi in Žabči so bolj tamni in bituminozni, na Kobilini glavi pa sivi. Pri Zalazih in Žabčih se nahajajo mlajše okamnine brachipodskih terebratul. Vsi nasadi so močno na sever nagnjeni. Verh Ozeben na južni strani Drežnice je sestavljen iz dachsteinskega vapnenca, po verhu katerega leži volčanski vapnenec in rudeči laporski skriljenec, ob Ročici pa kaprotinski vapnenec ter ž njim združeni laporski skriljenec in peščenec. Pod Kosečem začenja že sivi laporski skriljenec, ki se u mogočnih nasadih ponavlja in sestavlja

celi dolenji del gore Pleče. Po verhu tega sledi na Kupskah scaglin peščenec ter verhu njega dachsteinski vapnenec u Kernu in Kožljaku. Najgorenji sivi peščencev nasad razlikuje se prav lepo od dachsteinskega vapnenca u Kožljaku. Vsi skladi so močno in jednakomerno proti severu nagnjeni, le dachsteinski vapnenec je malo bolj položen.

Izhodno od vasi Kerna in na severnem pobočju Merzlega verha leži verhu volčanskega vapnenca več nasadov kaprotinskega vapnenca tjadoli do Zastene. Med temi so pa tudi plasti sivih in rudečih laporjev ter peščencov. Po verhu teh nasadov prikazuje se od Rebra do Zastene tretjikrat volčanski in verhu njega zopet kaprotinski vapnenec do Petrovča. Tu sledijo še jenkrat laporjevi peščenci in še le potem dachsteinski vapnenec, ki sestavlja Sleme. U dolini Tolminke pa leži hitro po verhu kaprotinskega dachsteinski vapnenec. Vsi ti nasadi so pravilno in redno, precej stermo proti severu nagnjeni, le verhu Slemena so dachsteinski nasadi bolj vodoravno.

Tudi na izhodni strani Jalovneka sledijo si na jednaki način proge volčanskega vapnenca ter rudečega in sivega kaprotinskega laporja čez Lisec, Nemškirut, Znojila, Tertnik in Bačo blizu do sedla Petrovoberdo. Ali nasadi so tu zelo neredni in tvorbe se zelo spreminjajo. Verh Tlake n. pr. je zložen na kassianskih nasadih. Po verhu teh sledi černi triasni vapnenec in za tem kaprotinski vapnenec ter sivi laporski skriljenci. Vsi ti nasadi so le malo proti jugozahodu nagnjeni. Okoli Lisca prihajajo černi vapnenci zelo debeli. Verhu njih ležijo sivi in rudeči laporjevi skriljenci (verh Lisca) in nad temi volčanski vapnenci. Potem sledijo mogočni nasadi ziljskega skriljenca (oglene tvorbe) in za tem zopet volčanski vapnenec. Verhu tega se prikazuje na Ploči rudeči laporski skriljenec in nad njim leži tretjikrat volčanski vapnenec. Še le verhu tega je naložen dachsteinski vapnenec, ki sestavlja ves gorenji del nemškorutarskega pogorja (nad 1400 m. višine). Vsi ti nasadi od Sv. Petra u Lojah nauzgor padajo še dosti stermo proti severu.

Od Nemškega ruta naprej je kredna tvorba zelo stisnjena med dachsteinskim vapnencem ter med gore opisano triasno in ogleno tvorbo. Okoli Nemškega ruta prevagujejo kaprotinski vapnenci in rudeči laporji nad volčanskim vapnencem. Na Porznu se zopet prikažejo sivi laporji, ali zelo podobni ilovičasti opoki.

Kolovratovo pobočje med Kobaridom in Livkom je sestavljeno iz peščenca in konglomeratov, ki so popolnoma jednaki volčanskim. Kukovo severno pobočje od nad Fonov celo

do soške dolme obstoji iz po koncu postavljenih nasadov kaprotinskega vapnenca. Od Kuka se vleče skoz Kamnico, čez Volče, Modrejce, Modrej in Sv. Lucijo do Klovž (skoro do izliva humskega potoka) proga **volčanskega vapnenca**. Isti vapnenec se nahaja tudi u sočki dolini med Doblarjem in Podseli. Pojedini nasadi tanjko razkrojenega vapnenca so zelo nizki, učasi stermo postavljeni (n. pr. u Bučenici do Soče) učasi pa večkrat zviti in pregnjeni (sterma stena pri Modreju). Po verhu volčanskega vapnenca ležijo povsodi debelejši nasadi temnih, nerazcepljenih vapnencev ali brekcijsko konglomeranih vapnenih nasadov. U teh se nahajajo zelo poškodovane okamnine „kaprotine“ imenovanih školjk (odtodi „kaprotinski vapnenec“). Vendar te okamnine neso določene, ker drugi prištevajo nektere nasade tu imenovanega kaprotinskega vapnenca k gorenji kredni tvorbi, ali pa celo „tercijarni dobi“.

Po verhu kaprotinskega vapnenca leži tanjka proga rudečih ali sivih bleščečih laporskih skriljencev (n. pr. gorenji del Selskega verha). In tako se ponavljajo še večkrat vapnenski in laporski nasadi u skoro vodoravni legi. U Kamnici n. pr. ležita nad volčanskim vapnencem dva kaprotinska nasada, ločena le po tanjki laporski plasti. Vendar gorenji nasad ní sestavljen iz kaprotinskega vapnenca, nego kaprotinskega konglomerata. Temu konglomeratu sledi še več plastij kaprotinskih konglomeratov, vselej ločenih od laporskih in peščenčevih nasadov, ki postajajo tim debelejši, čem bolj se uzdigujejo nad dolino. Ravno ta prikazen se ponavlja ob setoku Idrijce in Soče. Med dvema nasadoma kaprotinskih vapnencev in konglomeratov leži rudeča laporska plast. Od Sv. Lucije do Vogerščeka sledi še več nasadov kaprotinov in konglomeratov, ločenih po zmerom debelejših plasteh laporjev in peščencev, dokler zadnjič ti popolnoma ne zavladajo. Slemni verh nad Klovžami sestavljen je iz teh le vodoravnih nasadov (od zdole gori): 1). do 100 m. debeli, tanjko razcepljeni in z rogovcem pomešani laporski vapnenec; 2). 20—40 m. debeli kaprotinski vapnenec in konglomerat; 3). 2 m. visok nasad rudečega skriljenca; 4). 1 m. debeli nasad kaprotinskega konglemerata; 5). 6 m. visoki sivi laporski skriljenec; 6). 4 m. visoki, debeli vapnenčev in laporjev konglomerat; ter 7). 30—60 m. visok nasad laporja in peščenca.

Ravno ista proga tanjko razkrojenega, z rogovcem pomešanega vapnenca se vleče čez Modrej tudi proti Ljubinju, Prapetnu, Poljubinju, sim ter tja z gruščem prekrita, ter se-

stavlja slednič tolminski Grad z močno proti severu nagnjenimi nasadi.

Gorenji krednati tvorbi pripada tudi plassenski vapnenec na banjški in ternovski planoti. Sestavljen je iz belih vapnencev in vapnenčevih konglomeratov, kateri se prikazujejo zlasti na Vratih in okoli Grudnice, visoko gori nad Idrijco. Ti konglomerati so sestavljeni iz belega ali sivo-belega vapnenčevega grušča, od katerega so pojedina zerna deloma popolnoma okrogla in z jednakomerno vapneno tvarino scverta. Druga zerna pa imajo čudne oblike, ki jasno pričajo, da so sestavljena iz odluščenih školjknih delov. Vendar so okamnine slabo ohranjene in se dajo težko določiti.

Na južnih straneh dachsteinskih gor prikazujejo se tudi mlajši nanosi iz tercijarne dobe in sicer poznejše, neogenske tvorbe. Tu sim pripadajo konglomerati na južnem pobočju Velikega verha nad Bolcem, 60—80 m. visoko nad sočko dolino. Od Bolca nauzdol naletimo še le pri Gorenji Žagi na jednake gruščeve nanose, ki so deloma u konglomerate scverti. Ti konglomerati so 20—35 m. debeli in ležijo visoko nad Sočo. Pod njimi prikazuje se plava smolnica („tegel“) tik deržavne ceste. Na zahodni strani Ternovega nahajamo zopet terde konglomerate, z izdolbeno dolenjo platjo in sicer 35—50 m. visoko nad Sočo.

Veče važnosti so nanosi vapnenčevega grušča, ki je deloma u konglomerat scvert, ob gorenji Nediži med Kredom in Breginjem. Ti so zelo razširjeni in pokrivajo starejše scagline tvorbe. Od Nedižne doline uzdigajo se nauzgor ob južnem pobočju Stolovega pogorja celo do 650 m. višine. — Tudi u Kamnici se vidijo gruščevi nanosi; potem okoli Ljubinja, Modrejic in Sv. Lucije. Pri Ljubinju ležijo ti nanosi 430 m. visoko nad morjem, pri Modrejicah pa 230 m. (90 m. nad Sočo). Pri Ljubinju in Modrejicah se nahaje pod gruščevim konglomeratom žolto-siva, smolnata ilovica.

Razen tega se nahajajo manjši gruščevi nanosi še u bački dolini pri Grahovem in Koritnici (okoli 300 m. visoko), potem pri Čadrah okoli 780 m. visoko. Na Gradu nad Doblarjem opazovali so do sedaj najjužnejše mesto, kjer se še nahajajo gruščevi nanosi.

Povsodi se vidi, da te tercijarne tvorbine sestavljajo manjše griče. n. pr hrib Sv. Mavra pri Sv. Luciji.

Tudi iz najnovejše kvartarne dobe imamo mnogo naplavin („alluvium“) u gorenji sočki dolini, pa tudi u srednji med Kobaridom in Tolminom. Naplavine so sestavljene iz vapneno-gruščevih in vapneno-peščenih nanosov. Vse

te naplavine so postale takrat, ko je bila Sočina struga na raznih krajih zaježena, tako da se je za jezmi voda ustavljala in jezera napravljala. Največe tako jezero moralo je nekdaj ležati u bolški kotlini. Kadar je bila voda prelizala korito pri bolški soteski, planila je z veliko silo u bolško kotlino in napolnila jo z neizmerno množino razoranega proda. Zlasti niže ležeča mesta ob Soči bila so popolnoma pokrita s peskom in prodom, kakor se še dandanes lepo vidi.

Na jednaki način napolnila se je tudi kobaridsko-tolminska dolina z naplavino, kadar je voda prejedla ožino med Ternovim in Kobaridom. Izvestno je, da so gruščevi kupì pri Magozdu in u Prevelku samo ostanki velike množine tvarine, ki se je bila nekdaj raz drežniške gore u Sočino strugo sesula in tako vodo zajezila. Pri Serpenici in Žagi ležalo je tore jezero, u katerem se je nabiral prod in pesek. Ko se je pa jezero odteklo, odnesla je voda nabrano tvarino u kobaridsko-tolminsko dolino ter jo tu pustila zaradi svojega umirjenega toka.

Tudi stopnjevine pod Tolminom in Poljubinjem postale so takrat, ko je bila Sočina struga nad Modrejem zaperta in ko je voda Tolminke, kakor pri Bolcu Koritnica, z veliko silo u tolminsko kotlino udarjala. Vendar se morajo te stopnjevine po svoji sestavi malo starejši, diluvialni tvorbî prištevati.

Tudi u bački dolini je vse polno naplavin, tako da napolnujejo tu pa tam celo dolinsko širino. Veliko manj razširjene so naplavine u idrijski in nedižki dolini.

Ako še jedenkrat na kratko pregledamo, kar je bilo do sedaj rečeno o poredju in nagnjenosti nasadov, spoznali bodemo hitro, da so u tolminskih gorah nasadi zelo pomešani in prevernjeni. Ne le, da leži dachsteinski vapnenec nad mnogo mlajšimi krednatimi tvorbinami, nego tudi te so z oglenimi in triasnimi tvorbinami tako pomešane in razmetane, da je težko mogoče samo slutiti, kako so iz početka ležale. Le blizu Tolmina vidi se jasno, da se isti nasadi trikrat zaporedoma ponavljajo, in iz tega lahko sklepamo, da je velikanska sila krednate tvorbine trikrat prelomila in jih potem jedno verhu druge naložila. Toisto se je moralo goditi tudi u bački dolini, le da je tam zmešnjava še mnogo veča, ker so bili tudi ogleni nasadi med krednate potisnjeni. Pri tem pa se je moralo istočasno vse gorovje od severa ali severozahoda proti jugu ali jugoizhodu pomikati, da so tako dachsteinski nasadi prišli nad mlajše kredne.

To splošno pomîkanje je le malo skrivilo in premestilo

vapnene nasade. Toliko bolj je pa preverglo na njih podnožju ležeče laporje in peščence. Te je ona velika sila stisnila in jeden verhu drugega nakopičila, dokler neso bili zadosti terdi, da je moglo pomikanje prelaziti na južne vapnene tvorbine. Vendar tudi te poslednje neso ostale popolnoma nespremenjene. Njih nasadi so se pregnili in izobokali, tako da so pod njimi jame nastale. Usledi tega pregibanja pa so nasadi poknili na več mestih in tako so nastale mnoge špranje, pokline, bovti itd. Tu pa tam se je tudi strop obokanih nasadov uderl in tako so nastali različni prepadi in brezdna. Čeravno so te prikazni bolje razvite še le med Kraševino, vendar imamo tudi že na Tolminskem nekoliko uzgledov tega preobrazovanja zemeljske skorje.

Geologi sklepajo, da se je vse to premikanje in preobrazovanje godilo u tercijarni (kainozoiški) dobi in sicer med njenim pervim (eocänskim) in drugim (neogenskim) oddelkom. Takrat so živele tapirom, konjem in svinjam podobne živali, ki pa neso preževkovale in neso imele razvitih kopit ali parkljev. Ko je bilo preobrazenje doverševo, nastopile so velikanske, slonom podobne živali, katere prirodopisci „mastadonte“ imenujejo. Pa tudi od teh se dandanes nahajajo le posamezne kosti ali učasi cela ohrodja u podzemeljskem pesku, ali pa u sibîrskem ledu. *)

*) Ves ta oddelek je posnet po D. Sturovem spisu: „Das Isonzothal von Flitsch abwärts bis Görz etc., Jahrbuch der geologischen Reichsanstalt, Wien 1858, pg. 324—366.

Statistični del.

A. Politična in cerkvena razdelitev.

Kakor je bilo že rečeno, deli se Tolminsko na tri sodnijske okraje, t. j. Tolmin, Bolec in Cerkno, ki so bili do l. 1868 tudi samostojni politiški okraji. Vsak okraj se deli na županije in te zopet na davkarske ali katastralne občine. Vseh županij je sedaj u okrajnem glavarstvu tolminskem štirindvajset, vseh katastralnih občin pa sedeminšestdeset. Na tolminski okraj spada trinajst županij in štirideset občin, na bolški osem županij in dvanajset občin, na cerkljanski pa 3 županije in petnajset občin.

U *tolminskem okraju* so sledeče županije in občine:

		oral	□ sež.	hiše l. 1870	prebivalci l. 1870	prebivalci l. 1880
Breginj z občinama:						
	Breginj-Logje	4759	747	221	994	933
	Robidišče	340	1183	32	178	173
Drežnica,	Drežnica	6306	441	164	990	996
Grahovo,	Grahovo	2105	69	99	672	658
	Kneža	3238	647	141	853	801
	Nemški rut	2941	747	68	436	422
	Obloke	1050	1220	47	311	328
	Podberdo	1510	1397	149	1029	1014
	Steržišče	2364	956	81	615	591
Idrijsko,	Idrijsko	2787	346	99	568	548
Kobarid,	Kobarid	2459	1202	194	1176	1197
Kred,	Kred	5125	—	239	1388	1311
Libušnje,	Kamno	542	775	78	430	465
	Ladri	592	113	39	212	206
	Smast	1078	474	64	359	358
	Versno	5327	498	75	503	501
	Volarije	882	438	61	378	374
Livek,	Livek	2118	818	120	669	630

		oral	□ sež.	hiše l. 1870	prebivalci l. 1870	prebivalci l. 1880
Ponikve,	Ponikve	2070	1349	135	914	878
	Pečine	857	1286	70	412	401
Sedlo,	Sedlo	2100	995	143	886	774
Sv. Lucija,	Sv. Lucija	1288	1279	158	826	804
	Lom tol.	1756	86	93	575	599
	Modrejce	532	1147	36	207	219
	Idrija p. B.	889	818	81	403	414
	Slap	1524	527	95	534	527
Tolmin,	Tolmin	455	569	143	846	894
	Čadra	3784	1206	45	322	347
	Dolje	1202	1338	66	406	416
	Ljubinj	1785	1590	46	280	307
	Podmelici	3783	671	89	557	544
	Poljubinj	4637	1374	113	658	651
	Žabče	3579	1000	74	484	483
	Zatolmin	3278	118	69	433	458
Volče,	Volče	2488	257	149	770	758
	Čiginj	879	1564	45	266	262
	Kozarsko	427	180	34	207	200
	Ruti	700	596	28	201	184
	Sela	635	348	40	235	256
Prapotno—Berdo (s Trebušo dolenjo), združeno sè šenvidskogorsko županijo u Cerkljanskem okraju		3383	939	133	940	1008
	Skupno	88073	908	3863	23578	22890

Bolški okraj ima sledeče županije in občine:

Bolec,	Bolec	13355	1307	543	1990	1817
	Koritnica	1360	117	76	323	274
Čezsoča,	Čezsoča	6205	128	198	815	714
Log,	Log	4450	1132	90	401	366
	Stermec	4592	953	41	183	227
Serpenica,	Serpenica	2312	326	158	608	491
Soča,	Soča na levi	8351	554	99	590	} 792
	Soča na desni	2415	1403	45	250	
Ternovo,	Ternovo	1842	774	62	353	299
Trenta,	Trenta na levi	9997	368	37	230	} 364
	Trent. na des.	5672	541	20	127	
Žaga,	Žaga	4481	442	142	684	603
	Skupaj	65112	45	1511	6554	5947

Cerkljanski okraj ima sledeče županije in občine:

		oral	□ sež.	hiše l. 1870	prebivalci l. 1870	prebivalci l. 1880
Cerkno,	Cerkno	1811	1055	163	987	985
	Bukovo	2511	1385	129	715	666
	Gorje	1450	30	71	363	356
	Jesenica	1150	682	42	242	223
	Labinje	937	1321	57	290	280
	Novaki gor.	1652	1113	69	372	340
	Novaki dol.	721	167	43	220	242
	Orehek	674	1509	45	218	194
	Otaleži	5011	639	241	1399	1310
	Planina	833	865	67	318	320
	Reka	1568	726	65	383	395
	Zakriž	640	780	31	161	193
Šebrelje,	Šebrelje	4730	1556	142	993	957
Šenvidska gora,	Šenvid. gora	3250	552	168	965	983
	Polica	835	250	32	158	178
(*Prapotno,*	glej pri Tolminskem).					
	Skupno	27780	1430	1365	7784	7622

U *cerkvenem obziru* deli se Tolminsko sedaj na štiri dekanije, trinajset far (župnij), šest lokalij in dvaindvajset vikarjatov s 43 podružnimi cerkvami. Razen tega spada še okoli 600 duš u tolminskem Lomu k dekaniji kanalski.

Po cerkvenih zapisnikih od l. 1881 razdeljeno je bilo tolminsko prebivalstvo na dekanije, fare in vikarjate tako-le:

Dekanija Tolmin:	*Tolmin,* fara	4636	duš
	Libušnje, vikarjat,	1160	„
	(Kamno, vikarjat,	521)	„
	Drežnica, vikarjat,	1116	„
	Volče, fara,	1863	„
	Sv. Lučija, fara,	1661	„
	Idrija pri Bači, kuratija,	503	„
	Roče, kuratija,	549	„
	Trebuša dolenja, kuratija	796	„
	Šenvidska gora, fara,	1475	„
	Pečine, vikarjat,	414	„
	Ponikve, vikarjat,	712	„

	Podmelici, fara,	1857	duš
	Grahovo, vikarjat,	719	„
	Nemški rut, fara,	595	„
	Steržišče, vikarjat,	700	„
	Obloke, vikarjat,	414	„
	Podberdo, fara,	1384	„
Dekanija Kobarid:	*Kobarid*, fara,	2261	„
	Ternovo, vikarjat,	361	„
	Kred, vikarjat,	658	„
	Borjana, vikarjat,	549	„
	Sedlo, vikarjat,	954	„
	Breginj, fara	672	„
	Logi, vikarjat,	607	„
	Livek, neodvisen vikarj.	935	„
Dekanija Bolec:	*Bolec*, fara,	3252	„
	Log, vikarjat,	804	„
	Čezsoča, vikarjat,	990	„
	Serpenica, vikarjat,	1879	„
	Soča, kuratija,	1199	„
	Trenta, vikarjat,	427	„
Dekanija Cerkno:	*Cerkno*, fara,	2770	„
	Otaleži, vikarjat,	1070	„
	Novaki, vikarjat,	804	„
	Orehek, vikarjat,	530	„
	Police, vikarjat,	264	„
	Bukovo, fara,	816	„
	Ravne, kuratija,	269	„
	Šebrelje, fara,	907	„
	Jageršče, kuratija,	298	„

B. Prebivalstvo posameznih tergov in vasij.

	hiše 1870	prebivalci l. 1870	l. 1880
Bača podberdska,	35	270	224
Bača svetolucijska,	51	271	267
Bolec,	404	1463	1379
Dvor,	78	276	217
Borjana gorenja in dolenja	81	480	462
Breginj,	125	608	583
Bukovo z bližnimi seli	129	715	666
Cerkno,	163	987	985
Čadra (sè Zalazi čadr.).	45	322	·347

	hiše 1870	prebivalci l. 1870	prebivalci l. 1880
Čezsoča,	166	651	608
Čiginj,	45	266	262
Dolje,	42	246	260
Drežnica,	59	328	338
Gabrije,	24	160	156
Gorje—Poče,	71	363	356
Grahovo—Koritnica,	99	672	658
Grant,	17	136	118
Homec,	10	62	63
Hudajužina,	28	181	187
Idrija pri Bači,	81	403	414
Idrijsko,	88	494	491
Jezerica,	11	73	71
Jesenica,	42	242	223
Kal-Koritnica,	35	160	165
Kal steržiški,	13	102	106
Kamno,	78	430	465
Kèrn,	23	168	177
Kobarid,	164	767	796
Koritnica bolška,	41	163	165
Koseč,	22	154	149
Kozarsko,	34	207	200
Kneža-Temline, Lisec,	141	853	801
Kred in Robič,	62	381	369
Kuk podberdski,	11	80	73
Labinje,	57	290	280
Ladri,	39	212	206
Libušinje,	18	99	108
Livek, (Peroti, Ravne),	120	669	630
Log srednji (Mittelbreth),	38	181	161
Log spodnji (Unterbreth),	52	220	205
Log čezsoški,	32	164	106
Logje (Long),	76	386	350
Lom tolminski,	93	575	599
Lubinj,	46	280	307
Sv. Lucija,	63	337	325
Magozd,	22	126	133
Mlinsko,	11	74	57
Modrej,	44	218	212
Modrejice,	36	207	219
Nemški rut,	51	330	304
Novaki gorenji,	69	372	340

	hiše	prebivalci	
	1870	l. 1870	l. 1880
Novaki dolenji,	43	220	242
Obloke,	19	130	141
Orehek,	45	218	194
Otalež (Plužina, Lazec, Jazbine),	241	1399	1310
Pečine,	70	412	401
Petrovo berdo,	7	61	63
Planina,	67	318	320
Plužina bolška,	61	251	221
Podbela,	43	274	220
Podbèrdo,	46	319	306
Podmelici (Hum, Sela, Klovže),	89	557	544
Poljubinj, (Ravne),	90	522	529
Ponikve, (Logarišče),	135	914	878
Pórzen,	20	180	158
Potoki,	34	194	183
Prapotno-Berdo, Trebuša dol.	133	940	1008
Prapotno poljub.	23	136	122
Predél,	8	27	40
Ravne drežniške,	50	309	305
Ravne žabijske,	16	101	106
Reka—Ravne,	65	383	395
Robidišče,	32	178	173
Ruti volčanski,	28	201	184
Sedlo,	57	331	290
Sela volčanska,	40	235	256
Selica,	10	59	59
Selišče,	11	57	65
Serpenica,	158	608	491
Slap—Roče,	95	534	527
Smast,	46	260	250
Soča,	144	840	792
Stanovišče,	33	209	201
Staroselo,	62	333	297
Stèrmec,	33	156	187
Steržišče,	44	326	292
Sužid,	48	264	256
Svinja,	28	145	145
Šebrelje-Jageršče z okolico,	142	993	957
Šenvidska gora, (Daber, Polje),	168	965	983
Tèrnovo,	62	353	299
Tèrtnik,	41	299	263
Tolmin,	143	846	894

	hiše	prebivalci	
	1870	l. 1870	l. 1880
Trenta,	57	357	364
Zakriž,	31	161	193
Zalazi žabijske,	29	202	196
Zatolmin,	69	433	458
Znojila,	13	107	120
Žabiče,	29	181	181
Žaga,	142	684	603
Vèrsno,	42	276	265
Volarje,	50	321	309
Volče, (Kamnica, Foni),	149	770	758

C. Gostost ljudstva.

Iz danega pregleda se vidi, da je vse tolminsko prebivalstvo naseljeno po treh tergih (Tolmin, Kobarid in Bolec) ter ravno sto vaseh in selih. Največi kraj je Bolec (1600 preb.), potem Cerkno (985 preb.), Tolmin (900 preb.) in Kobarid (800 preb.). Največa občina (katastralna) je zopet bolška, ker šteje 1817 prebivalcev. Več nego 1000 prebivalcev štejejo še sledeče občine: Kred 1311, Otalež 1310, Kobarid 1197, Podbèrdo 1014, Prapotno-Berdo 1008. Blizu 1000 duš imajo: Drežnica 996, Cerkno (985), Šenvidska gora (983), Šebrelje (957), Breginj-Logje 933. Najmanjša občina je Robidišče z le 173 prebivalci. Največa županija na Tolminskem je cerkljanska s 5504 prebivalci, potem tolminska sè 4100 prebivalci; a najmanjša ternovska z le 299 prebivalci.

Ako uzamemo, da le 38.000 ljudij stalno prebiva na Tolminskem, (in to število ní preveliko), tedaj pride na vsak □ kilometer po 36 (natanjčno 35·7) prebivalcev. To je izvestno malo, ako pomislimo, da u goriški grofiji pride po čez 75 ljudij na vsak □ kilometer, po Berdih in po furlanski nižini pa celo po 130 na 1 □ km. Tudi glede na druge austrijske dežele je Tolminsko redko naseljeno, ker imajo le zelo gorate Saligradska, Koroška in Tirolska po manje prebivalcev na vsakem □ kilometru.

Ako pa Tolminsko razdelimo na njegove tri okraje, tedaj najdemo zopet veliko različnost. U tolminskem okraju stanuje namreč 47, u cerkljanskem celo 50, a u bolškem le 18 (!) ljudij na vsak četvorni kilometer. A u zelo gorati, 90 □ kilometrov sveta zauzemajoči trentarski županiji prišli bi na vsak četvorni kilometer le po 4 prebivalci!

L. 1870 *) našteli so bili vseh hiš u tolminskem glavarstvu 6739, ali med temi 313 praznih, u katerih ní nihče stanoval. Vseh družin bilo je istega leta 7506. Na pojedine okraje bile so te številke tako-le razdeljene: Tolminsko je imelo 3863 hiš (med temi 118 praznih) in 4020 družin; Bolško 1511 hiš (med temi 51 praznih) in 1466 družin; Cerkljansko pa 1365 hiš (med temi 144 praznih) in 2020 (?) družin.

Poprek je tore prišlo na vsako hišo blizu 6 ljudij. U celej goriški grofiji je prišlo istega leta 6·5 stanovalcev na vsako hišo, kakor tadi na sosednjem Kranjskem. Ali na Bolškem so našli u vsaki hiši poprek le 4·5 domače nauzočne prebivalce. Po največ ljudij u jedni hiši bilo je na Cerkljanskem, t. j. 6·35; malo manje pa na Tolminskem, t. j. 6·2. Iz tega, kakor tudi iz gore rečenega, koliko prebivalcev pride na jeden čvetorni kilometer, vidi se, da je na vsem Tolminskem Cerkljansko najgošče obljudeno. Tudí stanuje na Cerkljanskem po več družin u jedni hiši, in sicer je bilo u tem okraju 511 družin brez lastne hiše; na veliko večem Tolminskem pa le 325. Mnogo ugodnejše so te razmere na Bolškem, ker tu je bilo le šest družin brez lastne hiše.

D. Spol, starost in stan prebivalcev.

Kakor povsodi na deželi, tako je tudi na Tolminskem več ženskih prebivalcev, nego možkih. L. 1870 je prišlo na 1000 ženskih le 946 možkih. Celo med ptujci na Tolminskem je bilo več ženskih (385), nego možkih (303). Samo u tolminskem okraju so si možki in ženske blizu jednaki in omenjenega leta našli so bili celo 61 možkih več doma, nego ženskih. To prihaja deloma od todi, ker mnogo mladih žensk po bližnjih mestih služi. Nasprotno je na Bolškem, kjer so možki navadno z doma in le ženske domača in poljska dela opravljajo. Zato je bila našla štetev ljudstva l. 1870 na Bolškem 726 več ženskih, nego možkih. Dočim je bilo na Tolminskem blizu jednako število oženjenih in omoženih, našlo

*) Ker podatki najnovejše štetve od l. 1880 še vedno neso objavljeni in ker je pisatelj dosta dolgo zastonj na nje čakal, tako da se je dotiskanje knjige čez mero zavleklo; zato je prisiljen služiti se nekaterih podatkov predzadnje, štetve od l. 1870. K temu se je pisatelj tim lože odločil, ker je videl, da najnovejša štetev ní pokazala mnogo razlike od predzadnje in ker je po najnovejši štetvi število prebivalcev celo manjše, nego po oni od l. 1870. Ker je pa pisatelj le najvažnejše številke omenjene štetve posnel, zato je „statistični del“ te knjige mnogo skromnejši postal, nego je bil pisatelj s početka osnoval.

se je na Bolškem 350 več omoženih žensk, nego oženjenih moških. Značajno je tudi, da se u tolminskem glavarstvu nahaja skoro še jedenkrat toliko udov, nego udovcev (l. 1870: 1566 udov proti 854 udovcem). To jasno kaže, da so ženske bolj uztrajne, nego možki. Ženske primeroma tudi živijo bolj dolgo, ker marsikatera učaka celo sto let, kar se pri možkih le bolj redko gaja.

Glede na starost bilo je l. 1870 otrok od jednega leta 1093 (in sicer 560 fantičev ter 533 deklic, tore šestintrideseti del vsega prebivalstva); od dveh do treh let bilo je 1934 otrok (1016 + 918); od štirih do šestih 2799 (1451 + 1348); od sedmih do devetih 2439 (1254 + 1185); od desetih do štirnajstih 3858 (2029 + 1829). Mladih ljudij od petnajstega do devetnajstega leta je bilo 3166 (in sicer 1510 mladenčev ter 1656 deklet); od dvajsetega do štirindvajsetega 2525 (1157 + 1368) Doraslih ljudij od petindvajsetega do devetindvajsetega leta je bilo 2655 (1211 možkih in 1444 ženskih); od tridesetega do devetintridesetega 4819 (2220 + 2599); od štiridesetega do devetinštiridesetega 4416 (2076 + 2340); od petdesetega do devetinpetdesetega 3605 (1750 + 1855); od šestdesetega do devetinšestdesetega 2708 (1350 + 1358); od sedemdesetega do devetinsedemdesetega 1127 (570 + 557); od osemdesetega do devetinosemdesetega 224 (120 + 104). Devetdeset let in čez starih našlo se je bilo samo 10: dva možka in osem žensk. Verhu tega pa sta imele še dve ženski u tolminskem okraju po sto let.

Iz tega se vidi, da se rodi vsako leto več fantičev, nego deklic. U vsej mladosti prevagujejo možki nad ženskimi. Ta razmera se pa spremeni med petnajstim in dvajsetim letom, tako da od dvajsetega do šestdesetega leta očitno ženske prevagujejo. Med šestdesetim in devetdesetim letom je potem razmera obeh spolov precej jednaka in še le čez devetdeset let starih je zopet več žensk, nego možkih.

Od novorojenih otrok umerje u pervem letu blizu petnajsti del, u drugem letu pa jedna desetina. Peto leto jih učakajo komaj tri čertertine, deseto nekaj več, kakor dve tretjini, dvajseto leto pa še polovica ne.

Jedna tretjina vseh tolminskih prebivalcev je manje, nego petnajset let starih: na vsakih 1000 ljudij pride 323 otrok pod petnajstim letom. Starčekov nad šestdesetim letom je jedna devetina (med 1009 prebivalci je 109 ljudij čez 60 let starih). Navadno se računa, da je človek le med petnajstim in šestdesetim letom za delo sposoben. Po tem takem je med

tolminskim prebivalstvom le dobra polovica (šest desetin) delalnih močij (na 1000 prebivalcev pride le 568 delalcev).

To premišljevanje nas napotuje govoriti o stanu in opravilu tolminskega prebivalstva. Natorno je, da se malo ne vsi prebivalci pečajo s poljedelstvom in živinorejo. L. 1870 je bilo na Tolminskem 5380 zemljiščnih posestnikov (2892 na Tolminskem, 1004 na Bolškem in 1184 na Cerkljanskem). K tem moramo prištvevati še 406 hišnih posestnikov (240 + 10 + 156). Tako vidimo, da je u naši deželici skoro vsaki šesti človek hišni ali zemljiški posestnik, kar je izvestno zelo ugodna razmera. Pri poljedelstvu in živinoreji je stalno pomagalo 15.308 poslov in razen tega še 3093 dninarjev.

Z rokodelstvom in obertnijo se je pečalo vsega vkup 703 oseb, s kupčijo in prevaževanjem pa 110.

Od drugih stanov biva na Tolminskem 56 duhovnikov, 100 uradnikov in javnih služabnikov, 27 učiteljev in učiteljic, 2 notarja, 2 odvetnika, 1 zdravnik, 3 ranocelniki, 1 lekar, 10 babic in 10 uradnikov pri poljedelstvu ali gozdnarstvu. Za osebne postrežbe nahaja se 120 služabnikov. L. 1870 našli so bili 252 oseb (201 ženska ter 51 možkih) nad 14 let starih, ki se neso pečale z nobenim določenim opravilom.

Tu naj še dostavim. da je bilo l. 1870 med nauzočimi prebivalci 20 gljuhonemih in 10 slepih. Slaboumnega neso bili našli nobenega.

E. Gibanje ljudstva.

Natorno je, da ljudstvo vedno narašča, ako ní posebnih boleznij, nesreč, izselovanj itd. Zadnja leta se ní nobeden teh slučajev na Tolminskem primeril in zato tudi tolminsko prebivalstvo vedno narašča, čeravno le po malem. Vsako leto se jih več porodi, nego jih umerje, in tudi porok je vsako leto več. To se razvidi iz sledečega pregleda:

L. 1876: 209 porok, 1323 živorojenih (704 m., 619 ž.), 1210 umerlih (592 + 618).

L. 1880: 216 porok, 1340 živorojenih (663 m. 677 ž.), 1036 umerlih (505 + 534).

Iz tega sledi, da iznaša prirastek od novorojenih ljudij vsako leto izmed 100 in 200. Na vsak zakon pride počez 6 otrok. Na vsakih 35 prebivalcev umerje po jeden človek na leto, dočim se jeden porodi že na vsakih 30.

Ali ta prirastek ní jednakomerno razdeljen po vsem Tolminskem. Cerkveni zapisniki in deržavne štetve se ujemajo u tem, da cerkljansko prebivalstvo že kakih trideset

let sim nič ne napreduje, nego derži se na vedno jednaki stopinji. Uzrok temu se mora iskati u zmanjšanju domače obertnosti, ki je nekdaj zelo cvetla na Cerkljanskem. — Tudi na Bolškem se nauzočno prebivalstvo ne množi, nego se celo zmanjšuje. Tako so bili l. 1870 našli vseh nauzočih prebivalcev 6554, a l. 1880 le 5947. Izvestno je, da si mnogo Bolčanov svoj kruh na tujem išče, in da so le redko kedaj doma. Ali zaradi tega so vendar le na Bolškem domači, ako si ne pridobijo kje drugod domovinskih pravic. Prigodi se lahko, da taki „potujoči" Bolčani na dan štetve odidejo iz jednega kraja in pridejo u drugi, kjer je štetev že doveršena in tako se ne štejejo ni tu ni tam. Natanjčnost je tore nemogoča, ako se ne gleda izključljivo na to, kje ima kdo svoje domovinske pravice.

Ako se tore ne pozna mnogo prirastek tolminskega prebivalstva, uzrok je temu to, da so mnogi po svojih opravkih za več ali manje časa z doma. L. 1870 so bili našteli takih, ki ob času štetve neso bili doma 5314 (med temi 64 le za malo časa), in to število se je do dandanes izvestno še pomnožilo. Največ je bilo z doma Bolčanov in sicer 2100 (1399 možkih in 701 ženska).

Nenauzočni prebivalci mudijo se večinoma po drugih občinah Goriškega ali Primorskega. Mnogo jih je pa tudi po drugih deželah austrijskega cesarstva. Največ Tolmincev mudi se na Koroškem (l. 1870: 1076), potem na Štajerskem (506) in Kranjskem (456); pa tudi na Ogerskem (227) in Dolenje Austrijskem (179) jih je še precej. Po drugih deželah živi le malo Tolmincev. Izven Austrije bilo je l. 1870 največ Tolmincev u Italiji (35), potem na balkanskem poluotoku (20) in u Afriki (14). Celo u Ameriki so se nahajali takrat 3 Tolminci. Vseh zunaj Austrije živečih Tolmincev je bilo 86.

Kakor domači obiskujejo druge dežele, tako prihajajo tudi tujci na Tolminsko. L. 1870 našteli so bili takih, ki neso imeli na Tolminskem domovinskih pravic, 688 (303 možki in 385 žensk). Med tujci prevagujejo tore ženske. Največ tujcev je iz drugih primorskih občin (565), in le nekaj malega iz drugih austro-ogerskih dežel (84), največ s Kranjskega (59). Našli so se pa celo taki, ki so bili iz drugih deržav, zlasti iz Italije, in sicer je bilo vseh 39 (24 m., 15 ž.).

F. Koliko je živine na Tolminskem.

Da se statistični del kolikor mogoče dopolni, pristaviti je treba še pregled vse domače živine. Žal, da se mi je tudi

tu posluževati le starejših popisov od l. 1870 in 1876, ker štetev od 1880 še ní objavljena.

Če je bilo treba že o štetvi ljudij opomniti, da uradno postavljene števílke neso popolnoma zanesljive, treba je to tim bolj opozoriti pri podatkih o žívini. Ljudstvo namreč misli, da po vsaki novi štetvi pride nov davek, a ničesa se ne boji bolj, nego novega davka. Zato kolikor mogoče taji in prikriva pravo število svoje živine, zlasti one, katere ní mogoče tako lahko šteti. Sledeče številke naj se tore sprejmejo z mislijo, da so u vsakem slučaju prenizke.

L. 1870:	konj,	mul-osl.	govedine,	ovac,	koz,	svinj,	panjev
Tolminsko,	597	2	9419	12896	3571	2031	2807
Bolško,	75	6	1451	10495	6013	514	625
Cerkljansko,	44	3	3520	4156	548	786	411
Vse glavarstvo:	716,*)	11	14390,**)	27547,	10132	3331,	3843
L. 1876:							
Vse glavarstvo:	709,	7	14846,	29581,	11783,	3304,	3829

Po tem takem bi se bilo zmanjšalo število konj in mul (oslov), a znatno povečalo število govedine, ovac in koz. O teh peslednjih je povečanje sumljivo, ker vsakdo ve, da se koze dandanes na vso moč preganjajo. Dobro znamenje je pa vsakako, da se goveja žívina množi.

*) Med temi je bilo: 6 žrebcev, 226 konj, 347 kobil in 137 žrebet.

**) Med temi je bilo: 636 bikov, 9745, krav, 3009 junic in telet, ter 1000 volov.

PREGLED.

Zgodovina Tolminskega.

Prirodoznanski opis Tolminskega.

Statistični del.

KAZALO

krajevnih in osebnih imen u zgodovinskem delu.

Popravki.

Str. 21, versta 10 odzdole čitaj: zalaška, mesto zadlaška, ker prihaja beržkone od „zalaziti“ = zaiti, na drugo stran iti. Jednako krajevno ime je tudi u Černigori.

Str. 26, Pri razlaganju imena Tolmin dostavi, da se je pervotna karnijska naselbina na mestu današnjega Tolmina izvestno zvala Tolmona, kakor nam priča premnogo jednakih slučajev, n. pr. Labin „Albona“, Skradin iz „Scardona“, Solin iz Salona i. t. d.

Str. 41, versta 6 odzdole čitaj: della Torre, mesto del Torre.

„ 54, zadnja versta čitaj: Dostavek št. 8, a ne 9.

„ 95, „ 5 „ „ Seljani, mesto Sedljani, in tako povsodi, kjer se ponavlja to ime, t. j. na str. 125, 132—135, 231. Na isti način mora se glasiti pridavnik selsk, a ne sedelsk, kakor napačno stoji na str. 96 in 132.

Str. 96, versta 2 odzgore čitaj: Gruntar, mesto Prunter.

„ 101, „ 14 odzgorè čitaj: nepostavnosti, mesto nestavnosti.

„ 104, „ 2 „ „ Potenstain, mesto Petenstain.

„ 105, perva opazka zdole spada na str. 104 in mora stati po besedah: u sredi XVIII. stoletja.

„ 122, versta 16 odzgore čitaj: Juvančiču, mesto Juvaniču.

„ 129 „ 10 „ „ Pransuichy, mesto Pransnichy.

„ 129, „ 17 odzdole „ Nadchoitz, mesto Naochoitz.

„ 137, „ 5 odzgore „ Romar, (mesto Romašk). Tako se zove polje in potok med Sedlom in Breginjem.—„Plassenberg“ prihaja izvestno od „plazni breg“, ker se kraj pod Stolom še vedno imenuje „u plazéh“.

Str. 144, versta 1 odzgore čitaj: Černoce, mesto Černce.

„ 158, „ 21 „ „ l. 1760, mesto l. 1750.

„ 162, „ 18 odzdole „ in rudokopi, mesto u rudokopu.

„ 216, „ 7 odzgore manjka stran citata iz Kieperta, t. j. str. 389.

„ 227, „ 10—12 odzdole manjkajo pojasnila k imenom Rubidisce, Padonza in Ruomarz. Te imena se glasé dandanes: Rubidišče, Padovnica in Romar.

Str. 249, versta 3 odzgore manjka: „Modrejce 600 lir.“

„ „ „ 8 „ čitaj: „Bezišče Lapanjin del 348“, mesto 248.

„ „ „ 15 „ „ Logarsko, mesto Logersko.

„ 250, „ 6 „ Bolško, kolona 9, čitaj: 51, mesto 990.

Str. 250, versta 7 odzgore Cerkljansko, kolona 10, čitaj: 11.585 mesto 11.588.

„ 250, versta 8, odzgore Skupno, kolona 9, čitaj: 411, mesto 1350, in kolona 10: 51.964, mesto 51.968.

„ 250, versta 2 odzdole, Derv na Cerkljanskem, čitaj: 1020, mesto 1060.

„ 255 versta 8 odzgore čitaj: oblik, mesto oblok.

„ 267 „ 19 „ „ Konjska škerbina, mesto Kranjska š.

„ 271 „ 10 „ „ Špik 867 m., mesto 800 m.

„ „ „ 16 odzdole čitaj: 15·24 □ kilom., mesto 14 kilm.

„ 279 „ 13 „ „ Čiginj 230 m., mesto 223 m.

„ „ „ 12 „ „ Dolje 230 m., mesto 220 m.

„ „ „ 10 „ „ Foni 580 m., mesto 600 m.

„ 280 „ 7 odzgore, 1. kolona, čitaj: Kern, najviša hiša 1000 m., mesto 1008 m.

„ 280 versta 13 odzgore, 1. kolona, čitaj: Ladri 200 m., mesto 208 m.

„ „ „ 16 odzdole „ „ Sv. Lucije cerkev 176, mesto 160.

„ „ versta 3 odzgore, 2. kolona čitaj: Poljubinj 203 m., mesto 210 m.

„ „ „ 7 „ „ „ Ravne žab. 920 m., mesto 930.

„ „ „ 10 „ „ „ Ravne livške gornje 1060 m., mesto 1050.

„ „ „ 19 „ „ „ Sela podmelška 845 m. mesto 920 m.

„ „ „ 20 „ „ „ Selica 380 m., mesto 350 m.

„ 281 „ 3 „ čitaj: Žabiče c. 294 m., ker vas leži le 215 m. visoko.

„ 286 „ 3 odzdole mesto „okoli Kamna“, čitaj: od Kamna do Gabrij, ker na tem potu znaša Sočin pad 4·7 m. na vsak kilometer.

„ 288 versta 7—11 odzgore, mesto „Od Kobarida do izliva Tolminke i.t.d.“ čitaj: od Kobarida do Modreja (18·8 kilom.) je pad malo manjši in znaša le 3·2 m. Mnogo veči je pad od Sv. Lucije do kanalske meje, ker na tem 4·7 kilometra dolgem potu pada za 6·3 m. na vsak kilometer.

„ 288 versta 12 odzdole, po besedah: „ več manjših potokov“ dostavi: n. pr. Merzli potok izza Merzlega verha.

Razen tu omenjenih pomot se nahaja u knjigi še nekaj tiskarskih pogreškov, katere pa vsak čitatelj lahko sam popravi.

KONEC.

Ta ponatis posvečamo
spominu profesorja
dr. Milka Kosa

Branko Marušič

Simon Rutar in njegova »Zgodovina Tolminskega«

Ti mrtve kopal si na dan,
ti zgodboslovec slavnoznan,
in mnogo drugih izkopin
pisoč podal si nam v spomin!
(Simon Gregorčič)

Nova Gorica 1972

Fotografija SIMONA RUTARJA,
nastala verjetno v času, ko je pisal
»Zgodovino Tolminskega«

SIMON RUTAR IN NJEGOVA »ZGODOVINA TOLMINSKEGA«

I.

V letu 1882 sta podkrnska Simona, Gregorčič z Vrsnega in Rutar iz Krna, poklonila slovenskemu narodu in domačim krajem svoja knjižna prvenca. Ob veliki noči — natančno 17. aprila 1882, je izšel prvi zvezek poezij Simona Gregorčiča, takrat že vikarja na Gradišču pri Prvačini, na začetku poletja pa je bila v goriški Hilarijanski tiskarni natiskana »Zgodovina Tolminskega«, ki jo je napisal sedem let mlajši gimnazijski profesor v dalmatinskem Splitu Simon Rutar, izdal pa tolminski župan in deželni poslanec Josip Devetak. Če je Gregorčičeva zbirka pesmi zapustila tolikšno sled v tedanjem slovenskem literarnem življenju in v slovenski literarni zgodovini ter jo po Levčevem vzdevku poznamo kot »zlato knjigo«, pa je Rutarjev čez tristo strani obsegajoči opis zgodovine, zemljepisa in ostalih domoznanskih podatkov o tolminski deželi (natančneje o tedanjih sodnih okrajih Bovec, Cerkno in Tolmin) bila knjiga, ki ima v slovenski historiografiji posebno mesto, zato jo je še ob koncu prejšnjega stoletja literarni zgogovinar dr. Karel Glaser proglasil za »najboljši samospis, s katerim se more ponašati kak slovenski kraj«.[1] Čeprav je knjiga zbir raznih domoznanskih podatkov, velja predvsem za zgodovinsko delo in kot tako se obravnava tudi na tem mestu.

Tolminska se je spričo svojih prirodnih in zgodovinskih svojstev ter svojega upravnega položaja razvila v dovolj zaokroženo področje, da ga je bilo mogoče predstaviti tudi v knjižni obliki. Bila je ena izmed tistih redkih slovenskih dežela, ki so dobile v slovenskem jeziku napisane zgodovine. Čeravno se je od Megiserjevega dela o Koroški ter od obsežnih Schönlebnovih in Valvasorjevih zapisov o Kranjski pa rokopisnih del jezuita Martina Bavčarja o goriški deželi pojavilo od 17. stoletja več takih in sličnih opisov za slovensko ozemlje in je Marko Pohlin zapustil v rokopisu po Schönlebnu povzeto »Kranysko kroneko« (1770, 1778), je prva slovenska pokrajinska zgodovina delo A. Kremplna »Dogodovšine štajerske dežele« (1845). Knjiga je bila tudi prvo, v slovenščini tiskano zgodovinopisno delo. Do izida Rutarjeve »Zgodovine Tolminskega« sta med slovenskimi pokrajinami in večjimi kraji dobili svoji, v slovenskem jeziku napisani zgodovini, naprimer Koroška in Kranjska (samostojno izdana povzetka po J. Erbenu iz leta 1866), dobil pa jo je tudi Trst z Godinovo »Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice« (Trst 1872). Godinovi knjigi je čez deset let

1. Zgodovina slovenskega slovstva. IV, Ljubljana 1898, str. 418.

— prav v letu izida Rutarjeve knjige — sledila že druga tržaška zgodovina, ki jo je napisal Matija Sila in je izšla kot ponatis podlistka v tržaški »Edinosti«.[2] Obsežen bi bil seznam knjig, ki so izšle po Rutarjevi s povsem pokrajinskim obsegom ali pa je bil ta zožen na večja naselja. K temu seznamu je dodal štiri naslove tudi Simon Rutar s svojimi knjigami o Goriško-Gradiščanski (1892—3), Trstu in Istri (1896—7), Beneški Sloveniji (1899) ter s šolskim učbenikom o domoznanstvu Goriško—Gradiščanske, ki je izšel v letu izida tolminske zgogovine.

Čeprav velja čas Rutarjevega vstopa v slovensko zgodovinopisje za prelom med diletantizmom in znanostjo ter tudi istočasno umik pokrajinskih koncepcij v korist zgodovinskega obravnavanja slovenskega ozemlja kot celote, vendar prva Rutarjeva knjiga nikakor ni poudarjala iz preteklosti podedovanih zasnov. Upravičenost zgodovine tako majhnega področja kot je Tolminska je Rutar pojasnil v uvodu svoje knjige, vendar odnosov med različnimi ozemeljskimi vidiki zgodovinopisja (mesta, dežele, narod, država) ni skušal razčiščevati. Slovensko zgodovinopisje danes ne pozna več pokrajinskih zasnov, vsaj ne pisanih po vzorih iz 19. stoletja. Pokrajinski vidiki, ki so jih vodili razni vzgibi kot ljubezen do rodnih krajev, tradicija in tudi praktični oziri, seveda tudi še danes niso nepoznani v zgodovinopisju, vendar so del slovenske zgodovine tudi zato, ker so skoraj v celoti odpadle nekdanje upravne meje, ki so razdvajale slovensko ozemlje.

Izid Rutarjeve knjige prihaja potemtakem v času zanimivih preobratov v skromnem slovenskem zgodovinopisju. Simon Rutar tudi sodi v vrsto tistih slovenski zgodovinarjev, ki so »utemeljili slovensko zgodovinopisje kot znanost«.[3] Bili so izšolani strokovnjaki, poznali so moderno tehniko zgodovinarjevega dela, družila pa jih tudi približno enaka starost. To so bili, da omerimo le najpomembnejše, Fran Šuklje (1849 — 1935), Anton Kaspret (1850 — 1920), Simon Rutar (1851 — 1903), Josip Apih (1853 — 1911), Ivan Vrhovec (1853 — 1902) in dr. Fran Kos (1853 — 1924), poleg njih pa še neizšolana zgodovinarja Ivan Vrhovnik (1854 — 1935) in Anton Koblar (1854 — 1928). Pojav tolikih moči sočasno pomeni zagon za slovensko zgodovinopisje. Izsledki njihovega dela so bili objavljeni v različnih periodičnih in samostojnih izdajah, med slednjimi je bila tolminska zgodovina po času nastanka na prvem mestu.

Simon Rutar, ki je bil rojen 12. oktobra 1851 v vasi Krn, pod goro z istim imenom ter je po končani srednji šoli v Gorici nadaljeval študij zemljepisa, zgodovine, jezikoslovja in filozofije na univerzi v Gradcu, je pričel kot zgodovinar že v nižji gimnaziji. O tem nam je ohranil podatek v uvodu tolminske zgodovine, ki je bila »že peti izdelek istega predmeta«. Lahko bi nas danes presenečala tolikšna briga, s katero se je lotil mladi gimnazijec proučevanja domoznanstva svoje ožje dežele, ki ga je nato objavil kot enaintridesetletni gimnazijski profesor. Gotovo ga je spodbujala iskrena naklonjenost rodnim krajem — tolminski »deželici«. Tudi v svojem dnevniku[4] iz dijaških in študentovskih let (1869 — 1874), nam je ohranil več podatkov o prizadevanjih, da bi zbral čimveč gradiva o rodnih krajih. V gimnazijskih

2. Rokopisno zgodovino tržaške škofije je zapustil tržaški kanonik Jožef Kovačič. Ostala je nedokončana, saj je njem pisec prej umrl (Zgodnja danica, 1867, str. 261; Domovina, 1868, str. 47). Silovo knjigo je ocenil v »Ljubljanskem zvonu« (1883) Simon Rutar.
3. B. Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede. Ljubljana 1960, str. 224.
4. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (NUK), rokopisni oddelek (rkp), Ms 706.

letih, v času, ko mladi človek dozoreva, ko zapisuje svoja opazovanja o sebi in okolju in je izpovednost zato usmerjena predvsem k literarnim poskusom, se pri mladem Rutarju pridruži tudi želja po domoznanstvu. V njegovem neobjavljenem dnevniku najdemo v obliki spominov zapisano potovanje na božjepotne Višarje leta 1865. Štirinajstletniku so takrat ostali v spominu zapisani podatki o krajih, skozi katere je potoval, pa tudi vsebina napisa na plošči pri trdnjavi Kluže iz leta 1613 in napis na predelskem spomeniku; v dnevniku je tudi ohranil krajši opis in skico grajske ruševine na Kozlovem robu, kjer je bil v družbi 27. avgusta 1868. leta. Ko si je za šolske počitnice leta 1870 pripravljal program potovanj po Goriškem, je zapisal v dnevniku: »Tukaj sem mislil za moj popis tolminskega glavarstva veliko gradiva nabrati, kakor sploh na celi poti se mnogo naučiti o kraju, ljudstvu itd. — in tudi kako narodno stvar najti.« Devetnajstletni dijak Rutar je že načrtno zbiral gradivo za opis Tolminske, pa tudi »narodno blago«, kar je bil tedaj med goriškimi dijaki zelo razširjena in hvalevredna pobuda. O tem nam pričajo dijaške informacije jezikoslovcu B. de Courtenayu, ki je z jezikoslovnimi nameni bival na Goriškem v začetku sedemdesetih let. V počitnicah leta 1870 je Rutar nabral nekaj tovrstnega gradiva, v dnevnik pa je beležil mnoge domoznanske podatke (na primer opis Oslavja pri Gorici in svetolucijskih najdb). Leta 1872 je v dnevnik tudi zapisal besede: »Jaz moram po svetu, moram živeti, moram kaj skusiti, moram *delati*. Moj duh ne more in noče mirovati, on nij ustvarjen za pokojno uživanje, nego za hrepenenje, iskanje, borenje.« Rutarjev ustvarjalni duh je torej črpal sile iz spoznanj, ki niso bila le mladeniško zanesena, saj nam to dokazuje vse njegovo nadaljnje in kasnejše delovanje.

Še kot študent se je Rutar poskušal na literarnem področju, leta 1874 je celo objavil povest »Miramar« (Zora 1874). Tega leta je v goriški »Soči«, tedaj ko je končal prvi letnik univerzitetnega študija, objavil svojo prvo zgodovinsko razpravo »Topografija goriške dežele za časa Rimljanov«.[5] Književno ustvarjanje je poslej opustil in se posvetil predvsem znanosti. Prvi svoj članek je posvetil zgodovini ožje domovine, objavil pa ga je v goriški »Soči«, kar pomeni, da je bil politično mladoslovenec, — o tem nam prav zgovorno priča njegov dnevnik, v katerega je beležil domače goriške razmere[6] — z druge strani pa je Rutar povsem pravilno razumel vlogo zgodovinarja, zlasti za slovenska zapadna ozemlja, kjer je bilo potreba tudi z zgodovino dokazovati in prikazovati pravice Slovencev v soočenju s stališči italijanske nacionalistične historiografije. Takšna vloga historiografije je bila v Rutarjevih delih trajno navzoča, včasih celo na škodo tistemu, kar bi historiografija morala biti — iskanje čimbolj resnične podobe preteklosti. Značilno za Rutarja je gotovo to, da je svoj prvi objavljeni izdelek posvetil domačim krajem. Obseg njegovega zanimanja je kasneje prerasel lokalne meje, kar kaže že bežni pregled njegove obširne bibliografije, objavljene v izvestjih druge državne gimnazije v Ljubljani (1903). Takšen seznam je nastal kmalu po smrti in kljub skrbi sestavljalca za izčrpnost, je precej nepopoln, zlasti kar se tiče objav v dnevnem in tedenskem tisku. Nepopolna bibliografija obsega 255 enot za čas tridesetletne ustvarjalnosti.

---

5. K članku (»Soča«, 1874 štev. 36—8), je napisal še dodatek in ga podpisal kot »Simonides« (Soča, 1874, št. 45).
6. Ko je v Trstu služil enoletni prostovoljni vojaški rok (1872—3), se je starešinam zdel »preveč puntarsk in revolucijonaren«.

Že ob objavi drugega Rutarjevega članka »Razmere med Slovenci in Langobardi«[7] — podpisal ga je kot Simonides — je dobil pohvalo, ko v uredniški pripombi stoji: »Presrčna hvala za izvrsten listek, kateri naše čitatelje posebno zanima in Vam zagotavlja zaupanje našega naroda, da mu kot še prav mlada moč postanete važna zaslomba na polju učenosti«. O tem članku je Rutar menil, da je v naglici pripravljen, tako je namreč pisal svojemu nekdanjemu gimnazijskemu profesorju Franu Levcu iz Gradca 29. maja 1875 in zraven dodal, da se za članek zanima tudi Davorin Trstenjak in da za seminarsko nalogo pripravlja hvaležno, a težko nalogo o pričetkih celjskih grofov.[8]

Dve leti za tem je Rutar po končanih študijah prišel za suplenta slovenskega jezika na goriško gimnazijo. V Gorici mu sicer ni prijalo, »ker sem predomač in preveč znan«, toda po drugi strani mu je bilo življenje v domačih krajih po volji, ker se je lahko bavil z domačo zgodovino in tu imel največ pomagal pri takem delu.[9] Ob koncu šolskega leta 1877/8 je v izvestjih goriške gimnazije objavil razpravo iz goriške srednjeveške zgodovine o oglejskih patriarhih in poknežènju goriških grofov.

Na tem mestu nas zanima Rutarjevo delo do izida njegovega knjižnega prvenca s posebnim ozirom na lokalno zgodovino. Z objavami je nadaljeval v »Soči«. Verjetno je Rutar avtor odgovora »Kdaj in kako je prišel Tolmin pod goriške grofe?«[10] na članek, ki ga je za »Glas« napisal A. Carli Lukovič pod naslovom »Tolmin kot kraj in okraj«.[11] S psevdonimnimi incialkami M. L. je objavil krajši zapis »Soča — ,bela reka'«.[12] Nepodpisani so obširen članek o bovški zgodovini,[13] članek o Kozlovem robu,[14] o Brdih[15] in vipavskih trgih;[16] za te nam avtorja pojasnjuje »Soča«.[17] Prav tako je posredno ohranjeno Rutarjevo avtorstvo nepodpisanega članka »Kraške starine«;[18] o članku piše Fran Levec Simonu Rutarju v pismu iz Ljubljane 18. januarja 1881.[19]

Že ob veliki noči leta 1878 je Rutar izročil deželnemu šolskemu nadzorniku vitezu Klodiču rokopis domoznanstva Goriško—Gradiščanske dežele. Kasneje, kot je pisal Franu Levcu v pismu iz Splita 2. februarja 1882, je pripravljal končno ureditev »Domopisa poknežene grofije Goriške«, za katerega je imel že vse gradivo pripravljeno in je bil namenjen za šolsko rabo; menil je, da ni več upanja, da bi vlada izdala rokopis iz leta 1878.[20] V pismu, poslanem na isti naslov,

---

7. Soča 1875, štev. 9—16. Natančnejše bibliografske navedbe za objavljene Rutarjeve članke so le tam, ko gre za doslej neevidentirano gradivo.
8. Vsi kasneje navedeni podatki iz Rutarjeve korespondence s Franom Levcem so iz pisem v lasti Slovanske knjižnice v Ljubljani (hranitelj NUK rkp).
9. Pismo F. Levcu 25. 10. 1877 iz Gorice. V pismu iz Splita 27. 10. 1882 je Levcu tudi pisal »Jaz sem se tistega leta, ko sem bil v Gorici za suplenta veliko pečal z narodnim slovstvom in sebral lepo gradivo o pravljicah, pripovedih, pregovorih, uganjkah in tudi nekoliko o narodnem pesništvu.«
10. Soča 1875, štev. 33—4.
11. Glas, 1875, štev. 12—16.
12. Soča, 1876, štev. 49.
13. Zgodovinske črtice o Bovškem. Soča 1879, št. 22—3, 25, 27—32.
14. Soča, 1879, štev. 35—8.
15. Soča, 1879, štev. 34—40.
16. Soča, 1879, štev. 40.
17. Soča, 1880, štev. 5.
18. Soča, 1880, štev. 14—9.
19. F. Bernik, Pisma Franca Levca. Druga knjiga, Ljubljana 1971, str. 56, 218.
20. V pismu še dodaja: »Rad bi, da ta knjiga čim preje izide tudi zaradi nove štetve prebivalcev, da se najnovejši rezultati tim hitrejše razširijo. Samo ne vem po katerem potu knjigo na svetlo spraviti, ker za slovenske knjige se baje še ne nahajajo založniki.«

piše Rutar 23. marca 1880, da je dokončal kratko goriško zgodovino, ki naj bi bila že v teku enega meseca godna za natis. To delo ni izšlo, verjetno pa ga je uporabil za prej navedeno domoznanstvo; malo pred tem je tudi »Soča« poročala, da ima Rutar dokončano »domovinoslovje« goriške dežele, »ki ob kratkem ali temeljito razpravlja vse ono, kar bi moral vsak deželan vedeti o domači zgodovini.«[21] Knjigo je končno pod naslovom »Domovinski nauk o avstrijskem Primorji« na začetku 1882 najavil »Učiteljski tovariš«,[22] sporočal je, da ima Simon Rutar rokopis že dalj časa pripravljen in da je knjiga namenjena predvsem učiteljiščema v Kopru in Gorici. Knjigo je nato odobrilo tudi ministrstvo za uk in bogočastje, izšla je proti koncu leta 1882 pod naslovom »Domoznanstvo poknežene grofije Goriške in Gradiščanske za meščanske šole in učiteljišča«.

Simon Rutar je sodeloval tudi pri takratnem slovenskem osrednjem revialnem tisku. Za čas, ki nas zanima, navajamo zlasti naslednje objave. V mariborski »Zori«, poleg povesti iz leta 1874, še slavnostni govor na Prešernovi besedi v Gradcu (1876), članek o Koseskem (1879). V dunajskem »Zvonu« je iz leta 1879 razprava o kralju Matjažu v slovenskih ljudskih pesmih ter o slovenskih pripovedih o morju iz leta 1880. Objavil je tudi v Sketovem »Kresu«, tako skupaj s Štefanom Kociančičem pripombe k Bidermanovem članku o naselbinskih razmerah na Goriškem (1881) in razpravo o Nemškem Rutu na Tolminskem (1882). V »Letopisu Matice Slovenske«, je leta 1880 objavil razpravo »Kako važnost ima Jordanis za slovensko zgodovinopisje?« Posebno pa je bilo intenzivno Rutarjevo sodelovanje v »Ljubljanskem zvonu«, ki je pričel izhajati leta 1881; v pismu Franu Levcu je pred izidom nove slovenske revije pisal: »Na moje slabe moči smete v Ljubljani gotovo računati. Kaj da bodem pisal sicer še ne vem, ali nekaj bo že Morda mi bode mogoče že za prvi list prirediti ‚Slovenske pripovedi o jezerih'«[23] Ta članek je v »Zvonu« zares izšel (1881), poleg tega pa še isto leto tudi članek o Prešernu in Jenku pri Italijanih. Rutar je v »Zvonu« objavil recenzijo pesniške zbirke Jovana Sundečića, in oceno knjige o etruščanskih ostankih na Štajerskem in Koroškem, ocenil je tudi de Franceschijevo istrsko zgodovino, kar je Levec označil za »izvrstno in času jako primerno pisano kritiko«.[24] Kot izvemo iz pisem Franu Levcu je tudi pripravil spis o goriških in celjskih grofih pod naslovom »Razmere med goriškimi in celjskimi grofi«, namenjen je bil za objavo v Ljubljanskem zvonu«, vendar tam ni izšel. Leta 1882 je objavil krajši zapis o Prešernu v furlanščini, daljšo razpravo »Jedinstvo slovenskih dežel od VII. do XIII. stoletja«, članek o slovenski inačici pesmi o Lenori, ki je bila zapisana v Hudajužni, članek o slovenskem Faustu (zgodbi iz Drežnice), članek o bičarjih in skakačih na Slovenskem, v katerem je omenil skakače pri nekdanjih Sveti Luciji (Mostu na Soči), objavil je podatke o svetoivanskem evangeliju, ocenil je Šumanovo knjigo »Die Slovenen«,[25]

21. Soča, 1880, štev. 5.
22. 1882, str. 64.
23. Za svoje intenzivno sodelovanje si je zaslužil priznanje urednika Levca, ki je v pismu Janku Kersniku 7. 2. 1882 zapisal: »Rutar . . . To je dečko!« (F. Bernik, n. d. Prva knjiga, str. 109). Levec pa je Rutarju v pismu 18. 1. 1882 sporočal: »Glej, ti imaš obilo učenosti in znaš tako pripovedovati rezultate zgodovinskega raziskovanja, kakor nobeden drug pisatelj slovenski.« (F. Bernik, n. d. Druga knjiga, str. 56).
24. F. Bernik, n. d. Druga knjiga, str. 55.
25. Kritika te knjige je »tako izvrstna, da si boljše ne moremo želeti«, mu je sporočal 18. 1. 1882 Fran Levec. (F. Bernik, n. d. Druga knjiga, str. 56). O izvrstni oceni piše Levec tudi J. Kersniku (F. Bernik, n. d. Druga knjiga, str. 102).

pisal je o bosenskih grobovih. Poleg objav v revialnem tisku velja omeniti še Rutarjevo sodelovanje v časnikih, kjer je razen v goriški »Soči« sodeloval tudi pri »Slovenskem narodu«. Tu je objavljal prispevke o Kotoru,[26] kjer je učil na gimnaziji od začetka leta 1880 dalje, ter o Splitu, kamor je kot gimnazijski profesor prišel poldrugo leto za tem in ostal v tej službi v Dalmaciji do začetka leta 1889. Rutarjevo sodelovanje v časnikih je obsegalo tudi recenzije.[27] Njegovo tovrstno udejstvovanje pa še ni raziskano. Iz njegovih prvih dalmatinskih časov je omeniti članek »Starine Bokokotorske«, ki je izšel v izvestjih gimnazije v Kotoru v dveh nadaljevanjih (1879/80 in 1880/1). In še za nekaj je važno Rutarjevo življenje v Splitu: »Sedaj sem se začel baviti se starinoslovjem, ker imam za to najlepšo priliko u Spljetu«, je pisal 7. novembra 1881 Franu Levcu. Sodelovati je namreč pričel z don Franom Bulićem in iz tega sodelovanja se je Rutar razvijal v prvaka slovenskih arheologov.

II.

Povrnimo se k Rutarju in njegovemu pisanju zgodovine rodne Tolminske. Začete delo iz gimnazijskih let je nadaljeval na univerzi, o čemer pričajo objave. Ko je bil suplent na goriški gimnaziji, je pisal Franu Levcu, da so mu odprli arhiv nekdanjih tolminskih grofov, »v katerem sem našel veliko zanimivih poročil ne le o tolminski, nego sploh o goriški zgodovini«. Tu zbrani podatki so bili, kot bomo kasneje videli, osnova za tekst tolminske zgodovine, ki je verjetno že pred Rutarjevim odhodom v Kotor narasel v toliki meri, da je bilo lahko pomisliti na knjižno izdajo. Rutar je iz Kotora 21. oktobra 1880 pisal F. Levcu o svojih obveznostih in omenil, da je Tolmincem obljubil, da spiše njih »špecijalno« zgodovino, ki jo bodo sami založili. Po dosegljivih podatkih je to prva vest o pripravah za pisanje zgodovine Tolminske če seveda ne upoštevamo načrtov izza dijaških let. Več kot poldrugo leto nato je Rutar iz Splita pisal Jakobu Sketu »ako kolikor mi vendar čas in volja dopuščata spisujem sedaj ‚Zgodovino Tolminskega', katero sem bil obljubil že pred letom d o v r š i t i, a še sedaj sem jedva polovico svršil. Dokler pa tega ne dokončam ne morem in nečem se lotiti nobenega drugega dela.«[28] Niti ne mesec dni za tem je 15. januarja 1882 iz Splita pisal Franu Levcu, da je dokončal »Tolminsko Zgodovino« in »mislim, da pojde skoro u natis«. Vendar delo le ni tako kmalu končal, kajti še 5. februarja 1882 je pisal Franu Levcu, da v prostem času dokončuje »Tolminsko zgodovino«, ki jo namerava založiti tolminski župan Devetak, ko pa bo to knjigo napisal, namerava dokončati domoznanstvo goriške dežele. Če je tisk mnogo časa pred izidom napovedal ta šolski učbenik, pa je prva vest o tolminski zgodovini iz časa, ko je knjiga bila tik pred natiskom. Rutar je sicer 19. junija 1882 poslal hkrati s pismom Franu Levcu prvo polo svoje zgodovine, s prošnjo, da bi jo najavil v »Ljubljanskem zvo-

---

26. 23. 3. 1880 je Simon Rutar poslal Levcu dva dopisa, da jih izroči uredništvu »Slovenskega naroda« in sporoča: »U jednem popisujem Kotor in s tem se mislim ogniti vsem nadaljnim popisovanjem, koji bi moral poslati različnim znancem«. Njegov dopis iz Kotora je objavila »Soča« (1880, štev. 12), prav tako tudi članek o Splitu (1882, štev. 30).
27. Poleg ocene zbranih spisov A. M. Slomška (Slovenski narod, 1879), je objavil članek o stalnih prebivalcih vzhodnih Alp (Slovenski narod, 1880), verjetno je v listu »Tribüne« objavil oceno Swidove knjige o Goriško — Gradiščanski (Slovenski narod, 1882 štev. 157).
28. NUK rkp, Ms 1049.

nu«.[29] V pismu mu je predstavil vsebino knjige. Kot je Rutar v tem pismu napovedal, da bo knjiga izšla konec junija, tako je tudi v resnici bilo in »Soča« je zadnji dan tega meseca prinesla vest, da je knjiga ravnokar natiskana, da bo v prodaji čez nekaj dni, da bo veljala 1 goldinar, in dodala: »G. Rutar, naš rojak in vrli pisatelj, nam je porok, da so Slovenci s ‚Tolminsko zgodovino' pomnožili slovensko zgodovino v obče. Torej le pridno sezimo po nji!«[30] Teden dni za tem, je »Soča« knjigo znova priporočala, navedla je mesto, kjer se knjiga prodaja (Palikova knjigarna v Gorici in poštni urad v Tolminu) za ceno 1 goldinar in 20 krajcarjev, dodala je pri tem, da je »dober kup v pogled na velike tiskarske stroške«. Izid knjige je omenila tudi tržaška »Edinost«, ki je pisala, da je »nova krasna knjiga, katero nam je naklonil sloveči naš zgodovinar, g. prof. S. Rutar. Uže na prvi pogled smo se prepričali, da imamo pred seboj izvrstno strokovnjaško delo«.[31] Napovedanega obširnega članka o knjigi pa tržaški tednik ni objavil. Pravzaprav je čudno, da izid knjige ni odmeval tudi v osrednjem slovenskem tisku tistih časov,[32] tudi se knjiga ni prodajala v Ljubljani. Obširna poročila o knjigi so izšla v goriški »Soči« ter v revijah »Ljubljanski zvon« in »Kres«.[33] Poročilo v »Soči« povzema le vsebino knjige brez kritičnih podatkov, ni podpisano, podobno kot zapis v »Ljubljanskem zvonu«, ki Rutarja predstavlja kot pisatelja, »ki je vsemu svetu slovenskemu dober in drag znanec po prezanimljivih in korenitih zgodovinskih studijah«, za njegovo knjigo, ki »ima namen do dobrega opisati nam važen del naše Slovenije ter seznaniti nas z zanimljivo zgodovino in vrlimi stanovniki njegovimi«, pa pristavlja, da mu ne bodo hvaležni le njegovi rojaki Tolminci »temveč vsi izobraženi in za napredek navdušeni Slovenci.« Pravo recenzijo je objavil celovški »Kres« napisal jo je soustvarjalec novega slovenskega zgodovinopisja, tedaj suplent goriške gimnazije, dr. Fran Kos. V svoji recenziji ni dela le opisoval, pač pa je navrgel več kritičnih opomb. Tako je njegova kritika zadevala tehniko pisanja knjige, češ, da nima dovolj kritičnega aparata (navedbo virov in literature), da se citirajo v knjigi dokumenti, ni pa navedeno, kje se nahajajo. Poglavja so predolga, zlasti za preproste ljudi. V kritiki je dalje dal pripombe na nekatere vsebinske in datumske netočnosti. Iz leta 1882 je ocena, ki jo je podal na jour-fixu literarno-zabavnega kluba v Ljubljani dne 11. novembra 1882 Fran Šuklje, »imenoval jo je izborno knjigo, katero naj bi si omislil vsak, kdor se briga za domačo zgodovino in za domače knjištvo.«[34]

Danes, po devetdesetih letih, se vprašujemo, kaj nam Rutarjeva knjiga lahko še predstavlja kot vodilo k poznavanju zgodovinske resnice, kot zapis zemljepisnih in statističnih podatkov za področje, ki danes ni več upravna tvorba kot pred desetletji, pač pa še dalje ohranja iz zgodovine, pa tudi zaradi zemljepisnih dejstev svojstva dovolj poudarjene ozemeljske celote. Rutarjeva knjiga ni le zgodovina Tolminske, pač pa tudi zemljepisni pregled, toda središče je zgodovina, kar je nakazano tudi v njenem naslovu.

---

29. Še v pismu z 14. 6. 1883 je Rutar Levca prosil, naj bi mu vrnil prvo polo »ker je edini eksemplar, katerega imam, nepopoln je brez nje«.
30. Soča, 1882, štev. 26.
31. Edinost, 1882, štev. 28.
32. Časniki so več zaskrbljenosti kazali za Rutarjevo bolezen (črevesni katar), za katero ji zbolel takrat, ko je začela njegova knjiga prihajati med bralce.
33. Soča, 1882, štev. 46; Ljubljanski Zvon, 1882, str. 442—3; Kres, 1882, str. 445—6.
34. Soča, 1882, štev. 46; Slovenski narod, 1882, štev. 261.

Odgovor in razlago na vprašanje pričnemo z analogijo leposlovna knjiga in zgodovinopisno delo. Če se prve ponatiskujejo in ohranjajo današnjemu bralcu, seveda po kriterijih kvalitetnega izbora, pa so ponatisi zgodovinopisnih del redki, zlasti za dela, ki so nastala pred desetletji ali stoletjem. Zgodovinopisje je znanost in je podvrženo razvoju in odkritjem, zato lahko zgodovinopisno delo v primerjavi z leposlovnim zastara in postane za naš čas neuporabno. Sodobnost dopolnjuje starejša odkritja zgodovinske resnice ali pa jim daje povsem drugačno preobleko v duhu razvoja zgodovinske vede, veljavne metodologije, ob soočenju obstoječe literature in dosegljivih historičnih virov. Usodo zgodovinskih del je doživela in doživlja tudi Rutarjeva knjiga. Devet desetletij po njenem izidu poznamo več razprav in člankov, ki jo dopolnjujejo in popravljajo. Pričujoča izdaja knjige bi zato lahko bila znanstveno-kritična, vendar bi bilo smotrneje kot pisati pripombe, izdati novo knjigo o Tolminski. Zato se je izdajatelj odločil za obliko ki je značilna za ponatise nekaterih starejših, temeljnih in danes že redkih del iz slovenske književne zgodovine, obenem pa naj pričujoča knjiga počasti stodvajsetletnico Rutarjevega rojstva in devetdesetletnico prvega izida.

Ko govorimo o Rutarjevi knjigi, nas more predvsem zanimati, ali je do njenega izida obstajalo v objavah gradivo, ki bi govorilo o Tolminski, kot literatura ali pa kot zgodovinski vir. V odgovor lahko navedemo več podatkov in celo poskus, da bi se o Tolminski napisala zgodovinska knjiga v slovenskem jeziku.

Leta 1855—1856 je izšla v štirih delih Morellijeva knjiga o goriški grofiji z Della Bonovimi dodatki, leta 1873 obsežno, v nemščini izdano delo C. Czörniga o Goriško—Gradiščanski deželi. Bili sta to temeljni deli — tudi za današnji čas še vedno uporabni — poleg manjših prav tako monografskih poskusov (R. Coronini—Cronberg, Della Bona, G. J. Formentini, D'Ischia, A. E. Seibert, A. Wassermann, itd.). Do izida Rutarjeve knjige je bilo znanih tudi nekaj izdaj virov, ki so obsegale tudi listine, ki so se nanašale na področje Tolminske (B. M. De Rubeis, G. in J. Bianchi, A. S. Minotto, F. Manzano, J. Zahn). Očitno je, da so pri tem prednjačili tujci in da se je Tolminska obravnavala v sklopu dežele, kamor je upravno spadala. Delež Slovencev pred Rutarjem je skromnejši. Iz 17. stoletja je rokopisno delo patra Martina Bavčarja. Sredi 19. stoletja je oral ledino slovenskega zgodovinopisja na Goriškem Štefan Kociančič, ki je v svojih dveh daljših prispevkih za zagrebški »Arhiv za povjestnicu jugoslavensku« (1852, 1854) prinesel marsikateri podatek za Tolminsko. V posebnem članku je na primer pisal o Nemškem Rutu (Slovenska bčela, 1853). Leta 1854 je pisec članka »Tolminsko« v »Novicah«, govoreč o tolminski zgodovini, zapisal: »Naj bi se kak mašnik na Tolminskem tega dela oprijeti hotel, in svest sem si, da bo veliko lepih reči v tajistih koledarjih (goriške kmetijske družbe, op. BM) našel. Naj bi se tega lotil ročinski (?) kaplan gosp. Fil Jak. Kaffol, ker vem, da je mož poln domoljubja«.[35] Kaffol je bil tedaj že znan pridigar, dopisnik »Novic«, v »Slovenskih večernicah« (1863) je objavil zgodovino cerkve sv. Mohora in Fortunata na Pečinah. Precej let po njegovi smrti so časniki pisali, da je zapustil nedokončano zgodovino »tolminske grofije«. V rokopisu je bilo opisano razmerje tolminske grofije do oglejskega patriarha. O neznani usodi rokopisa je poročal tisk.[36]

---

35. Novice, 1854, str. 278—9.
36. Glas, 1872, štev. 12 in 13; Soča, 1875 štev. 33—4; J. Marn, Jezičnik, XXV/1887, str. 61.

V tako naštevanje seveda sodita še članka Antona Červa o Trenti (Glas, 1874, štev. 42—44, 46—47, 49—50) in Alojza Carlija-Lukoviča, ki je omenjen spredaj. Dalje jezikoslovna razprava o kraju Logje (Soča, 1872 štev. 44, 49,) in zgodovina te fare (Folium periodicum, 1879), članek »Tolmin v srednjeveškej poeziji« (Soča, 1876, štev. 8), Petra Kobala članek »Bovec in njegova okolica« (1878, Soča, štev. 19, 26, 28). Dalje poročilo o izkopavanjih pri Sveti Luciji (Soča, 1880, štev. 38, 40) in kronika svetelucijske fare, ki jo je napisal Štefan Kociančič (Folium periodicum, 1881). Sem bi seveda uvrstili vsa prej navedena Rutarjeva dela.

Simon Rutar je svojo knjigo gradil na podlagi obstoječe literature, objavljenih virov, virov, ki jih je sam našel v arhivih in iz osebne dokumentacije, ki jo je kot smo že videli, zbiral od zgodnjih gimnazijskih let dalje (ta je obsegala zapiske s terena, različne podatke iz tiska itd). Knjigo je pisal brez predhodnih tematskih vzorov, čeravno mu takih glede tehnike in metodologije pisanja ni manjkalo. Poleg tega pa je v knjigi združil znanje in izkušnje, pridobljene na univerzitetnem študiju. Uporabljeni viri in literatura veljajo vsekakor za celotno knjigo in ne le za njem zgodovinski del (str. 5—253), zemljepisni, oziroma prirodoznanski del kot ga Rutar imenuje (str. 254—307) in statistični del (308—319), ki je seveda nastal predvsem iz podatkov uradnih štetij. Zgodovinski del sestavlja pet poglavij s podpoglavji. Prvi dve poglavji s podpoglavji obravnavata Tolminsko od najstarejših časov, skozi srednji vek vse do začetka 16. stoletja, ko je prišlo pod Avstrijo; obsegata tretjino vsega, kar je Rutar posvetil zgodovini Tolminske. Tekst je nastajal predvsem na podlagi literature in objav virov; ta del knjige je danes mnogo manj uporaben. Preostala tri poglavja zgodovinskega (str. 83—215) opisa obsegajo čas od leta 1500 vse do leta 1880. Nekritično je Rutar podajal prazgodovinsko podobo svoje Tolminske. Tudi prikaz rimske dobe vsebuje, povzema in znova dokazuje nekatere konstrukcije, ki jih je današnji čas povsem ovrgel (antična pot čez Predel kot glavna rimska pot v Noricum), v času, ko je knjiga nastajala, so bila komaj začeta arheološka izkopavanja pri Sveti Luciji, današnjem Mostu na Soči. Rutarju tudi niso bili znani mnogi kasneje publicirani dokumenti, s katerimi je bilo kasnejšim zgodovinarjem mogoče reševati nekatere ključne postavke srednjeveške zgodovine. V zgodovinski del knjige sodijo še »Dostavki in pojasnilo« (str. 216—253), kjer se dejstva, navedena v predhodnih poglavjih, dopolnjujejo in pojasnjujejo predvsem z listinskim gradivom.

Če je potreba Rutarjevo prazgodovinsko, antično in srednjeveško podobo Tolminske danes kritično obravnavati in nujno dopolnjevati z znanjem, ki so ga dala kasnejša desetletja, pa je Rutarjeva zgodovina tolminske dežele po letu 1500 pomembna spričo uporabe listinskega gradiva predvsem iz tako zvanega »grofovskega arhiva«, arhiva kapitlja v Čedadu, župnijskega in občinskega arhiva v Tolminu. Uporaba tega gradiva daje še danes važnost Rutarjevi knjigi, ker je morebiti listinsko gradivo tolminskega »grofovskega arhiva« izgubljeno.[37] Seveda so znanstveniki do danes korigirali in dali nova spoznanja tudi k problematiki, ki jo Rutar predstavlja v drugem, »prirodoznanskem« delu svoje knjige.

---

37. M. Kos, Iz državnega arhiva v Trstu Jugoslaviji izročene arhivalije. Zgodovinski časopis, XV/1961, str. 198.

V letih po izidu Rutarjeve knjige je zgodovinska znanost dala več prispevkov, v katerih je tolminska zgodovina posredno ali neposredno zastopana. Na tem mestu nas more zanimati pregled tistih del, s katerimi bi dopolnjevali Rutarjeve izsledke in s tem zgodovinsko podobo tolminske dežele. Seznam bi bil lahko obširen, saj bi sem sodila dela slovenske, italijanske in nemške historografije o Sloveniji, Slovenskem Primorju, Goriški in Furlaniji v različnih periodičnih publikacijah, zbornikih in samostojnih izdajah. Toda ustavimo se le pri ožji tolminski problematiki.

Prazgodovinske podobe Tolminske še nimamo, obstajajo poročila o posameznih izkopavanjih, zlasti na Mostu na Soči in v Kobaridu, zaradi katerih sta oba kraja evropsko znani arheološki najdišči. Rutarjeva knjiga je izšla takrat, ko so se načrtna izkopavanja šele pričela, s tem v zvezi velja omeniti kasnejše objave A. Szombathya, C. Marchesettija, B. Forlati — Tamaro, S. Gabrovca, N. Mozetiča, D. Svoljška in sintetični prikaz F. Duhna in F. Messerschmidta (1951). Zadnji desetletji sta dali tudi nekaj zgodnje srednjeveških raziskav, o njih pa so zaenkrat le še poročila (S. Gabrovec, V. Šribar in D. Svoljšak).

Povsem drugačno je danes stanje glede srednjeveške zgodovine Tolminske. V objavi tolminskega urbarja iz leta 1377, je pokojni prof. Milko Kos priobčil temeljito študijo o Tolminski v srednjem veku s posebnim poudarkom na upravnem položaju in gospodarstvu. Zgodovinar dr. Kos je tudi pisec članka o tolminski gastaldiji (Carniola, 1917), ki je nastal na podlagi istega vira. Sem sodijo tudi kasnejše objave listinskega gradiva, med temi je omembe vredno zlasti gradivo za zgodovino Slovencev dr. Frana Kosa. Med splošnimi deli omenimo furlanske zgodovine P. Paschinija in P. S. Leichta, ki osvetljujejo vprašanja oglejske in čedajske oblasti na Tolminskem. Tolminska se seveda obravnava tudi v okviru nekaterih splošnih zgodovinskih pogledov slovenskega ozemlja (J. Gruden, J. Mal, M. Kos, B. Grafenauer) in Slovenskega Primorja (na primer zbornika »Oko Trsta« in »Slovensko Primorje in Istra«). O zgodovini po letu 1500 ni temeljnih študij, obstoja le nekaj fragmentarnih člankov. Tako je za bovško področje pomembna pravno-zgodovinska študija J. Berana (Zbornik znanstvenih razprav, Pravna fakulteta, Ljubljana 1959), o bovškem gospodarstvu v 18. stoletju je pisal M. Kos (Geografski zbornik, 1965). Več razprav je o tolminskem puntu leta 1713, med temi izstopa delo B. Grafenauerja (Kronika, 1954; tudi v knjigi »Kmečki upori na Slovenskem«, Ljubljana 1962). Vrsto podatkov za Tolminsko v 19. in na začetku 20. stoletja je zapisal A. Gabršček v »Goriških Slovencih« (I—II, Ljubljana 1932—4), pa tudi v Koblarjevi monografiji o pesniku Gregorčiču (1962) ustreznega gradiva ne manjka. S tem pa pridemo že do obdobja, ki Rutarjeva knjiga ne obravnava več.

Več kot zgodovinskih je nastalo posebnih zemljepisnih del. O Tolminski so pisali slovenski geografi, pa tudi Italijani in drugi. Poleg splošnih del A. Melika (o slovenskem Alpskem svetu, o planinah v Julijskih Alpah, o Slovenskem Primorju) navajamo njegovo obsežno študijo o Bovškem (Geografski zbornik, 1962). J. Planine študijo o vasi Soča (Geografski zbornik, 1954) in A. Šturmove v italijanskem jeziku napisano razpravo o demografskih prilikah in kmečkih hišah na Tolminskem (Studi Goriziani, 1965). Posebne geografske razprave so še dela M. Šifrerja o dolini Tolminke in Zadlaščice v pleistocenu (Geografski zbornik, 1955), A. Melika o pliocenski Soči (Geografski

zbornik, 1956) in S. Ilišiča o podolžnem profilu reke Soče (Geografski vestnik, 1951). Pri Italijanih so pisali o zemljepisju zgornjega Posočja E. Bonetti, G. Cumin, M. Marsano, E. Massi, B. Nice in A. Comel. Skupina angleških geografov pa je objavila študijo »The Upper Soča Valley« (Geographical studies, London 1955). Opise tolminskih gora pa najdemo skoraj v vseh letnikih »Planinskega vestnika«.

Potrebno je še omeniti prispevke, ki so jih dali narodopisci. Rutarjeva knjiga vsebuje namreč tudi vrsto podatkov, ki zadevajo etnografsko področje. M. Matičetov je pisal o etnografskih preblemih zapadnih Slovencev (Slovenski etnograf, 1948). Isti pisec je prispeval več podatkov o ljudskem pripovedništvu v zgornjem Posočju. S. Vilfan je pisal o ženitovanjskih običajih obsoških in beneških Slovencev (Slovenski etnograf, 1953—4), o etnografskih posebnostih Tolminske pa je pisala tudi M. Rutarjeva in drugi slovenski etnografi v okviru nekaterih splošnih del.

Tudi ni v celoti prikazana umetnostno-zgodovinska podoba Tolminske. V. Bele je opisal cerkvico v Kosečų in cerkev Sv. Daniela pri Volčah (Jadranski Almanah, 1924), o freskah v Soški dolini je pisal F. Stele (Zbornik za umetnostno zgodovino, 1924). O Tolminski je več podatkov v obeh Steletovih knjigah o umetnosti na Primorskem.

Za konec pa navedemo kot posebno splošno publikacijo o Tolminski »Tolminski zbornik« iz leta 1956.

Simon Rutar pa z izdajo »Zgodovine Tolminskega« ni napisal zadnje besede o zgodovini svoje ožje dežele. Že v letu, ko je njegova knjiga izšla, je izdal »Domoznanstvo« Goriško-Gradiščanske za meščanske šole in učiteljišča. O knjigi je pisala »Edinost«, da ni le za mladino, »temuč tudi vsakemu Slovencu in vzlasti Primorcu pravi zaklad in izvirek poduka«.[38] V letih 1892—3 je obdelal zgodovinsko in zemljepisno podobo Goriško-Gradiščanske in je seveda pisal tudi o Tolminski. Prav na ožjo Tolminsko pa so iz preostalih dvajsetih let Rutarjevega življenja in delovanja vezani še sledeči članki in razprave: zapis o urbarju Bovške gospoščine (Ljubljanski zvon, 1883), članek o trdnjavi Kluže pri Bovcu (Ljubljanski zvon, 1884). Iz leta 1885 je daljša razprava o pomenu dela zgodovinarja Pavla Diakona za Slovence (Letopis Matice slovenske, 1885). Rutar se je kot prvi Slovenec spomnil Muznikove knjige »Clima goritiense« v članku, ki je izšel v »Soči« (1885, štev. 9). Popisal je pot iz Bohinja čez Komno v dolino reke Soče (Slovenski narod, 1893, štev. 284—6; Planinski vestnik, 1899, str. 185—9). V »Soči« (1886, štev. 14—8) je bil objavljen članek o rimskih cestah po Goriški. Poročal je o svetolucijskih najdbah in sicer že leta 1884 (Soča, 1884, št. 45—6) in deset let kasneje (Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, 1894). Rutarjev je tudi članek o razvodnici pri Starem Selu (»Soča«, 1878, št. 7). Verjetno pa to naštevanje ni popolno, kajti za osnovo mu je služila že citirana bibliografija, ki ni upoštevala nekaterih prispevkov v časnikih, ki so izšli podpisani ali nepodpisani. Razne zgodovinske prispevke — nekateri so bili na tem mestu navedeni — je Rutar združil v knjigi »Zgodovinske črtice iz poknežene grofije Goriške — Gradiške«, ki je izšla v Gorici leta 1896.

III.

Iz Splita je Simona Rutarja vodila službena pot v Ljubljano, kjer je poučeval na drugi državni gimnaziji in kjer je ostal vse do svoje

38. Edinost, 1882, štev. 56.